

T.C.

**AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**RUS SEYYAH N.V. HANIKOV'A GÖRE BUHARA HANLIĞI/EMİRLİĞİ
(1841-1842)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEMANUR OĞUZ

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ SELİM SERKAN ÜKTEN

AKSARAY 2021

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

RUS SEYYAH N.V. HANIKOV'A GÖRE BUHARA HANLIĞI/EMİRLİĞİ
(1841-1842)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEMANUR OĞUZ

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ SELİM SERKAN ÜKTEN

AKSARAY 2021

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren(....) ay sonra tezdten fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Semanur

Soyadı : OĞUZ

Bölümü : Tarih

İmza :

Teslim tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : Rus Seyyah N.V. Hanıkov’a Göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)

İngilizce Adı : The Khanate/Emirate of Bukhara According to Russian Traveler N.V. Khanikoff (1841-1842)

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Semanur OĞUZ

İmza:

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

..... tarafından hazırlanan “.....
.....” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri
tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi.....
.....Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İMZA

Danışman: (Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan ÜKTEN)
(Tarih Anabilim Dalı, Aksaray Üniversitesi)

.....

Üye: (Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH)
(Tarih Anabilim Dalı, Aksaray Üniversitesi)

.....

Üye: (Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER)
(Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Süleyman Demirel Üniversitesi)

.....

Tez Savunma Tarihi:/...../.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun tarih ve.....
sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU
İmza

TEŞEKKÜR

Çalışmam boyunca fikirleriyle bana yol gösteren, yardımlarını ve desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan Ükten başta olmak üzere Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Yine bu süreçte kıymetli vakitlerinden ayırarak çalışmanın düzenleme ve gözden geçirme safhalarında yardımlarını esirgemeyen değerli büyüğüm Arif Ozan Altun ve kadim dostum Halil Can Akgün'e teşekkürlerimi sunarım. Bana olan inançlarını daima yüreğimde hissettiğim dostlarıma; eğitim hayatım boyunca beni her türlü destekleyen sevgili aileme ve yakın zaman önce vefat eden manevî babam merhum Ömer Faruk Hayal'e minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Aksaray 2021

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RUS SEYYAH N.V. HANIKOV'A GÖRE BUHARA
HANLIĞI/EMİRLİĞİ (1841-1842)

(Yüksek Lisans Tezi)

Semanur Oğuz, Aksaray 2021

ÖZET

Türk dünyasının en önemli bölgelerinden olan Türkistan, sahip olduğu jeopolitik ve stratejik konum itibarıyla tarih boyunca birçok devletin ilgi odağı oldu. Bilhassa Rusya, XVI. yüzyıldan itibaren hayata geçirdiği yayılma siyaseti dolayısıyla Türkistan bölgesi ile yakından ilgilendi. Rusların Türkistan'a hâkim olma siyaseti, XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngilizlerin de emperyalist niyetlerle bölgede görülmesiyle yeni bir boyut kazandı. Tarihe “Great Game” (Büyük Oyun) olarak geçen bu dönemde bölgede nüfuz kazanma mücadelesinde bulunan iki büyük güç, muhtelif emeller doğrultusunda birçok temsilcisini seyyah, elçi, diplomat gibi farklı kimliklerle bölgeye gönderdi. Türkistan bölgesini yakından tanımak üzere yürütülen ve bölgeyi işgale giden süreçte Rusya'nın yayılma siyasetine büyük bir hizmet eden bu keşif gezileri, genellikle bölgenin merkezî konumundaki Buhara Emirliği'ne düzenlendi. XIX. yüzyılda Buhara Emirliği'ni ziyaret eden en önemli şahsiyetlerden biri de Rus seyyah N.V. Hanıkov'dur. 1841 yılında Buhara'ya gönderilen Rus elçilik heyetinin bir üyesi olan Hanıkov, burada kaldığı sekiz ay boyunca önemli gözlem ve incelemelerde bulundu. Elde ettiği bilgiler ve değerli materyaller sayesinde Buhara ülkesi hakkında en kapsamlı eserlerden birini meydana getiren Hanıkov'un 1843 yılında yayımlanan “Opisanie Buharskogo Hanstva” (Buhara Hanlığı'nın Tasviri) adlı eseri, muhteva ettiği kıymetli malumatlardan ötürü Emir Nasrullah dönemi Buhara'sı adına büyük önem arz etmektedir. 1845 yılında Rusçadan İngilizceye tercüme edilen eser, bu tez çalışmasında İngilizceden Türkçeye tercüme edildi. Böylece çalışmanın ana konusu, söz konusu eser sayesinde XIX. yüzyıl Buhara'sının coğrafi, siyasi, idari, iktisadi, askerî ve sosyo-kültürel durumunu ele almak, N.V. Hanıkov'u tanımak, ifa ettiği misyonun ve eserinin önemini anlamak ve bu çok kıymetli eseri Türkçeye kazandırmaktır.

Bilim Kodu: 111302

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Çarlık Rusya, Buhara Hanlığı/Emirliği, N.V. Hanıkov

Sayfa adedi: 272

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan ÜKTEN

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
THE KHANATE/EMIRATE OF BUKHARA ACCORDING TO
RUSSIAN TRAVELER N.V. KHANIKOFF (1841-1842)

(M.A. Thesis)

Semanur Oğuz, Aksaray 2021

ABSTRACT

One of the most crucial regions in Turkish World, Turkestan has been the focus of many states throughout history with regards to its geopolitical and strategical location. Especially Russia, due to the expansionist policies that it started to employ 16th century henceforth, was closely interested in Turkestan region. The politics of Russia being a dominance over Turkestan, obtained a different perspective as English people entered the scene with imperialist intentions starting at the beginning of 19th century. In the period known as “Great Game” in history, the two colossal powers, being in a battle for domination in the region, sent plenty of representatives having different identities such as travellers, ambassadors and diplomats. These exploration travels done for a clearer image in knowing the region and having an enormous amount of impact in the service of Russia’s expansionism in the track of occupation of the region were generally performed to Bukhara Emirate regarded as the centre of the region. One of the most essential personalities visiting Bukhara Emirate in 19th century was N.V. Hanikov being a member of a Russian mission sent to Bukhara in 1841, Hanikov had vital observations and analyses in the eight months that he remained in the region. Thanks to the knowledge and precious materials he obtained, Hanikov made one of the most significant books regarding Bukhara country possible, “Opisanie Buharskogo Hanstva” (Description of Bukhara Khanate), published in 1843. This book has a key significance with respect to the period of Emir Nasrallah since it has plethora of precious data it contains. Translated from Russian to English in 1845, this book has been translated from English to Turkish in this thesis. Hence the main idea for this study is to evaluate the geographical, political, administrative, economic, military and socio-cultural situation in 19th century Bukhara, familiarising with N.V. Hanikov, recognising the value of the mission he had and the book, and entitling the invaluable book into Turkish.

Science Code: 111302

Key Words: Turkestan, Tsarist Russia, Bukhara Khanate/Emirate, N.V. Hanikov

Page Number: 272

Supervisor: Selim Serkan ÜKTEN

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	I
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	II
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	III
TEŞEKKÜR.....	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	5
BUHARA HANLIĞI/EMİRLİĞİ'NİN SİYASÎ TARİHİ	5
1.1. Şibanî Hanedanı Dönemi (1500-1599).....	5
1.2. Astrahanlılar Hanedanı Dönemi (1599-1756)	13
1.3. Mangıtlar Hanedanı Dönemi (1756-1920)	20
II. BÖLÜM.....	26
ÇARLIK RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DA YAYILMA SİYASETİ VE RUSYA-BUHARA HANLIĞI/EMİRLİĞİ İLİŞKİLERİ	26
2.1. Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki Askerî ve Stratejik Yayılma Faaliyetleri	26

2.2. Çarlık Rusya ve Buhara Hanlığı/Emirliği Arasındaki Ticarî ve Diplomatik İlişkiler	36
III. BÖLÜM	54
N.V. HANIKOV VE ESERİNİN TERCÜMESİ	54
3.1. N.V. Hanıkov'un Hayatı ve Rus Diplomasisindeki Yeri	54
3.2. N. V. Hanıkov'un Buhara Misyonu ve Eserinin Genel Özellikleri	58
3.3. N.V. Hanıkov'un Eserinin Tercümesi.....	63
3.3.1. Sınırlar ve Kapsam	63
3.3.2. Buhara'nın Dağları ve Suları.....	69
3.3.3. Buhara'nın Nehirleri	73
3.3.4. Buhara'nın İklimi	85
3.3.5. Buhara'nın Kabileleri ve Nüfusu	99
3.3.6. Buhara'nın Topoğrafyası	114
3.3.7. Buhara'nın Endüstrisi	142
3.3.8. Buhara'nın Ticareti	169
3.3.9. Buhara'nın Yönetimi	182
3.3.10. Buhara'nın Medeniyet Seviyesi	201
3.3.11. Buhara'nın Şimdiki Emiri Nasrullah'ın Hayatının Krokisi	216
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	225
KAYNAKÇA	238
EKLER	254
TEZ DEĞERLENDİRME FORMU	259

KISALTMALAR

age	: Adı Geçen Eser
agm	: Adı Geçen Makale
agt	: Adı Geçen Tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
MUTAD	: Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

Vol. : Volume

vs. : ve saire

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Türklerin yanı sıra tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan kadim Türkistan coğrafyası, batıda Ural Nehri ve Hazar Denizi; doğuda Altay Dağları ve Doğu Türkistan (Çin hududu); güneyde Gürgen Nehri, Horasan Dağları, Kuzey Afganistan ve Hindikuş-Kunlun sıradağları; kuzeyde ise Cuncarya ve Kazakistan'ın kuzey bozkırlarına kadar devam eden oldukça geniş bir alanı muhteva etmektedir. Türklerin ana yurdu olan bu bölgeyi ifade etmek için kullanılan Türkistan terimi, Farsça kökenli bir terim olmakla birlikte Türkili manasında kullanılmaktadır.¹ Türkistan'ın günümüzde hâlâ Çin hâkimiyetinde bulunan doğu yarısı Doğu Türkistan, 1924 yılından sonra Rus hâkimiyetine giren batı yarısı ise Batı Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.503.563 km² iken, Batı Türkistan'ın yüzölçümü 3.836.503 km²'dir.²

Bu çalışmanın esasını teşkil etmesi dolayısıyla daha detaylı tanımlayabileceğimiz Batı Türkistan coğrafyası, kuzeyinde Tarbagatay ve Uludağ silsilerini içine almakta ve batısı Mangışlak olarak bilinmektedir. Güneyinde ise Balkan Dağları, Aral ve Üst-Yurt'un güneyinde Kızılıkum ve Karakum çölleri yer almaktadır. Batı Türkistan, bölgede kurulan hanlıklara başkentlik yapmış olan ve günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Buhara, Hive ve Hokand gibi şehirlere sahip olması bakımından da büyük bir önem arz etmektedir.³

Bilhassa Buhara, Batı Türkistan'ın en önemli kültür, medeniyet, sanat ve ilim merkezlerinden biri olma özelliğine sahiptir. Amu Derya ve Sir Derya arasında yer alan, çöllerle ve bozkırlarla çevrili bir vaha şehri olan Buhara'nın batısında Hive vahası bulunurken, güneyinde Karakum Çölü yer almaktadır. Tanrı Dağları'ndan doğan Zerefşan

¹ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 1-2.

² Ahmet Taşağıl, "Türkistan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 556; Togan, **age**, s. 1.

³ Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)**, Berikan Yayınları, Ankara 2019, s. 13.

veya diğerk bir adıyla Soğd Nehri'nin aşağısında vaha üzerine kurulu bir şehir olan Buhara⁴, bu nehrin taşıdığı alüvyonlu topraktan meydana gelen bir ova olması dolayısıyla tarıma elverişli bereketli topraklara sahiptir. Bununla birlikte çevresinde bulunan ormanlık alanlar bakımından yerleşim için de uygun bir bölgedir.⁵ Kurulmuş olduğı Maverāünnehr coğrafyasının tarihî İpek Yolu üzerinde bulunması dolayısıyla bu topraklar üzerindeki ticarî ehemmiyetini daha da arttıran Buhara⁶, Batı Türkistan'ı Güney Rusya, Afganistan, Hindistan ve Çin'e bağlayan ve deyim yerindeyse bu ülkelerle bir köprü vazifesi gören ticaret yollarının merkezinde bulunmaktadır.⁷

Bu denli önemli topraklar üzerinde kurulan ve Batı Türkistan coğrafyasının kuşkusuz en önemli Türk devletlerinden olan Buhara Emirliği, kurulduğu XVI. yüzyıldan Rus hâkimiyetine girdiğı XIX. yüzyıla kadar bölgenin merkezî devleti olarak daima dikkat çekmekteydi. Bilhassa XIX. yüzyıl, genelde Türkistan özelde ise Buhara Emirliği için yeni bir sürecin başlangıcı oldu. Mezkur yüzyılda bu kadim topraklar, uyguladığı yayılma siyaseti doğrultusunda Türkistan istikametinde ilerlemek isteyen Çarlık Rusya ve sömürge toprağı olan Hindistan'ın kuzeyindeki toprakları ele geçirerek olası bir Rus tehdidini önlemek isteyen İngiltere'nin nüfuz mücadelesine sahne oldu.⁸ İki büyük güç arasındaki bu nüfuz mücadelesi, söz konusu dönemde bölgeye gelen İngiliz subay Arthur Conolly tarafından "Great Game" (Büyük Oyun) olarak adlandırıldı.

Esasen Rusya'nın Türkistan ile olan temasları çok daha eskiye dayanmaktaydı. Zira yukarıda bahsettiğimiz üzere bölgede önemli ticaret yollarının bulunması, iyi bir ticarî potansiyele sahip olması, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, XVI. yüzyıldan itibaren Türk illeri üzerinde başarılı bir yayılma siyaseti izleyen Çarlık Rusya'nın ilgisini çoktan bu bölgeye çekmişti. XVII. yüzyıldan itibaren hem bölge hanlıklarıyla ticarî ve diplomatik ilişkileri geliştirmek hem de bölgeyi yakından tanımak isteyen Çarlık Rusya, bu dönemden itibaren çok sayıda temsilcisini Türkistan coğrafyasına gönderdi. Bölgeye hâkim olma hususundaki emellerini uzunca bir süre gizli tutan Çarlık yönetimi, XVIII. yüzyıldan itibaren aslî niyetini açıkça belli ederek bölgeye askerî nitelikte keşif seferleri de

⁴ Gülay Karadağ, "Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyon 2006, s. 110.

⁵ Hammet Arslan, "Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi (DEUIFD)**, S: XLVIII, (2018), s. 30.

⁶ Halil Açıkgöz, **Türkistan İllerinden Özbekistan**, TDAV Yayınları, İstanbul 1990, s. 52.

⁷ Karadağ, **agt**, s. 110.

⁸ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", Çev. Nasuh Uslu, **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, s. 587; Türkistan bölgesindeki Rus-İngiliz rekabetini konu edinen en önemli eserlerden biri için ayrıca bkz. Peter Horprik, **The Great Game: On Secret Service in High Asia**, Oxford University Press, New York 2011.

düzenlemeye başladı. XIX. yüzyıla gelinceye kadar çok sayıda Rus heyeti Türkistan coğrafyasına gönderen ve bu sayede bölge hakkında önemli malumatlar elde eden Çarlık Rusya, XIX. yüzyıla gelindiğinde artık bölgede tek başına bir güç olmadığının farkına vardı. Nitekim İngilizlerin de Türkistan’da varlık göstermeye başlaması, uzun yıllar bu topraklarda emelleri olan Rusların bölgedeki keşif hareketlerine hız vermesine sebep oldu.⁹

Türkistan’daki geleceklerini sağlama almak isteyen iki büyük güç, Büyük Oyun döneminde söz konusu gizemli coğrafyayı keşfedebilmek adına birçok temsilcisini muhtelif kimliklerle bölgeye gönderdi. Sözde diplomatik amaçlarla gerçekleştirilen bu keşif gezileri, Türkistan’ın Ruslar tarafından işgal edileceği XIX. yüzyılın ortalarına kadar sıklıkla devam etti. Bu süreçte Buhara Emirliği, sahip olduğu stratejik konum itibarıyla Hive ve Hokand hanlıklarına kıyasla, İngiltere ve Çarlık Rusya’nın özellikle keşfetmek istedikleri ve dolayısıyla daha fazla temsilcisini gönderdiği ülke oldu.¹⁰

Çarlık Rusya’nın bölgeye gönderdiği elçilik heyetlerinde yer alan kişiler, rastgele seçilmiş kişiler değil, daha ziyade Türkistan coğrafyasını iyi bilen, kendini yetiştirmiş, donanımlı, zeki ve çalışkan kişilerdi. Zira seyahatleri boyunca yapacakları inceleme ve gözlem, elde edecekleri her türlü bilgi ve materyal, işgale giden süreçte deyim yerindeyse hayati bir öneme sahip olduğundan, bu kişilerin özenle seçilmesi gerekmektedir. Çarlık yönetiminin 1841 yılında Buhara Emirliği’ne gönderdiği K.F. Butanev başkanlığındaki Rus elçilik heyetinde yer alan Rus seyyah N.V. Hanıkov’un eseri de bölge hakkında malumat elde etme geleneğinin bir ürünü olarak ortaya çıkan oldukça kıymetli bir eserdir.

Bu tez çalışmasında N.V. Hanıkov’un orijinali Rusça olan “*Opisanie Buharskogo Hanstva*” adlı eserinin, 1845 yılında Baron Clement A. De Bode ve J. Maden tarafından “*Bokhara: Its Amir and Its People*” adıyla İngilizce olarak Londra’da yayımlanan nüshası Türkçeye tercüme edildi. Çalışmada Hanıkov’un eserinin daha iyi anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından XIX. yüzyılda Türkistan bölgesini ziyaret eden birçok seyyahın eserinden de faydalanıldı. Bu seyyahlardan biri olan Mir İzzet Ullah, 1813 yılında İngilizler tarafından keşif amaçlı Himalayaların ötesine gönderilen ve seyahati sırasında Türkistan sahasına dair kıymetli malumatlar elde eden Hindistanlı Müslüman bir bilgidir. Hanıkov’un gözlemlerini daha iyi anlayabilmek adına eserinden faydalandığımız bir diğer seyyah, 1820 yılında Çarlık yönetimi tarafından Buhara Emirliği’ne gönderilen bir elçilik

⁹ Selim Serkan Ükten, “Buhara Emirliği’nde Sahte Bir Molla: P.İ Demezov (Desmaisons) ve Emirlik Hakkındaki Raporları”, **Türk Tarihine Dair Yazılar III**, Ed. Alpaslan Demir vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 759.

¹⁰ Ükten, **agm**, s. 759.

heyetinde görevli olan Rus seyyah Baron Von Meyendorf'tur. Eserinden istifade ettiğimiz seyyahlardan bir diğeri de İngiltere yönetimi tarafından incelemeler yapmak maksadıyla Türkistan coğrafyasına gönderilen ve 1832 yılında Buhara Emirliği'nde bulunan İngiliz Alexander Burnes'dir. Bu çalışmada eserinden yararlandığımız Mohan Lal ise Türkistan seyahati sırasında yardımcı sıfatıyla Alexander Burnes'e eşlik eden ve dolayısıyla İngilizler adına bölgede bulunan Hindistanlı bir diplomattır. Kitabından yararlandığımız ünlü seyyahlardan biri de 1863 yılında sahte bir derviş kılığında Türkistan bölgesini ziyaret eden Macar asıllı Arminius Vambery'dir. 1873 yılında Türkistan coğrafyasını ziyaret eden Amerikalı seyyah Eugene Schuyler de çalışmasından istifade ettiğimiz çok önemli bir isimdir. Bu çalışmada faydalandığımız bir diğer eser, 1890'lı yıllarda Buhara Emirliği'ni ziyaret eden Danimarkalı subay Ole Olufsen'in eseridir. Eserinden istifade ettiğimiz önemli isimlerden bir diğeri ise 1890 yılında Kafkaslar ve Türkistan coğrafyası boyunca seyahat ederek önemli gözlemlerde bulunan Belçikalı seyyah Jules Joseph Leclercq'dir.

Bu tez konusunun seçilme nedeni, N.V. Hanıkov'un orijinali Rusça olan, ancak bizim İngilizceden tercümesini yaptığımız bu eserin daha önce Türkçeye aktarılmamış olması ve N.V. Hanıkov hakkında Türk dilinde detaylı malumat veren bir çalışmanın bulunmamasıdır. Nitekim bu çalışmanın amacı, Hanıkov'un kapsamlı eseri sayesinde Türkistan'ın merkezî devleti konumundaki Buhara Emirliği'nin XIX. yüzyıldaki coğrafî, siyasî, idarî, iktisadî, askerî ve sosyo-kültürel durumunu anlamak, bu eseri Türk diline kazandırmak ve Hanıkov'u yakından tanımaktır.

Tez çalışması 3 ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tarihî arka plan mahiyetinde Buhara Hanlığı/Emirliği'nin siyasî tarihi kuruluşundan yıkılışına kadar ele alınarak hanlık/emirlik tanıtım çalışılmıştır. İkinci bölümde ise Çarlık Rusya'nın Türkistan'da yayılma siyaseti ve Rusya-Buhara Hanlığı/Emirliği ilişkileri detaylı olarak incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise önce N.V. Hanıkov'un hayatı, Rus diplomasisindeki yeri, Buhara misyonu ve eseri hakkında malumatlar verilmiş ve daha sonra Buhara Emirliği üzerine kaleme aldığı eseri tercüme edilmiştir. Eserin tercüme kısmında okuyucuya referans olması bakımından dipnotlar ile önemli hususlarda bilgilendirmeler yapılmış ve XIX. yüzyıl seyyahlarının da Buhara Emirliği hakkındaki gözlemlerine yer verilerek eserin daha iyi yorumlanabilmesi sağlanmıştır. Bu tez çalışmasında ana kaynakların yanı sıra yerli ve yabancı birçok araştırma eser, bilimsel makale, tez çalışması ve ansiklopedi maddesinden yararlanılmıştır.

I. BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI/EMİRLİĞİ'NİN SİYASÎ TARİHİ

1.1. Şibanî Hanedanı Dönemi (1500-1599)

Altın Orda Devleti'nin büyük taht mücadeleleriyle zayıflamaya başladığı dönemde, bu siyasî teşekkülün yerini yine Cengiz soyundan gelen hanların yönettiği bölgesel hanlıklar aldı.¹¹ Zira Moğol istilasından sonra, kadim Asya coğrafyasında Cengiz soyundan gelenlerin yönetimi ele almaları meşru kabul edilmekteydi. Bu doğrultuda Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin 5. oğlu Şiban Han ve 13. oğlu Tukay-Timur'un neslinden gelenler, zamanla güç kazanarak Deşt-i Kıpçak ve Türkistan topraklarında kurulan hanlıkların kurucu unsuru hanedanlar haline geldiler.¹² Bu kurucu hanedanlardan biri de bir asır boyunca Maveraünnehr topraklarında hüküm sürecektir olan Şibanoğulları Hanedanı oldu.

Türk dünyasının en önemli temsilcilerinden biri haline gelecek ve ileride Özbek Hanlığı adıyla anılacak bu siyasî teşekkülün ilk adımları, 1312-1340 tarihleri arasında hüküm sürdüğünü bildiğimiz Altın Orda hanı Özbek Han döneminde atıldı. Sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüng Ming Timur'un, Batu'nun beşinci nesilden torunu olan Özbek Han'a bağlılığı ve hizmetleri, kendisine tabi olan kabilelerle birlikte Özbek Han'ın hususi iltifat ve muhabbetine nail olabilmelerine sebebiyet verdi. Nitekim gelişen bu münasebetler sonucunda Şiban evladına tabi bütün iller, "Özbek ulusu" olarak anılmaya başladı.¹³

Özbeklerin bağımsız bir il olarak ortaya çıkmaları ve zamanla Maveraünnehr topraklarında söz sahibi haline gelmeleri ise Ebu'l Hayr Han (1428-1468) öncülüğünde oldu. Ebu'l Hayr Han, İbrahim Ayba'nın torunu ve Devlet Şeyh'in oğludur. Ebu'l Hayr Han, ilk olarak Cuci sülalesinden Mahmudek Hoca'yı yenilgiye uğratarak 1428 yılında Özbek ulusunun bütün

¹¹ Abdulkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı: Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016, s. 77.

¹² Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 29; Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 606.

¹³ Mehmet Alpar, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 557; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, TKAE Yayınları, Ankara 2009, s. 48-49.

kabile beylerinin onayı ile Batı Sibirya'nın Tura şehrinde han ilan edildi.¹⁴ Yetenekli bir asker olmasının yanı sıra iyi bir devlet adamı olma vasfını da bünyesinde barındıran Ebu'l Hayr Han, 1430-1431 yıllarında Harezmi bölgesine yönelerek buraya akınlarda bulundu ve bölgeyi iki defa yağmaladıktan sonra Timurlu mülkleri olan Sir Derya hattındaki şehirleri ele geçirerek Sıgnak'ı kendine başkent yaptı.¹⁵ Sıgnak şehri, 1468-1469 yılına kadar Özbek ulusunun başkenti olarak kalmaya devam etti.¹⁶ Nitekim Ebu'l Hayr Han öncülüğündeki Özbeklerin, Sir Derya hattındaki şehirleri ele geçirerek bölgeye sağlam bir şekilde yerleşmeleri, bu ulusun geleceği açısından parlak neticelere yol açacak mühim bir hadise oldu.¹⁷

Ebu'l Hayr Han, bundan sonra topraklarını Deşt-i Kıpçak'tan Maverâünnahr'e doğru genişletmeye başladı. Söz konusu dönemlerde Timurluların saltanat mücadelelerine de dâhil olan Ebu'l Hayr Han, Timurlu sultanı Ebu Said'in saltanatında etkin rol oynadı ve fırsat buldukça Timurluların iç işlerine müdahale etmekten kaçınmadı.¹⁸ 1456-1457 yıllarında en güçlü dönemini yaşayan Özbek Hanlığı, yine bu dönemlerde büyük bir tehlike ile karşı karşıya kaldı. Özbekler, doğudan gelen Moğol kabilelerinden Oyratların (Kalmukların) saldırıları ile deyim yerindeyse sarsıldı. İki taraf arasındaki bu mücadele sırasında beylerin bir kısmı Ebu'l Hayr Han'ın birliğinden ayrılarak günümüz Kazak topraklarına geldiler ve burada Çağatay hanı İsen Buga Han'ın tabiiyetine girdiler. İmparatorluğun doğu hudutları boyunca yayılan bu boylar, zamanla Kazaklar olarak anılmaya başladı.¹⁹ Bu durum, Sir Derya'nın ötesinde Özbek-Kazak rekabetinin giderek büyümesine sebebiyet verdi. Nitekim bu iki topluluk bir daha uzlaşmadı ve aralarında sonu gelmeyen öfke ve çatışma durumu sürekli olarak devam etti. Ne yazık ki etnik ve

¹⁴ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 487.

¹⁵ İsmail Türkoğlu, "Şeybânîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 45.

¹⁶ V.V. Barthold, "Ebülhayr", **İslâm Ansiklopedisi**, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 84.

¹⁷ Mustafa Budak, "Ebülhayr Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 325.

¹⁸ Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 232.

¹⁹ Oktay Berber, "**Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri**", Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2014, s. 5-6. Mirza Haydar Duğlat, Ebu'l Hayr Han ile Moğollar arasında yaşanan bu mücadelelere eserinde detaylı olarak değinmiş, büyük kitleler halinde kuzeye doğru yapılan bu göç hareketinden bahsetmiş ve daha sonra Özbek-Kazak adının ortaya çıkışı hakkında da önemli bilgiler vermiştir. (Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, İngilizceye Çev. E. Denisonn Ross, Türkçeye Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 246.)

fiziksel özellikleri aynı olduğu halde ismi farklılıkları söz konusu iki topluluğu artık birbirinden ayırmış bulunuyordu.²⁰

Ebu'l Hayr Han'ın Moğollarla yaptığı mücadeleyi kaybederek 1468'de yaşamını yitirmesi üzerine oğlu Şah Budak, Özbek hanı oldu. Fakat Şah Budak Han'ın da bütün gayretlerine rağmen Özbeklerin kötü devam eden bu gidişatı, Şah Budak Han'ın oğlu Muhammed Şibanî Han'ın Buhara'dan dönmesiyle değişti ve mevcut koşulları iyi değerlendiren Şibanî Han, Özbekleri tekrar toparlamayı başarak ülkesinin kaderini yeniden tayin etti.²¹

Muhammed Şibanî Han, Timurîler arasındaki mevcut karışıklıklardan dolayı her türlü istilaya açık hale gelen Türkistan'a karşı ansızın harekete geçerek 1500 yılının yazında Buhara'ya girdi ve yine bu mevcut durumun verdiği rahatlıkla Semerkand önüne kadar ilerledi.²² Şibanî Han, 1500 yılında Semerkand'ı ele geçirdiyse de buranın hâkimiyetini geçici olarak gelecekteki Hindistan Babürlü Devleti'nin kurucusu Mirza Babür'e bırakmak mecburiyetinde kaldı. Nitekim Şibanî Han, 1501 yılına gelindiğinde Semerkand'ı kesin olarak ele geçirmeyi başardı ve tarihî Semerkand şehri, bundan böyle Özbeklerin hâkimiyet alanına girdi.²³ Böylece Muhammed Şibanî Han döneminde Şibanoğulları sülalesinin yönetimi tam anlamıyla ele geçirmesi ile Buhara Hanlığı kesin olarak kuruldu²⁴ ve bu tarihten itibaren kadim Türkistan topraklarında uzun soluklu Özbek hâkimiyeti başlamış oldu.

Maveraünnehr topraklarını ele geçiren Muhammed Şibanî Han'ın bununla yetinmesi elbette söz konusu değildi. Buna bağlı olarak Özbekler, 1503 yılında Amu Derya'nın güneyine hareket ederek Belh şehrini kuşattı. Fakat Özbeklerin bu girişimleri herhangi bir sonuç vermedi. Şibanî Han, ilerleyen yıllarda emeline ulaştı ve 1506 yılında Belh'i de ele geçirdi. Bunun üzerine son Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara, hesaplaşmak üzere ordusu ile Şibanî Han üzerine sefere çıktı, fakat amacına ulaşmadan yolda hastalanarak vefat etti. Bu durum, Özbeklerin Timurlulara karşı ezici bir üstünlükle galip gelmesine ve Herat'ın hiçbir mücadele olmaksızın Muhammed Şibanî Han'a teslim edilmesine sebebiyet verdi (1507). Böylece Emir Timur'un vefatından sonra ancak bir asır daha yaşayabilen

²⁰ Edward A. Allworth, **The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present**, Hoover Institution Press, California 1990, s. 46-47.

²¹ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayınları, İstanbul 1993, s. 14.

²² Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 519.

²³ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 149-150.

²⁴ Muhammed Bilal Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", **History Studies**, 4/2, (2012), s. 96.

Timurlu Devleti, artık kesin olarak tarih sahnesinden çekilmiş oluyordu.²⁵ Timurlu Devleti'ne son veren Şibanî Han ise hâkimiyetinin üzerinden daha on yıl bile geçmeden Maverâünnehr, Horasan, Harezmi ve Fergana gibi hem kentsel hem de tarımsal açıdan Orta Asya'nın en önemli bölgelerini ele geçirmeyi başardı.²⁶ Muhammed Şibanî Han'ın yaptığı bu mühim fetihler, Orta Asya'daki göçebe unsurları güçlendirerek bölgede Cengizli soyundan gelenlere dayanan hâkimiyet anlayışının bundan sonraki iki asır boyunca daha devam etmesine olanak sağladı.²⁷

Mavereünnehr topraklarında önemli başarılarla imza atan Muhammed Şibanî Han ve Özbeklerin bu refah dönemleri çok da uzun sürmedi. Zira Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail, Özbek hâkimiyetini tehdit edecek bir güç olarak ortaya çıktı. Şah İsmail, batıda Azerbaycan, Irak, Fars Kirman ve Diyarbakır illerinin idaresini ele geçirdikten sonra Horasan illerini almak ve Şibanî Han'ı bölgeden çıkarmak için Hicri 915 (M. 1509) yılı ortalarında yönünü doğuya, Horasan bölgesine çevirdi.²⁸ Nitekim aynı dönemlerde kendi bağımsız devletlerini kuran Şah İsmail ve Şibanî Han, yine aynı dönemlerde Horasan bölgesi için harekete geçti. Özbeklerin 1508-1509 yıllarında Horasan ve Safevilerin elinde bulunan Kirman ve Yezd şehirlerine düzenlediği seferler ve ayrıca Bediüzzaman Mirza'nın Irak'a gelerek Şah İsmail'den yardım istemesi, İran şahına uzun süredir planladığı Horasan seferi için geçerli fırsatı sunmaktaydı. İki padişahın da emeli Horasan bölgesine sahip olarak karşı tarafın ilerlemesine mâni olmaktı. Aynı zamanda bölgenin ekonomik açıdan olan önemi, Safevi Devleti tarafından kabul edilen Şia mezhebinin en kutsal şehri olarak görülen Meşhed'in bu bölgede yer alması ve diğer taraftan ise bütün Müslüman âlemi için kutsal sayılan Mekke ve Medine'ye ulaşımın Horasan'dan gerçekleşmesi, kuşkusuz bu hususta oldukça önemli rol oynuyor ve bu coğrafyayı her iki taraf için de vazgeçilmez kılıyordu.²⁹

Mirza Haydar Duğlat'dan öğrendiğimize göre Özbeklerin İran sınırında Horasan'ın hemen çevresindeki bölgelere akınlar düzenlemesi üzerine, Safevi hükümdarı ve Şibanî Han arasında bazı yazışmalar olmuştur. Görünüşe göre Şah İsmail, Şibanî Han'ı uygun bir dille

²⁵ A. Ahat Andican, **Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras**, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 553-554.

²⁶ Nurten Kılıç, "XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Maverâünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk", **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 629.

²⁷ Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", **Akademik İncelemeler Dergisi**, II/1 (2007), s. 177.

²⁸ Abdüllatif Kazvini, **Safevi Tarihi**, Çev. Hamidreza Mohammednejad, Birleşik Yayınları, Ankara 2011, s. 49-50.

²⁹ Gülay Karadağ Çınar, "İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Düellosu", **History Studies**, 3/2, (2011), s. 76.

ve dostluk mesajları vererek uyarmışsa da Şibanî Han tam tersi bir tutumla Şah İsmail'i mücadeleye davet etmekten hiçbir şekilde çekinmemiş ve ağır sözler söylemekten de kaçınmamıştır.³⁰ Neticede eş zamanlı olarak biri Maverâünnehr'de Şibanî-Özbek devletini kuran Muhammed Şibanî Han ile diğeri İran'da Safevi-Kızılbaş devletini kuran Şah İsmail, Merv civarında bir mücadeleye girişmiştir. İki tarafın Horasan için giriştikleri mücadelenin sonucunda Muhammed Şibanî Han yenilerek 1510 yılında hayatını kaybetmiştir.³¹ Bir rivayete göre Safevi hükümdarı, Orta Asya bölgesinin eski bir ritüeli olarak düşmanın kafatasını değerli taşlarla süsletmiş ve bir kâse olarak kullanmıştır.³²

Özbeklerin kudretli hükümdarı Muhammed Şibanî Han'ın hayatını kaybetmesi ve Özbek Hanlığı'nın dağılmasını fırsat bilen Sultan Babür, Özbeklere karşı harekete geçerek Hisar-ı Şadman, Kunduz, Bedaşan ve Boğlan' a doğru harekete geçti. Bölgenin hâkimleri ile girdiği çatışmada onları mağlup ettikten sonra Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail'e bir elçi göndererek Buhara ve Semerkand illerini ele geçirebilmek adına ondan yardım istedi. Şah İsmail, bu talebe olumlu şekilde karşılık vererek Babür'e askerî yardımlarda bulundu.³³ Ancak bu yardımlar da pek işe yaramadı ve hem Şah İsmail hem de Babür'e karşı yapılan mücadelelerin sonucunda Özbekler, Maverâünnehr'e bir kez daha hâkim olmayı başardı. Böylece merkezi Semerkand olan bu devlet, tekrar güç ve istikrar kazandı.³⁴ Bu hadiselerin ardından Şah İsmail, 1514 yılında Osmanlılarla giriştiği mücadelede Yavuz Sultan Selim'e karşı Çaldıran'da ağır bir yenilgiye uğratıldı. Sultan Babür ise Maverâünnehr'deki emellerinden vazgeçmek zorunda kalarak Kunduz'dan ayrıldı ve önce Hindikuş'un güneyine, sonra da bir daha geri dönmek üzere Kabil'e çekildi.³⁵

³⁰ Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 405-407.

³¹ Nurten Kılıç, "**Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1999, s. 165-166.

³² Cihat Aydoğmuşoğlu, **Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 40; Ahsenü't Tevârih'in yazarı Hasan-ı Rumlu, Şah İsmail'in emriyle Şibanî Han'ın kafasını bedeninden ayırarak derisinin yüzüldüğünü ve akabinde samanla doldurularak dönemin Osmanlı padişahı II. Bayezid'a gönderildiğini yazmaktadır. Müellif, Şibanî Han'ın kafatasının altınla kaplatılarak Şah İsmail tarafından kadeh olarak kullanıldığını da belirtmektedir. (Bkz. Rumlu Hasan, **Ahsenü't Tevârih (Şah İsmail Tarihi)**, Çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004, s. 150.)

³³ Gülay Karadağ Çınar, "**Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBÜ, Afyonkarahisar 2011, s. 41.

³⁴ Sebahattin Şimşir, **Türk Dünyası Tarihi**, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 63.

³⁵ Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, **Baburnâme (Vekayi)**, Doğu Türkçesinden Çev. Prof. Reşit Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2006, s. 96-97. Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in, Safevi hükümdarı Şah İsmail'i yenilgiye uğratması ve Şiilere karşı kazanılan zaferi bildiren mektubunu Özbek hükümdarı Köçkuncü Han'a (1510-1530) göndermesi ile Osmanlı-Özbek siyasî ilişkileri başlamış ve bilhassa Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 5).

Muhammed Şibanî Han'ın 1510 yılında ölümünden sonra hanlık makamında hanedanın en yaşlı üyesi olarak Şibanî Han'ın amcası olan ve daha ziyade Küçüm Han adıyla bilinen Köçkuncü Han bulunmaktadır. 20 yıl kadar (1510-1530) Maveräünnehr'de hüküm süren Köçkuncü Han döneminde askerî işlerle genel olarak Şibanî Han'ın yeğeni I. Ubeydullah Han ilgili oldu. Hâkimiyet döneminde İran'a karşı da oldukça etkili bir siyaset izleyen I. Ubeydullah Han'ın çabaları neticesinde Özbekler, Meşhed ve Estrabad'ın yanı sıra Horasan'ın bir bölümünü ele geçirebilmeyi başardıysa da Şah Tahmasb, 1528 yılında bu bölgeleri Özbeklerden geri alma konusunda muvaffak oldu. Özbekler için daima önemli bir konumda olan Horasan bölgesi ise İran şahı Tahmasb döneminde (1524-1576) Şibanîlerin saldırılarına açık durumda kaldı. Neticede Köçkuncü Han döneminde Maveräünnehr topraklarında siyasî irade tekrardan sağlansa da Harezm'de bağımsız bir Özbek Hanlığı'nın ortaya çıkmasına engel olunamadı ve 1512'de yine Şibanî soyundan olup Yadigâr Han neslinden gelenler tarafından Hive Hanlığı'nın kuruluşu gerçekleşti.³⁶

Köçkuncü Han'ın 1530 yılında vefatından sonra yerine geçen oğlu Ebu Said Han ise ancak üç yıl kadar hükümdarlık yapabildi. Onun ölümünden sonra tahta geçen ve 1533-1539 yılları arasında "uluğ han" olarak devleti yönettiğini gördüğümüz I. Ubeydullah Han, daha önceleri Semerkand merkezli olan devleti bundan sonra Buhara merkezli olarak yönetmeye başladı.³⁷ I. Ubeydullah Han, şehrin merkezini Buhara'ya taşıdığını ilan ettikten sonra bölgede inşa çalışmalarına başladı ve bir kısım şehir duvarını yeniden inşa ettirme faaliyetlerinde bulundu. I. Ubeydullah Han, aynı zamanda hâkimiyeti boyunca Harezm ve Horasan'a karşı da sürekli seferlere girişti.³⁸ 1535 yılında Horasan üzerine altıncı kez düzenlediği sefer, I. Ubeydullah Han'ın son Horasan seferi oldu. I. Ubeydullah Han, Harezm'i Buhara'ya bağlamak üzere yaptığı başarısız girişimden sonra, hükümdarlığının altıncı senesinde vefat etti (1539). I. Ubeydullah Han'ın ölümü, Özbekler arasındaki taht kavgalarının tekrardan gün yüzüne çıkmasına sebep oldu.³⁹

Ubeydullah Han'ın ölümü ile Şibanî Han'dan sonra Özbek boylarını birleştirmeye hâsıl olabilen böyle kabiliyetli bir hanı, Özbek Türkleri artık kaybetmiş bulunuyordu. Nitekim devlet ve savaş stratejisinin yanında askerî kabiliyetleri bakımından da amcası Şibanî

³⁶ Gündoğdu, **agm**, s. 614; Alpargu, **agm**, s. 568.

³⁷ Doğan, Erdoğan, **age**, s. 42.

³⁸ R.G. Mukminova, "The Shaybanids", **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris, s. 39.

³⁹ Arminius Vambery, **Buhara Yahut Maveräünnehir Tarihi**, Çev. Tahir Şakir Çağatay, (Yayımlanmamış Tercüme), TTK, s. 286.

Han'ın bir örneği diyebileceğimiz I. Ubeydullah Han, dinî politikada da onun yolundan giderek başarılı bir hükümdarlık dönemi geçirdi. Ancak I. Ubeydullah Han, merkezî ve idarî yapının eksikliğinden kaynaklanan bazı sorunlar nedeniyle yapabileceklerini tam anlamıyla hayata geçirme imkânı bulamadan hayatını kaybetti.⁴⁰

I. Ubeydullah Han'ın ölümü üzerine, Buhara tahtına Köçkuncü Han'ın oğlu I. Abdullah Han (1539-1540) geçti. Fakat I. Abdullah Han, yalnızca altı ay Buhara tahtında hüküm sürebildi. Görünüşe göre onun bu kısa hâkimiyeti boyunca adına basılmış hiçbir para bulunmamaktadır.⁴¹ I. Abdullah Han'ın kısa süren bu hâkimiyet döneminden sonra, hanlıkta taht kavgaları baş gösterdi. Mezkur dönemde Semerkand hâkimi Abdüllatif Han (1540-1551) ile Buhara hâkimi Abdülaziz Han (1540-1550) arasında birtakım mücadeleler meydana geldi. İki taraf arasındaki sonu gelmeyen iç mücadeleler nedeniyle 1551-1588 yılları arasında devamlı olarak hanların değişmesi, merkezî otoriteyi oldukça zayıflattı. Bu karışıklık döneminde Burhan Han (1550-1556) ve bölgedeki aktif şahsiyetlerden biri olarak karşımıza çıkan Nevruz Ahmed Han (1551-1556), namı diğer Barak Han aynı dönemlerde kendilerini han ilan ettiler.⁴²

Bu dönemde İskender Sultan'ın oğlu II. Abdullah, Belh hâkimi olan amcası Pir Muhammed ve hocası olan Hoca İslam'ın da katkılarıyla Nevruz Ahmed Han'a karşı uzun mücadelelere girişti. 1556 yılında Nevruz Han'ın ölümü ile Ebu'l Hayr Han sülalesinin en yaşlı üyesi olan Pir Muhammed (1557-1561), hanlık makamına getirildi. Fakat onun döneminde de ülke karışıklıklardan kurtulamadı. Nihayet fırsatları iyi değerlendirebilme kabiliyetine sahip olan II. Abdullah, amcası Pir Muhammed Han dönemi boyunca devam eden mücadelelerden galip gelmeyi başararak babası İskender'i, han olarak ilan etti.⁴³ Babasının saltanatı döneminde gücünü iyiden iyiye arttıran II. Abdullah, bu dönemde Buhara'nın fiili hükümdarı oldu. Nitekim babası sözde han İskender Han'ın 1583 yılında vefatı üzerine II. Abdullah, resmen han ilan edildi (1583-1598).⁴⁴

II. Abdullah Han dönemine kadar hanlıkta merkezî otorite sağlanamamıştır. Hanlığın toprakları hanedan üyeleri arasında paylaştırılmış ve hanlık tek bir merkezden idare

⁴⁰ Mehmet Alpagu, **Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları**, Ofset Yayınları, Ankara 1995, s. 65-66.

⁴¹ Henry. H. Howorth, **History of The Mongols, from the 9th to the 19th Century**, Vol. II/II, Longmans Green, and Company, London 1830, s. 723.

⁴² Hatunoğlu, “**agm**”, s. 489.

⁴³ Alpagu, **agm**, s. 563.

⁴⁴ Mukminova, **agm**, s. 40; Murat Özkan, **Buhara Hanlığı 1500-1920**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 44-45.

edilememiştir. Fakat II. Abdullah Han, nihayetinde bu duruma bir son vermiş⁴⁵ ve bir dönem bağımsız olarak hareket eden Şehr-i Sebz, Karşi, Hisar, Belh, Taşkent, Semerkand Bedaşan, Herat ve Harezmi beyliklerini 1574-1588 yılları arasında hâkimiyeti altına alarak tekrar hanlığa bağlamayı başarmıştır. II. Abdullah Han, ülke topraklarını doğuda Kaşgar, güneyde Belh ve kuzeyde ise Taşkent'e kadar genişletmeye nail olabilmış ve Buhara'yı hanlığın tek merkezi haline getirmiştir. II. Abdullah Han'ın, 1557 yılında Buhara'yı ele geçirip başkent yapmasının ardından Özbek Hanlığı adlandırması, yerini artık Buhara Hanlığı'na bırakmıştır.⁴⁶ Buhara hükümdarı II. Abdullah Han, devleti daima Şibanî Han zamanındaki hudutlarına ulaştırmak arzusunda olmuştur. O, kendi seleflerinden daha şanslı olarak giriştiği mücadelelerin hepsinden muvaffakiyetle ayrılmış ve daima ülkesinin yükselmesi ve halkının refahı için hizmet etmiştir.⁴⁷ II. Abdullah Han döneminde Buhara, siyasî ve kültürel bir merkez haline gelmiştir. Buhara Hanlığı, en büyük topraklara ve askerî güce yine onun zamanında ulaşmış ve bu dönem, ekonomik alanda da büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur.⁴⁸

II. Abdullah Han, ülke topraklarını genişlettiği gibi idarî alanda da değişikliklere giderek para sisteminde ıslahatlar yapmış ve ticareti geliştirmeye çalışmıştır. II. Abdullah Han, ülkesindeki ilim adamları, tüccar ve sanatkârları da önemli ölçüde desteklemiştir. Hükümdarlığı süresince sosyal hizmetler ile de yakından ilgilenen II. Abdullah Han, şehre köprü, çeşme, kervansaray gibi yapılar inşa ettirmiştir.⁴⁹ Onun döneminde sulama kanallarına da oldukça ehemmiyet verilmiş ve XVI. yüzyılda Buhara'da yeni sulama kanalları kazılmıştır. Yine bu dönemde pazar yerleri, yollar, medreseler inşa edilmiş ve bu dönemde Buhara, uluslararası bir ün kazanmıştır.⁵⁰ Nitekim yaptığı icraatlar ile Buhara Hanlığı'nın en parlak simalarından biri olarak tarihe geçen II. Abdullah Han'dan sonra ülkenin yönetimine hâkim olan hanlardan hiçbiri, onun döneminde olduğu ölçüde hanlığın topraklarını genişletmeye muvaffak olamamıştır.⁵¹

II. Abdullah Han'ın ölümünün ardından hanlık makamına oğlu Abdülmümin geçmiştir. Ülkenin tek hâkimi olmak isteyen Abdülmümin, devlet adamlarına karşı büyük bir cephe

⁴⁵ Doğan, Erdoğan, **age**, s. 44-45.

⁴⁶ Hatunoğlu, **agm**, s. 489.

⁴⁷ Vambéry, **age**, s. 289.

⁴⁸ Ramazan Şeşen, "Buhara", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 366.

⁴⁹ Mehmet Saray, "Abdullah Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 104.

⁵⁰ Mukminova, **agm**, s. 41; Doğan, Erdoğan, **age**, s. 47.

⁵¹ V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 197.

olarak onlara hâkimiyetini zorla kabul ettirmeye çalışmış ve rakip olarak gördüğü bazı devlet adamlarına karşı oldukça acımasız davranmıştır. Bunlar arasında en önemlisi de babası Abdullah Han'ın süt kardeşi olan ve devlet için her türlü fedakârlık ve hizmette bulunan kökeltaşı⁵² Kulbaba'dır. Devlet içerisinde büyük itibarı ve nüfuzu olan bu devlet adamı, saygın yapısından ötürü Abdülmümin'in kinini ve nefretini kazanarak iki oğlu ile birlikte öldürülmüştür. Bununla da yetinmeyen Abdülmümin, Şibanî hanedanı üyelerini tek tek katletmiştir. Nitekim Abdülmümin, hükümdarlığının henüz altıncı ayında, söz konusu acımasız politikalarına karşılık, kendisine düşmanlık besleyenler tarafından bir komplo sonucu öldürülmüştür.⁵³ II. Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin'in ölümünden sonra devlet kısa bir süre içerisinde parçalanmış ve nitekim II. Abdullah Han döneminde ferthedilen bütün topraklar, yeni bir hanedanın eline geçmiştir.⁵⁴

1.2. Astrahanlılar Hanedanı Dönemi (1599-1756)

Buhara Hanlığı'na en parlak devrini yaşatan II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra başa geçen oğlu Abdülmümin'in, bütün hanedan üyelerini öldürtmesi ile Ebu'l Hayr'lı sülalesinden hükümdar olabilecek hiç kimse kalmamıştı. Nitekim bu durum, Maverâünnehr topraklarındaki bir asırlık Şibanî hükümünün sona ermesine sebep oldu. Bu durumda Özbek kabileleri, tahtı Cengiz Han soyundan gelen başka bir aileye, Astrahanlılara (Canîler veya Tukay-Timurlular) teslim etti.⁵⁵ Bu hanedan, kurucusu Baki Muhammed'in babası Can Muhammed'in adına nispetle Canîler olarak da bilinmektedir. Ana yurtları olan Volga Nehri'nin kıyısındaki Astrahan (Hacı Tarhan) şehrinden ötürü Astrahanlılar olarak anılan bu hanedanın kurucularının nesli, Cuci'nin on üçüncü oğlu Tukay-Timur'a dayanmaktadır.⁵⁶

Rusların 1556'da Astrahan'ı ele geçirmesi neticesinde buranın hükümdarı Yar Muhammed ve oğlu Can Muhammed, Şibanî hükümdarı İskender Han'a sığındı ve Şibanîler kendileri

⁵² Kelime anlamı “süt kardeş” olan kökeltaş, hanlık tarihi boyunca oldukça mühim bir seviyede bulunmuştur. Hükümdara yakınlığı ile bilinen ve ülke içerisinde yüksek nüfuza sahip olan bu kişilerin başlıca görevleri, ülkedeki dost ve düşmanlar hakkında bilgi edinmek ve bunlara çözümler üretmektir. Kısacası bu unvana sahip kişiler, ülkenin istihbaratından sorumludur ve ayrıca casusluk faaliyetleri ile de yakından ilgilenmektedirler. Bunların yanı sıra hükümdara sadık olan kişilerin refah ve sıhhatlerinden de bu görevliler sorumludur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ükten, *age*, s. 153-154).

⁵³ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yı Abbâsî*, Çev. Ali Genceli, Yay. Haz. Prof. Dr. İsmail Aka, C. II-I, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 223-228.

⁵⁴ Barthold, *age*, s. 197.

⁵⁵ Çelik, *Şibanîler ve Astrahanîler...*, s. 96.

⁵⁶ Abdülkerim Özaydın, “Canoğulları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 154.

ile aynı soydan gelen bu Cengiz oğullarını oldukça candan karşıladı. İskender Han, bu münasebetler vesilesiyle kızı Zühre'yi Canibek ile evlendirdi. Bu evlilikten Din Muhammed, Baki Muhammed ve Veli Muhammed adında üç erkek çocuk dünyaya geldi.⁵⁷

Şibanîlerin son dönemlerinde kimin han olarak tahta çıkarılacağına dair bir fikir birliği oluşmayınca, devlet ricalinin ortak kararı ile Canibek, tahta aday olarak gösterildi. Canibek'in devlet ricalinin sunduğu bu teklifi reddetmesi üzerine oğlu Din Muhammed, Buhara hanı ilan edildi. Din Muhammed'in Buhara tahtına oturması ile Buhara'da Şibanî Hanedanı dönemi kapanarak Astrahanlılar Hanedanı dönemi başlamış oldu. Ancak han ilan edildiği sırada Safeviler ile mücadele etmesi bakımından Horasan'da olan Din Muhammed'in, vuku bulan bu savaşta Şah Abbas ile giriştiği mücadelede yaşamını yitirmesinden ötürü, onun yerine kardeşi Baki Muhammed (1601-1605), hanlık makamına geçti.⁵⁸ Astrahanlılar, resmî olarak hâkimiyetlerinin başladığı bu tarihten itibaren, yaklaşık iki asır boyunca Maverâünnehr'de hüküm sürdüler. Astrahanlılar Hanedanı, son hükümdarları Ebu'l Gazi Han'ın damadı Şah Murad tarafından iktidara getirilen ve kökenleri Mangıt/Nogay kabilelerine dayanan bir hanedana (Mangıtlar Hanedanı) yerlerini devrettikleri 1785 tarihine kadar Buhara Hanlığı'nı yönetti.⁵⁹

Astrahanlılar Hanedanı, her bakımdan Şibanîlerin bıraktığı devlet geleneği üzerine inşa edilmiştir. Bu dönemin en fazla dikkat çeken tarafı ise hanlık makamının eski gücünü, daha da doğrusu Abdullah Han zamanındaki gücünü yitirmesi ve feodalleşme sürecinde devletin çoğu alanında hâkimiyetin hanedan mensuplarından ziyade kabile reisleri biyelerinin eline geçmesi olmuştur. Zira Astrahanlı Hanedanı üyeleri, daha uzun süren hâkimiyetleri süresince Şibanoğulları kadar büyük çaplı bir siyasî kitle oluşturamamıştır.⁶⁰

Buhara Hanlığı'nda Baki Muhammed'in han olarak ilan edilmesinden sonra, kardeşi Veli Muhammed de halef olarak tayin edildi ve Belh şehrini yönetmekle görevlendirildi. Baki Muhammed Han'ın hükümdarlığının ilk yıllarında hanlığın sınırları oldukça küçüldü. Yine bu dönemde Kazaklar hanlığa karşı girişimlerde bulunarak kuzey ve kuzey doğu bölgelerinde toprak elde ettiler. Ayrıca Safevi hükümdarı Şah Abbas'ta bu dönemde tekrar Buhara Hanlığı aleyhinde girişimlerde bulundu ve 1602 yılından itibaren doğu seferini başlattı. İran ordusunun bu seferde gösterdiği başarısızlık, Baki Muhammed Han'ın devlet

⁵⁷ Hatunoğlu, **agm**, s. 492.

⁵⁸ Hatunoğlu, **agm**, s. 492-493.

⁵⁹ Peter Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 347.

⁶⁰ Selim Serkan Ükten, "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kışkacında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", **Türk Tarihine Dair Yazılar**, Ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.72.

içerisindeki itibarını arttırdı. Baki Muhammed Han döneminde Kunduz ve Belh şehirleri de Özbeklerin kontrolü altına girdi. Baki Muhammed Han'ın Kazaklarla bir anlaşmaya varmaya ömrü yettiyse de hayata geçirmek istediklerini gerçekleştiremeden 1605 yılında vefat etti.⁶¹

Buhara Özbek Hanlığı'nda düzeni sağlama girişimlerinde bulunan Baki Muhammed Han'ın ölümü üzerine, kardeşi Veli Muhammed Han (1605-1611) Buhara tahtına geçti. Veli Muhammed Han, Belh'in yönetimini Şah Beg Kökeltaş'a bıraktı. Veli Muhammed Han, kardeşi Baki Muhammed'in oğulları olan İmam Kulu ve Nadir Kulu Hanları da Şah Beg'e emanet etti. Genel itibarıyla bakıldığında Veli Muhammed Han, devlet işleriyle pek ilgili bir hükümdar değildi. Nitekim Buhara hanının bu ilgisizliği, Kazakların Buhara Hanlığı'na saldırıda bulunmalarına yol açtı. Belh halkının Şah Beg Kökeltaş'ın yönetiminden hoşnutsuz olmaları da hanlık içerisinde bir kargaşanın patlak vermesine sebep oldu.⁶²

Buhara Hanlığı topraklarında vuku bulan söz konusu hadiselerden yararlanan İmam Kulu, han olmak iddiasıyla amcasına karşı yükseldi. İmam Kulu, bu amaç doğrultusunda Şah Beg'i öldürdü ve ardından Buhara'ya gitti. Yeğenine karşı başarısız olacağını anlayan Veli Muhammed Han ise çareyi iki oğluyla beraber İran'a kaçarak Şah Abbas'a sığınmakta buldu. Öteden beri Maverâünnehr topraklarında gözü olan İran şahı, kendi çıkarları doğrultusunda Veli Muhammed Han'ı oldukça dostane karşıladı ve akabinde seksen bin kişiden oluşan büyük bir orduyu onun yanına katarak Buhara'ya gönderdi. Fakat Veli Muhammed Han'ın himaye altındaki bu yönetimi çok uzun sürmedi. Özbek soylularını ve halkını gaddarca öldüren bu hükümdar karşısında can korkusuna kapılan Özbek emirleri, çareyi İmam Kulu'ya yönelmekte buldu. Sonuç olarak Veli Muhammed Han'ın öldürülmesiyle, Buhara Hanlığı'nda İmam Kulu'nun hâkimiyeti kesin olarak başlamış oldu (1611-1642).⁶³

İmam Kulu Han dönemini ele alacak olursak, hâkimiyeti boyunca hanlık içerisinde nefret ve korku uyandırmış olan Veli Muhammed'den sonra, Buhara'da onun hâkimiyetine genel anlamda karşı çıkan olmadı. Fakat İmam Kulu Han'ın Buhara Hanlığı'nda etkin bir nüfuz alanına sahip olan Cuybari şeyhleri ile olan münasebetleri amcasına kıyasla pek dostça değildi. İmam Kulu Han, amcasına karşı olan rekabetinde amcasını destekleyen

⁶¹ Alpargu, **agm**, s. 565.

⁶² Mehin Fehimi, "Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler", Çev. Muhammed Bilal Çelik, **History Studies**, 2/2 (2010), s. 513.

⁶³ Fehimi, **agm**, s. 513.

Abdurrahim hocayı cezalandırarak hanlıktan kovdu ve bununla da yetinmeyerek onun bütün mallarına el koydu. Böylece İmam Kulu Han, diğer Cuybari şeyhlerinin de desteğini kaybetti. Buna rağmen hanlık içinde ve dışında önemli etkiye sahip olan benzer dinî nitelikteki kişilerin desteğini almaya devam etti.⁶⁴ İmam Kulu Han dönemi, ülkede bir dereceye kadar siyâsî ve ekonomik istikrarın sağlandığı bir dönem oldu. XVII. yüzyılın başlangıcında İran'a kaybedilen Horasan'ın İranlılardan geri alınamamasına ve Harezm bölgesinin yeniden bağımsız bir hale gelmesine engel olunamamasına rağmen bu dönemde kuzeyden Kazak ve Cugarların, güneyden ise Babürlülerin saldırılarına başarılı bir şekilde karşı koyuldu.⁶⁵ Uzun süren hükümdarlığı döneminde ülkede daha çok sükûnetin hâkim olduğunu gördüğümüz İmam Kulu Han, dindar bir kişiliğe sahip olmasından ötürü hayatının geri kalanını Medine'de geçirmek isteyince, Belh yönetimi ile görevli olan kardeşi Nezir Muhammed'i çağırarak hanlık makamını ona teslim etti.⁶⁶

1642-1645 yılları arasında Buhara Hanlığı tahtında hüküm süren Nezir Muhammed Han, kendi itibarını sağlamlaştırabilmek adına devlet içerisindeki beylerin tamamını kontrol altına aldı. Fakat otoritesini arttırmak uğruna gerçekleştirdiği girişimler, Özbek beylerinin kendisine karşı cephe almasına ve nitekim ülke içerisinde huzursuzlukların yaşanmasına sebep oldu. Bu olumsuz hadiselerin neticesi olarak Abdülaziz Han, babası Nezir Muhammed'e karşı yükselerek 1645 yılında Buhara'da kendi hanlığını ilan etti. Abdülaziz Han'ın kardeşi Subhan Kulu Han ise bu dönemde bağımsız olarak Belh'te idarî hâkimiyetini kurdu. Abdülaziz Han, 1645-1681 yılları arasında Buhara Hanlığı tahtında hüküm sürdü.⁶⁷

Astrahanlılar yönetimindeki Buhara Hanlığı, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli derecede güç kaybetmeye başladı. Abdülaziz Han'ın hâkimiyeti döneminde, bilhassa 1650'lerden itibaren Harezm bölgesinden yapılan baskınlar, yağmalama faaliyetleri ve Özbeklerin devam eden tek bir merkezden yönetilememe durumu, hanlıktaki kabile birliklerinin askerî gücünü olumsuz etkiledi. Nitekim merkezî hükûmetin büyüyen feodalleşme ve kabile davalarının önüne geçememesi gibi sorunlardan ötürü, Buhara

⁶⁴ Audrey Burton, **The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702**, Curzon Press, 1997, s. 135.

⁶⁵ Yuri Bregel, "Bukhara Khanate", **Encyclopedia of Asian History**, Collier Macmillan Publishers, Vol. I, London 1988, s. 194.

⁶⁶ Hatunoğlu, **agm**, s. 493-494.

⁶⁷ R.G. Mukminova, "Janids (Astarkhanids)" **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris 2003, s. 47.

Hanlığı günden güne zayıfladı.⁶⁸ Buhara'da uzunca bir süre hâkimiyetini devam ettiren Abdülaziz Han'ın, gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında yaşanan bu olumsuz hadiseler sonucunda ülkesini terk etmesi ve daha sonra Hicaz'da yaşamını yitirmesi üzerine kardeşi Subhan Kulu Han (1681-1702), hanlık makamına yükseldi. Fakat Subhan Kulu Han döneminde de istikrarlı bir yönetim anlayışı sergilenemedi.⁶⁹ Zira Subhan Kulu Han'ın oğulları arasında vuku bulan taht mücadeleleri neticesinde Özbek beyleri, devlet otoritesinden bağımsız hareket etmeye ve Canoğulları aleyhinde güç kazanmaya başladı. Subhan Kulu Han'ın Buhara'da hüküm sürdüğü yıllarda da Harezm Hanlığı ile mücadeleler süregeldi. Harezm hanı Anuşa, bu süre boyunca Maverâünnehr'in merkezî bölgelerini üç kere işgal etti. Hanlıklar arasında yaşanan söz konusu mücadeleler, Buhara Hanlığı'nı oldukça yıpratarak hanlık içerisindeki meselelerin gün yüzüne çıkmasına sebebiyet verdi. Ömrünün geri kalanını ilime adayan Subhan Kulu Han, henüz hayatta iken Begim Han'ı veliaht olarak tayin ettiyse de 1702 yılında hayatını kaybettiğinde Begim Han'ın yaşının henüz küçük olması nedeniyle en büyük oğlu II. Ubeydullah, hanlık makamına oturdu.⁷⁰

II. Ubeydullah Han (1702-1711), iktidarı döneminde yaptığı parasal reformlarla hanlığın hâkimiyet durumunu güçlendirmeye çalıştıysa da bu konuda tamamen başarılı olamadı. Onun izlediği politikalar neticesinde 1708 yılında hanlık içerisinde bir isyan patlak verdi. Nitekim II. Ubeydullah Han'ın hâkimiyeti döneminde hanlığın parçalanmasına engel olunamadı. 1710 yılında bağımsız Hokand Hanlığı'nın kurulması ile Fergana bölgesi Buhara'dan tamamen ayrıldı.⁷¹ Buhara hükümdarlarından II. Ubeydullah Han'ın hâkimiyet dönemi genel anlamda isyanları yatıştırmakla geçti. Yine bu dönemde Özbek beylerinin kendi aralarında vuku bulan mücadeleler, devleti bir hayli meşgul etti ve gereksiz seferlere girişilmesine yol açtı. II. Ubeydullah Han'ın takip ettiği merkeziyetçi politikalar ve hâkimiyeti süresince Buhara Hanlığı'nda vuku bulan bu hadiselerden ötürü, söz konusu dönemde idarî yapı oldukça zayıfladı. Bilhassa II. Ubeydullah Han'ın kabile beylerini görevlerinden uzaklaştırıp onların yerine kendine bağlı kişileri getirmeye çalışması bu durumun arkasındaki başlıca husustur.⁷² Nitekim bu iç karışıklıklar, Özbek beyleri arasındaki çatışma ve tek bir merkezden idare edilememe durumu, II. Ubeydullah Han döneminden sonra daha ciddi sorunların yaşanmasına zemin hazırladı.

⁶⁸ Bregel, **agm**, s. 194.

⁶⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2018, s. 241.

⁷⁰ Hatunoğlu, **agm**, s. 494.

⁷¹ Mukminova, **agm**, 50-51; Özaydın, **agm**, s. 155.

⁷² Hatunoğlu, **agm**, s. 495.

Ülkede merkezî otoriteyi hâkim kılamadığını gördüğümüz II. Ubeydullah Han, hâkimiyeti boyunca izlediği politikalar dolayısıyla 1711 yılında bir komplo sonucu öldürüldü. II. Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra hanlık beylikler halinde parçalandı ve bu beylikler daha sonraki süreçte birbirleriyle mücadeleye tutuştu. II. Ubeydullah Han'dan sonra hanlık makamına oturan halefi Ebu'l-Feyz Han'ın geniş bir alanda otorite sağlayamaması ve hâkimiyetinin Buhara ve çevresi ile sınırlı kalması, aslî hâkimiyetin Özbek asıllı Mangıt kabile reisi ve saray nazırı Atalık Muhammed Hâkim Bey'in eline geçmesine sebep oldu.⁷³ Ebu'l-Feyz Han'ın zayıf siyaseti ve bahsi geçen olumsuz gelişmelerin neticesinde Belh bölgesi, 1711 yılından itibaren hanlığın hâkimiyet alanından çıktı. Yine XVIII. yüzyılın başlarında Taşkent bölgesi Kalmuklar tarafından ele geçirildi. Dahası 1723 yılında çöllere de baskınlarda bulunan Kalmuklar, Kazakları Maverâünnehr topraklarına kaçmak zorunda bıraktı. Bu kargaşa ortamından yararlanan bazı Özbek kabileleri ise uzunca bir süre Maverâünnehr ve özellikle Buhara topraklarını yağmaladı. Kazaklar, 1730 yılında bölgeden çekildiyse de işgallere maruz kalan birçok aile ülke topraklarını terk etmek mecburiyetinde kaldı.⁷⁴

Türkistan coğrafyası bu tür mücadelelere sahne olurken, bu durumu kendi lehine çevirmeye çalışanlardan biri de dönemin İran şahı Nadir Şah (1736-1747) oldu. İran'da hâkimiyeti ele geçirdiği andan itibaren fetih hareketlerine oldukça önem veren Nadir Şah, öncelikli olarak bugünkü Afganistan bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Bu zaferinden kısa süre sonra Babür İmparatoru Muhammed Şah'ın ordusunu mağlubiyete uğratarak Mart 1739'da başkent Delhi'yi işgal eden Nadir Şah, 1740 tarihine gelindiğinde ise Buhara ve Hive'nin fethi ile sonuçlanacak olan Batı Türkistan seferine başladı.⁷⁵ Zira İran şahı, uzun bir süredir Batı Türkistan seferini planlamaktaydı. Nadir Şah'ın bu planını hayata geçirmesindeki en önemli etken ise Buhara ve Hive hanlıklarının, yıllardır İran ve Turan arasındaki savaşların asıl çıkış noktası olan Horasan'a yağma akınları düzenlemesiydi. Nadir Şah tarafından Türkistan hanlıklarına yapılan bu akınların nedeni, İran'ın Şii inancı olarak kaynaklarda belirtilse de aslî nedenin bu yağmadan elde edilecek gelir olduğu

⁷³ Özaydın, **agm**, s. 155. Bu dönemde meydana gelen iç mücadelelerin yanı sıra dış siyasette olumlu gelişmeler de yaşanmış, Ubeydullah Han (1703-1717) ve onun halefi Ebu'l-Feyz Han (1717-1748) dönemlerinde Osmanlı-Özbek ilişkileri dostane olarak sürdürülmeye devam etmiştir. Ubeydullah Han ve Ebu'l Feyz Han, İstanbul'a elçiler eşliğinde nâmeler göndererek Osmanlı padişahlarına bağlılıklarını bildirmişlerdir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Saray, **age**, s. 15).

⁷⁴ Doğan, Erdoğan, **age**, s. 66; Özaydın, **agm**, s. 155.

⁷⁵ M. Annanepesov, "Relations Between the Khanates and With Other Powers," **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris 2003, s. 86.

açıktır. Belirtilen bu akınların, Nadir Şah'ın Hindistan seferinde bulunduğu sırada artması, Horasan halkının yağmalanıp esir olarak Türkistan'a götürülmesi ve pazarda satılması gibi başlıca sebepler, Nadir Şah'a planını hayata geçirme fırsatını sundu.⁷⁶ Nadir Şah, 1737 yılında oğlu Rıza Kulu Han'ı ordusu ile Belh üzerine göndererek ilk istila teşebbüsünü uygulamaya koydu. Ancak Ebu'l-Feyz Han'ın karşı girişimleriyle bu kuşatmadan herhangi bir sonuç alınamadı. Rıza Kulu Han ile mücadeleye devam ettiği sırada Harezmi hanı İlbars Han bu durumdan istifade ederek Karakalpak ve Kazaklardan topladığı birlikler ile Buhara'ya gelerek işgal girişiminde bulunduysa da Ebu'l-Feyz Han'ın muvaffakiyeti karşısında o da bölgeden geri çekilmek zorunda kaldı. Bu hadiselerin ardından 1740 yılında bizzat Türkistan seferine çıkan Nadir Şah, Türkmen ve Özbeklerden ciddi bir karşılık görmeden birkaç ay içinde Çarcuy'a kadar gelebilmeyi başardı. Buna mukabil Ebu'l-Feyz Han, kendi ordusunu toplamaya muvaffak olamayarak bu mücadeleden aciz kaldı. Nadir Şah'a karşı iktidarı olamayacağını anlayan Buhara hanı Ebu'l-Feyz, misafir edeceğini bildirerek onu Buhara'ya davet etti.⁷⁷

Buhara hanı, bu hareketiyle bir nevi ülkesini savaşmadan kendi elleriyle düşmanına teslim etmiş oluyordu. İran şahı, Atalık Muhammed Mukim'in oğlu Muhammed Rahim ile bir anlaşma yaparak Muhammed Mukim'in Buhara'daki yetkili vekili oldu. Eski makamında kalmaya devam eden Ebu'l-Feyz Han ise sahip olduğu bütün yetkilerini uygulamada atalıklara teslim etti. Nadir Şah'ın desteğini alan ve onun tarafından yetkilendirilen Muhammed Rahim, bundan böyle doğrudan devlet işlerine müdahale etmeye başladı. Bütün yetkiyi eline alan Muhammed Rahim Biy, Nadir Şah'ın ölümünden kısa süre sonra, 1747 yılında Ebu'l-Feyz Han'ı öldürterek idareyi tam anlamıyla eline almayı başardı. Bu tarihten sonra hanlık tahtında Abdülmümin, Ubeydullah ve Ebu'l Gazi adındaki hanlar görünüyorsa da⁷⁸, bu hanlar kukla han olmaktan öteye gidemediler. Nitekim yaklaşık iki asır boyunca Buhara'da hüküm süren Astrahanlılar Hanedanı idarî hâkimiyetini kaybedip tarihe karışırken, onların yerini Atalıkların yönetimi ile Mangıtlar aldı.

⁷⁶ Mehmet Alpargu, Muhammed Bilal Çelik, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD)**, 29/Özel Sayı, (2009), s. 517.

⁷⁷ Togan, **age**, s. 199.

⁷⁸ Alpargu, **agm**, s. 567.

1.3. Mangıtlar Hanedanı Dönemi (1756-1920)

Maveraünnehr topraklarında Astrahanlılar sülalesinden gelenlerin hâkimiyetinin sona ermesi ve bir süredir fiili hükümdar olarak yönetime hâkim olan Mangıt kabilesine mensup Atalıkların, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru idareyi tam anlamıyla ele geçirmesi ile Buhara’da yeni bir döneme girildi. Mangıtlar Hanedanı, bundan böyle Türkistan’ın merkezî konumundaki Buhara’nın tek hâkimi haline geldi.

Buhara’da kurulan bu yeni hanedanın kurucusu, Özbeklerin Mangıt kabilesinden gelen Muhammed Rahim Atalık idi. Ebu’l-Feyz Han’ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra, onun oğullarının kukla han olarak tahtta bulundukları dönemlerde de devletin idaresini elinde bulunduran Muhammed Rahim Atalık, 1756’da Buhara tahtını ele geçirdi. Hükümdarlığını ilan ederek devleti bizzat yönetmeye başlayan Muhammed Rahim’in saltanatının ilk yılları, ülkenin bütünlüğünü sağlamakla geçti. Muhammed Rahim’in güçlü bir merkezî idare oluşturma çabaları, sağlığının kısa sürede bozulmasına ve 1758’de hayatını kaybetmesine sebep oldu. Muhammed Rahim’in vefatı üzerine amcası Muhammed Danyal Biy (1758-1785), Atalık unvanı ile Buhara tahtına oturdu. Fakat Danyal Biy’in uzun süren saltanatına rağmen yönetimde zayıf kalması, halk arasında birtakım huzursuzlukların çıkmasına yol açtı. Nitekim halk, memnun kalmadığı bu idarecileri yönetimden uzaklaştırarak Buhara ülkesinin tahtına şehzade Şah Murad’ı çıkardı.⁷⁹

Astrahanlıların son resmî hükümdarı Ebu’l Gazi Han’ın damadı olan Mangıtlardan Şah Murad (1785-1800), devlet içerisinde yıllardan beri devam eden bu belirsiz oyuna bir son vererek devletin müstakil hükümdarı oldu. Soyu Cengizlilere dayanmadığından ötürü “Han” yerine “Emir” unvanı ile yönetimini sürdüren Şah Murad, hâkimiyetini meşrulaştırmak adına tahtta bulunduğu süre boyunca dinî teşkilatın desteğini almaya çalıştı.⁸⁰ Böylece İlk defa Cengiz soyundan gelmeyen bir hanedan tarafından yönetilmeye başlanan Buhara’da, Türk-Moğol geleneğinden İslam geleneğine unvanlarda değişikliğe gidildi. Buna istinaden söz konusu döneme kadar Buhara Hanlığı olarak anılan devlet, bundan sonra Buhara Emirliği olarak anılmaya başlandı.

Şah Murad, diğer bir adı ile Emir Masum, Atalık Muhammed Danyal Biy’in oğludur. Muhammed Danyal Biy’in yirmi yedi yıllık hâkimiyet dönemi, belki de Mangıtların en

⁷⁹ Mehmet Saray, “Buhara (Özbek) Hanlığı (1753’ten itibaren Emirliği)”, **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 596-597.

⁸⁰ Peter B. Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 180.

pasif olduğu dönem olarak dikkat çekmektedir. Zira Danyal Biy'in hükümdarlık dönemi, bir nevi oğlu Şah Murad'ın gölgesinde kalmıştır. 1741 (H. 1154) yılında Buhara'da doğan Şah Murad, babasının iktidarlığı döneminde çeşitli görevlerde bulunmuş başarılı bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Henüz sekiz yaşında iken Kermine'ye atanan Şah Murad, ilerleyen dönemlerde Karşı ve Semerkand hâkimliği görevlerine ve hatta bir dönem koşbegi makamına dahi getirildi. Bilhassa Semerkand şehrinde yaptığı işler, Şah Murad'ın bir hayli itibar kazanmasına sebep oldu. Şah Murad, babası Danyal Biy'in atalıklığının ilk zamanlarında devlet işlerine pek dâhil olmayarak daha çok tasavvuf ile ilgili oldu. Fakat babası Muhammed Danyal Biy'in, oğlu Şah Murad'ın devlet içerisindeki sorunlara son vereceği konusundaki düşünceleri ve şeyhlerin de yönetim konusundaki cesaretlendirmeleri neticesinde siyasî bir görev üstlenen Şah Murad, henüz babasının hâkimiyeti döneminde oldukça önemli faaliyetlerde bulundu. O, öncelikle yönetimde siyasî nüfuzu giderek artan ve etkin bir konuma gelen koşbegini öldürttü, ardından devlet içerisinde diğeri bir etkin nüfuza sahip kadı kelanı da öldürterek ülke içerisindeki gücünü ve hâkimiyetini pekiştirdi.⁸¹ Bu önlemleri almakla kendi gücünü pekiştirmesinin yanı sıra Mangıt sülalesinin geleceğini de güvence altına aldığını söyleyebileceğimiz Şah Murad, yönetimdeki faaliyetlerinin dışında askerî yönüyle de oldukça dikkat çekmekteydi. Şah Murad, Afgan emiri Ahmed Şah Durrani'nin Bedaşan üzerine yapmış olduğu harekâta da önemli bir rol oynayarak Afgan emirini harekâttan geri dönmesi konusunda ikna etmiştir (1768).⁸²

Dindar bir karaktere sahip olan ve yoğun bir dinî yaşam geçirdiği bilinen Şah Murad'ın bu derviş kişiliği, onun 1785'de başlayan saltanatı döneminde de idarî anlamda başarısına mani olmadı. Şah Murad, babası döneminde başlayan sorunlara çözümler bulmak amacı ile malî, askerî ve idarî alanlarda çeşitli ıslahatlara giderek hazineye önemli ölçüde gelir sağladı. Şah Murad, ıslahatların yanı sıra siyasî alanda da oldukça başarılı işlere imza attı. Bilhassa Merv ile Belh bölgelerini kendi hâkimiyet alanına bağlamaya muvaffak olması bu hususta oldukça kayda değer bir başarı idi.⁸³ Hükümdarlığı döneminde neredeyse her sene bir sefere çıkan Şah Murad, Hive ve Hokand hanlıkları ile de mücadelelere girişti. Söz konusu bu mücadelelere rağmen Şah Murad'ın saltanatı döneminde Buhara Emirliği bir hayli refah içindeydi. Aynı zamanda Şah Murad dönemi, uzun yıllar devam eden İran-

⁸¹ Muhammed Bilal Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2009, s. 75-77.

⁸² Ükten, *age*, s. 58.

⁸³ Hatunoğlu, *agm*, s. 499-500.

Turan mücadelelerinin son safhasını teşkil etmesinden ötürü de oldukça dikkate değeri.⁸⁴ Uzunca bir süreden sonra Buhara'ya parlak bir devir yaşatan, iktidarlık dönemi halk tarafından daima takdirle anılan ve ülkesi adına yaptığı başarılı faaliyetler ile Türkistan tarihinde derin izler bırakan Masum Şah Murad'ın 1800 yılında vefat etmesi üzerine, kendisi gibi dindar bir karaktere sahip olan oğlu Emir Haydar, hanlık makamına yükseldi.

Emir Haydar döneminde maalesef Şah Murad döneminde olduğu gibi istikrarlı bir yönetim yakalanamadı. Zira Şah Murad'ın halefi olarak tayin ettiği oğlu Emir Haydar'ın tahta çıkması, hanedan içerisinde bir karmaşanın baş göstermesine sebep oldu. Onun amcaları Ömer Biy, Mahmud Biy ve Fazıl Biy, bu hâkimiyete karşı çıkarak ülkenin kuzey eyaletlerinde isyan hareketlerine başladı. Fakat Emir Haydar, direnişi imkânsız kılacak güçteki ordusu ile birlikte, hanlık makamında hak iddia eden amcalarına karşı yürüdü. Nitekim Emir Haydar'ın amcaları Ömer Biy, Mahmud Biy ve Fazıl Biy, yapılan yoğun topçu ateşi karşısında isyan bölgelerinden geri çekilmek zorunda kaldılar. Amcaları tarafından kendisine karşı başlatılan isyan girişimlerini savuşturmada başarılı olan Emir Haydar,⁸⁵ daha sonra kendisine başkaldırmaları endişesi ile bütün kardeşlerini, akrabalarını ve devletin önde gelenlerini tek tek öldürmeye kalkıştı. Neticede bunlardan bazılarının Hive'ye, Hokand'a ve hatta İran üzerinden İstanbul'a kaçmaları, Emir Haydar'ın komşuları ile mücadelelere girmesine yol açtı. Emir Haydar, komşularından Hive ile giriştiği mücadelesinde başarılı olsa da Hokand Hanlığı tarafından Taşkent'in ilhak edilmesine engel olamadı.⁸⁶

1821-1825 yıllarında Zerefşan havzasının ortasında yer alan Miyankal'da Kıtaylar ve Kıpçak Türklerinden oluşan Özbek kabileleri arasında uzun süreli bir isyan çıktı. Fakat bu isyan, Emir Haydar'ın isyancılara kişisel olarak dokunulmazlık vereceği beyanı ile 1825 yılında sona erdirildi.⁸⁷ Kıtay-Kıpçak kabileleri ile yapılan bu mücadeleler, emirlik içerisinde büyük maddi kayıplara ve ekonomik hasara yol açtı. Netice itibarıyla Emir Haydar'ın hâkimiyeti döneminde Buhara Emirliği'nde başarılı bir yönetim sergilendiğini söylemek oldukça zordur. Zira bu dönemde idarî alandaki istikrarsızlığın yanı sıra sosyal

⁸⁴ Vambery, *age*, s. 362-363.

⁸⁵ Francis Henry Skrine, Edward Denison Ross, **The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times**, Routledge, London 2003, s. 208-209; Çelik, *agt*, s. 92.

⁸⁶ Saray, **Rus İşgali Devrinde...**, s. 44.

⁸⁷ Alpargu, *agm*, s. 567-568.

alandan da pek başarılı bir tutum sergilenemediği görülmektedir. Bilhassa ilim alanında yaşanan gerileme, kaynaklarda da açıkça ortaya koyulmaktadır.⁸⁸

Emir Haydar, 1826 yılında vefat etmeden önce en büyük oğlu Hüseyin'i tahta halef olarak tayin etti. Ancak rakipleri tarafından öldürülmüş olması muhtemel olan Hüseyin'in saltanatı yalnızca iki ay on iki gün sürdü. Emir Haydar'ın diğer iki oğlu Kermine hükümdarı Ömer ve Karşı hükümdarı Nasrullah, Hüseyin'in ölümünü takip eden bu dönemde taht için büyük bir rekabet halinde bulunmaktaydılar. Fakat Özbek beyleri, zayıf bir karaktere sahip olan Nasrullah'dan ziyade onun kardeşi Ömer'i Buhara ülkesinin emiri olarak seçtiler. Bu karara razı gelmeyen ve itirazlarda bulunan Nasrullah, ordusu ile Buhara üzerine hareket ederek 70 gün gibi uzun bir süre ile şehri kuşattı. Bu arada babası Emir Haydar'ın divanbegi olan Muhammed Hâkim Koşbegini ikna etme fırsatını yakalayan Nasrullah, şehrin kapılarını açtırarak Buhara'yı işgal etmeyi başardı.⁸⁹

Emir Nasrullah, 1827 yılında tahta çıkmasının akabinde ilk iş olarak ülkeyi ele geçirme konusunda kendisine büyük yardımcı dokunan müttefiki Muhammed Hâkim Koşbegini öldürttü. Oldukça sert mizaçlı ve gaddar bir karakter olarak bilinen Emir Nasrullah, hâkimiyeti süresince Hive ve Hokand ile de iyi ilişkiler sergilemekten kaçındı ve bu bölgelere devamlı saldırılarda bulunarak ağır katliamlar yaptı. 1840 yılında Fergana Hanlığı üzerine yürüyerek başkent Hokand'ı işgal eden Emir Nasrullah, daha sonra Hokand hanı Muhammed Ali'yi idam ettirdi. Saltanatı boyunca Şehr-i Sebz'e 32 saldırı düzenleyen Emir Nasrullah, 1855-1856'da bu bölgeyi ve çevresini hâkimiyet altına alabilmeyi başardıysa da⁹⁰, onun bu zaferi çok da uzun sürmedi. Bu hadiselerden üç ay sonra baş gösteren bir halk harekâtı neticesinde Buhara kuvvetleri Hokand'dan ayrılmak mecburiyetinde kaldı. Fergana beyleri tarafından Hokand hanı ilan edilen Şir Ali Han, ilk olarak Buhara kuvvetlerini Fergana'dan çıkarmayı başardı ve ardından 1843 yılında Taşkent'i ele geçirerek Buhara Emirliği'ne karşı yeni bir savaş başlattı. Neticede iki tarafın Hazarasp bölgesinde yaptığı savaş, Buhara ordusunun ağır yenilgisi ile sonuçlandı.⁹¹

Emir Nasrullah dönemi, içerdeki mücadelelerin yanı sıra dış tehditlerin de kendini belirgin olarak göstermeye başladığı bir dönem oldu. Bilhassa Rusya, bahsi geçen dönemde Türkistan ve özelde ise Buhara Emirliği adına ciddi bir tehlike haline gelmeye başladı.

⁸⁸ Muhammed Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, 7/3, (2012), s. 783.

⁸⁹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 31.

⁹⁰ Hayit, *age*, s. 31.

⁹¹ A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2009, s. 218-219.

Emir Nasrullah, ülke içerisinde meydana gelen mevcut sorunlardan ötürü Rusya'nın asıl niyetini ne yazık ki anlama imkânı bulamadı. Bu dönemde Rusya'nın Buhara Emirliği ile ticarî amaçlı yürüttüğü diplomatik ilişkileri de artarak devam etti. Zira bu dönem, Türkistan üzerinde çeşitli emellere sahip olan Rusya ve İngiltere'nin bu topraklarda avantaj sağlamak için birbirleri ile rekabete başladığı bir dönemdi. Neticede iki büyük ülkenin bölgede nüfuz alanı yaratma yarışı olarak da özetleyebileceğimiz ve Great Game (Büyük Oyun) olarak adlandırılan bu durum, jeopolitik avantajları ve uyguladığı siyasî politikalardan dolayı Rusların lehine gelişti.⁹²

Saltanat dönemi bu tür mücadelelere ve gelişmelere sahne olan Emir Nasrullah'ın, 1860 yılında vefat etmesi ile Buhara Emirliği tahtına Rus işgali sürecini bizzat görecektir olan oğlu Emir Muzaffer oturdu. Babası kadar acımasız olmamakla birlikte çoğu yönü ile ona benzeyen Emir Muzaffer'in hâkimiyetinin ilk yılları da Hokand ile yapılan mücadelelerle geçti. Devamlı olarak birbirlerinin iç işlerine müdahale eden Buhara ve Hokand, kapılarına kadar dayanan Rus tehlikesine karşı birlik olacakları yerde devamlı olarak birbirleri ile çatışma halinde bulundular. Bu ortak düşmana karşı birlik olamama durumu, ne yazık ki Türkistan Türklerinin en büyük talihsizliği oldu. İki hanlık arasında gitgide büyüyen mücadeleyi gören Ruslar, özellikle Buhara Hanlığı'nı Hokand Hanlığı'na karşı kıskırtmakla bu anlaşmazlığın daha da büyümesini sağladılar ve nihayetinde iki kardeş ülkeyi birbirine vurdurarak zayıflatmayı başardılar.⁹³ Bu durum tam da amaçlandığı gibi Rusların Türkistan'ı işgal planını büyük ölçüde kolaylaştırdı. Rus işgaline giden süreçte Buhara Emirliği siyasî, ekonomik, kültürel ve askerî alanlarda Rusların güdümüne girmeye başladı.⁹⁴

1865 yılında Türkistan'ı işgal hareketlerine başlayan Rusların ilk hedefi Hokand oldu. Ruslarla Taşkent şehri için savaşıldığı sırada, Buhara Emiri Muzaffer'in de bunu fırsat bilerek Hokand Hanlığı'na saldırıda bulunması Ruslardan başkasına yaramadı ve sonuçta Hokand Hanlığı nüfuz altına alındı. Ruslar, bundan sonra yönünü bir sonraki hedef olan Buhara'ya çevirdi. Nitekim yapılan uzun mücadeleler neticesinde Buhara Emirliği de 1868 yılında Rus işgaline uğradı.⁹⁵ Emir Muzaffer'in 1885'te ölümünden sonra, yönetimde Abdülahad (1885-1910) ve Alim Han'ın (1910-1920) bulunduğu Buhara Emirliği, uzun

⁹² Hatunoğlu, **agm**, s. 502.

⁹³ Saray, **Buhara (Özbek) Hanlığı...**, s. 598.

⁹⁴ Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 79-83.

⁹⁵ Hatunoğlu, **agm**, s. 93.

yıllar arlık Rusya'nın sömürgeci idaresi altında varlığını devam ettirdi. Türkistan'ın en güçlü devleti olarak yıllarca hüküm süren Buhara Emirliği, 1920 yılına gelindiğinde Sovyet yönetimi tarafından kesin olarak ortadan kaldırılarak tarih sahnesinden çekildi.

II. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA’NIN TÜRKİSTAN’DA YAYILMA SİYASETİ VE RUSYA-BUHARA HANLIĞI/EMİRLİĞİ İLİŞKİLERİ

2.1. Çarlık Rusya’nın Türkistan’daki Askerî ve Stratejik Yayılma Faaliyetleri

Rusya’nın yayılma siyasetinin zuhur etmesine yol açan hadiselerin başlangıç noktası olarak Altın Orda Devleti’nin dağılması gösterilebilir. Zira XV. yüzyılın başlarında Altın Orda Devleti’nin dağılması ile önce Kırım ve Kazan, ardından Astrahan ve Sibirya hanlıkları ortaya çıktı, 1480 yılında ise Rus knezlikleri Altın Orda’ya bağılıktan kurtuldu. 1502 yılında Altın Orda Devleti’nin son hükümdarının⁹⁶, Rus knezi III. İvan (1462-1505) ve dönemin Kırım hanı⁹⁷ tarafından ağır bir yenilgiye uğratılması ile de bu devletin varlığı tamamen sona erdi. Geçmişte Emir Timur ile yapılan mücadeleler sonucunda zayıflayan Altın Orda Devleti’nin yıkılması, asırlardır bu topraklar üzerinde varlığını sürdüren Türkistan ülkesinin menfaatlerine oldukça büyük hasarlar verdi.⁹⁸

Altın Orda Devleti’nin yıkılması, kuşkusuz en çok Ruslara fayda sağladı. Çünkü bu devletin yıkılması, Rus knezliklerini bünyesinde barındıran ve onu köşeye sıkıştırmış olan setin de yıkılması anlamına gelmekteydi. Bu setin yıkılması ile Tatar hâkimiyetinden kurtulan Rus knezliklerinin, zamanla kudretli bir imparatorluğa dönüşmesi yolundaki en önemli fırsatlardan biri ele geçirildi. Nitekim XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak XVI. yüzyılı da kapsayan süreçte Rus knezliklerinin giderek güç kazanması ve birleştirilmesi suretiyle merkezîleşen bir Rus Devleti teşekkül etti. Altın Orda topraklarında zamanla güçlenen ve yerini sağlamlaştıran Rus Devleti, bundan sonraki süreçte yayılma faaliyetlerine hız vererek bu doğrultuda çeşitli girişimlerde bulundu.⁹⁹

⁹⁶ Son Altın Orda hükümdarı, Şeyh Ahmed Han (1491-1502)’dir.

⁹⁷ Bu dönemde Kırım hanı, I. Mengli Giray Han idi.

⁹⁸ Hamid Ziyayev, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 41-42.

⁹⁹ Ziyayev, *age*, s. 42.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yayılma siyasetini hayata geçiren Rusların amacı, doğuda Sibiryâ üzerinden Çin'e; güneyde Kafkasya üzerinden İran ve Türkiye'ye; güneydoğuda ise Türkistan üzerinden Hindistan'a ulaşmaktı.¹⁰⁰

Türkistan Türk tarihi için deyim yerindeyse bir dönüm noktasını teşkil eden bu yayılma süreci, Çar IV. İvan (1547-1584) idaresindeki Çarlık Rusya'nın 1552'de Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesi ile başladı. Zira Kazan şehri, uzun süre Rusların İdil boyunca Hazar Denizi yönünde ilerlemeleri ve Aşağı Ural bölgesinde yayılmalarında en büyük engeli oluşturmaktaydı. Böylece Kazan'ın düşmesi, Rusların Türk illeri üzerindeki yayılma hareketlerine büyük ölçüde öncülük etti. Bu mühim hareket, Rusya'nın sınırlarının kısa sürede Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslara kadar ulaşmasına vesile olurken, Ural sahasının da Rusların eline geçmesi ile Sibiryâ ve Türkistan istikametinde de Rus yayılmasına büyük ölçüde imkânlar sağlanmış oldu.¹⁰¹

Böylece büyük bir başarıya imza atan Ruslar, aslında pek de alışık olmadıkları bir durum ile karşı karşıyaydı. Çünkü Kazan'ın zaptı ile Ruslar, ilk kez yabancı ve üstelik de Müslüman bir devleti ele geçirmiş bulunmaktaydı. Ruslar için bundan sonraki asıl mesele, bu ülkeyi ellerinde tutabilmeleri idi. Bu amaçla alınan tedbirlerin başında ise Kazan şehrinin kuvvetli bir "Rus Kalesi" haline getirilmesi yer alıyordu. Kazan'ı ele geçirerek bütün hanlık topraklarına sahip olan Ruslar, Kama Nehri'nin güneyine doğru faaliyetlere başlayarak bölgede Rus idaresini kurma çalışmalarına hız verdi.¹⁰² Kazan'ın ele geçirilmesi, yüzeysel olarak bakıldığında dinî anlamlar da içermektedir. Zira IV. İvan ve onun propagandacıları, yapılan bu mücadeleleri, Ortodoks Hristiyanlığın İslâm'a karşı verdiği bir mücadele olarak göstererek durumu dramatize etmek istediler. Neticede bu çabaları başarı ile sonuçlandı ve esasında bir sömürge yayılması olan bu duruma haklı sebepler üretme girişimleri beklenen desteği gördü.¹⁰³

Kazan'ı ele geçirerek cesaretini daha da arttıran IV. İvan, İdil ticaret yolunun tamamına sahip olmak amacı ile yeni bir plan hazırladı. Astrahan Hanlığı'na karşı başlatacağı mücadelenin sebebi olarak ise Kazan hanının yapılan anlaşmalara riayet etmemesini ve

¹⁰⁰ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907)**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 8.

¹⁰¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 168-169.

¹⁰² Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil Ural Ülkesi, (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli) (XIX. Yüzyıla Kadar)", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, XXIII/3-4 (1965), s. 91.

¹⁰³ Robert F. Baufmann, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", Çev. Nasuh Uslu, **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 577.

Astrahan'da Moskova elçisine kötü muamele yapılmasını ileri sürdü.¹⁰⁴ Böylece işgal hareketi için gerekli hazırlıkları yapan Ruslar, kısa süre sonra Astrahan Hanlığı'na karşı harekete geçti. Nitekim 1556 yılında Astrahan'ın düşmesi ile dünya ticaretinin en işlek yollarından biri olan İdil (Volga) Nehri ulaşımı ve dolayısıyla da İdil'in ekonomik kaynakları bundan böyle Türklerden Rusların eline geçmiş oluyordu.¹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nin 1569 yılında Astrahan'ı ele geçirmek amacıyla düzenlediği seferin başarısızlıkla sonuçlanması¹⁰⁶ ve yine aynı dönemde Osmanlı Devleti tarafından hayata geçirilen Don-Volga kanal projesinden istenilen sonucun alınamaması¹⁰⁷, Türkistan istikametinde Rus yayılcılığının önünü açmıştı.

Kazan ve Astrahan'ı alarak daha da cesaretlenen ve hırslanan Ruslar, bundan sonra doğu bölgeleriyle ilgilenmeye başladı ve hedeflerine Nogay yurtları, Başkurt ve Sibir topraklarını aldı.¹⁰⁸ Zira Rusların İdil vadisi ile yetinmesi söz konusu değildi. Bu doğrultuda öncelikle 1558 yılından itibaren Sibiry bölgesini ele geçirme faaliyetlerine başlandı. Rus çarı IV. İvan'ın yaşamının son yıllarında hayata geçirilen ve diğerlerine göre nispeten farklı olan Sibiry seferi, Çarlık Rusya'nın sınırlarını daha da genişletti. Rus ordularında hizmet eden Ataman Yermak Tmefoyeviç öncülüğündeki Don Kazakları¹⁰⁹,

¹⁰⁴ İlya Zaitsev, "Astarhan Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 379.

¹⁰⁵ Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 280; Mesut Hakkı Çaşın, **Novgorod Knezliğinden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi**, Atlas Yayınları, Ankara 2015, s. 53-54.

¹⁰⁶ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 136-156.

¹⁰⁷ Alaeddin Yalçinkaya, **Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 30-31.

¹⁰⁸ Fatih Ünal, **XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 87.

¹⁰⁹ Don Kazakları veya Donlar, orta ve aşağı Don boyunca yerleşmiş olan Slav asıllı Kazak halkı olup, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Rus ordularında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu topluluk, çeşitli dillere göre Kozaklar, Kosaklar, Kossaklar veya Rus Kazakları olarak da adlandırılmaktadır. Kosak orduları söz konusu dönemde zaman zaman Don Terek ve Yayık civarında yığılmayı sürdürüyor ve bağımsız veya kimi zaman da otonom bir yapıya sahip olmalarına rağmen Rusya'nın doğuda izlediği sömürgecilik amacına hizmet ediyorlardı. Nitekim Rusya'nın Sibiry'yi ele geçirmesinde de mühim rol oynayan Kosaklar, Rusların tarihi gelişimine büyük ölçüde katkı sağlamışlardır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 163-166). Askeri alanda Altın Orda'dan oldukça etkilenmiş olan Rusların, ordularında görevlendirdiği Kosak birlikleri de varlıklarını asıl olarak Tatarlara borçludur. Tatarca "hür kişi" anlamına gelen ve Rus sınırlarını korumakla görevlendirilen Kosaklar, bu yönleri ile de Türklerin sınır garnizonlarını hatırlatmaktadır. Kosaklar, Başlangıçta asker cemiyetini andıran bir grup olarak ortaya çıkmış olmalarına rağmen giyimleri, askeri teçhizatları ve yaşayış tarzları bakımından Tatar ve diğer Türk-Moğol halklarını kendilerine örnek almışlardır. Nitekim bu durum, Kosak diline Tatarca birçok kelimenin girmesine sebep olmuştur. (İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 263-264). Yine eski Türk kavimleri hakkında oldukça kıymetli eserler vücuda getiren Macar Türkolog László Rásonyi de Tarihte Türklük adlı eserinde Tatarca'daki Kazak kelimesinin, Küçük Rus dilinde Kosak halini aldığını belirtmektedir. Bununla birlikte Rásonyi, Kosakların Tatarca "Ataman" unvanına sahip olan ve

Çar IV. İvan'dan ziyade Stroganovların himayesinde, 1582-1583'te Uralları aşarak Batı Sibirya'ya ulaştılar. Bölgede bulunan nehirleri takip ederek Küçüm Han idaresindeki Tatar Sibir Hanlığı'nın başkentine varan Yermak öncülüğündeki Kazaklar, şehri başarılı bir şekilde ele geçirdiler. Daha sonra şehrin dolaylarında Tobolsk adında bir kale kurmaya muvaffak olarak burada çar adına Rusya'nın egemenliğini ilan ettiler. Bu gelişmeler üzerine Çar IV. İvan ve halefleri bölgeye küçük bir garnizon ile vali göndermekte gecikmedi. Böylece Sibirya'nın batıda kalan üçte birlik bölümü de artık Rusların eline geçmiş bulunuyordu. Yayılma siyaseti uğruna fetihlerine ara vermeden devam eden Rusya, şimdi doğuda günümüzün Karaçi şehrinin olduğu boylama kadar sınırlarını genişletmişti. Bütün bu gelişmelerin esas önemi ve doğuracağı ciddi sonuçlar ise çok daha sonra idrak edilecekti.¹¹⁰

Sibirya bölgesini ele geçirerek Türkistan içlerine doğru ilerlemeye devam eden Ruslar, kısa zaman içerisinde Tatar ve Başkurt ülkelerini de peş peşe istila ederek Türkistan'a açılan kapı niteliğindeki Kazak steplerine ulaşmıştı.¹¹¹ Rusların bu bölgeleri kolayca ele geçirebilmesinin arkasında elbette birtakım sebepler bulunmaktaydı. Rusların bu dönemde söz konusu Türk topluluklarından askerî anlamda daha donanımlı olmaları ve bunun yanı sıra bölgede yaşayan Türklerin bu dönemde Moğol asıllı Kalmukların istilalarıyla oldukça zayıflamış olmaları bu sebeplerden bazılarıdır. Fakat Türk topraklarının ele geçirilmesindeki en önemli sebep, kuşkusuz Tatar, Başkurt ve Kazakların müşterek düşmana karşı birlik ve beraberlikten yoksun olmalarıydı.¹¹² Her ne kadar Başkurtlar, Rus istilasının hızlı bir şekilde ilerlemesi üzerine Kırım ve Osmanlı Devleti ile diplomatik münasebetler kurmaya ve bölgedeki Nogay ve Kalmuk halkları ile birleşmeye çalışılsa da¹¹³, bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Zira Rusların, Türk topluluklarının birlik olmasını engellemek için uyguladıkları entrikalarla dolu kışkırtıcı politika, hiçbir askerî güce başvurmaksızın onların birliğini bozmaya yetmişti. Rusların uyguladığı bu akıllıca politika, tam manası ile böl ve yönet prensibine dayanmaktaydı. Nitekim bahsi geçen

seçimle başa getirilen başbuğlarının idaresinde, zamanla askerî cumhuriyetlerinin geliştiğinden de söz etmektedir. (László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara 1996, s. 233-234).

¹¹⁰ Paul Bushkovitch, **Rusya'nın Kısa Tarihi**, Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 71.

¹¹¹ Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 563.

¹¹² Saray, **agm**, s. 562-563.

¹¹³ Togan, **age**, s. 161-162.

bölgeleri hâkimiyet altına alan Ruslar, kısa zaman içerisinde bu bölgelere Rus göçmenleri yerleştirmeye başlayarak kolonileştirme faaliyetlerini de hayata geçiriyordu.¹¹⁴

Türkistan istikametindeki Rus yayılcılığında Çar I. Petro (1682-1725) dönemi kuşkusuz oldukça önemlidir. Hâkimiyeti yıllarında gerçekleştirdiği reformların yanı sıra devlet politikasında da önemli değişiklere giden Petro, Osmanlı Devleti ve İsveç ile yapılan savaşıardan fırsat buldukça yönünü güneye, Türkistan topraklarına çeviriyordu. Petro döneminde Ruslar, Türkistan topraklarını kolonileştirmek amacıyla Yukarı İrtiş ve doğuda bulunan topraklara hâkim olmayı amaçlıyordu. Devlet yönetiminde ekonomiyi önceleyen Petro'nun bir diğere amacı da bu bölgeleri ele geçirerek Çin, Hindistan, Afganistan, İran ve çevre ülkelerle ticarî ve diplomatik ilişkiler kurmaktır. Bahsi geçen devletlerle ilişkilerin kurulabilmesi için öncelikli hedef ise elbette Türkistandı.¹¹⁵

Çar I. Petro döneminde Türkistan bölgesini yakından tanımak, bilinmeyen halkların ve keşfedilmemiş toprakların detaylı olarak araştırılması için komisyonlar oluşturuldu. Bölge hakkında detaylı çalışmaları yapan bu bağımsız komisyonların çalışmaları, Rusların bölgeye olan ilgisini canlı kılmak hususunda kuşkusuz oldukça önemliydi. Rusların ilgisini çeken olaylardan biri de Sibirya Valisi Gagarin ile Astrahan Valisi Zamanov'un yönlendirmeleriyle başkente getirilen ve Türkistan bölgesini yakından tanıyan Türkmen tüccarı Hoca Nefes'in, bölgenin altın yatakları ile dolu olduğunu¹¹⁶ ve dahası Amu Derya'nın bir zamanlar Hazar Denizi'ne aktığını söylemesiydi. Hoca Nefes bu hususta, Amu Derya'nın yönünün tekrar Hazar Denizi'ne çevrilebileceğini ve bu konuda Türkmenlerin de yardım edebileceklerini belirtmiştir.¹¹⁷ Nitekim güçlü bir donanmaya sahip olduğunu varsayarak bunu yapabilmenin esasen mümkün olduğunu düşünen Petro, derhal harekete geçmiştir. Zira bu tahminleri doğru çıkar ve eğer ki Amu Derya'nın yönü Hazar Denizi'ne çevrilebilirse, su yolları ile Hive ve Buhara hanlıklarına ve dolayısıyla Hindistan'a ulaşabilme imkânı doğacaktı.¹¹⁸

Bunlara ek olarak Çar I. Petro'ya gönderilen ve onu en çok heyecanlandıran raporlardan biri de Sibirya Valisi Gagarin tarafından hazırlanan rapor oldu. Vali Gagarin raporunda, Yarkend ve civarında önemli miktarda altın bulunduğu bilgisini desteklemekteydi. Nitekim Petro, uzun yıllar süren savaşların sonucunda bozulan devlet ekonomisini güçlendirmek ve

¹¹⁴ Saray, **agm**, s. 564.

¹¹⁵ Murat Özkan, **age**, s. 71.

¹¹⁶ Murat Özkan, "Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Bugholts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 32 (Bahar 2020), s. 190.

¹¹⁷ Ziyayev, **age**, s. 45-46.

¹¹⁸ Ziyayev, **age**, s. 48.

planladığı politikalara kaynak sağlayabilmek adına Gagarin'in altın ve maden yataklarının aranması önerisini oldukça sıcak karşıladı. Zira bu maden yataklarının bulunması, İsveçliler ile yıllardır devam eden savaşın da bitmesi anlamına gelmekteydi. Hayata geçirildiği takdirde ülke ekonomisinin oldukça rahatlayacağını belirten Vali Gagarin'in bu önerileri, Petro'nun bölge üzerindeki çalışmalarına hız vermesine yol açtı.¹¹⁹ Böylece I. Petro, bölgenin durumunu öğrenmek ve Türkistan ile Hindistan'ın zengin kaynaklarını ele geçirmek üzere 1715'te Albay İvan Dmitrieviç Bugholts'u Yarkend'e gönderirken, 1716'da Prens Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'i Hive üzerine gönderdi.¹²⁰

Albay Bugholts'a Rus Hükümeti tarafından Tobolsk'a ilerlemek ve Yamişev gölünü ele geçirmek için Gagarin'in topladığı askerî bir birliğin komutasını alması, bölgede bir kale inşa ederek kışı burada geçirmesi ve Yarkent'e doğru ilerlemesi yönünde Haziran 1714'te bazı talimatlar verildi. 1715'te ise Bugholts'un görevi, bölgedeki maden yataklarını aramak üzere Zaysan Gölü'nü ve yukarı İrtiş bölgesini de kapsayacak şekilde genişletildi. Bugholts, Rus Hükümeti'nin bu talimatları doğrultusunda, komutasındaki 3.000¹²¹ asker ve 1.500 atla Temmuz 1715'te Tobolsk'tan ayrıldı. Yamişev gölünde bir kale inşa etme konusunda muvaffak olan Bugholts ve beraberindeki Rus birlikleri için 1716 yılının baharında talihsiz bir olay yaşandı. Amaçları topraklarını savunmak ve Rus birliklerini bölgeden uzaklaştırmak olan 10.000 Cungan'ın direnişi ile karşı karşıya kalındı. Bugholts, bu durum karşısında Nisan 1717'de bölgeden geri çekilmek zorunda kaldı. Bu hadise akabinde Om Nehri kıyısına döndü ve burada başka bir kale inşa etti. Kalenin inşa edildiği bu nokta öyle başarılı bir seçimdi ki Omsk, ilerleyen dönemde Batı Sibirya'nın askerî merkezi haline gelecekti. Bu açıdan bakıldığında Bugholts'un seferi için kısmen başarısız olmuştur diyebiliriz. Zira Yarkend'e ulaşamamış ve bölgenin zengin madenlerini keşfetme imkânı olmamışsa da Moskova'dan 3300 km'lik bir uzaklıkta Rus askerî bölgesi oluşturulmuştu.¹²²

Ruslar, söz konusu dönemde yalnızca Sibirya tarafından değil, aynı zamanda Hazar Denizi üzerinden de Türkistan'a ulaşma girişimlerinde bulundular. Bu doğrultuda Türkistan bölgesinde birtakım faaliyetlerde bulunması için General Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'e bazı emirler verildi. Verilen bu emirler, Amu Derya Nehri'nin daha önce Hazar Denizi'ne

¹¹⁹ Özkan, **agm**, s. 190-191.

¹²⁰ Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 98.

¹²¹ Bu sayı bazı kaynaklara göre 2.450 ila 4.500 arasında değişiklik göstermektedir.

¹²² John P. LeDonne, **Rus İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi (1650-1831)**, Çev. Çağla Taşkın, Avangard Yayınları, İstanbul 2016, s. 82.

döküldüğü yerde bir kale inşa edilmesi, Hive hanının Rus himayesi altına alınması için gayret edilmesi ve bundan sonra Sir Derya boyunca bölgede altın aranması için ondan izin alınması yönündeydi. Nitekim Çar I. Petro döneminde Ruslar, Türkistan'a girebilmek için bahsi geçen iki bölge üzerinden de faaliyetlere başlamıştır.¹²³

Bu doğrultuda Çerkasskiy ve beraberinde çeşitli silahlarla donatılmış olan 6.000 kişiden oluşan Rus askerî birliği, Hazar Denizi üzerinden yapılan zorlu yolculuğun ardından hanlığın başkenti Hive'ye vardı. Burada Hive hanı Şirgazi yönetimindeki Hive birlikleriyle savaşa giren Rus birlikleri, üç gün süren mücadelenin sonunda Hivelilere yenildi. Bu mücadelenin akabinde Şirgazi Han, bazı devlet adamlarının tavsiyesi ile General Çerkasskiy'i yanına davet etti. Kendilerine yapılan saldırının bilgisi dâhilinde yapılmadığına dair yemin ederek dostluğuna inandırmaya çalışan Şirgazi Han, nihayet bu konuda başarılı olabildi. Şirgazi Han, Çerkasskiy'e Rus birliklerini birkaç müfrezeyle ayırarak hanlığın çeşitli bölgelerine yerleştirme teklifinde bulundu. General Çerkasskiy, birliğindeki bazı subayların itirazlarına rağmen hanın bu teklifini kabul etti. Nitekim Çerkasskiy'in bu kararı, Hivelilerin hanlıkta bölünmüş vaziyette bulunan müfrezeyi kısa sürede imha etmelerine olanak sağladı.¹²⁴ Bu saldırıda Rus askerlerinin büyük bir kısmı öldürüldü, sağ kalanlar ise esir edildi. Hiveliler tarafından öldürülenler arasında bazı komutanlar ile birlikte General Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy de bulunmaktaydı.¹²⁵

Çerkasskiy öncülüğündeki bu seferin sonuçları, Ruslar için şüphesiz ki oldukça önemli oldu. Birçok araştırmacı, Çerkasskiy'nin bu seferde başarısız olmasının ve öldürülmesinin, Rusların Hive'yi ele geçirme konusunda daha da hırslandırıldığını düşünmektedir. Zira Çerkasskiy, yaşanan bütün aksaklıklara rağmen hedefine ulaşmış, ancak yaptığı büyük bir hata onun ve birliğinin önemli bir kısmının canına mal olmuştur. Yaşanan bu trajik hadise, söz konusu dönemde halk arasında da büyük bir ses getirmiş ve Rusların Hivelileri daima nefretle hatırlamasına sebebiyet vermiştir. Bu talihsiz seferin Ruslar açısından en önemli sonucu ise bölgede az da olsa keşif yapılabilmesi ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarının haritalandırılması olmuştur.¹²⁶ Nitekim bunu göz önünde bulundurarak Çerkasskiy

¹²³ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 24 (2011), s. 54.

¹²⁴ Pavel Petroviç İvanov, **Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Ortasına)**, Çev. Sümeyra Ünal, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 71.

¹²⁵ Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", **MUTAD**, 1 (2018), s. 107.

¹²⁶ Özkan, **agm**, s. 108.

öncülüğünde yapılan askerî keşif seferinin, aslında kısmen başarısız bir sefer olduğunu ifade edebiliriz.

Çerkasskiy öncülüğündeki bu sefere askerî sefer denilmesindeki sebep, söz konusu seferin amaçları ve bünyesinde barındırdığı unsurlardır. Çünkü bu unsurlar, seferin bir keşif seferinden ziyade askerî bir sefer olarak algılanmasına yol açmaktadır. Neticede bir taraftan Bugholts yönetimindeki seferin tam hedefine ulaşamaması, diğer taraftan ise Çerkasskiy öncülüğündeki seferin bir nevi hüsrana ile sonuçlanması, Rusların Türkistan'ı işgal siyasetine büyük bir darbe vurdu. Ruslar, XIX. yüzyılın sonuna kadar bu bölgeye herhangi bir askerî sefer girişimde bulunamayacaklardı. Ancak bu durum, Rusların büyük hedeften vazgeçtikleri anlamına gelmemektedir. Zira bu süre boyunca asıl harekât için hazırlıklar, gizliden gizliye ve usulca devam edecekti.

Çar I. Petro, bu girişimler neticesinde Hazar Denizi ve Üst-Yurt üzerinden Hive Hanlığı'nın ve dolayısıyla Türkistan hanlıklarının ele geçirilmesinin zor olacağını anlamış olmalıdır ki Rusya'yı öncelikli olarak Kazakistan topraklarını ele geçirmeye çağırmıştır.¹²⁷ Çarlık Rusya'nın XVIII. yüzyılda Kazak stepleri üzerindeki niyetleri ve planları, Petro'nun şu sözlerinden oldukça net anlaşılmaktadır: “*Kırgız (Kazak)ların ordaları bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu yüzden bu ordalar, Rus himayesi altına alınmalı ki bunlar vasıtasıyla diğer bütün Asya memleketleriyle irtibat kurulabilsin ve Rusya için faydalı ve uygun tedbirler alınabilsin.*” Petro, bu sözleri ile Kazak steplerinin bir taraftan Türkistan ticaret merkezleri için diğer taraftan da doğu pazarları için transit bir bölge olması öneminin altını çiziyor ve bu bölge üzerine daha fazla yoğunlaşmak gerektiğini vurguluyordu.¹²⁸

Çar I. Petro'nun Kazak stepleri ile ilgili bu arzusu, ölümünden kısa bir süre sonra hayat bulacaktı. Zira onun yıllardır izlediği Türkistan siyaseti, halefleri tarafından da takip edilecekti. Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) döneminde Rusya'nın Türkistan'a erişebilme arzusu doğrultusunda hem askerî hem de politik olarak nüfuz yayma faaliyetleri devam etti. Fakat bu dönemde farklı bir yol izlendi ve Ural dağlarından itibaren uzanan stepler üzerinden bölgeye ulaşmaya çalışıldı.¹²⁹ XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ve daha sonraki yıllarda Kazak sultanları arasında meydana gelen iç çatışmalar ve özellikle de Kalmukların Kazak topraklarına yaptığı tecavüzler, bölge açısından mevcut durumun

¹²⁷ Ziyayev, **age**, s. 58.

¹²⁸ Fatih Ünal, **Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı**, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 50.

¹²⁹ Çapraz, **agm**, s. 54.

giderek daha kötü bir hal almasına yol açtı.¹³⁰ Bu doğrultuda bazı Kazak yöneticileri, Rusya'nın himayesine girmek ve böylece hâkimiyetlerini koruma altına almak için çaba sarf ettiler.¹³¹

Kazak yöneticileri arasında mühim bir yere sahip olan Küçük Orda Han'ı Ebu'l Hayr Han'ın Ruslardan yardım istemesi, Ruslar için kolay kolay ele geçmeyecek bir fırsattı. Çarlık yönetimi elbette bu fırsatı iyi değerlendirdi ve yardım yapılacağına dair Aleksey İvanoviç Tevkelev'i elçi sıfatı ile Kazaklara tayin etti. Bu yardımın karşılığı olarak Küçük Orda ve Orta Orda Kazakları, 1732 yılında Rusya'nın himayesi altına girmeyi kabul ettiler. Böylece Çarlık Rusya, söz konusu bölgelerde hâkimiyetini tesis etmeye muvaffak oldu. Küçük Orda ile yakın temaslar kurulmasının bir neticesi olarak Or Nehri'nin Ural Nehri'ne döküldüğü noktada bir kale inşa etme hakkına da sahip olan Ruslar, bu eşsiz fırsat sayesinde Kazak bölgelerine daha kolay bir şekilde müdahalede bulunabilecek¹³² ve bölgenin bütün doğal kaynaklarına, uçsuz bucaksız verimli topraklarına, ticaret yollarına ve daha birçok sayısız zenginliklerine ulaşma imkânı elde edeceklerdi.

Bölgede bir kale tesis etme hakkını elde ettiklerini Tevkelev'den haber alan Rus Hükümeti, derhal çalışmalarına hız verdi ve kale projesinin başına İvan Krilloviç Krillov getirildi. Rusların Or ile Ural nehirleri arasında kurmayı planladıkları kalenin adı Orenburg olarak adlandırılmaktaydı. Ruslar bu kalenin yapılması ile birlikte Kazak toprakları üzerinde önemli bir güç elde edeceklerdi. Bu kalenin stratejik önemlerinden biri de Hive ve Buhara hanlıklarına en yakın Rus karakolu olma özelliğini taşımasıydı. Zira Rusya'nın ileride Türkistan hanlıkları ile kuracağı ilişkilerinde bu kale oldukça önemli bir yer teşkil etmekteydi. Orenburg Kalesi siyasî ve askerî yapısı sayesinde Türkistan'ın işgaline ve 1867 yılında Türkistan Genel Valiliği'nin kuruluşuna kadar Rusların Türkistan toprakları üzerindeki yayılmacılık hareketinin en önemli siyasî, idarî ve askerî merkezi olma özelliğini korumuştur.¹³³

Rus Hükümeti tarafından bu bölgede bir askerî kale tesis etmekle görevlendirilen Krillov, ayrıca Özbek hanlıkları ile ilişkileri geliştirmek konusunda da yükümlü kılındı. Özbek tüccarlarına bazı imtiyazlar verilmesi de yine Krillov'un görevleri arasında yer almaktaydı. Orenburg, Türkistan hanlıkları ile kurulacak siyasî ve ekonomik ilişkilerin bir anahtarı

¹³⁰ Ziyayev, **age**, s. 58; Berber, **agt**, s. 49.

¹³¹ Ziyayev, **age**, s. 58.

¹³² Çapraz, **agm**, s. 54.

¹³³ John L. Evans, **Russia and The Khanates of Central Asia, to 1865**, Associated Faculty Press, Washington 1982, s. 12.

olarak inşa edildi. 1735 yılında inşası tamamlanan Orenburg şehri, doğal konumunun uygun olmamasından ötürü 1739-1741 yılları arasında Krasnoya Gora isimli bir bölgeye taşındı. 1744 yılına gelindiğinde ise Rusya tarafından Orenburg Genel Valiliği kuruldu. Bu valiliğin sınırları, Hazar Denizi'nden Kazak bozkırlarına kadar, Sibirya bölgesi de dâhil olmak üzere uçsuz bucaksız topraklardan oluşmaktaydı.¹³⁴

Rusya, Kazakistan topraklarında kurduğu hâkimiyetini yalnızca Ural'da değil, aynı zamanda Sibirya'da da sağlamlaştırmak üzere bu bölgede bazı askerî karakollar inşa etti. Nitekim XVIII. yüzyıl boyunca hayata geçirdiği yayılma faaliyetleri neticesinde bir kaleler hattı oluşturma girişimi başarı ile sonuçlanan Rusya, bölgedeki varlığını artık kesin olarak kurmuştu. İçlerine Sibiryalı Rus Kazakların (Kosaklar) yerleştirildiği ve batıdan doğuya doğru uzanan İrtiş hattı, 1716 yılında inşa edilen Omsk, 1718 yılında inşa edilen Semipalatinsk, 1720 yılında inşa edilen Pavlador, 1731 yılında inşa edilen İlek, 1735 yılında inşa edilen Orsk ve 1744 yılında inşa edilen Orenburg kasabalarını içermektedir.¹³⁵

Stratejik olarak inşa edilen bu kaleler, bir taraftan sınırların korunmasında, diğer taraftan ise Türk topraklarına akınlar yapılmasında oldukça önemli bir üs görevi görmekteydi. Ruslar, bu hat sayesinde Türkistan Türk hanlıklarını dört bir taraftan sarmış ve hanlıkların dışarı ile bağlantılarını da kısıtlamış bulunmaktaydı. Rus yayılmacılığının bu gidişatı, sıradaki hamlenin hanlıklar üzerine yapılacağının açıkça bir göstergesiydi.¹³⁶ Bu faaliyetleri ile Türkistan için artık büyük bir tehdit haline gelen Rusya, XIX. yüzyıldan itibaren bölgede İngilizlerle olan sömürgecilik rekabetinin de giderek artmasıyla faaliyetlerine büyük ölçüde hız verdi. Bu doğrultuda bölge ile ticarî ve diplomatik münasebetlerin geliştirilmesine önem veren ve bölgeye gönderdiği temsilciler vasıtasıyla bölge hakkında detaylı malumatlar elde eden Rusya, emin adımlarla Türkistan istikametinde ilerlemeye devam etti.

¹³⁴ Ziyayev, **age**, s. 60.

¹³⁵ Yelda Demirağ, Cem Karadeli, **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, Palme Yayınları, Ankara 2006, s. 3.

¹³⁶ Mehmet Yetişgin, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilasları", **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 596.

2.2. Çarlık Rusya ve Buhara Hanlığı/Emirliği Arasındaki Ticarî ve Diplomatik İlişkiler

XVI. yüzyıldan itibaren yayılma siyasetini hayata geçiren ve Türk illeri üzerinde başarılı bir şekilde ilerleyen Çarlık Rusya, Türkistan bölgesine olan ilgisinin giderek artmasıyla, bu topraklar üzerinde yer alan devletler ile ticarî ve diplomatik münasebetlerini geliştirmeye oldukça önem verdi. Bilhassa Romanov Hanedanı'nın hüküm sürmeye başladığı XVII. yüzyılın başlarından itibaren bölge ile yakın temaslarda bulunmaya başlayan Rusların Asya bozkırlarındaki ilk siyasî temasları, Hazar ötesinde bulunan Batı Türkistan hanlıkları ile oldu.¹³⁷

Rusya'nın XVII. yüzyıl boyunca bölge ile elçiler vasıtasıyla kurduğu temaslara aslî amacı, ticarî ilişkileri geliştirmek ve Türkmenlerin Hazar çevresinde esir alarak akabinde Türkistan hanlıklarına satmış olduğu Rus vatandaşları bu esaretten kurtarmaktır. Ancak bölgeye gönderilen elçilerin raporları incelendiğinde, bu seyahatlerin söz konusu coğrafyayı tanımaya yönelik önemli bilgileri de muhteva ettiği görülmektedir. Zira Çar I. Petro (1682-1725) döneminden itibaren Türkistan'a gönderilen elçiler, bundan böyle bölgenin nasıl ele geçirilebileceği konusunda detaylı bilgiler toplamaya başlamışlardır.¹³⁸

XVIII. yüzyılda Çar I. Petro ile ivme kazanan Türkistan'a hâkim olma siyaseti, XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren İngilizlerin de sömürgeci niyetlerle bölgede görülmeye başlamasıyla yeni bir boyut kazandı. XIX. yüzyıldan itibaren iki büyük güç arasındaki rekabete sahne olan Türkistan, bundan böyle deyim yerindeyse Rus ve İngiliz seyyahların akınına uğradı. Bölgedeki nüfuzunu korumak isteyen Rusların, sözde diplomatik amaçlı bölgeye düzenlediği keşif gezileri, Türkistan topraklarını kesin olarak ele geçirecekleri XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar belirli aralıklarla gerçekleştirildi.¹³⁹ Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Rusların seyyah, diplomat, elçi, tüccar ve asker gibi farklı kimliklerle bölgeye gönderdiği temsilcilerin hanlıklar hakkında elde ettiği değerli raporlar ve seyahatnameler, Rusların bölge üzerinde devam eden sömürgecilik rekabetini kazanmasında ve Türkistan topraklarını ele geçirmesinde oldukça etkin bir rol oynadı.

Çarlık Rusya'nın XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan hanlıkları ile kurduğu münasebetlerde en fazla ön plana çıkan hanlık kuşkusuz Buhara Hanlığı, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ise Mangıtların iktidara hâkim olması ile Buhara Emirliği oldu. Bunun en önemli

¹³⁷ Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 18/2 (2017), s. 140.

¹³⁸ Ükten, **agm**, s. 140.

¹³⁹ Ükten, **agm**, s. 141.

nedeni, Buhara'nın coğrafi açıdan olan stratejik önemi idi. Nitekim Buhara'nın Türkistan'ın merkezinde bulunması, bölgenin en büyük topraklarına, en kalabalık nüfusuna¹⁴⁰ ve zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması, Rusya'yı önemli ölçüde cezbetmekteydi. Ayrıca Buhara Hanlığı'nın, Hive ve Hokand hanlıklarına nazaran Türkistan siyasetinde daha etkili bir siyasî oluşum olarak göze çarpması¹⁴¹, XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Türkistan hanlıkları ile olan ilişkilerini geliştirmesindeki önemli etkenlerden biriydi. Buhara'nın kurulmuş olduğu bölgenin tarihî İpek Yolu üzerinde bulunması da Türkistan toprakları üzerindeki ticarî ehemmiyetini önemli ölçüde arttırmaktaydı. Zira Buhara topraklarından geçen söz konusu ticarî yollar, Rusya'nın İran, Afganistan Hindistan ve daha başka ülkelere ulaşabilmesi konusunda oldukça önemliydi.¹⁴²

Kısacası gerek yer altı gerekse yer üstü zenginlikleri, Rusya'nın Buhara'ya olan ilgisinin daima canlı kalmasına sebep olarak emellerini hayata geçirebilmek adına bölge ile ticarî ve diplomatik münasebetlerini geliştirmesini zorunlu kılıyordu. Nitekim Rusların uzun yıllar süren Türkistan siyasetini ve bölge üzerindeki emellerini daha iyi anlayabilmek adına, Çarlık Rusya ve Buhara arasındaki ticarî ve diplomatik münasebetler, başlangıçtan itibaren detaylı olarak ele alınmalı ve incelenmelidir.

Türkistan istikametinde ilerleme konusunda kararlı olan Çarlık Rusya'nın, bölge hakkında bilgi toplamak amacıyla Türkistan'a gönderdiği ilk görevli İngiliz Anthony Jenkinson oldu. XVI. yüzyılın ortalarında keşif amaçlı Türkistan'a gönderilen ilk görevlinin bir İngiliz olmasının temelinde yatan sebep, söz konusu zaman diliminde İngilizlerin Türkistan bölgesindeki ticaret ağına dâhil olma arzusudur. XVI. yüzyıldan itibaren deniz ticaretinde önemli bir noktaya gelen İngilizler, Çin'e uzanan yeni ticaret yolları keşfetmek ve Rusya ile ticarî münasebetlerini geliştirmek amacıyla bir şirket¹⁴³ kurdular. Nitekim

¹⁴⁰ Dinçer Koç, "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)**, 115/227 (2017), s. 62.

¹⁴¹ Seda Yılmaz Vurgun, "Buhara Emirliği'nin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1/1 (2016), s. 139.

¹⁴² Koç, **agm**, s. 62.

¹⁴³ Bahsi geçen şirketin adı, "Muscovy Company" idi. Rusya ile olan ticareti geliştirebilmek adına 1555 yılında bazı İngiliz tüccarları tarafından kurulan bir İngiliz ticaret organizasyonu olan bu şirket, İngiltere ve Rusya arasındaki ticarî münasebetlerin geliştirilmesine önemli ölçüde hizmet etmiştir. İngilizlerin desteği ile Rus geleneksel ürünlerini dış pazarlara açmak ve mevcut hammaddelerin işlenebilmesini sağlamak amacıyla kurulan Muscovy Company sayesinde Ruslar, askerî ve siyasî başarıları neticesinde elde ettiği nüfuzu, denizcilik ve ekonomik sahaya uyarlamak için de faaliyetlere başlamışlardır. Hayata geçirilen bu ekonomik faaliyetler neticesinde münasebet geliştirilen İngilizler, aynı zamanda Rusya'ya ateşli silah silahlar konusunda da destek sağlamıştır. Nitekim askerî teknoloji bakımından ordusunu revize etmeyi başaran Rusya, Kafkaslar ve Türkistan istikametindeki ilerleyişine devam ederek Türk illeri üzerindeki başarılı ilerleyişine devam etmiştir. (Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 183-184; Mesut Karakulak, "**Rus Vapur ve Ticaret**

Çin-Rusya ticaret yolunu birbirine bağlayan Türkistan ticaret yolundan faydalanmak üzere kurulan bu şirketin bir temsilcisi olarak Moskova'ya giden İngiliz Anthony Jenkinson, ardından Çar IV. İvan'ın yönlendirmeleri üzerine Türkistan'a gönderildi.¹⁴⁴

1558 yılında Moskova'dan hareket eden Jenkinson, önce Kazan ve Astrahan'a, ardından Hazar Denizi üzerinden Hive Hanlığı'nın merkezi olan Vezir şehrine ulaştı. Burada Hive hanı¹⁴⁵ ile bazı görüşmelerde bulunan ve daha sonra Buhara'ya hareket eden Jenkinson, burada da Buhara hanı Abdullah Han (1557-1598) ile birtakım görüşmeler yaptı. Jenkinson, bu görüşmelerin ardından 1559 yılında Buhara, Belh ve Ürgenç'ten elçilerle beraber Rusya'ya geri döndü.¹⁴⁶ Rusya-Buhara diplomatik ilişkilerini başlatan Jenkinson'un 1558 tarihli misyonundan sonraki on yıllar boyunca bölgeye herhangi bir Rus misyonu gerçekleştirilmedi. Seyahati boyunca Türkistan bölgesindeki gerilemeye de şahit olan ve bu geri kalmışlığı raporlarında gözler önüne seren Jenkinson'un misyonunu takip eden süreçte bölgeye olan bakış açısı değişen ve ilgisi azalan İngilizler de yaklaşık iki yüzyıl boyunca bölgeye başka bir misyon gerçekleştirmedi.¹⁴⁷ Anthony Jenkinson'un Türkistan seyahati boyunca elde ettiği raporların bir araya getirilmesi doğrultusunda ortaya çıkan seyahatname niteliğindeki eser¹⁴⁸, Şibanîler dönemi Buhara Hanlığı'nın siyasî, iktisadî, coğrafi ve kültürel vaziyeti hakkında bilgiler içermesi açısından oldukça kıymetli bir eserdir.

Rusya ve Buhara arasında Anthony Jenkinson ile başlayan ilk ticarî ve diplomatik münasebetler, 1563, 1569 ve 1583 yıllarında Buhara Hanlığı tarafından ticarî ilişkileri geliştirmek amacıyla Rusya'ya gönderilen elçiler vasıtasıyla devam etti. Bu görevlilerin ardından 1585 yılında Muhammed Ali isminde bir elçi daha Buhara hanı Abdullah Han tarafından bazı hediyeler ile Çar Fedor İvanoviç'e (1584-1598) gönderildi. Rusya, yaşanan bu gelişmelerin ardından, XVI. yüzyıl boyunca mallarını gümrüksüz olarak satmaları konusunda Buharalılara müsaade etti. Rusya'nın bu iyimser davranışının altında yatan aslî sebep, Türkistan'ın Batı Avrupa ile olan ipek ticaretinde bir üs bölgesi olarak

Kumpanyası (ROPİT) ve Osmanlı Rus Ticari İlişkileri (1856-1914)", Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2017, s. 5.

¹⁴⁴ Ükten, **agm**, s. 141.

¹⁴⁵ Bu tarihlerde Hive hanı Hacim Han (1558-1602) idi.

¹⁴⁶ Koç, **agm**, s. 63.

¹⁴⁷ Jeff Eden, **Slavery and Empire in Central Asia**, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 48.

¹⁴⁸ Anthony Jenkinson'un Rusya, İran ve Türkistan bölgelerine yaptığı seyahatler boyunca elde ettiği raporlar, 1886 yılında bir araya getirilerek New York'ta neşredildi. (Bkz. Anthony Jenkinson, **Early Voyages and Travels to Russia and Persia**, Ed. E. Delmar Morgan, C. H. Coote, Vol. I, New York 1886).

görülmesiydi.¹⁴⁹ Nitekim XVI. yüzyıl boyunca Çarlık Rusya ve Buhara Hanlığı arasındaki bu söz konusu temaslardan sonra, XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar iki taraf arasında kayda değer herhangi bir temas yaşanmadı.

Buhara'da hanedan değişikliğinin yaşandığı ve Astrahanlılar Hanedanı'nın yönetimi ele aldığı XVII. yüzyılın başlarında tahta oturan İmam Kulu Han (1611-1641), ülkenin ekonomik açıdan kalkınması amacıyla öncelikli olarak Rusya ile olan ilişkileri geliştirmeye karar verdi. Bu doğrultuda hareket eden Buhara hanı, Nevruz adındaki bir elçisini 1613 yılında Rusya'ya gönderdi. Ancak Nevruz ve beraberindekilerden oluşan bu elçilik heyeti, henüz Moskova'ya ulaşmadan Ruslar tarafından 14 ay boyunca tutsak edildi. Bu durumun sebebi, Rusya'nın söz konusu dönemde savaş halinde bulunduğu İran'dan dönüş yolunda olan elçilerinin, hanlıklar coğrafyasından güvenli bir şekilde geçerek ülkelerine varabilmelerini sağlamak idi.¹⁵⁰

XVII. yüzyılın başlarında Buhara hanı İmam Kulu Han tarafından Moskova'ya bir elçi daha gönderildi. Buhara hanının Âdem Beg adlı elçisini Rusya'ya gönderme amacı, Türkistan hanlıkları ile girdiği mücadelede uğradığı ekonomik zararı gidermek ve Rusya ile olan ticarî ilişkileri geliştirmektir. Moskova'ya giden Buhara elçisi Âdem Beg, ilk olarak Buhara hanı İmam Kulu Han adına Romanov Hanedanlığı'nın ilk çarı olan Mihail Federoviç'i (1613-1645) tebrik etti. Elçi, daha sonra Buhara hanı tarafından gönderilen ve içerisinde siyasî, iktisadî ve ticarî ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki taleplerin ve Rusya için oldukça önemli olan Rus esirleri hakkında bilgilerin bulunduğu mektubu çara ilettiler. Buhara hanı mektubunda, Çar Mihail Federoviç'e, Buhara Hanlığı topraklarında Kırım ve Nogay halkları tarafından getirilen çok sayıda Rus esir bulunduğunu ve elçi Âdem Beg ile birlikte Buhara'ya Rus temsilcileri gönderildiği takdirde Rus esirlerin serbest bırakılacağını bildiriyordu. Çarlık yönetimi, bu gelişmeler üzerine 1620 yılında İvan Daniloviç Hohlov'u elçi sıfatıyla Buhara Hanlığı'na göndermeye karar verdi.¹⁵¹

Çarlık Rusya-Türkistan resmî ilişkilerinde söz konusu tarihlere kadar gündeme alınmayan esirler meselesinin bu elçilik heyetiyle birlikte ele alındığı ve iki taraf arasındaki ilk Rus esirleri diplomasisinin tam anlamıyla başladığı söylenebilir.¹⁵² Rus Hükümeti tarafından elçi sıfatıyla Buhara'ya gönderilmesine karar verilen Hohlov'un, bölgede yerine getirmesi

¹⁴⁹ Murat Özkan, **Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara**, İstanbul 2019, s. 34-35.

¹⁵⁰ Ükten, **agm**, s. 144.

¹⁵¹ Mesut Karakulak, **Türkistan'da Efendiler ve Köleler**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 135.

¹⁵² Karakulak, **age**, s. 135-136.

gereken görevler hakkında bir talimatname hazırlandı. Hazırlanan bu talimatnameye göre Hohlov'un Buhara'da yerine getirmesi gereken başlıca görevler, diplomatik ritüelleri doğru bir şekilde yerine getirerek çarın bölgedeki prestijini muhafaza etmek, Çarlık Rusya içerisindeki karışıklık döneminin artık sona erdiğini ilan etmek, Buhara'da bulunan Rus esirleri kurtarmak ve bölge ile olan ticarî ilişkilerin geliştirilmesini sağlamaktır.¹⁵³

Hazırlanan talimatname doğrultusunda, kendisine verilen görevleri yerine getirmek üzere 1620 yılında maiyetindekilerle birlikte Moskova'dan yola çıkan Hohlov'un elçilik heyeti, Astrahan üzerinden Hazar Denizi yoluyla Türkmen bozkırına vardı. Güzergâhta yer alan Türkmen bozkırı ve Ürgenç topraklarından geçtikleri sırada Türkmenlerin birtakım saldırılarına maruz kalan ve oldukça sıkıntılı bir yolculuk geçiren Rus heyet, Buhara topraklarına girdiği andan itibaren bu tehlikeyi atlattığı ve başarılı bir şekilde Buhara Hanlığı'na ulaşmıştır.¹⁵⁴ Rus elçi Hohlov'un Buhara'da İmam Kulu Han'ın huzuruna kabul edilmesi ile birlikte iki taraf arasında Rus kölelerin serbest bırakılması konusunda müzakereler başlamış ve yapılan bu müzakereler neticesinde toplamda 44 Rus esirin serbest bırakılması konusunda anlaşmaya varılmıştır.¹⁵⁵ Nitekim elçi Hohlov, bölgedeki Rus esirlerin kurtarılması konusunda diğer elçiliklere kıyasla daha başarılı olmuştur.¹⁵⁶

Rus esirleri meselesinden başka, üstlendiği misyonun gerektirdiği diğer görevleri de önemli ölçüde yerine getiren elçi Hohlov'un bölge hakkında elde ettiği raporlar, devlet mekanizmasının işleyişinden dönemin siyasî vaziyetine, halkın içinde bulunduğu durumdan ülkenin söz konusu dönemdeki sınırlarına kadar XVII. yüzyıl Buhara'sına dair mühim bilgiler içermekte ve bundan ötürü Buhara Hanlığı tarihi çalışmaları adına önem arz etmektedir.¹⁵⁷ Hohlov'un ülkeye dönmesinin akabinde Buhara Hanlığı tarafından 1622 yılında Çobak Balıkov, 1639 yılında Hoca İbrahim ve 1640 yılında Kazıyan, iki taraf arasındaki ticarî meseleler üzerine görüşmeler yapmak maksadıyla Rusya'ya gönderildi.¹⁵⁸

Hohlov'un 1620-1622 yılları arasında gerçekleştirdiği elçilik misyonu sırasında karşılaştığı sıkıntılar ve bilhassa ülkesine dönmesinin akabinde bölgede bulunan Rus esirlerin çektiği sıkıntılardan detaylı olarak bahsetmesi, Çarlık yönetimini oldukça rahatsız etmiş ve bu sebepten ötürü de yine aynı tarihlerde Rusya'da bulunan Buhara elçisi Âdem Beg ve Hive

¹⁵³ Mesut Karakulak, "İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622)", *Turkish Studies-Social Sciences*, 15/1 (2020), s. 376.

¹⁵⁴ Ükten, *agm*, s. 144.

¹⁵⁵ Karakulak *agm*, s. 378-380.

¹⁵⁶ V.V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 253.

¹⁵⁷ Ükten, *agm*, s. 145.

¹⁵⁸ Özkan, *age*, s. 36.

elçisi, Rus Hükümeti tarafından tutuklanmıştır. Nitekim vuku bulan bu hadiseler, Rusya-Buhara ilişkilerini önemli ölçüde olumsuz etkileyerek uzun bir süre iki ülke arasında kayda değer bir diplomatik temasın yaşanmamasına sebebiyet vermiştir.¹⁵⁹

Bu gelişmelerden sonra iki taraf arasındaki diplomatik münasebetler, Çarlık Rusya'nın Buhara Hanlığı'na gönderdiği Onisim Gribov ile devam etmiştir. 1641 yılının baharında bölgeye giden Gribov, esasen bir tüccar olup, bu görevinden ötürü daha önce birçok kez Türkistan'a seyahatte bulunmuş bir şahsiyettir. Bakıldığında Gribov'un elçilik misyonu da genel olarak diğer elçilerinki ile benzerlik göstermektedir. Elçi Gribov'un başlıca görevleri, Rus esirleri kurtarmak ve bölge ile olan ticarî olanakları arttırmaktı. Bunlara ek olarak hanlığın Osmanlı ve Gürcistan ile olan ilişkileri hakkında bilgi edinmek de Gribov'un görevleri arasındaydı. Gribov'a elçilik heyetinde Savin Gorokhov adında bir Rus elçi de eşlik etmiştir. Fakat elçi Gorokhov, zor şartlar altında geçen yolculuk sebebi ile Buhara'ya varamadan yolda hayatını kaybetmiştir. Buhara topraklarına başarılı bir şekilde varan Gribov ise Nezir Muhammed Han (1642-1645) tarafından soğuk bir şekilde karşılanmış ve kölelerin serbest bırakılması yönündeki talepleri kendisine casus gözüyle bakılmasından ötürü reddedilmiştir. Netice itibarıyla Buhara'da kaldığı süre boyunca devamlı olarak casus muamelesi gören ve bundan ötürü kendisine verilen misyonun gereklerini yerine getiremeyen Gribov, herhangi bir başarı elde edemedi 1643 yılının ağustos ayında Rusya'ya geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.¹⁶⁰

Buhara'daki elçilik misyonundan istenilen başarıyı elde edemeyen Gribov, Buhara tarafından Rusya ile ilişkileri geliştirmek adına gönderilen Kazak Nagay adlı bir elçi ile birlikte Moskova'ya ulaştı. Buhara hanı Nezir Muhammed Han tarafından gönderilen bu elçi, Moskova'da bulunduğu süre zarfında Rus esirler meselesi üzerine de görüşmelerde bulundu. Elçi Kazak Nagay, Rusya topraklarında bulunan Nogay ve Müslüman esirlerin serbest bırakılmasına karşılık, Buhara topraklarında bulunan Rus esirlerin de serbest bırakılacağını Moskova yönetimine ilettili. Böylece Rusya ve Türkistan hanlıkları arasında uzun yıllar sürecek olan esir diplomasisi, iki tarafın karşılıklı hamleleri ile devam etti. Ancak Buhara elçisinin ilettiliği bu teklif, dönemin Rus çarı Aleksey Mihailoviç (1645-1676) tarafından kabul görmedi.¹⁶¹

¹⁵⁹ Edward Allworth, "Encounter", **Central Asia 130 Years of Russian Dominance: A Historical Overview**, Third Edition, Ed. Edward Allworth, Duke University Press, Durham 1994, s. 41.

¹⁶⁰ Ron Sela, "Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia", **Writing Travel in Central Asian History**, (Ed. Nile Green), Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, s. 79; Ükten, **agm**, s. 146.

¹⁶¹ Karakulak, **age**, s. 141.

Çarlık yönetimi, Onisim Gribov'un elçilik misyonundan uzun bir süre sonra Türkistan ile olan ticarî ilişkileri tekrardan yenilemeye karar verdi. Çar Aleksey Mihayloviç adına bölgeye gönderilmesi planlanan elçilik heyetinin başına ise Boris ve Semen Pazuhin adında iki üvey kardeş getirildi. Geçmişteki elçilik görevlerine kıyasla daha geniş bir coğrafyada ve daha geniş yetkilerle hayata geçirilen bu misyon, Rusların XVII. yüzyıl boyunca Türkistan devletlerine gerçekleştirdiği misyonlar arasında en kapsamlı bilgilerin elde edilmesi bakımından da oldukça önemlidir.¹⁶²

Çarlık Rusya'nın diplomatik temaslar kurulması amacıyla Hive ve Buhara'ya bir elçilik heyeti göndermesinin iktisadî, ticarî ve askerî pek çok sebebi bulunmaktadır. Fakat Hive ve Buhara'da bulunan Rus esirlerin kurtarılması yönünde çarlığın farklı bölgelerinden gelen mektuplar, bu fikrin hayata geçirilmesi yönündeki başlıca unsurdur. Özellikle Astrahan Valisi İvan Semenoviç Prozrovski'ye iletilen üç mektubun, bu doğrultuda oldukça etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Zira Rus esirlerin içinde bulundukları zor koşulları, Kalmuk, Nogay ve Başkurtlar tarafından kaçırılarak esir pazarlarında satıldıklarını ve zorla Müslüman yapıldıklarına dair ifadeleri içeren bu mektuplar, çarın bir an evvel Ortodoks tebaasını kurtarmak amacıyla harekete geçmesine sebep olmuştur.¹⁶³

Diğer elçilik misyonlarına nispeten daha geniş ve uluslararası bir nitelikte hayata geçirilen Pazuhin kardeşler başkanlığındaki misyonun başlıca amacı, bölgedeki Rus esirleri kurtarmak idi. Öte yandan Hindistan'a giden yollar hakkında istihbarat elde etmek, şehit Aziz Simon'un kemikleri hakkında bilgi edinmek ve Astrahan ve Moskova'ya daha fazla ipek satmaları konusunda Buharalı tüccarları ikna etmek, Pazuhin kardeşlere verilen talimatlardan bazılarıydı. Bölge hanlıklarının Türkiye ve İran ile olan ilişkileri hakkında daha fazla bilgi toplamak ve Hindistan'dan Astrahan'a giden Hintli gezginlerin Ürgenç, Buhara ve İran'da vergi ödeyip ödemedikleri konusunda bilgiye ulaşmak da misyonun diğer amaçları arasındaydı.¹⁶⁴

Nitekim kendilerine yüklenen bu görevleri yerine getirmek üzere 1670 yılının mart ayında Astrahan'dan yola çıkan Pazuhin kardeşler¹⁶⁵ başkanlığındaki Rus heyet, 1670 yılının

¹⁶² Ükten, **agm**, s. 147.

¹⁶³ Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1773", **History Studies**, 11/5 (Ekim 2019), s. 1610.

¹⁶⁴ Sela, **age**, s. 80; Karakulak, **agm**, s. 1611.

¹⁶⁵ Koç, **agm**, s. 66. Pazuhin kardeşler başkanlığındaki elçilik heyetinin, yapılan seyahat planına göre bölgeye ulaşabilmesi noktasında 3 ana güzergâh bulunmaktaydı. Elçilik heyeti, Türkmen kabileleri tarafından saldırıya uğrama ihtimalini göz önünde bulundurarak bu güzergâhlardan en uzun ve en güvenilir olanını tercih etmiştir. Zira diğer güzergâhlar tercih edildiği takdirde, heyetin Türkmen kabileleri tarafından saldırıya

haziran ayında Buhara'ya vardı. Heyet, Abdülaziz Han'ın (1651-1681) bu sırada Hivelilere karşı bir seferde olmasından ötürü yaklaşık altı ay sonra, 1670 yılının aralık ayında Abdülaziz Han tarafından kabul edildi. Rus çarının bölgede bulunan esirler hakkındaki taleplerini içeren mektup, bu kabulde Pazuhin kardeşler tarafından Abdülaziz Han'a iletildi. Buhara hanı, çarın bu mektubuna hemen bir yanıt vermediyse de sonraki süreçte elçilerin ısrarcı tutumları üzerine dokuz Rus esiri serbest bıraktı.¹⁶⁶

Buhara'da kaldıkları uzun zaman boyunca Türkistan'da bulunan Rus esirleri hakkında araştırmalar yapan Pazuhin kardeşlerin elde ettikleri tespitlere göre Buhara'da 150, Hive'de 50 ve Belh'te 100 esir bulunmaktaydı. Fakat Pazuhinler, bu Rus esirlerinden ancak 22'sini parayla satın alarak kurtarmayı başardı ve böylece toplamda 31 esir Rusya'ya geri getirilebildi. Ayrıca Pazuhin kardeşler, kendilerine verilen görev doğrultusunda Nikitin Medvedev ve Semen İsmail adlı iki kişiyi Belh'e göndererek Hindistan'a giden ticarî yollar hakkında da detaylı istihbarat elde ettiler.¹⁶⁷ Dahası askerî yapılarından siyasî anatomilerine kadar bölge halkları hakkında bilgi edinmeyi başaran Pazuhin kardeşler, bunlara ek olarak Buhara ile yapılacak ipek ticareti konusunda da anlaşmaya vardı. Böylece diplomatik görevlerini başarılı bir şekilde yerine getiren elçilik heyeti, üç yıllık seyahatlerini tamamlayarak 29 Haziran 1673'te Astrahan'a ulaştı.¹⁶⁸ Pazuhin kardeşlerin Türkistan seyahati boyunca oluşturduğu ve muhteva bakımından hayli zengin olan seyahat notları, 1894 yılında St. Petersburg'da yayımlandı. Pazuhin kardeşlerin eseri¹⁶⁹, Buhara Hanlığı'nın Abdülaziz Han dönemindeki siyasî, iktisadî, askerî, coğrafi ve kültürel durumunu ortaya koyması bakımından oldukça ehemmiyet arz etmektedir.¹⁷⁰

Pazuhin kardeşler başkanlığındaki elçilik heyetinin Buhara'da bulunduğu yıllarda, Buhara'dan Rusya'ya Nazar Bey ve Hoca Muhammed adlı iki elçi gönderildi. Yine Abdülaziz Han'ın hükümdarlığı döneminde Buhara ve Rusya arasında kalıcı ilişkiler kurulabilmesi ve Buhara mallarının Rusya'da satılmasına izin verilmesi konusunda görüşmeler yapmak amacıyla Buhara'dan Rusya'ya birçok elçi gönderildi. Bu doğrultuda öncelikle 1669 yılında Mollafar (Molla Farik) adlı bir elçi Moskova'ya gönderildi.

uğrama ihtimali yüksekti. (R.A Clarke, "A Voyage to Uzbegistan in 1671-1672", **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. III, London 1876, s. 218).

¹⁶⁶ Ükten, **agm**, s. 147.

¹⁶⁷ Koç, **agm**, s. 66.

¹⁶⁸ Karakulak, **agm**, s. 1621-1622.

¹⁶⁹ Bkz. **Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Balh i Yurgench 1669**, İzd. Pod. Red. A.N. Truvorova, Russkaya İstoriçeskaya Biblioteka İzd. Arheografiçeskoy Komissii, T. 15, S. Petersburg, 1894.

¹⁷⁰ Koç, **agm**, s. 66.

Berberinde oğlu, tercümanı ve 16 hizmetçisi ile birlikte yola çıkan Mollafar, 27 Ocak 1671 tarihinde Moskova'ya ulaştı. Daha sonra Çar Aleksey Mihailoviç tarafından kabul edilen Mollafar'a, Buhara hanı Abdülaziz'e ulaştırması için bir mektup verilerek ülkesine geri gönderildi.¹⁷¹ Rus çarı, Buhara hanına gönderdiği bu mektupta, Buharalı tüccarların kanunlar dâhilinde mallarını sınır şehirlerinde sattıklarını veya Rus mallarıyla takas ettiklerini bildiriyordu. Bunun dışında Buhara'da serbest bir şekilde ticaret yapabilmeleri konusunda Rus tüccarlarına hak tanınmasını ve Buhara'da köle olarak çalıştırılan Rusların da serbest bırakılmasını handan talep ediyordu. Fakat Mollofar, çarın taleplerini içeren bu mektubu, Abdülaziz Han'a henüz iletemeden Buhara'ya dönüş yolunda Tobolsk'ta vefat etti.¹⁷²

Buhara elçisi Mollafar'ın ardından 1 Mart 1675 tarihinde yine Abdülaziz Han tarafından Hacı Ferik adlı bir elçi daha Moskova'ya gönderildi. Elçi Hacı Ferik, Buhara'da bulunan 28 köleyi de beraberinde Moskova'ya getirdi. Buhara hanı Abdülaziz'in Rus esirleri konusundaki bu ılımlı ve cömert davranışına karşılık, Çarlık yönetimi de diplomatik jest yaparak Buhara Hanlığı'na bir elçilik heyeti göndermeye karar verdi. Buhara'ya gönderilmesi planlanan bu elçilik heyetinin başına ise XVII. yüzyıl boyunca diplomatik amaçlarla Türkistan'a gönderilen elçilik heyetlerine kıyasla, Rus esirleri konusunda en başarılı siyaseti yürüttüğü söylenilebilecek olan Daudov getirildi. Hive ve Buhara'ya ulaşmak üzere beraberindeki Rus elçisi Muhammed Yusuf Kasımov ile yola çıkan Daudov, yol boyunca maruz kaldıkları saldırılardan ötürü beş ayın sonunda Hive'ye ulaşabildi. Daudov, bölgede yürüttüğü kıvrak diplomasi ve kurduğu temaslar neticesinde 53'ü kendi himayesinde olmak üzere toplamda 108 Rus esiri Moskova'ya getirmeyi başardı. Elçi Daudov, kurtardığı 53 esire karşılık 678 ruble gibi oldukça az miktarda bir fidye ödedi. Beraberindeki elçi Kasımov ise kurtardığı 40 esir için toplamda 1144 ruble ödedi. Kısacası Daudov, geçmiş yıllarda bölgeye gönderilen diğer elçilere kıyasla daha az para harcayarak daha fazla Rus esirin özgürlüğünü sağladı ve Çarlık yönetimi tarafından elde ettiği bu önemli başarılarından ötürü ödüllendirildi.¹⁷³

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Çarlık Rusya tarafından İrtiş'e gönderilen Bugholts (1715) ve Hive Hanlığı'na gönderilen Çerkasskiy (1716) yönetimindeki keşif seferlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Çar I. Petro (1682-1725), Türkistan siyasetinde hiçbir değişiklik yapmadı ve bölgeye devamlı olarak seyyah, diplomat ve tüccar

¹⁷¹ Özkan, **age**, s. 38.

¹⁷² Koç, **agm**, s. 67.

¹⁷³ Karakulak, **age**, s. 146-147.

göndererek bölge ile olan ilişkilerin sürekliliğini sağlamaya çalıştı. Nitekim Türkistan'ın siyasi hâkimiyetini elinde bulunduran Buhara Hanlığı ile ilişkilerini geliştirmek isteyen Çar I. Petro'nun aradığı fırsat, hiçbir çaba sarf etmeksizin ayağına kadar geldi. Buhara hanı Ebu'l Feyz Han (1711-1747) tarafından Rusya ile ticareti geliştirmek ve Çar I. Petro'yu, o sıralarda İsveç'i mağlubiyete uğratmasından ötürü tebrik etmek amacıyla Hankulu Topçubaşı adlı bir elçi Şubat 1717'de Rusya'ya gönderildi. Elçi Hankulu Topçubaşı, Rusya'ya karşı dostluğun bir göstergesi olarak Ebu'l Feyz Han tarafından serbest bırakılan 36 Rus köleyi de beraberinde getirdi. Rusya'ya gelen Buhara elçisinin iyi bir şekilde karşılanması emrini veren Çar I. Petro, daha sonra elçi ile bizzat görüşmede bulundu. Hankulu Topçubaşı bu kabulde, Çerkasskiy ve beraberindekilerin Hive hanı Şirgazi tarafından katledilmesinin Buhara Hanlığı tarafından tasvip edilmediğini Çar I. Petro'ya bildirdi. Buhara elçisi, Ebu'l Feyz Han tarafından gönderilen hediyeleri de Rus çarına takdim etti. Buhara elçisi ile Rus çarı arasındaki bu görüşmenin en önemli noktası ise Buhara hanı Ebu'l Feyz Han'ın Ruslarla olan ilişkileri devam ettirmek maksadıyla Buhara'ya bir elçi gönderilmesi yönündeki talebinin Hankulu Topçubaşı tarafından Çar I. Petro'ya iletilmesi oldu. Buhara hanının bu talebi, hiçbir askerî yola başvurmaksızın diplomatik yollarla Türkistan'a girilebilmesine olanak sağlaması bakımından Petro'yu oldukça memnun etti.¹⁷⁴ Nitekim Buhara Hanlığı ile yapılan bu ittifak, Petro'nun da tahmin ettiği üzere Rusların Türkistan bölgesini ele geçirme siyasetine ileride büyük ölçüde katkı sağlayacaktı.

Çar I. Petro yönetimindeki Çarlık Rusya, Buhara hanı Ebu'l Feyz Han tarafından da böyle bir talebin iletilmesinin ardından Buhara'ya bir elçi gönderme kararı aldı. Bu hususta yapılan müzakereler neticesinde bu önemli vazife, “*Elçilik Hizmetleri Şark Masası Sekreteri*” olan İtalyan asıllı Florio Beneveni'ye verildi.¹⁷⁵ Rus çarı Petro, iyi bir eğitime sahip olan Beneveni'yi, askerî ve diplomatik istihbarat toplamak ve başta Hiveliler olmak üzere bütün ortak düşmanlara karşı savunma ittifakı yapmak amacıyla Buhara Hanlığı'na gönderdi.¹⁷⁶ Bunlara ek olarak Elçi Beneveni'ye, hanlık coğrafyasının genel yapısı ve bölgede bulunan önemli kaleler hakkında inceleme yapmak, Buhara Hanlığı'nın rakip devletler ile olan ilişkileri, ticarî faaliyetleri ve hanlıkta bulunan maden yatakları hakkında mümkün olduğu kadar bilgi toplamak görevleri yüklendi. Nitekim bu görevler

¹⁷⁴ Murat Özkan, Mesut Karakulak, “Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725)”, **Turkish Studies-History**, 15/1, (2020), s. 213.

¹⁷⁵ Özkan, Karakulak, **agm**, s. 213.

¹⁷⁶ Allworth, **age**, s. 98.

doğrultusunda beraberindeki heyet ile birlikte yola çıkan Beneveni, Kafkasya ve İran'dan geçerek 1721 yılında Buhara'ya ulaştı.¹⁷⁷

Beneveni'nin Buhara'da görevli olarak bulunduğu 1721-1725 yılları, bölgedeki merkezî iktidarın büyük sıkıntılarla boğuştuğu bir dönem olarak dikkat çekmekteydi. Zira Beneveni'nin Buhara'da bulunduğu ilk yıllarda tuttuğu notlar, dönemin Buhara hanı Ebu'l Feyz Han'ın tam anlamıyla etrafındaki vezirler ve yüksek rütbeli görevlilerin etkisi altında kaldığı ve artık kararlarını büyük ölçüde etrafındaki kişilerin yönlendirmeleri doğrultusunda aldığı yönündedir. Beneveni'nin ifadelerine göre Ebu'l Feyz Han'ın Özbekler ile olan bu çatışma durumu artık tam manasıyla bir iç savaş halini almıştı.¹⁷⁸ Nitekim ülkenin bu denli karışık olduğu yıllarda uzun süre Buhara'da kalmayı başaran ve burada hanlık hakkında önemli malumatlar elde eden Beneveni, 1725 yılında maiyetindekilerle birlikte Hive'ye gitti. Burada Hive hanı Şirgazi tarafından kabul edilen ve birtakım görüşmelerde bulunan Beneveni, aynı yıl Rusya'ya geri döndü.¹⁷⁹ 1721-1725 yılları arasında Buhara ve Hive'de bulunan Florio Beneveni'nin uzun süreli elçilik seyahati boyunca tuttuğu raporların tamamı bir araya getirilerek ilk defa 1853'te yayımlandı. Beneveni'nin raporlarından oluşan bu kıymetli eser¹⁸⁰, bilhassa Buhara ve Hive hanlıklarının söz konusu dönemdeki mevcut siyasî, iktisadî, coğrafi ve kültürel yönlerine ışık tutması bakımından oldukça önemli bir ana kaynak olma özelliğine sahiptir.

Florio Beneveni'nin elçilik vazifesinin ardından, İmparator II. Petro'nun (1727-1730) saltanatı döneminde Türkistan'ın siyasî durumu hakkında bilgi edinmek amacıyla 1728 yılında Buhara ve Hive hanlıklarına yeniden bir elçi gönderilmesine karar verildi. Rus Hükümeti'nin bu diplomatik görev için belirlediği kişi, Astrahan'da yaşayan tüccarlardan Kervanbaşı Yadigâr Mahler Mugli Alimov oldu. Elçi Yadigâr'dan sonra Ruslar, Garber adındaki bir elçiyi daha Buhara Hanlığı topraklarına gönderdi.¹⁸¹

1734 yılına gelindiğinde Buhara Hanlığı tarafından Alibey, 1737 yılına gelindiğinde ise Çarlık yönetimi ile olan ilişkileri düzeltmek amacıyla yazılmış bir mektupla birlikte Hacı Muhammed Çerre Ayaz adında bir elçi, Rusya'ya gönderildi. Ayrıca yine bu dönemlerde

¹⁷⁷ Ükten, *agm*, s. 150.

¹⁷⁸ Özgür Türker, "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Yayınları, Ankara 2020, s. 84.

¹⁷⁹ Barthold, *age*, s. 290-291;

¹⁸⁰ Bkz. *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718-1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury Izdatelstva "Nauka", Moskva, 1986.

¹⁸¹ Murat Özkan, "Buhara, Petersburg ve İstanbul Arasında Diplomasi Trafığı: Molla İrnazar Maksutov Elçiliği", *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24 (2019), s. 168-169.

çeşitli amaçlar doğrultusunda Orenburg valisi tarafından 1740 yılında R. Gokk adlı bir elçi Hive ve Buhara topraklarına; 1753 yılında ise Ya. Gulyaev Türkistan'a gönderildi. Buhara Hanlığı ise bahsi geçen bu elçilere karşılık, 1774 ve 1789 yıllarında Molla İrnazar Maksutov adında bir elçiyi iki kere Rusya'ya gönderdi.¹⁸²

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Buhara Hanlığı'nda hanedan değişikliği vuku buldu. Buhara'da hâkimiyeti elinde bulunduran Astrahanlılar Hanedanı'nda merkezî hâkimiyetin giderek zayıflamaya başlaması ve Muhammed Rahim Atalık'ın bölgede hâkimiyet kurmasıyla birlikte yönetim, Mangıt kabilesinden gelen hanların eline geçti.¹⁸³ Hanedan değişikliğinin yaşandığı bu tarihlerde Buhara'ya gönderilen Filip Efremov'un hikâyesi hayli ilginçtir. Zira Efremov'un Buhara macerası, Rusya'da patlak veren Pugaçev İsyanı¹⁸⁴'nda esir alınması ile başlamıştır. Orenburg hattı yakınlarında Yayıklar tarafından esir alınmasının akabinde Kazakların eline düşen Efremov, daha sonra Kazaklar tarafından 1774 yılında Buhara'ya götürülmüştür. Savaş sanatına dair bilgileri sayesinde dönemin Buhara hükümdarı Danyal Biy Atalık'ın (1759-1785) dikkatini çeken Efremov, burada kısa süre içerisinde yüksek bir makama erişmiştir.¹⁸⁵

Danyal Biy tarafından Buhara ordularında görevlendirilen Efremov, Hive ve Merv üzerine yapılan seferlere de katıldı. Buhara'da bulunduğu süre zarfında devamlı olarak buradan kaçmanın yollarını arayan Efremov, sonunda amacına ulaşabilmiştir. Önce Hokand'a, buradan da Margilan üzerinden Kaşgar'a ulaşan Efremov, akabinde Yarkend üzerinden Tibet'e geçmiştir. Burada 35 gün kaldıktan sonra yolculuğuna devam eden ve Hindistan

¹⁸² Özkan, **agm**, 169.

¹⁸³ Koç, **agm**, s. 71.

¹⁸⁴ Pugaçev isyanı, Rus çariçesi II. Katerina zamanının en önemli hadiselerinden biridir. 1773-1775 yılları arasında meydana gelen bu ayaklanmanın ortaya çıkmasına yol açan durum, Çarlık Rusya'nın bir taraftan Prusya, diğer taraftan ise Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği savaşlardır. Bu savaşlar neticesinde halkın sırtına yüklenen ağır vergiler, bilhassa aşağı tabaka arasında hükümete karşı memnuniyetsizliğin günden güne artmasına sebep oldu. Nitekim bu memnuniyetsizliğin sonucu olarak 1773 yılında Yayık Nehri havalisinde bir isyan patlak verdi. Bu isyan hareketi, Don Kazaklarından Emilyan Pugaçev'in, söz konusu havalide yaşayan köylü halkı etrafına toplaması ile başladı ve zamanla çiftlik sahiplerine ve devlet rejimine karşı sosyal bir ayaklanma haline geldi. Kendisini II. Katerina'nın tahttan bertaraf ettiği ve daha sonra bir suikast neticesinde öldürttüğü Rus çarı III. Petro olarak tanıtan Pugaçev, böylece zalimler rejimine karşı harekete geçtiğini duyurarak hali hazırda hükümetten hoşnutsuz olan Yayık Kazaklarını, köylü halkı, Başkurtları ve bunlar dışındaki bütün gayrı Rus tebaayı yanına çekmeyi başardı. Bu girişimleri neticesinde etrafına 25.000'den fazla kişiyi toplamayı başaran Pugaçev, askeri teçhizat ile donanmış adamlarıyla birlikte Volga istikametindeki pek çok kasaba ve şehri ele geçirdi. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Kazan ve Başkurt Türklerinin de desteğini alan Pugaçev, hareket sahasını Kazan şehrine kadar genişletti. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurat, **Rusya Tarihi...**, s. 303-304). Nitekim halk tarafından oldukça destek gören bu isyan, Pugaçev'in liderlik yönünün zayıf olması ve Rus subayların genel anlamda rejime ihanet etmemeleri gibi nedenlerden ötürü başarısızlıkla sonuçlandı. Çarlık yönetimini oldukça uğraştıran Pugaçev isyanı, ancak iki yılın sonunda bastırılabilirdi. Ayaklanmanın lideri Pugaçev ise kaçmaya çalıştığı sırada yakalandı ve Moskova'ya getirilerek 1775 yılında idam edildi. (Vernadsky, **age**, s. 215).

¹⁸⁵ Barthold, **age**, s. 311.

üzerinden İngiltere'ye giden Efremov, nihayet 1782 yılında St. Petersburg'a ulaşmayı başarmıştır. Farsça ve Asya dillerine hâkim olan Efremov, ülkesine dönmesinin akabinde İmparatoriçe II. Katerina'nın (1762-1796) emriyle Rus Dışişleri Bakanlığı'nda tercüman olarak görevlendirilmiştir. Efremov, uzun yıllar kaldığı Buhara Emirliği başta olmak üzere Türkistan'ın farklı bölgelerine dair siyâsî yapıdan sosyo-ekonomik yapıya, idarî ve iktisadî yapıdan kültürel ve coğrafi yapıya kadar pek çok konuda önemli bilgiler elde etti. Efremov'un Türkistan'a dair gözlemlerinden oluşan ve Rus Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu notları, çağdaşlarının hayli ilgisini çekmesi dolayısıyla üç baskı yapmıştır. Efremov'un eseri¹⁸⁶, bilhassa Danyal Biy Atalık dönemi Buhara'sına ışık tutması bakımından hayli önem arz etmektedir.¹⁸⁷

1781 yılında Rus İmparatoriçesi II. Katerina tarafından Buhara'ya yeniden bir elçi gönderilmesine karar verildi. Bu kararın alınmasındaki sebep, Buhara hükümdarının¹⁸⁸ dostane duygularını bildirmek amacıyla iki elçisini Rus sarayına göndermesiydi. Buhara hükümdarının bu dostane tavırlarına karşılık Çarlık Rusya'nın da harekete geçmesi ile bölgeye gönderilmesine karar verilen isim, aslen bir İdil-Ural Türk'ü olan ve Orenburg Askerî Valiliği'nde tercüman olarak görev yapan Mendiya Bekçurin oldu. Yüksek kabiliyeti ile dönemin Orenburg Genel Valisi İ.A. Reynsdorop tarafından da oldukça takdir edilen Bekçurin, kendisine verilen görevi ifa etme doğrultusunda Buhara'ya gitti.¹⁸⁹ Buhara'da bulunduğu süre zarfında yaptığı görüşmelerde bilhassa ticarî konuları ele alan Bekçurin, Buhara yönetiminin izlediği dış siyasetten ülkenin mevcut durumuna, askerî gücünden yargılama usulüne kadar birçok konuda önemli malumatlar elde etti. Nitekim Mendiya Bekçurin'in Buhara ülkesine dair gözlemlerinin yer aldığı eser¹⁹⁰, XVIII. yüzyıl Buhara'sının anlaşılması adına mühim bir başvuru kaynağıdır.¹⁹¹

¹⁸⁶ Efremov'un eserinin 1786, 1794 ve 1811 yıllarında yapılan üç baskısı için bkz. F.S. Efremov, **Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nne Kollejskogo Asessora Desyatiletnee Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu Pisannoe İm Samim**, St. Peterburg 1786; F.S. Efremov, **Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiyu i İndiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu. Novoe, İsprav. İ Umnoj**, St. Peterburg 1794; F.S. Efremov, **Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepı, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva**, Kazan 1811.

¹⁸⁷ Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)**, 119/234 (2018), s. 144-146; Barthold, **age**, s. 311.

¹⁸⁸ Bu dönemde Buhara tahtında Danyal Biy Atalık bulunmaktaydı.

¹⁸⁹ Koç, "XVI-XIX. Yüzyıllarda..." s. 72.

¹⁹⁰ Bekçurin'in Buhara'ya dair kaleme aldığı notları, 1916 yılında Vostoçnyy Sbornik'te yayımlanmıştır. Bkz. "Posolsvo Perevodçika Bekçurina v Buharu v 1781 godu s Predisl. S. Jukovskogo", **Vostoçnyy Sbornik**, Kn. II, 1916, s. 274-340.

¹⁹¹ Koç, **agm**, s. 73.

XVIII. yüzyılın bitimine az bir süre kala, Çarlık yönetimi tarafından Buhara'ya gönderilmek üzere yeni bir elçi seçilmesine karar verildi. Çarlık yönetiminin söz konusu yüzyılda bölgeye gönderdiği son görevli, esasen bir maden mühendisi olan ve Rus maden işletmelerinde yönetici olarak çalışan Timofey Stepanoviç Burnaşev oldu. Mesleki tecrübesinden ötürü maden eğitimcisi olarak çeşitli okullarda da görevlendirilen Burnaşev'in bu çalışkan ve enerjik yapısı, Rus Hükümeti'nin de oldukça dikkatini çekmekteydi. Böylece Burnaşev, Çarlık yönetiminin bölgede araştırma yapılması isteği doğrultusunda, 1794-1795 yıllarında Buhara'ya, 1800 yılında ise Taşkent bölgesine gönderildi.¹⁹² Burnaşev'e Buhara seyahati sırasında Rus ordusunda görev yapmakta olan Aleksey Sevastyanoviç Beznesikov da eşlik etti. Nihayetinde Buhara'ya ulaşmak üzere 1794 yılında Omsk'tan hareket eden ve General Ştrandman'ın gözetiminde bulunan heyet, Orenburg-Kızılıkum Çölü hattı boyunca ilerleyerek 1795 yılında Buhara'ya ulaştı. Elçilik heyetine, bölgeye yaptıkları bu yolculuk boyunca Kazak ileri gelenlerinden Yemankaya ve ayrıca sekiz Tatar tacir de katıldı. Burnaşev'in Buhara'ya geldiği bu dönemde emirlik tahtında Danyal Biy'in oğlu Emir Masum Şah Murad (1785-1800) bulunmaktaydı.¹⁹³

Burnaşev'in Buhara'da bulunduğu iki aylık süre boyunca bölge hakkında tuttuğu notlar, 1818 yılında Grigory İvanoviç Spasskiy tarafından "*Putışestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obrotno v 1795 godu*" (1794-1795 Tarihleri Arasında Sibir Hattından Buhara Şehrine Yapılan Seyahat) adı altında ve beş bölüm halinde *Sibirskiy Vestnik* (Sibirya Habercisi) adlı dergide yayımlandı. Burnaşev, seyahatnamesinde öncelikli olarak Buhara'ya yaptığı seyahat hakkında detaylı bilgiler vermiştir.¹⁹⁴ Buhara Emirliği'ne varışından itibaren şehir hakkında oldukça değerli malumatlar elde eden Burnaşev, ülkenin tarihî, coğrafi, demografik, idarî, askerî ve iktisadî yapısından gündelik hayatına kadar pek çok konuda gözlemlerde bulunmuştur.¹⁹⁵ Bu açıdan Timofey Stepanoviç Burnaşev'in seyahatnamesi, birinci elden kaynak olması dolayısıyla Şah Murad devri Buhara Emirliği'nin aydınlatılmasında oldukça kıymetli bir başvuru kaynağıdır.

Çarlık Rusya-Türkistan ilişkilerinin yeni bir boyut kazandığı XIX. yüzyılda da iki taraf arasındaki diplomatik ilişkiler aktif bir şekilde devam etti. Dönemin Buhara hükümdarı Emir Haydar (1800-1825), geçmişte iki devlet arasında görüşülen Rus-Buhara ticaret antlaşmasının neticelendirilmesi ve bunun yanı sıra bir elçilik heyetinin Buhara sarayına

¹⁹² Özkan, **age**, s. 18.

¹⁹³ Ükten, **agm**, s. 158-159.

¹⁹⁴ Özkan, **age**, s. 18.

¹⁹⁵ Özkan, **age**, s. 71-114.

gönderilmesi yönündeki taleplerini iletmek amacıyla 1815 yılında Azimcan Mumincanov adındaki bir elçisini Rusya'nın başkenti St. Petersburg'a gönderdi. Elçi Mumincanov'un Buhara hükümdarının taleplerini iletmesinin üzerinden çok geçmeden, 5 Temmuz 1816 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından, bölgede ticaret yapan kervanların güvenliği, Buhara Emirliği'nde bulunan Rus esirlerin özgürlüğünün sağlanması ve Buhara'ya bir Rus diplomatının atanması konularının bir çözüme kavuşturulması amacıyla Buhara Emirliği'ne bir elçi gönderileceği açıklandı. Fakat Çarlık yönetimi, bölgeye göndermeyi vadettiği bu elçilik heyetini gönderme konusunda gerekli girişimlerde bulunmadı. Durum böyle olunca Buhara yönetimi tarafından elçi Azimcan Mumincanov, yeniden St. Petersburg şehrini ziyaret ederek aynı konular üzerine müzakerelerde bulunmuş ve Buhara yönetiminin Rusya'dan gelecek olan elçilik heyetini beklediğini bildirmiştir.¹⁹⁶

Buhara yönetiminden gelen ikinci talep üzerine harekete geçen Çarlık yönetimi, bölgeye bir elçilik heyetinin gönderilmesi konusunda çalışmalara başladı. Rus Hükümeti tarafından 3 Temmuz 1820 tarihinde Buhara Emirliği'ne gönderilecek bu elçilik heyetinin başına Aleksander Federoviç Negri'nin getirilmesi kararlaştırıldı. Elçilik heyetinin başına Negri'nin getirilmesi yönündeki karar, Çar I. Aleksandr tarafından da onaylandı.¹⁹⁷ Farklı alanlardan uzmanların yer aldığı Negri başkanlığındaki elçilik heyetinde yer alan isimlerden biri de heyette sekreter olarak görevlendirilen, fakat esasen Rus ordusunda bir Kurmay Albay olan E. K. Mayendorf ve doğa bilimciler H. Genrih Pander ile E.A Eversman idi.¹⁹⁸

Kendilerine verilen talimatlar doğrultusunda bütün hazırlıklarını tamamlayarak Ekim 1820 yılında Buhara'ya doğru yola çıkan Negri başkanlığındaki elçilik heyeti, 20 Aralık 1820 tarihinde Buhara'ya ulaştı. Bu tarihten 10 Mart 1821 tarihine kadar, yaklaşık üç ay Buhara'da bulunan Negri başkanlığındaki Rus heyet, bölgede bulunduğu bu süre zarfında önemli miktarda ayrıntılı bilgi ve değerli malzeme elde etti. Bilhassa Meyendorf tarafından yazılan monograf, bu anlamda oldukça değerlidir. Zira emirliğin coğrafi, idarî, iktisadî, askerî, mimarî, demografik ve iklim yapısının yanı sıra ziraî ve ticarî hayatını da detaylı olarak inceleme imkânı bulan Meyendorf, elde ettiği malumatlar ile Buhara şehri hakkında bir eser meydana getirebilen önemli şahsiyetlerden biridir.¹⁹⁹ Rus elçilik heyetinin

¹⁹⁶ Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, "Mayendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati", **Mavi Atlas**, 6/2, (2018), s. 30-31.

¹⁹⁷ Çelik, Keser, **agm**, s. 31.

¹⁹⁸ Koç, **agm**, s. 74.

¹⁹⁹ Çelik, Keser, **agm**, s. 33; Gerald Morgan, **Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895**, London 1981, s. 70.

Buhara’da bulunduğu süre boyunca elde ettiği seyahat notları, bizzat Meyendorff tarafından 1826 yılında yayımlanmıştır. Nitekim Meyendorff’un seyahatname niteliğindeki eseri²⁰⁰, Türkistan ve bilhassa XIX. yüzyıl Buhara’sına dair malumat elde edilebilmesi noktasında en kıymetli eserlerden biri olma özelliğine sahiptir.

Emir Nasrullah’ın Buhara tahtında hüküm sürdüğü 1830’lu yıllar, Türkistan bölgesindeki Rus-İngiliz rekabetinin artmaya başladığı dönem olarak ifade edilebilir. Bu dönem, söz konusu iki tarafın da malum emelleri doğrultusunda temsilcilerini yakın aralıklarla bölgeye gönderdiği bir dönemdi. İngilizlerin bölgede incelemeler yapılması maksadıyla öncelikle W. Moorcroft²⁰¹ ve Trebek’i, daha sonra ise 1832-1833 yılları arasında Alexander Burnes’i görevlendirmeleri, Türkistan bölgesindeki yayılma siyasetine gölge düşürülmesinden tedirgin olan Rusları yeniden harekete geçirdi. Zira bölgedeki faaliyetlerini giderek arttıran İngiltere’nin, bölge üzerinde tam anlamıyla bir nüfuz mücadelesine girişmesi, Çarlık Rusya’nın bir an evvel çalışmalarına hız vermesini zorunlu kılıyordu. Çarlık yönetimi, İngilizler tarafından Burnes’in bölgeye gönderilmesinden yaklaşık iki yıl sonra, emirliğin mevcut durumu hakkında detaylı istihbarat elde etmek amacıyla P.İ. Demazon’u (Desmaisons) Buhara’ya göndermeye karar verdi. Esasen Orenburg Askerî Valisi Perovsky²⁰²,nin Buhara misyonu için önerdiği kişi, zeki, donanımlı ve birkaç doğu diline hâkim bir şahsiyet olan İ.V. Vitkeviç idi. Fakat Vitkeviç’in subay rütbesine sahip olmaması, Rus Hükümeti’nin bu öneriye pek de sıcak bakmamasına sebep oldu.²⁰³ Perovsky tarafından Buhara Emirliği’ne dair gerekli istihbaratları toplamakla görevlendirilen Demezon ise Rus çevirmen ve subaylarına Arapça, Farsça ve Tatarca

²⁰⁰ Meyendorff’un Buhara Emirliği’ne dair kaleme aldığı ve daha geniş kitlelere ulaşabilmesi niyetiyle Fransızca olarak yayınlattığı “*Voyage d’Orenbourg a Boukhara fait en 1820, a travers les steppes qui s’étendent a l’est de la mer d’Aral et au-dela de l’ancien Jahartes. Rédigé par M. Le baron G. de Meyendorff et revü par M. Le chevalier Amédée Jaubert*” adlı eseri, 1870 yılında İngilizce olarak neşredilmiştir. (Bkz. Baron Von Meyendorff, **A Journey from Orenburg to Bokhara in The Year 1820**, İngilizceye Çev. Captain E.F Chapman, Foreign Department Press, Kolkata 1870).

²⁰¹ Türkistan coğrafyasını keşfetmek niyetinde olan İngilizlerin XIX. yüzyılda bölgeye gönderdiği ilk casus olan Moorcroft (1762-1827), Himalayalara yaptığı seyahatinin bir durağı olarak 1819 yılında Buhara Emirliği’ni ziyaret etti. Buhara Emirliği ve Hindistan arasında yapılabilecek ticaretin olasılığını araştırmak amacıyla bölgeye gelen Moorcroft, esasen bir veteriner cerrahı idi. Moorcroft’un seyahatinden sonra pek çok İngiliz casus Afganistan, İran, Tibet ve Doğu Türkistan’a seyahat etti. (Sabot, **agm**, s. 589). William Moorcroft ve George Trebeck’in, Buhara Emirliği hakkındaki gözlemlerinden oluşan seyahatname niteliğindeki eser, bilhassa Moorcroft’un Karşı şehrine dair verdiği kıymetli malumatlar bakımından önemli bir eserdir. (Bkz. William Moorcroft, George Trebeck, **Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Punjab: in Ladakh and Kashmir: in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara**, Vol. II, London 1841).

²⁰² 1833-1842 yılları arasında Orenburg Askerî Valisi olarak görev alan Perovsky, Rusya’nın Türkistan’ı işgaline giden süreçteki hizmetleriyle bilinen önemli isimlerden biridir.

²⁰³ Ükten, “**Buhara Emirliği’nde Sahte Bir Molla...**”, s. 760.

eğitimi verilmek üzere kurulan Orenburg'daki Neplüevskiy Askerî Okulu'nda Arapça, Farsça ve Tatarca dilleri eğitmeni olarak görev yapan bir şahsiyet idi.²⁰⁴

Buhara Emirliği'ne gönderilmesine karar verilen Demezov, Mirza Cafer kimliğiyle Tatar bir molla kılığında bölgeye gitmeye karar verdi. Zira yakın zaman önce Buhara Emirliği'nden dönen İngiliz seyyahlar Moorcroft ve Trebeck'in esrarengiz ölümleri, Demezov'un can güvenliğini sağlamasını zorunlu kılıyordu. Fakat Buharalılar, Demezov'u iki ülke arasındaki ticarî ilişkileri geliştirmek ve kervan yollarının güvenliğini sağlamak üzere hazırlanmış bir mektubu getirmek üzere görevlendirilen bir ulak sanacaktı. Yapılan hazırlıkların akabinde Vali Perovsky tarafından Demezov'a yirmi beş maddeden oluşan bir talimatname verildi. Buhara misyonu gereği Demezov'a verilen talimatlar, emirliğin bilhassa siyasî ve ticarî faaliyetleri hakkında istihbarat toplanması yönündeydi.²⁰⁵

Kendisine verilen talimatlar doğrultusunda 10 Kasım 1833'te Buhara tüccar kervanıyla birlikte Orenburg'dan yola çıkan Demezov, 19 Aralık 1833'te Buhara'ya vardı.²⁰⁶ Buhara'da kaldığı süre zarfında emirliğin önemli devlet adamları ile tanışan ve onlarla sohbet etme fırsatı elde eden Demezov, ülkenin mevcut siyasî ve ticarî durumun yanı sıra idarî, askerî ve sosyo-kültürel yapısına dair de önemli bilgiler elde etti. Demezov'un Buhara seyahati sonucunda ortaya çıkan belgeler, yalnızca idarî bir rapor olarak değil, pek çok yönüyle zengin, gerçek bir seyahatname olarak algılanmalıdır.²⁰⁷ Nitekim Demezov'un Buhara ülkesi hakkında Rus Hükümeti'ne sunduğu raporlar, muhteva ettiği kıymetli bilgiler ile Emir Nasrullah dönemi Buhara'sına ışık tutan önemli Rus arşiv kaynaklarından biri olma özelliğini günümüzde de muhafaza etmektedir.²⁰⁸

Demezov'un Buhara misyonundan kısa bir süre sonra bölgeye seyahat ettiğini gördüğümüz isim, Vali Perovsky'in daha önce bölgeye gönderilmesi yönünde öneride bulunduğu isim olan I.V. Vitkeviç'tir. 1835 yılında bölgeye seyahat eden Vitkeviç'in tuttuğu raporlar, seyyahın bölgeye farklı amaçlar doğrultusunda gittiğini göstermektedir. Zira alışlageldik Rus misyonlarından farklı olarak bölgeye gitme amacının Kazak topraklarında Rus propagandası yapmak olduğunu gördüğümüz Vitkeviç'in, bununla birlikte Kazak kabileleri

²⁰⁴ Thierry Zarcone, **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 28.

²⁰⁵ Zarcone, **age**, s. 28-31.

²⁰⁶ Zarcone, **age**, s. 31-33.

²⁰⁷ Zarcone, **age**, s. 31.

²⁰⁸ Demezov'un Emir Nasrullah dönemi Buhara'sına dair ortaya koyduğu raporlara, N. A. Halfin'in *Zapiski o Buharskom Hanstve* adlı çalışmasından ulaşmaktayız. Halfin'in, P.I. Demezov ve I.V. Vitkeviç'in raporlarını derleyerek yayına hazırladığı bu önemli eser için bkz. P.I. Demezov, I.V. Vitkeviç, **Zapiski o Buharskom Hanstve**, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoi Literaturi İzdatelstvo, "Nauka", Moskva, 1983.

hakkında detaylı malumat elde etmek, Buharalıların, Hivelilerin ve İngilizlerin Kazak toprakları üzerindeki etkisini araştırmak ve bölgede esir bulunan Rus Kosaklarından Stephanov ve eşini kurtarmak gibi farklı amaçları bulunmaktaydı. Vitkeviç'in söz konusu amaçları Kazak bozkırları ile sınırlıyken, onun Buhara serüvenini başlatan durum ise soğuk hava şartları ve erzak yetersizliği gibi sebepler olmuştur. Nitekim kışı geçirmek üzere Buhara'yı tercih eden Vitkeviç'in bölgede bulunduğu süre içerisinde emirlikte detaylı incelemelerde bulunması ve bölgedeki İngiliz etkisini gözlemlemek üzere yaptığı faaliyetler, seyyahın aslında önemli bir misyonu ifa etmek üzere bölgeye geldiğini gösterir niteliktedir. Rus seyyah Vitkeviç'in emirlikte bulunduğu süre zarfında yaptığı faaliyetler, onun Kazak bozkırlarındaki misyonundan daha fazla önem arz etmektedir. Zira Buhara Emirliği'ne dair başta siyasî meseleler olmak üzere pek çok alanda elde ettiği önemli malumatlar, ileride yalnızca Türkistan değil, aynı zamanda Afganistan coğrafyasındaki Rus-İngiliz rekabetinin de giderek artmasına sebep olacaktır.²⁰⁹

1838 yılına gelindiğinde Buhara emiri Nasrullah (1826-1860), bir elçisi vasıtasıyla Rus Hükümeti'nden Buhara ülkesinin doğal kaynaklarının işlenmesi amacıyla maden mühendislerinin emirliğe gönderilmesi yönünde bir talepte bulundu. Rus Hükümeti, Emir Nasrullah'ın göstermiş olduğu dostane tutumundan ötürü memnuniyetlerini belirten bir mektup ile birlikte Binbaşı E.P. Kovalevsky ve Yüzbaşı Gerngross'u 1839 yılının ekim ayında Buhara Emirliği'ne gönderdi. Ticarî ve diplomatik hususlardaki vazifelerden başka Kovalevsky'e, emirlik hakkında istatistikî ve topoğrafik bilgilere ulaşmak, bölgede bulunan Rus köleler ve emirlikte satılan İngiliz mallarına dair malumat elde etmek gibi bazı vazifeler verildi. Nitekim Kovalevsky, ilerleyen dönemde Türkistan'a dair gözlemlerini kaleme aldığı eserinde, Buhara Emirliği'ne de önemli ölçüde yer ayırdı. Kovalevsky'nin Buhara Emirliği'ne dair önemli gözlemlerini sunduğu eseri²¹⁰, bilhassa Emir Nasrullah dönemi Buhara'sının siyasî vaziyetini aydınlatıcı malumatlardan ötürü değerli bir ana başvuru kaynağıdır.²¹¹

²⁰⁹ Selim Serkan Ükten, “Rus Casus I.V. Vitkeviç'in Buhara Emirliği Misyonu (1835)”, **5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference**, 15-16 Ocak 2021, Hamdullah Okay (Ed.), Mardin 2021, s. 86.

²¹⁰ Kovalevsky'in Türkistan'a dair gözlemlerini kaleme aldığı eseri için bkz. E.P. Kovalevskiy, **Sobranie Soçineniy**, T. III, St. Petersburg, 1871.

²¹¹ Koç, **agm**, s. 78-79.

III. BÖLÜM

N.V. HANIKOV VE ESERİNİN TERCÜMESİ

3.1. N.V. Hanıkov'un Hayatı ve Rus Diplomasisindeki Yeri

Rus şarkiyatçı, diplomat, seyyah ve yazar Nikolay Vladimiroviç Hanıkov, 24 Ekim 1819 tarihinde Rus İmparatorluğu'na bağlı Kaluga Guberniyası'nda doğdu. Mütevazı bir aristokrat ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Hanıkov, 1836 yılında St. Petersburg'da bulunan Tsarskoye Selo İmparatorluk Lisesi²¹²,nden mezun oldu. İmparatorluk Lisesi'nde aldığı eğitim neticesinde oryantalizmden (doğu bilimi) her anlamda etkilenen ve bu alana ilgisi günden güne artan Hanıkov, liseden mezun olmasının hemen akabinde St. Petersburg Üniversitesi'nde ziyaretçi öğrenci olarak Profesör Osip Senkovsky'nin derslerine katıldı. Hanıkov'un burada aldığı eğitime istinaden yapılan "Hanıkov, St. Petersburg Üniversitesi'nin bir ürünüdür" ifadesinin aksine; Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesi ve Orta Asya Türk dillerini ve bu bölgelerin tarihini büyük ölçüde kendi çabalarıyla öğrendiğine dikkat çekilmelidir.²¹³

N.V. Hanıkov, 22 Şubat 1838 yılında Rus İmparatorluk Dışişleri Bakanlığı'nda diplomatik hizmetine başladı. 1839 yılında Orenburg Askerî Valiliği bünyesinde görevlendirilmek suretiyle Asya Departmanı'na tercüman olarak atanan ve bu sıralarda henüz yirmi yaşında olan Hanıkov, Kasım 1839-Şubat 1840 tarihleri arasında Orenburg Askerî Valisi Perovsky yönetiminde Hive'ye düzenlenen başarısız askerî harekâta yardımcı sıfatıyla ona eşlik etti.²¹⁴

²¹² Çar I. Aleksandr tarafından 1810 yılında kurulan bu lise, geleceğin Rus devlet adamlarını desteklemeyi amaçlamaktaydı. Nitekim XIX. ve XX. yüzyıllar boyunca Rus İmparatorluğu bürokrasisinin en yüksek kademeli temsilcileri, söz konusu İmparatorluk Lisesi'nin mezunlarıydı. (Denis. V. Volkov, "Khanykov", **Encyclopaedia Iranica**, Ed. Ehsan Yarshater, Vol. XVI, Brill, Leiden 2020, s. 422; Denis. V. Volkov, **Russia's Turn to Persia: Orientalism in Diplomacy and Intelligence**, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 70-80). Rus soyluların çocukları için açılan bu okulun ilk mezunları arasında, şair Aleksandr Puşkin ve geleceğin şansölyesi Prens Aleksandr Garçakov gibi ünlü isimler de bulunmaktaydı. (Vernadsky, **age**, s. 231).

²¹³ Volkov, **agm**, s. 422.

²¹⁴ Volkov, **agm**, s. 422. (Perovsky yönetiminde gerçekleşen ve Rusya'nın mağlubiyetiyle sonuçlanan söz konusu Hive Seferi'nde Rus birliklerinin sayısı 4000-5000 civarındaydı. (Ayrıntılı bilgi için bkz. A.

Hive'ye karşı yürütülen bu sefer, Rus yönetimi açısından hayal kırıklığı ile sonuçlanmasına rağmen Hanıkov'un kariyeri açısından oldukça olumlu sonuçlar doğurdu. Zira Hanıkov, bu sefer sayesinde bölgede kayda değer şekilde bilimsel materyal toplamayı başardı ve Ruslar ile bölge halkı arasında iyi bir şekilde arabuluculuk yaparak bir nevi kendisini ispatlamış oldu. Nitekim gerçekleştirdiği başarılı faaliyetler ile Vali Perovsky'nin de dikkatini çeken Hanıkov'a, Türkistan'ın merkezî konumundaki Buhara Emirliği'ne gönderilecek heyette yer almak üzere yeni bir görev daha verildi.²¹⁵ Buhara misyonunu ifa etmek üzere 5 Ağustos 1841'den 8 Nisan 1842 tarihine kadar emirlikte bulunan ve bu süre boyunca bölgede detaylı incelemelerde bulunan Hanıkov, buradaki misyonunu tamamlamasının hemen akabinde Rusya'ya geri döndü.²¹⁶

1842-1845 yılları arasında St. Petersburg'da bulunan Hanıkov, bu yıllarını Türkistan seyahati neticesinde elde ettiği çok sayıdaki değerli bilimsel materyalin işlenmesine adanmıştı. Hanıkov'un Rus, Fransız ve İngiliz akademik dergilerinde yayımlanan makaleleri, onun bazı sıkıntılar yaşamasına sebep oldu. Hanıkov'un elde ettiği materyallerin büyük çoğunluğu hem askerî hem de siyasî açıdan stratejik bir öneme sahip olmasından ötürü, onun casusluk suçlamaları ile soruşturma altına alınmasına sebep oldu. Fakat Orenburg Askerî Valisi Perovsky, onu bu suçlamalara karşı korudu. Hanıkov, 1845 yılının şubat ayında Bakanlık tarafından, Kafkasya Valisi Prens Mikhail Vorontsov'un (1782-1856) emrinde Tiflis'e gönderildi.²¹⁷

Tiflis'te dokuz yılını geçiren Hanıkov, bu süreç içerisinde İran Azerbaycan'ı, Güneybatı İran ve Güney Hazar ile ilgili yaptığı detaylı çalışmalar için Kafkasya Genel Merkezi'nin yürüttüğü misyonlardan faydalanarak akademik anlamdaki oryantalist çalışmalarına devam etti. Kafkasya'nın sosyo-kültürel yapısı ve özellikle de İslâmiyet ve Müslümanlık konuları üzerine detaylı inceleme yapma fırsatı elde eden Hanıkov, İslâm'da savaş hukuku ve müridlik konuları üzerine olan çalışmalarını da yine bu dönemde gerçekleştirdi.²¹⁸ Hanıkov'un çok sayıda çalışması Rusya, İngiltere ve bilhassa Fransa'daki akademik dergilerde yayımlandı. Yaptığı çalışmalarla oldukça dikkat çeken Hanıkov, ayrıca dünyanın en zengin oryantal el yazmaları koleksiyonunu oluşturmayı başardı. Bu zengin

Morrison, "Twin Imperial Disasters: The invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British official mind, 1839–1842", **Modern Asian Studies**, 48/1, Cambridge University Press, (2014), s. 282-290.

²¹⁵ Volkov, **agm**, s. 422.

²¹⁶ Morgan, **age**, s. 70.

²¹⁷ Volkov, **agm**, s. 422.

²¹⁸ Volkov, **agm**, s. 422; Özhan Kapıcı, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde N.P. İgnatiyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara 2013, s. 36.

koleksiyon, ilerleyen dönemde pek çok Rus akademisyenin çalışması için şüphesiz kıymetli bir ana başvuru kaynağı oldu.²¹⁹

1850 yılından sonra Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti Kafkasya Şubesi'ne başkanlık eden N.V. Hanıkov, 1852 yılında İran Kürtlerinin yaşadığı bölgelere kısa, fakat oldukça faydalı bir ilmî gezi yaptı. Hanıkov, yaptığı bu gezi sayesinde bahsi geçen döneme kadar haklarında pek de malumat sahibi olunmayan İran Kürtlerine dair çeşitli verilere ulaştı. Bilhassa İran Kürtlerinin günlük hayatları ve adetleri hakkında bilgi toplamayı başaran Hanıkov'un, 1852 yılında *Vestnik Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo obşestv*'da yayımlanan "İran Kürdistanı'na Seyahat" başlıklı makalesi oldukça dikkat çekti. 1853-1857 yılları arasında Tebriz'deki Rus Başkonsolosluğu'nda görev alan ve faaliyetleri günden güne artan Hanıkov'un burada üstlendiği görevlerden bazıları, Osmanlı Devleti'nin İran adına yapacağı her türlü yardımın önlenmesi, İran'ın Kırım Savaşı'ndaki tarafsızlığının korunmasını desteklemek ve İngilizlerin İran Azerbeycan'ında oluşturabileceği her türlü etkiye karşı koymaktır. Nitekim Hanıkov, gerek diplomatik dehası gerekse İran'da Rus çıkarları açısından elverişli olan statüko nedeniyle bu görevlerini de muvaffakiyetle yerine getirdi.²²⁰

Diplomatik faaliyetlerini tüm hızıyla sürdüren Rus şarkiyatçı N.V. Hanıkov, 1858 yılında Rus Hükümeti tarafından Afganistan ve Horasan seferinin başına getirildi. Zira XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgedeki keşif hareketlerini arttıran ve belirli aralıklarla Türkistan'a ilmî ve diplomatik heyetler gönderen Rus Hükümeti, bilhassa işgale giden süreçte bu faaliyetlerini daha da arttırmıştı. Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan Asya Masası Dairesi, bu doğrultuda Türkistan'da incelemeler yapılması amacıyla bölgeye heyetler göndermeye karar verdi. Söz konusu heyetlerden biri de 1858-1859 yıllarında N.V. Hanıkov başkanlığında İran'ın doğusuna (Horasan'a) gönderilecekti.²²¹ Çar II. Aleksandr'ın (1855-1881) da onayını alan Horasan seferi projesinin başına Türkistan, Kafkasya ve İran bölgelerinde yaptığı çalışmalar ile Rus şarkiyatçılığına önemli hizmetlerde bulunan ve Rusya Bilimler Akademisi tarafından takdir edilen başarılı şarkiyatçı Hanıkov getirildi.²²² Hanıkov'un dışişleri, içişleri, eğitim ve askerî bakanlıklar ile olan yakın bağları, bu projenin başına getirilmesinde şüphesiz oldukça etkiliydi. Büyük bir bilimsel sefer kisvesi altında kamufle edilmesine karar verilen bu keşif seferini Rus

²¹⁹ Volkov, **agm**, s. 422.

²²⁰ Kapıcı, **agt**, s. 36; Volkov, **agm**, s. 422-423.

²²¹ Hayit, **age**, s. 68; Çapraz, **agm**, s. 59.

²²² Kapıcı, **agt**, s. 35-36.

yönetimi tam anlamıyla finansa edemeyeceğinden, ilgili tüm bakanlıklar ve bilim dernekleri, söz konusu sefer için önemli bir bütçe ile katkıda bulunacaktı. Fakat yeni pazarlara ve ticarî yollara erişim sözü verilen bu keşif seferi, büyük ölçüde Rus özel sermayesi ile hayata geçirildi.²²³

Horasan'a gönderilmesine karar verilen ve jeolog, coğrafyacı, etnograf, tarihçi ve şarkiyatçılardan oluşan bu heyetin görevi, İran-Rusya yakınlaşmasını güçlendirmenin yanı sıra Orta Doğu'daki İngiliz nüfuzunu zayıflatabilecek bir ilişkiler zemini oluşturmaktır.²²⁴ Bu amaçlar doğrultusunda öncelikle Kabil ziyaret edilecek ve Afgan emiri Dost Muhammed'in Rusya ile yakınlaşması sağlanacaktı. Nitekim Hanıkov başkanlığındaki Rus heyet, bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunmasına rağmen İran ve Afganistan ile siyasî ve askerî anlamda istenilen düzeyde ilişkiler kurulamadı.²²⁵ Fakat olumlu bir sonucunu ele alacak olursak, Hanıkov'un isminin yüzyıllar boyunca dünya oryantalist komünitesinde parlamasını sağlayan misyon, söz konusu Horasan seferi idi.

Sefer, Bakü'den Hazar Denizi yoluyla Estarâbâd, Sebzevar, Nişabur ve Meşhed'e, daha sonra Herat'a ve oradan Bircend, Kirman, İsfahan, Kum, Tahran, Maraga ve Tiflis yoluyla gerçekleşti. Hanıkov, misyonunu tamamlamasının akabinde St. Petersburg'a geri döndü. Hanıkov'un Horasan seferi, toplanan materyalin bilimselliği, kapsamı ve çeşitliliği bakımından söz konusu dönemlerde hayata geçirilen en başarılı sefer olarak kabul edildi. Hanıkov, bu sefer sayesinde kendi diplomatik kariyeri açısından büyük bir ilerleme kaydetti. Hanıkov'un Horasan bölgesinde yaptığı saha araştırması sonucunda ortaya koyduğu iki önemli çalışma, Paris Coğrafya Cemiyeti tarafından Fransızca olarak yayımlandı. Bu çalışmalardan ilki, 1861 yılında "*Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie Centrale*" (Orta Asya'nın Güney Bölgeleri Üzerine Notlar), bir diğeri ise 1866 yılında "*Mémoire sur L'Ethnographie de la Perse*" (İran Etnografyası Üzerine Notlar) adıyla yayımlandı. Bu eserlerin Fransızca olarak yayımlanması, söz konusu seyahatin Rus kamuoyunda fazla bilinmemesine sebep oldu. Hanıkov'un bahsi geçen "*Mémoire sur L'Ethnographie de la Perse*" isimli seyahatname niteliğindeki eseri, ancak Sovyet döneminde Rusça'ya tercüme edildi.²²⁶

²²³ Volkov, **agm**, s. 423.

²²⁴ Çapraz, **agm**, s. 59. (N.V. Hanıkov ile aynı tarihlerde N.P. İgnatiyev başkanlığındaki bir heyet Hive ve Buhara'ya; Ç.Ç. Valihanov başkanlığındaki diğer bir heyet ise Kaşgar'a gönderildi. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Çapraz, **agm**, s. 59-60; Kapıcı, **agt**, s. 34).

²²⁵ Çapraz, **agm**, s. 59.

²²⁶ Volkov, **agm**, s. 422-423; Kapıcı, **agt**, s. 36.

1858-1859 yıllarında yürüttüğü Afganistan ve Horasan seferini tamamlamasının akabinde St. Petersburg'a geri dönen Hanıkov, kısa bir süre sonra, 1860 yılının mart ayında hayatının geri kalanını geçirmek üzere Paris'e gitti. Rus Hükümeti ile olan bağlarını bu derece güçlendirdiği ve diplomatik kariyerinin en parlak olduğu dönemde Fransa'ya gitme kararı alan ve bu tarihten itibaren Rusya'ya geri dönmeyi tam anlamıyla reddeden Hanıkov'un, bu kararı almasında elbette dikkate değer bir sebep bulunmaktaydı. Hanıkov'un böyle bir karar almasının sebebi, dönemin Asya Departmanı Başkanı ve Dışişleri Bakanı tarafından yetkilendirilmiş olmasıydı. Zira yazdığı mektuplar, özel notları ve Fransa'da bulunduğu yıllarda yayımlanan birçok önemli çalışması, Rus şarkiyatçı Hanıkov'un, o zamana kadar elde ettiği ve Rusya için hayli kıymetli olan bilimsel materyalleri uygun bir şekilde işleyebilmek adına Fransa'ya gittiğini kanıtlar niteliktedir.²²⁷

N.V. Hanıkov, Fransa'da bulunduğu 1860'lar ve 1870'ler boyunca Rus Hükümeti tarafından farklı dönemlerde farklı görevlere getirildi. Fransa'daki Rus Büyükelçiliği'nde ajan; eğitim ve savaş bakanlıklarında ise Rusya temsilcisi olarak görevlendirilen ve bütün bu mevkilere general rütbesi ile gelen Hanıkov, böylece finansal anlamda da koruma altına alındı. Hanıkov'un Fransa'da bulunduğu süre boyunca ortaya koyduğu yüzden fazla bilimsel çalışma, Fransız, İngiliz ve Alman oryantalist topluluklarının yanı sıra Rus bakanlıklarında ve bilimsel çevrelerde de oldukça kıymet gördü. Yaşamı boyunca yürüttüğü önemli diplomatik faaliyetler ve doğu dünyası üzerine yaptığı çalışmalar ile Rus şarkiyatçılığının önemli değerlerinden biri haline gelen Hanıkov'a, İran, Afganistan ve Türkistan ile ilgili yürüttüğü çalışmalardan ötürü St. Petersburg Üniversitesi tarafından Doğu Tarihi Doktoru unvanı verildi. Bununla birlikte Rusya Bilimler Akademisi'ne üye olarak seçilen Hanıkov, 15 Kasım 1878'de Paris'te öldü. Hanıkov'un kabri, Paris'teki Père Lachaise mezarlığında bulunmaktadır.²²⁸

3.2. N. V. Hanıkov'un Buhara Misyonu ve Eserinin Genel Özellikleri

Rus Hükümeti, Orenburg Askerî Valisi Perovsky'nin Türkistan hanlıklarına casuslar gönderme teklifinin ardından, yeni bir Buhara misyonunu hayata geçirmek üzere harekete geçti. Zira hanlıktaki doğal kaynakları işletmek amacıyla mühendise ihtiyacı olan Buhara emiri Nasrullah, 1838 yılında St. Petersburg'a gönderdiği elçisi vasıtasıyla, Rus Hükümeti'nden bölgeye maden mühendislerinin gönderilmesi talebinde bulunmuştu.

²²⁷ Volkov, **agm**, s. 423; Koç, **agm**, s. 79.

²²⁸ Volkov, **agm**, s. 423.

Böylece Buhara Emirliği'ne tekrardan gitme konusunda aradığı fırsatı yakalayan Rusya, bu davet üzerine öncelikli olarak maden mühendisleri Binbaşı Kovolevsky ve Yüzbaşı Gerngross'u 1839 tarihinde bölgeye gönderdiyse de bu misyonun tam anlamıyla istenilen hedefe ulaşamaması, Rus Hükümeti'nin bölgeye yeni bir heyet göndermesini zorunlu kılıyordu. Rus Hükümeti, 1841 yılına gelindiğinde Buhara Emirliği'ne yeni bir heyet gönderme kararı aldı.²²⁹ Buhara'ya gönderilmesine karar verilen heyetin başında ise maden mühendisi Binbaşı K.F. Butanev bulunuyordu. Butanev başkanlığındaki bu heyette, bir başka maden mühendisi Bugolovsky, Rus şarkiyatçı N.V. Hanıkov, doğa bilimci A.A. Lehman, topograf Yakoklev ve daha başka görevliler de yer almaktaydı.²³⁰

Heyete başkanlık eden Butanev, Buhara'ya gitmeden önce Orenburg Askerî Valisi Perovsky ile bir araya gelerek birtakım müzakerelerde bulundu. Vali Perovsky, Butanev'e, Türkistan bölgesinde nasıl müzakereler yapması gerektiği konusunda önemli tavsiyelerde bulundu.²³¹ Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından Butanev'e verilen öncelikli görev ise Buhara emiri Nasrullah'a hitaben yazılmış bir mektubun emirin kendisine iletilmesiydi. Bunun yanı sıra Emir Nasrullah'ı Rusya ile sağlam bir iş birliği yapmaya davet etmek, Buhara Emirliği ve onun komşu devletleri hakkında detaylı malumat elde etmek, Rusya ile yapılan ticaretin geliştirilmesini sağlamak ve Rus tüccarlardan alınan vergilerin azaltılması ile alakalı müzakereler yapmak da Rus heyete verilen görevlerden bazılarıydı. Diğer taraftan doğal kaynakların araştırılması bahanesi ile emirliğin her bölgesini detaylı olarak incelemek, emirlikte bulunan Rus kölelerin serbest bırakılmalarını sağlamak, Rusya'nın çıkarlarını gözetmek maksadıyla bölgede bir Rus konsolosu bulundurma konusunda Buhara emirini ikna etmek ve emirlikte esir edilen İngiliz istihbaratçılar Albay Charles Stoddart ve Yüzbaşı Arthur Conolly²³²'nin serbest bırakılmasıyla ilgili müzakerelerde

²²⁹ Koç, *agm*, s. 78; Barthold, *age*, s. 350.

²³⁰ Koç, *agm*, s. 79-80.

²³¹ Gali Oda Tealakh, "**The Russian advance in Central Asia and the British response 1834-1884**", Doctoral Thesis, Durham University, Durham 1991, s. 56.

²³² Albay Charles Stoddart, İngiltere'nin Hindistan Valisi tarafından, Türkistan'daki yayılma faaliyetlerini sürdüren Rusya'ya karşı emirlik ile ittifak sağlamaya çalışmak üzere Buhara'ya gönderildi. Fakat Stoddart, casusluk suçlamasıyla Buharalılar tarafından ülkede esir edildi. Kasım 1841'de ise İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'daki nüfuz mücadelesi için ilk kez "Great Game" (Büyük Oyun) ifadesini kullanan Yüzbaşı Arthur Conolly, Stoddart'ın serbest bırakılmasını sağlamak üzere Buhara'ya gönderildi. Fakat Conolly de Buhara emiri Nasrullah tarafından bölgede esir edildi. Emir tarafından esir edilen bu iki İngiliz temsilci, 17 Haziran 1842 tarihinde Buhara'da idam edildi. Ancak Stoddart ve Conolly'nin Buhara'da infaz edildiği haberi İngiltere'ye ulaşmadı. Nitekim ünlü misyoner Dr. Joseph Wolff, iki İngiliz temsilcinin durumunu öğrenmek amacıyla 1843 yılında Buhara'ya gönderildi. 1843-1845 yılların arasında Buhara'da bulunan Wolff, Stoddart ve Conolly'nin durumlarını aydınlığa kavuşturmasının yanı sıra Buhara'nın siyasî durumu ve coğrafyası üzerine de önemli gözlemlerde bulundu. Dr. Wolff'un, bölgede deneyimlediği hadiselerden ve gözlemlerinden oluşan seyahatname niteliğindeki eseri, söz konusu dönemde Buhara Emirliği'ne dair kaleme alınan kıymetli bir ana başvuru kaynağı olmasından ötürü günümüzde de önemini korumaktadır. Dr.

bulunmak da Butanev başkanlığındaki Rus heyetin görevleri arasındaydı. Bütün bu talimatları gerçekleştirmesi durumunda Buhara emiri Nasrullah ile yazılı bir anlaşma yapmak da heyet başkanı Butanev'e verilen bir diğer görevdi.²³³

Misyonun gerektirdiği bütün hazırlıklarını tamamlayan Butanev ve maiyeti, 3 Mayıs 1841 tarihinde, Rusya'nın Hive'ye gönderdiği elçi Yüzbaşı Nikiforov'un heyeti ile eş zamanlı olarak Orenburg'dan ayrıldı. Butanev ve maiyetinin Buhara'ya ulaşabilmeleri için kullanabileceği üç güzergâh bulunmaktaydı. Bu güzergâhlardan ilki, Orenburg'dan başlayıp kuzeyde büyük Kazak bozkırını ve akabinde Kızılkum çölünü geçerek Buhara'ya varıyordu. Bu güzergâh, Buharalı ve Tatar tüccarların yanı sıra Rusların da sıklıkla kullandığı bir güzergâh idi. İkinci güzergâh ise İran'dan başlayıp Hazar Denizi ve Karakum Çölü'nden geçiyordu. Daha ziyade Hindistan ile alışveriş yapan tüccarların kullandığı üçüncü güzergâh ise Güneydoğu Karakum Çölü'nü ve Hindikuş Dağları'nı aşarak Kâbil ve Herat istikameti boyunca ilerlemeyi gerekli kılıyordu.²³⁴ Buhara'ya ulaşmak için bahsi geçen bu üç güzergâhtan ilkinin tercih eden Butanev ve maiyeti, sırasıyla Karavan Gölü, İlek Nehri, Büyük ve Küçük Barsuk, Aral civarı Karakumu, Ay Girak Gölü, Kızılkum, Kuvanderya, Yeni Derya, Kızılkok ve Vafkent köyü rotasını takip ederek 5 Ağustos 1841 tarihinde emirliğin başkenti Buhara'ya vardı.²³⁵

Butanev başkanlığındaki Rus heyet, Buhara'ya vardığı gün Emir Nasrullah tarafından karşılandı. K.F. Butanev, N.V. Hanikov ve elçilik heyetinde yer alan diğer görevliler, ilk iş olarak emirlikte araştırmalar yapmak üzere Buhara yönetiminden izin aldılar. Bunun sonucunda heyet başkanı Butanev'in, her cuma sabahı saraya gelmesine izin verildi. Fakat buna rağmen heyet raporlarında sarayda yapılan görüşmelere dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum, Buharalıların yapılacak müzakereler için kasıtlı olarak cuma gününü seçtiğini göstermektedir. Zira Müslümanların dinî tatil günü olan bu günde, emir ile resmî görüşmeler yapılamayacaktı. Nitekim Emir Nasrullah, Rus heyetin Buhara'da bulunduğu sekiz aylık süre boyunca heyette yer alan herhangi biriyle görüşme yapmaktan kaçınarak heyet ile yapılacak müzakereler noktasında yalnızca bir bürokratını görevlendirmekle yetinmiştir.²³⁶

Wolff'un iki ciltten oluşan bu kıymetli eseri için bkz. Joseph Wolff, **Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845; To Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly**, C. I-II, London 1845).

²³³ Koç, **agm**, s. 79.

²³⁴ Zarcone, **age**, s. 11-12.

²³⁵ Koç, **agm**, s. 80.

²³⁶ Tealakh, **agt**, s. 56-57; Koç, **agm**, s. 80.

Ruslar, misyon gereğince Butanev'in doğrudan emir ile müzakere etmesini beklediğinden ötürü, bu durumu heyeti karşılayan ilk talihsizlik olarak gördüler. Çarlık yönetiminin istediği yazılı anlaşma yapılması durumu ise Buhara emiri Nasrullah tarafından bir şarta bağlandı. Emir Nasrullah, daha önceki deneyimlerine istinaden anlaşmanın öncelikle Rus imparatoru²³⁷ tarafından imzalanması ve daha sonra Buhara elçisi ile kendisine yollanmasını talep etti. Buhara emiri, anlaşmanın imzalanmasının akabinde ise Rus kölelerin serbest bırakılacağına dair söz verdi. Bunun yanı sıra Rusya'da Buharalı tüccarlardan alınan gümrük vergileri miktarının azaltılmasına karşılık Buhara'da Rus tüccarlardan alınacak gümrük vergileri miktarının da azaltılacağını bildirdi. Emir Nasrullah, Buhara'da bulunan İngiliz temsilcileri Albay Charles Stoddart ve Yüzbaşı Arthur Conolly'nin serbest bırakılmaları durumuyla ilgili olarak ise İngiltere Kralı'na bir mektup yazdığını ve bu mektubuna bir cevap aldıktan sonra esir edilen İngilizleri ülkelerine geri göndereceğini açıkladı.²³⁸ Böylece genç şarkiyatçı Hanıkov'un da içlerinde bulunduğu Butanev başkanlığındaki Rus heyet, emirlikte bulundukları sekiz aylık süre boyunca Çarlık yönetiminin belirttiği talepleri Emir Nasrullah'a kabul ettiremeden 8 Nisan 1842 tarihinde Buhara'dan ayrıldı.

Butanev başkanlığındaki heyet, Rus Hükümeti'nin öngördüğü ticarî ve diplomatik hedeflere ulaşma konusundaki neticesiz girişimlere rağmen bölgede oldukça önemli faaliyetlere imza attı. Zira işgale giden süreçte Buhara'nın siyasî, idarî, iktisadî, coğrafi, askerî ve sosyo-kültürel birçok yönüne dair yapılan gözlem ve incelemelere dayalı eserler kaleme alınması ile Rusya'da Buhara Emirliği hakkındaki malumatlar büyük ölçüde arttı.²³⁹ Bilhassa Buhara'da bulunduğu süre zarfında etnografya, dilbilim, tarih, coğrafya ve emirliğin diğer pek çok yönü ile alakalı değerli materyaller toplamayı başaran Hanıkov, elde ettiği bu materyaller sayesinde 1843 yılında "*Opisanie Buharskogo Hanstva*" (Buhara Hanlığı'nın Tasviri) adlı bir eser meydana getirdi. N.V. Hanıkov'un bilimsel verilere ve detaylı incelemelere dayanan seyahatname niteliğindeki bu kıymetli eseri²⁴⁰, 1841 Buhara misyonunun asıl önemli sonucu oldu.²⁴¹

1843 yılında St. Petersburg'da yayımlanan "*Opisanie Buharskogo Hanstva*" adlı bu çok kapsamlı eserinde Buhara Emirliği'ni çeşitli yönleri ile ele alan Rus seyyah Hanıkov,

²³⁷ Dönemin Rus imparatoru, II. Nikolay'dır.

²³⁸ Tealakh, **agt**, s. 57; Koç, **agm**, s. 80.

²³⁹ Koç, **agm**, s. 80-81.

²⁴⁰ N.V. Hanıkov, **Opisanie Buharskogo Hanstva**, St. Petersburg 1843.

²⁴¹ Volkov, **agm**, s. 422.

Buhara ve Semerkand’a ait iki topografik harita dâhil olmak üzere ülkenin coğrafi, siyasî, idarî, iktisadî, askerî ve sosyo-kültürel yapısına kadar oldukça kıymetli malumatlar sunmaktadır. Bununla birlikte Hanıkov, dönemin Buhara emiri Nasrullah’ın hayatına ve siyasî kariyerine dair eşsiz bilgilere de eserinde yer vermektedir. Nitekim Hanıkov’un XIX. yüzyıl Buhara’sına dair kaleme aldığı bu çok kapsamlı eser, 1845 yılında Baron Clement A. De Bode ve J. Maden tarafından tercüme edilerek “*Bokhara: Its Amir and Its People*”²⁴² adı ile İngiltere’de yayımlandı.

Türkistan hanlıklarını işgale giden süreçte Rusya’da oldukça ses getiren ve Rus şarkiyatçılığı adına hayli ehemmiyet arz eden bu eser, yayımlandığı dönemde İngiltere’de de büyük kıymet gördü. Zira bu eser, söz konusu dönemde girilmesi ez zor bölge devletlerinden biri olması hasebiyle üzerinde en az çalışma bulunan Buhara Emirliği’ne dair, böylesine yüksek düzeyde ayrıntıya sahip ve akademik anlamda kapsamlı bilgi sağlayan ilk çalışma oldu. Genç şarkiyatçı Hanıkov’un isminin Avrupa’da tanınmasını sağlayan bu eser, zengin akademik sonuçları bakımından da onun en başarılı çalışmalarından biri olma özelliğine sahiptir.²⁴³ Ünlü Rus Türkolog V.V. Barthold, söz konusu dönemden itibaren birçok Rus araştırmacının, Hanıkov’dan çok daha iyi şartlarda bölgeye seyahat etme fırsatı elde etmelerine rağmen Hanıkov’un eserinden daha detaylı bir çalışma ortaya koyamadıklarını ifade etmektedir. Nitekim Hanıkov’un eserindeki bilgileri aşan ve Buhara ülkesine dair daha derin nitelikte bir araştırma yapılmadığını ifade eden Barthold’a göre, söz konusu eser, hanlıklar hakkında kaleme alınmış en iyi eser olma özelliğine sahiptir.²⁴⁴ Buhara üzerine kaleme alınmış müstakil bir çalışma olması bakımından hayli önem arz eden ve muhteva bakımından oldukça zengin olan bu eser, Hanıkov’dan sonra bölgeye gelen diğer araştırmacılar için de büyük kolaylıklar sağlamış²⁴⁵ ve bilhassa işgale giden süreçte Çarlık Rusya’nın Türkistan siyasetine önemli ölçüde hizmet etmiştir.

²⁴² Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, İngilizceye Çev. Baron Clement A. De Bode, J. Maden, London 1845.

²⁴³ Morgan, *age*, s. 70-71; Volkov, *agm*, s. 422. (N.V. Hanıkov’un kaleme aldığı diğer önemli çalışmalar için ayrıca bkz. Volkov, *agm*, s. 423).

²⁴⁴ Barthold, *age*, s. 350-352.

²⁴⁵ Seda Yılmaz Vurgun, “XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)”, Sakarya Üniversitesi SBÜ, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013, s. 5.

3.3. N.V. Hanıkov'un Eserinin Tercümesi

3.3.1. Sınırlar ve Kapsam

Hanlığın sınırlarını belirleme zorluğu - Timurlular zamanında Buhara'nın bir istisna oluşturması - Farklı idareler altında geçirdiği değişiklikler - Şah Murad Bey zamanı - Emir Seyid'in komşularının tacizleri - Nasrullah zamanında ülkenin durumu - Şimdiki emirin ülkenin dizginlerini ele alması - Başlangıçtaki başarısız çabalarının, düşmanlarına karşı müteakip zaferlerle sonuçlanması - Hokand ile savaşları - Göçebe kabilelerin bozkırları işgal etmeleri - Emir'in otoritesinin 5.600 mil karelik coğrafî alana yayılması - Buhara'nın şimdiki sınırlarını belirleme girişimi - Batı sınırını belirlemedeki zorluk - Sınırlarının doğal avantajları - Çoğunlukla açık olan yerler - Güvenliğin yalnızca dış saldırılardan etkilenmesi - Buhara'nın kapsamı ve komşularının mülkleri arasındaki karşılaştırma - Hanlığın ekili ve ıssız kısmı arasındaki oran - Baron Meyendorf ve yazar tarafından verilen tahmindeki fark - Bunun nedenleri - Sir Alexander Burnes'in konu üzerindeki sessizliği.

Orta Asya üzerinde yazarların çoğu, onun sınırlarını belirleme girişimi sırasında karşılaştıkları güçlüklerden şikâyet etmiştir. Bu durumdan uygar ülkelerin tasvirinde elde edilebilecek hassasiyette bahsedemeyeceğiz, fakat kilometre kare içinde yeterli bir fikir vermek için yaklaşık olarak belirleyebiliriz. Şu anki durumda genel şikâyete katılmaya mecbur kalıyoruz, çünkü Buhara Hanlığı'nın, komşusu olan devletler gibi zamanla onaylanmış veya uluslararası anlaşmalarla sınırlandırılan sınırları yoktur. Yöneticilerinin gücüne veya zayıflığına göre genişler veya daralırlar.

Bu iddianın gerçekliğini kanıtlamak için Timur'un parlak fetihlerine geri dönmemize gerek yok, zira bunlar yalnızca devlet yönetimine sıra dışı bir kişinin gelmesiyle herhangi bir ülkenin başına gelebilecek olağanüstü bir durum olarak görülmelidir; Buhara'nın daha doğru bir ifadeyle daha sonra elde edilen Şehr-i Sebz²⁴⁶'in egemenliği, kendi doğal kaynaklarına değil, daha önce hiç gelişmemiş olan ve bu doğal kaynaklara hiçbir zaman sahip olmayan Buhara'nın bu kaynakları nasıl yaratacağını bilen yöneticisinin dehasına atfedilirdi. Bu nedenle ifademizi kanıtlamak için bu yüzyıl boyunca Buhara sınırında meydana gelen değişimleri belirtmek yeterli olacaktır.

²⁴⁶ Şehrin eski adı Kiş olup, bir zamanlar Soğd'un en önemli şehri olarak kabul edilmekteydi. Şehrin Samaniler döneminde harabeye yüz tutmuş olmasının sebebi, muhtemel olarak Semerkand ve Buhara'nın yükselmesidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2019, s. 155). Konum itibarıyla Semerkand-Tirmiz yolu üzerinde yer alan Şehr-i Sebz, Buhara'ya 40 fersah, Semerkand'a ise 30 fersahlık bir mesafedir. Kaşga Derya Nehri'nin yukarısında yer alan şehir, bu nehirden açılan kanallar vasıtasıyla sulanır. Şehr-i Sebz, oldukça verimli topraklara sahip bir şehirdir. (Bilal Çelik, **agt**, s. 34).

Şah Murad Bey'in akıllıca idaresinden sonra, Emir Seyid²⁴⁷, in on dokuzuncu yüzyılın başlarında tahta yükseldiği sırada (1802), neredeyse Maverâünnehir'in tümünün egemenliğine tabi olduğunu biliyoruz; güneyde Belh²⁴⁸ ve Hisar²⁴⁹ genç prence haraç vermiş; kuzeyde Ura-Tube²⁵⁰ ve Hocend²⁵¹, muhalefet olmaksızın iradesine boyun eğmiştir. Fakat Emir Seyid, haleflerine babasından miras aldığı vatanseverliği miras bırakamamıştır. Teolojik tartışmalar, tebaasına kendisinin iradesine kılıç zoruyla boyun eğmelerini hatırlattığı için ona pek uygun değildi. Belh, Amu Derya²⁵², nın sağladığı güçlü doğal korumaya güvenerek boyunduruğu ilk atan olmuştur. Bu hareket cezasız kaldığında Ura-Tube²⁵³ de aynı örneği takip ederken, Hokand²⁵⁴, ın sakinleri de kendilerini Hocend'in efendileri yapmışlardır.

²⁴⁷ 1800-1826 yıllarında Buhara tahtında hüküm süren Emir Haydar'dan bahsedilmektedir.

²⁴⁸ Günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Belh, Amu Derya'nın (Ceyhun) güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kühibâbâ Dağı'nın eteklerinde kurulmuştur. Şehir, adını eski Farsça'da Bahtriş, Avesteca'da Bahdi (Bahdri) ve Grekçe'de Baktra olarak geçen ve Dehas ırmağının eski adı olması muhtemel olan Baktres'ten alır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Belh" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 410-411). Ceyhun havzasının en önemli eski şehri olarak kabul edilen Belh şehri, İslâm yazarlarınca "şehirlerin anası" (Ümmü'l-bilâd) olarak adlandırılmıştır. (Barthold, **age**, s. 101).

²⁴⁹ Barthold'un belirttiğine göre Hisar şehri, Moğollar geldikten sonra kurulan bir şehir olup, Şehr-i Sebz'in güneydoğusunda yer almaktadır. Emirliğin doğusunda yer alan Hisar şehrinin ismi konusunda kaynaklarda birliktelik bulunmamaktadır. Şehir, bazı kaynaklarda Hisar (Gissar) olarak geçerken bazı kaynaklarda ise Hisar-ı Şadman olarak geçmektedir. Esasen Hisar bölgenin ismi olup, Hisar-ı Şadman ise bölgenin merkezine verilen isimdir. Fakat Hisar adının kaynaklarda her iki kelime yerine de kullanıldığı görülmektedir. Hisar şehri, Kâfirnihân Nehri'nin kıyısında kurulmuştur. Şehir, söz konusu nehrin içinden geçerek Amu Derya Nehri'ne dökülür. Yüksek dağlarla çevrili olmasına rağmen bir vadide yer alır ve oldukça verimli topraklara sahiptir. (Çelik, **agt**, s. 36).

²⁵⁰ Konum itibarıyla Taşkent ve Hokand yolu üzerinde yer alan Ura-Tube şehri, stratejik öneme sahip bir şehirdir. XVI. yüzyıl kaynaklarında Ura-Tepe olarak geçen şehrin adı, XIX. yüzyıl kaynaklarında Ura-Tube olarak geçmektedir. (Çelik, **agt**, s. 40). Gazi Zahîreddin Muhammed Babur ise şehrin asıl adının Uşruşna (Uşruştâ) veya Uşruş olduğunu belirtmektedir. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, **age**, s. 12). Ura-Tube şehrinin muhkem bir kalesi ve bu kalenin önünde ise derin bir hendeği bulunmaktadır. Şehir, bilhassa Buhara emiri Nasrullah döneminde, Hokand Hanlığı ile yapılan bitmek bilmeyen savaşların başlıca sebebi olmuş, fakat Rusların 1866 yılında şehri ele geçirip yönetimi Buhara Emirliği'ne bırakmaları ile bu mücadeleler son bulmuştur. (Çelik, **agt**, s. 40).

²⁵¹ Günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer alan Hocend şehri, Maverâünnehr bölgesinde yer alan verimli Fergana vadisinin girişinde ve Sir Derya Nehri'nin kıyısında kurulmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, "Hucend", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 272-273).

²⁵² Orta Asya'nın en büyük iki nehrinden biri olan Amu Derya, Pamir ve Hindikuş dağlarının birleştiği noktada, 4950 metre yükseklikteki kaynağından Aksu (Penç Irmağı) adı altında doğmaktadır. Bu noktadan batıya doğru ilerleyen nehir, kuzeyden, başlıca olarak Pamir Vahan Suyu, Kızılsu (Vahş/Uranovodsk), Kâfirnihân ve Surhan, güneyden ise Kökçesu kollarını alarak Kunduz-Belh yönünde kuzeybatıya döner. Bu güzergâhtan sonra, herhangi bir kol almadan, kısmen bozkırlar ve çöller içinde kuzeybatıya doğru ilerler. Neticede çeşitli kollara ayrılan nehrin suları, Aral gölüne dökülür. Amu Derya Nehri'nin uzunluğu 2540 km. olup, kıyılarında önemli yerleşim merkezleri bulunmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Emel Esin, "Amu Derya", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. III, İstanbul 1991, s. 98).

²⁵³ Ura-Tube, boyunduruğu ilk olarak on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında attı, fakat daha sonra tekrar Buhara'nın hâkimiyetine geçti. (Khanikoff, **age**, s. 3).

²⁵⁴ Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan ve Fergana vadisinin güneybatısında bulunan Hokand şehrinin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Bazı İslâm coğrafyacılarının Huvâkand ve Huvâkend olarak

Buhara çok kısa sürede tüm politik önemini yitirdi; güneydoğu sınırını hâlâ koruyan ve koruyacağı tahmin edilen Amu Derya bile Karakul'un kapılarını yanmaktan koruyamadı. Emir Seyid'in (1826'da gerçekleşen) ölümünden sonra taht için haleflerinin savaşlarının sonucunda ve Nasrullah'ın hayatını tehdit eden tehlikelerin doğması, saltanatının başlangıcında ortaya çıkan bozukluklar, hanlığın sınırlarını gittikçe daha da sınırladı. Şehr-i Sebz'in hükümdarı, içeride Han'ın insanlarını taciz ederken, Hisar ve Belh, eşit hükümdarların birbirine verdiği gibi emire gönüllü hediyeler sunmaktan memnun kaldılar. Ancak tüm iç düşmanların bastırılması üzerine emir, dedesinin zamanında sahip olduğu sınırları Buhara için yeniden kazanma yollarına dikkatini çevirdi. Bu durum kısmen Şehr-i Sebz ve Belh gibi doğuyla kuvvetle güçlendirilmiş yerlere yönlendikleri için ve kısmen de emirin, başarı sağlamak için yeterli bir gücü güvence altına almadan yola çıktığı için genel olarak amacına ulaşamadı. Hokandlılar tarafından babasının zamanında alınan toprakları geri almak gibi nispeten daha kolaylıkla yapılabilecek ilerlemeler uğruna daha zorlu fetihlerden kaçındığında meseleler başka bir yöne doğru evrildi. Onun başta önemsiz olan başarıları gittikçe arttı ve üçüncü senenin sonunda kuzey sınırını Sir Derya²⁵⁵'nin kıyılarına kadar uzatmak için olanak sağladı. Ama onun zaferi geçici idi, zira 1841-1842 kışında, Hokandlılar fetihlerini Ura-Tube'ye kadar sürdürdüler. Bu yıl (1843) yine Hokand yönünde hareket etti ve haberler doğruysa, uzun süredir önceden belirlediği fethini 26 Nisan'da gerçekleştireceği ve Maveräünnehir'in tamamının tartışmasız hükümdarı haline gelmeyi başaracağı söylenmektedir.

Buhara'nın sınırlarının son kırk yılda geçirdiği değişimler, onları herhangi bir yer işareti ile tanımlama girişiminin ne kadar boş olduğunu açıkça göstermektedir; bu yüzden hanlığın ekili kısmının sınırını belirlemekle ve emirin gücünün sınırlarını yalnızca varsayımsal olarak belirtmekle kendimizi tatmin etmeliyiz.²⁵⁶ Hanlığın bozkırları, esas olarak tuzlu su

kaynaklara geçtiği şehrin ismi, zamanla Hokand şeklini almıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Catherine Poujol, "Hokand", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 214).

²⁵⁵ Orta Asya coğrafyasının büyük nehirlerinden biri olan ve Arapların Sihun veya Seyhun olarak adlandırdıkları Sir Derya Nehri, tıpkı kardeşi Amu Derya gibi Aral Gölü'ne akmaktadır. Ortaçağ coğrafyacıları, nehrin kaynağı olarak Fergana'nın güneydoğusunda bulunan Kara Derya'yı göstermişlerdi. Bölgenin yerli halkı, bugün dahi burayı Sir Derya'nın esas kaynağı olarak kabul etmektedir. Nehrin daha büyük olan diğer kaynağı ise Yedisu bölgesi ile Fergana'nın kuzeydoğu tarafından akan Narin'dir. Fergana'nın bu iki nehir arasında bulunan bölgeye Farsçada Miyân-Rûdân, Türkçede ise bunun karşılığı olan "iki su arası" adı verilmiştir. Sir Derya Nehri'nin Kara Derya ile Narin'in birleşme noktasından itibaren dökülmesine kadar olan uzunluğu, 2.800 km'den fazladır. (V.V. Barthold, "Sır-Derya", **İslâm Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, C. X, İstanbul 1966, s. 566; Barthold, **age**, s. 176-177).

²⁵⁶ 1820 yılında Negri başkanlığındaki Buhara misyonunda yer alan ve Buhara Emirliği'ne dair önemli bir eser meydana getiren ünlü Rus diplomat ve seyyah Meyendorf, emirliğin coğrafi yapısıyla ilgili önemli bilgiler vermiştir. Hanlığın sınırlarını belirlemenin zorluğu noktasında Hanıkov ile aynı görüşü paylaşan seyyah, bu durumun sebebini Buhara'nın çöllerle çevrili olmasına bağlamaktadır. (Meyendorf, **age**, s. 26).

parçacıklarıyla dolu olan kilden oluştuğundan, tarım ancak suyun elde edilebildiği yerlerde mümkün olmaktadır. Nehirler, bu nedenle hanlığın ekili kısımlarının doğal sınırlarıdır; geri kalanlar ise açlıktan zar zor kaçan göçebe kabilelere sığınma imkânı sunmaktadır ki onlar da sürekli olarak yerleşim bölgelerini değiştirmektedirler. Ekili alanların sınırlarına yaklaşmak için belirli bir haraç ödemek gereklidir ve bu da sonuç olarak hanların yakın kontrolünde olur; diğerleri ise özgürlüklerinden faydalanır ve yalnızca sözde Buhara'nın emirine tabidirler.

Mesken yerleri dikkate alındığında emirin egemenliği 37° ve 43° kuzey enlemleri ve 80° ve 88° doğu boylamları arasında kalmaktadır²⁵⁷ (en azından 1842'de o ülkeden ayrıldığımızda sınırlar böyleydi); veya diğer bir deyişle, onun emirlerine 5.600 mil karelik²⁵⁸ alanda az ya da çok uyulduğu söylenebilir.

Ülkenin bu kapsamı, kuzeyde Kızılkum²⁵⁹'un batı eteklerinde ve aynı çölün kumlarının güney ucunda uzanan Bukan Dağları ile sınırlıdır; doğuda Ak-Dağ, Kara-Dağ ve Şehr-i Sebz dağlarının zincirleri arasında yer alan kesintisiz tepeler, önce Amu Derya'nın rotasını ve sonra sol kıyısındaki kumlar boyunca takip ederek belirlenir. Güney ve güneybatıdaki Buhara toprakları, Belh, Andhoy²⁶⁰, Meymene²⁶¹, İran'ın bir kısmı ve Hive Hanlığı'nın

²⁵⁷ 1832 yılında bölgeye gelen İngiliz seyyah Alexander Burnes, Buhara ülkesinin 36°-45° kuzey enlemleri ve 61°-67° doğu boylamları arasını kapsadığını ifade etmektedir. Burnes'e göre Buhara'nın kuzeyi Sir Derya, Aral Gölü ve Hokand Hanlığı; doğusu Pamir'in yüksek bölgelerinin kolları; güneyi Amu Derya ve batısı ise Harezm Çölü ile sınırlandırılmıştır. (Alexander Burnes, **Travels into Bokhara; Being the Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833**, C. II, London 1834, s. 153-154).

²⁵⁸ Mil, bir mesafe ölçü birimidir. 1 kara mili 1.61 km, 1 deniz mili ise 1.85 km'dir. 5.600 mil² ise 14.500 km² eder.

²⁵⁹ Kızılkum Çölü, Amu Derya ve Sir Derya arasındaki bölgede yer almaktadır. Kızılkum Çölü'nde arazi diğer çöl bölgelerine nispeten daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Kum tepelerinin aralarında, sıra halinde yükselen kayalıklar ve yer yer kil ve kil-kum karışımından oluşan topraklar bulunmaktadır. İlkbaharda Kızılkum Çölü'nde zengin bir bitki örtüsü kendini göstermektedir. (Elizabeth E. Bacon, **Esir Orta Asya**, Türkçeye Çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 24). Kızılkum çölünün yüzölçümü 300.000 km²'dir. (Ramazan Özey, **Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996, s. 64).

²⁶⁰ Andhoy, günümüzde kuzeybatı Afganistan'da bulunan ticarî bir şehirdir. Kenarından Andhoy Nehri'nin geçtiği şehir, Karakum Çölü'nün güneyinde bulunmakta ve Amu Derya Nehri'ne ise 30 km uzaklıkta yer almaktadır. Herat ile Buhara arasında bulunan şehir, coğrafi bakımdan Horasan'a bağlıdır. Su yetersizliğinden ötürü halk daha çok hayvancılıkla uğraşmıştır. Şehir halkı daha çok Taciklerden oluşmaktadır. (Çelik, **agt**, s. 38).

²⁶¹ Faryab eyaletinin başkenti olan Meymene, at yetiştiriciliği, Karakul koyunları, hahıları, kavunları ve üzümeleri ile ünlü bir ticaret şehridir. XIII. yüzyıl Arap coğrafyacılarından Yakut'a göre eski kökenli olan bu şehre, ilk olarak eski Babil kralı Nebukadnezar tarafından Kudüs'ten gönderilen İsrailoğulları yerleşti. Samani rönesansı yörüngesinde zenginleşen ve Moğol istilasına uğramadan önce Herat ovalarından Bedaşan dağlarına kadar uzanan gelişmiş birçok şehirden biri olan Meymene, XIX. yüzyılın sonuna kadar Kuzey Afganistan'daki Özbek hanlıklarından biriydi. Meymene Hanlığı, Gurzivan, Darzab, Belh, Kunduz, Hulm, Andhoy, Bedaşan gibi bölge hanlıkları arasında daima en büyüğü olarak kalmıştır. Hatta öyle ki kimi

mülkiyetine dayanmaktadır. Burada Hive²⁶²,nin mülkünden ayrılmasında doğal bir sınır yoktur; bu nedenle sadece gözlemlerle, Buhara emirinin etkisinin, Kukertli'yi Urta-Dağ ve Kukertli Dağları'nın batı uçları ile birleştiren, 80° ve 81° doğu boylamında çizilen bir çizgi ile sınırlandırılabilirdiği söylenebilir.

Bu sınırların belirsizliğine rağmen hangi taraftan gelebilirse gelsin, bir düşmanın hanlığın tarım yapılan kısımlarına ulaşmadan önce büyük engellerle karşılaşmak zorunda kalacağı gerçeğinden, sınırların iyi savunulduğu inkâr edilemez. Hokand ile sınırlanan kuzey doğu sınırı saldırılara en çok açık olanıdır, zira burada ekili olan Buhara ve Hokand'ın toprakları bulunmaktadır ve bu nedenle savaş durumunda en az korunan bu sınır, saldırılara en çok maruz kalacak olanıdır.

Bununla birlikte sınırların güvenliği yalnızca görecelidir, zira uygun şekilde düzenlenmiş hareketlerle, doğru mevsimde ilerleyen, Avrupa taktiklerine göre örgütlenmiş bir orduya karşı yeterli bir engel olduğu kanıtlanamayacak derecede şüphelidir. Asya'dan gelenler için ise bu çapta bir sefer hesaplanamayacak derecede zor olacaktır, çünkü öngörülerıyla birlikte savaşa girmeden önce kaçınılmaz olarak ordunun ikmalini sağlamayı, hanlığın tarım yapılan bölgelerine ilerleyene kadar göz ardı edeceklerdir.

Buhara'nın kapsamı, komşularının doğuya ve güneye sahip olmasıyla karşılaştırdığımızda daha önemli görünecek; Şehr-i Sebz'inki sadece kırk mil; Hisar'ın 430; Belh'in 250; Andhoy'un 30; Meymene'nin 140 mil kareyi kapsar.²⁶³

Diğer taraftan kuzey ve batıya bağlayan mülklerle karşılaştırdığımızda, hanlığın boyutu gözümüze küçük gelmeye başlayacaktır. Topraklarının onda dokuzu tamamen yaşamaya elverişsiz veya yaşamaya bir şekilde uygun değilken, 5.600 mil kare içerisinde sadece 500 veya 600 milin sabit yerlerde yaşayanlar tarafından işgal edildiğini öğrendiğimizde, Buhara'nın önemi gözlerimizde daha da azalacaktır.

zaman Belh bile onun yörüngesine girmiştir. (Nancy Hatch Dupree, **An Historical Guide to Afghanistan**, Afghan Air Authority, Afghan Tourist Organization, Kabul 1977, s. 346-347).

²⁶² Türkistan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Hive, Harezmi bölgesinin sınırları içerisinde bulunmaktadır. Etrafı bozkırla ve çöllerle çevrili bir vaha şehri olan Hive, Amu Derya Nehri'nin batısındaki Palva kanalının kıyısında yer almaktadır. Şehrin sınırlarını belirlemek, coğrafi koşullardan ötürü oldukça zordur. Arkeolojik kalıntılar, şehrin VI.-VIII. yüzyıllar arasındaki Hristiyan dönemde kurulduğunu göstermektedir. (Bkz. Seda Yılmaz Vurgun, "XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", **Turkish Studies**, 8/7 (2013), s. 766.) Şehrin antik ismi "Hivak" olup, X. yüzyıldan itibaren "Hive" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Hive şehrinin önemi, Hive Hanlığı'nın başkenti ve yönetim merkezi olmasının yanı sıra hanlıktaki İslâmi kurumların da en yoğun olduğu şehir olmasına bağlıdır. (Yuri Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden 2003, s. 84).

²⁶³ Mil kare sayısı, 1841-1842'de yapılan ve bu çalışmaya eklenmiş olan Buhara haritasından yaklaşık olarak alınmıştır. (Khanikoff, **age**, s. 8).

Yaşama elverişsiz ve ekili alanlar arasındaki bu orantısızlık, Orta Asya'nın her yerinde gözlemlenebilir, ancak Hokand ve Hive'de bu durum daha az vahimdir, çünkü ekili kısımlar birbirine daha yakın bağlanırken, uç noktalara atılan çöl bölgeleri güçlü doğal sınırlarını oluşturur.

Aksi durumda, Zerefşan²⁶⁴'ın ekili kıyılarının kumlu bir çöl ve dağlarla ayrıldığı Buhara'da, ikisi de kültüre uygun olmayan kumlarla Âb-ı Şehr-i Sebz boyunca benzer bir toprak şeridinden, Amu Derya kıyıları boyunca uzanan verimli bölgelerden ayrılır.

Baron Meyendorff, seyahatinin üçüncü bölümünde, Buhara'yı 37° ve 41° kuzey enlemleri ile 81° ve 86° 30' doğu boylamları arasına yerleştirdi. Bu nedenle hanlığın kapsamı, yuvarlak sayılarla konuşursak, tahmine göre 4.200 mil kare²⁶⁵ye eşit olacaktır. Bu hesaplama ülkenin ekili kısmı için sadece 300 mil kareye izin verir. Bizim ifademizle aramızdaki tutarsızlık şaşırtıcı değildir, zira kuzey sınırlarını güneyden bizim yaptığımızdan iki derece daha fazla saptamış ve bu nedenle hanlığın genişliğini batıdan $1\frac{1}{2}$ ° derece kadar azaltmıştır. Ülkenin ekili kısmı hakkındaki hesabımızda farklılık ile ilgili olarak Zerefşan'ın her iki kıyısının ekilmesiyle ilgili görüşlerinin yalnızca söylenti üzerine dayandığı varsayılmalıdır. Çalışmasında toprak şeridinin genişliğini büyük ölçüde düşürmüş ve Âb-ı Şehr-i Sebz'in sürülmüş kıyıları neredeyse hiç dikkate alınmamıştır. Sir Alexander Burnes²⁶⁶ konu üzerine değinmiş, fakat Buhara Hanlığı'nın mil kare yüzeyinde bir tahminde bulunmaksızın yalnızca ekili şeridin uzunluğunu kastetmiştir.

²⁶⁴ Zerefşan Nehri, kuşkusuz Orta Asya bölgesinin en önemli nehirlerinden biridir. Araplara göre bu nehir, Buttam veya Butman dağlarından çıkardı. Araplar bu isim ile Seyhun (Sir Derya) ile Ceyhun'un (Amu Derya) yukarı mecralarında bulunan bütün dağlık bölgeyi kasdetmekteydiler. (Barthold, **age**, s. 106). Zerefşan Nehri, Amu Derya Nehri kadar büyük olmamasına rağmen bölgeye olan hizmeti, yerleşim yeri kurma ve sulama bakımından bölge için daha fazla önem arz etmektedir. Kelime anlamı "altın taşıyan" olan Zerefşan ismine, XVIII. yüzyıla kadar kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Bu nehir, söz konusu döneme kadar daha ziyade Sogd Nehri veya Âb-ı Kuhek olarak da bilinmekte idi. (Çelik, **agt**, s. 19-20). Zerefşan Nehir Havzası, Orta Asya bölgesinin en eski tarım havzası olma özelliğine de sahiptir. Bölgenin en eski şehirleri, yine burada kurulmuştur. (Bkz., Asian Development Bank, **Central Asia Atlas of Natural Resources**, 2010, s. 81).

²⁶⁵ 4.200 mil² 10.877 km² eder.

²⁶⁶ İskoç kökenli Alexander Burnes, avukat olan James Burnes'in dördüncü oğlu olarak dünyaya geldi. Montrose Akamesi'nde eğitim gören Burnes, 1821 yılında Bombay (Mumbai) ordusuna tayin edildi. Kısa süre içerisinde Hintçe ve Farsça dillerini öğrendi ve 1822 yılında tercüman olarak görevlendirildi. Burnes, 1825 yılında ise Kutch'da görev yaptı. Aynı yıl orduda görevlendirilen Burnes, 1828 yılında Genel Kurmay yardımcısı oldu. Ertesi yıl, Kutch Genel Valisi Henry Pottinger'in yardımcısı olarak siyasî hizmetine başlayan Burnes, 1831 yılına gelindiğinde İngiltere'nin Orta Asya'daki nüfuz genişletme politikasının ilk adımı olarak İndus Nehri boyunca Sind üzerinden Lahor'a kadara uzanacak bir misyonun başkanlığını yürüttü. Bu misyonun hemen ardından ise Afganistan, Türkistan ve İran'a yapılacak keşif misyonunun başına getirildi. 1832'de gerçekleştirilen bu misyondan elde edilen en önemli sonuç, İngiliz seyyah Burnes'in 1834'te "*Travels into Bokhara.....*" başlığı altında yayımlanan seyahatname niteliğindeki eseri oldu. Londra'da büyük bir kâşif olarak kabul edilen Burnes, Kraliyet Coğrafya Derneği tarafından da altın madalya

3.3.2. Buhara'nın Dağları ve Suları

Kuzey sınırındaki tepeler - Bukan-Dağ - Bakkali-Dağ - Kukertli zinciri - Öz-Kuduk Dağ - Çiğli-Dağ - Kapkantaş-Dağ - Tümen-Bay Dağ - Arslan-Dağ - Nura-Dağ - Vulçuk-Dağ - Susuz Kara Dağ - İsimlerini kuyulardan almaları - Dağların yüksekliği - Vadilerin doğası - Su kıtlığı - Kuyuların acı suları - Kuyuların sayısının arttırılabilirliği - Ak-Dağ - Kara-Dağ - Muazzam geçişler - Kömür ve bakır madenleri.

Sayfa 6'da gördüğümüz gibi Buhara Hanlığı'nın kayda değer bir kısmı güneybatıya doğru görünür bir eğim ile killi, tuzlu toprak ve kumlu bozkırlardan oluşurken,²⁶⁷ kuzeydoğuya büyük sıradağlarla çevrilidir. Kuzey tarafındakiler, doğu-kuzeydoğudan batı-güneybatıya neredeyse paralel olarak uzanan önemsiz zincirlerdir. Kireçli bir temele dayanan geniş kumlu vadilerle ayrılırlar ve isimlerini bu vadilerde bulunan kuyulardan alırlar. Bukan kuyusuyla Bakkali pınarı arasında kalan bölgede, oradaki dar vadinin kuzey sınırlarını oluşturan iki dağ Bukan'a ve Bakkali'ye yakınlıklarına göre Bukan-Dağ veya Bakkali-Dağ olarak adlandırılmıştır. Böylelikle bu iki dağ birleşik bir şekilde büyük Kızılıkum Çölü'nün güney sınırlarını oluşturan Kukertli sıradağlarının da devamını oluşturmaktadır. Daha sonra, Öz-Kuduk kuyuları ve Çiğli'nin pınarı ile dar bir vadinin kuzey bariyerini oluşturan tepeler, birinci bölgedeki Öz-Kuduk Dağ ismini ve ikinci bölgeye yakın Çiğli-Dağ ismini taşımaktadır. Bu yer şekillerinin güneyinde, Kapkan-Taş'ın tuzlu su pınarı ile birlikte vadinin kuzeyiyle sınırlı olan alanda Kapkan-Taş Dağ adı verilen bir başka küçük dağ

ile ödüllendirildi. 1841 yılına kadar Afganistan ve Türkistan'da diplomatik hizmetlerine devam eden Burnes, 1839 yılında yürütülen Afganistan seferinde, bakan William Hay Macnaghten'in yardımcısı sıfatıyla ona eşlik etti. 1839'dan 1841 yılına kadar Kabil'de Macnaghten'in yardımcısı olarak görev yapan Burnes, 2 Kasım 1841 yılında Kabil'de çıkan bir ayaklanma sonucu öldürüldü. (Malcolm E. Yapp, "Burnes, Alexander", *Encyclopaedia Iranica*, Ed. Ehsan Yarshater, IV/VI, Brill, Leiden 1990, s. 566).

²⁶⁷ Bölgenin sahip olduğu killi topraklardan bahseden Rus seyyah Meyendorf, Kızılıkum çevresinde bulunan killi toprakların şekil ve boyut bakımından farklılık gösteren tepecikler halinde yükselen gevşek yapıdaki kumlarla kaplı olduğunu söylemektedir. Meyendorf, Kızılıkum Çölü'nde kuzey-güney yönünde toprakların killi olduğu bilgisini vermektedir. (Meyendorf, *a.g.e.*, s. 27). Eserinde hanlığın fiziki coğrafyası hakkında bilgi veren Burnes de kurak bir iklime sahip olan Buhara'da, büyük ovalardaki katılaşmış killi toprakların bulunduğu ve bunların dağların alçak kesimlerinde sırasıyla kalker, taneli kireç taşı ve kireçten, küçük otlaklara dönüştüğünü belirtmiştir. (Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 156). Meyendorf ile aynı elçilik heyetinde bulunan doğa bilimciler Eversman ve Pander de bölge üzerine kaleme aldıkları eserlerinde bölgenin toprak yapısı hakkında malumat vermektedirler. Bozkırların verimsiz ve tuzlu bir yapıya sahip olduğunu belirten Eversman, ekili kısımlarda beyaz tuzdan oluşan katı kil toprakları bulunduğunu ifade etmektedir. (Flipp Nazarov, *Russian Missions into the Interior of Asia*, Richard Phillips, London 1823, s. 45). Bölge üzerinde önemli bir coğrafi çalışması bulunan Pander ise bahsi geçen seyyahların görüşünü doğrulayacak nitelikte bilgiler vermektedir. Pander'ın belirttiğine göre bozkır toprakları genel olarak killi veya kumlu bir yapıya sahiptir. (M. Pander, "Natural History of Bokhara", *The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and Its Dependencies*, Vol. XXV, London 1828, s. 210).

silsilesi bulunmakta iken, vadinin güneyinde, Tümen-Bay kuyusu ile birlikte bulunan sarp tepelikler de Tümen-Bay Dağları adını taşır.²⁶⁸

Bunların güneyinde geniş killi ve kumlu bir çölle ayrılmış iki zincir daha var; bunlardan biri Arslan-Dağ, diğeri Nura-Dağ olarak anılmaktadır. Önemli, önemsiz ve belirli bir ismi olmayan bütün dağlar doğu yönünde bağlanmıştır. Zerefşan'ın sağ kıyısında geniş aralıklarla yayılan güneydeki filizler Ak-Dağ dağlarının ismi ile anılır. İkincisinin tanımına gelmeden önce, Yaman Kızıl'ın ve Table toprağının kumlu bozkırları arasında kuzeyden güneye çıkıntı yapan küçük bir sırttan söz etmek gerekebilir, sürekli bir çizgide Buhara'ya uzanan bir killi tuzlu topraktan oluşur. Güney kesiminde Vulçuk-Dağ ve kuzeyde Susuz Kara Dağ adını taşır. Susuz Kara Dağ'dan dallanmalar batıya yayılmış ve Hive sınırını oluşturan kumlar arasında kaybolmuştur. Yalnızca geçiş uyarısı verilen Ak-Dağ ve Nura-Dağ haricinde bütün bu dağların, belli bir olasılık derecesi ile yüksekliğinin 1000 feet²⁶⁹'i geçmediği söylenebilir. Aradaki vadilerin doğası, saksaul²⁷⁰, tamarisk²⁷¹ ve benzeri çalılarla sertleştirilen bazı yerlerde belirli belirsiz yoğun hareketli kum tabakaları ile kaplanmış killi bir topraktan oluşmuştur ve aynı şekildedir. Diğer yerlerde de örneğin Yaman Kızılkum gibi yerler hareketli kum çölleridir. 80° ve 83° doğu boylamı arasında, Buhara'dan büyük Kızılkum'un güney ucuna kadar olan tüm alan, sayısı yediye geçmeyen yetersiz su kaynağı içerir, bunların bir kısmı acı tadından ötürü zar zor içilebilir, geri kalanı ise hidrosülfürik gazlarla çokça dolu olduğundan ötürü, bu yollarda su kıtlığı çok hissedilir.²⁷² Tabalık, Kapkan-Taş ve bir dereceye kadar Karagata kaynakları sınıfa, Agatma ve Karantaş ikincisine aittir.

Seyyahlar ve ülkenin sakinleri tarafından hissedilen su kıtlığı, büyük ölçüde yerlilerin kendi ihmal ve cimriliklerine atfedilmelidir. Bu sebep, aslında kıtlığın oluşmasında başlıca etkilidir, çünkü yukarıda bahsedilen dağların çok az su bulundurduğu doğru olmasına rağmen ve bu kıt kaynaklarda, vadilerdeki su hiçbir yerde toprak yüzeyinden üç kulaç²⁷³tan daha derin yatmamasına rağmen Buhara'dan Kızılkum'a giderken geçtiğimiz kuyuların

²⁶⁸ Fiziki olarak iki büyük doğal bölünme gösteren Buhara'nın doğusu genel olarak dağlık, batısı ise daha ziyade düz bir yapıya sahiptir. Bütün ülke boyunca sabit bir ismi olmadığını gördüğümüz dağ silsileleri, genel anlamda geçtikleri şehir ve kasabaların ismi ile anılmaktadırlar. (Çelik, **agt**, s. 21-22).

²⁶⁹ İngiliz birim sistemi dâhilinde olan bir uzunluk ölçüsüdür. 1 feet 30.48 cm'ye eşittir.

²⁷⁰ Küçük ve kısa çalılıklar şeklinde tanımlayabileceğimiz saksaul, bir çöl bitkisidir. Saksaul, Türkistan'ın kumlu bölgelerinde genelde büyük çalılıklar şeklinde sıklıkla görülmektedir.

²⁷¹ Tuzlu topraklarda yetişen bitki türlerine verilen ortak isimdir. Bir diğer adı ılgındır.

²⁷² Hanıkov ve birçok seyyah gibi XIX. yüzyıl seyyahlarından Burnes, Meyendorf ve Olufsen de Buhara ülkesindeki su kıtlığına eserinde değinen isimlerdendir. (Burnes, **age**, C. II., s. 27; Meyendorf, **age**, s. 7; Ole Olufsen, **The Emir of Bokhara and His Country**, William Heinemann, London 1911, s. 272).

²⁷³ Kulaç, gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki uzaklığını ifade eden bir uzaklık ölçü birimidir.

derinliklerini gösteren birleşik tablonun referansıyla kolayca tespit edilebildiği bir gerçektir.

Kuyuların İngiliz Feetinde Derinlikleri

1	Çiğli	7.58
2	Yuz-Kuduk	12.13
3	Tümen-Bay	10.50
4	Cusali-Bay	22.75
5	Kızıl-Kak	21.0
6	Nasor-Bay	17.95
7	Şakir-Ata	9.10

Yukarıdaki tablodan anlaşılabileceği gibi toprağın killi doğası nedeniyle, kazma yolunda ciddi zorlukların bulunmadığı sonucuna varabileceğimiz gibi kuyu sayısının kolayca arttırılabileceği de görülecektir.

Yukarıda belirtilen tepeler, esas olarak ilkel oluşumlardır ve içlerinde bulunan tek metalik madenler demirdir ki bu nispeten şekillendirilebilir demirdir. Bay Lehman²⁷⁴,ın sürekli araştırmalarının nesnelerinden birini oluşturduğu ve şüphesiz ki o ülkede üzerinde yaptığı çalışmalarda bir yer bulacağı için bu noktaya kısaca değiniyoruz.

²⁷⁴ Hanıkov ile birlikte Butanev'in Buhara misyonunda yer alan isimlerden biri olan A.A. Lehman, Buhara seyahatiyle ilgili bir eser meydana getirebilen isimlerden biridir. 1842 yılında Buhara'dan ülkesine dönüş yolunda vefat eden Lehman'ın eseri, ölümünün ardından Rusya Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır. Kitabı yayına hazırlayan isim olan Helmersen, bu süreçte Hanıkov'un eserinden de faydalanma imkânı elde etmiştir. Barthold'un belirttiğine göre Lehman, Hanıkov'dan sonra Yukarı Zerefşan bölgesini gezen ve bölgeyi tasvir eden ilk seyyahıdır. (Barthold, **Rusya ve Avrupa'da...**, s. 350).

Hanlığın doğu kısmı boyunca uzanan iki dağ zinciri, Pamir ve Bolor ismiyle bilinen Kaşgar²⁷⁵ ve Bedaşan²⁷⁶ dağlarının bir devamı olarak kabul edilmesi gereken Ak-Dağ ve Kara-Dağ'dır. Ak-Dağ, Zarefşan'ın sağ kıyıları üzerinde uzanır ve daima doğu bölgelerinde, Zarefşan'ın kaynaklarından, 150 ila 200 verst²⁷⁷ uzunluğunda bir hat üzerinde daimi bir kar tabakası ile kaplıdır. Ana zincir, nehirden 50 veya 60 verst uzaklıktadır, ancak hemen hemen kuzeyden güneye doğru giden ve dağlık akarsularla sulanan dar vadilerle kesişen karlı dalları Zarefşan'ın kıyılarına kadar ulaşmaktadır. Çeşitli bölgelerde bu zincir farklı isimler taşır; ilk başta, Şagan Dağ ve Suzangiran-Dağ; ötede Otman-Dağ, Cizah²⁷⁸ ve Penc-Şembe tepeleri arasında, Ak-Dağ'ının genel adıyla bilinmektedir ve Nura-Dağ'ının yüksek fakat kısa zinciri olan Kermin'in boylamı civarında bir yerde birleşir.

Kara-Dağ Dağları, Zarefşan'ın sol yakasını izler ve sürekli yönleri batıdan doğuya doğru olur. Zarefşan'ın kaynaklarına yaklaşırken, Pencakend²⁷⁹'in yaklaşık iki verst doğusunda, karla kaplı hale gelmektedir. Nehir yatağından uzak ve on beş verst yukarıda kalan ana zincir, derin dağ geçitleri veya daha doğrusu uçurumlarla kesişen büyük çıkıntılar ortaya çıkarmaktadır. Onları ziyaret eden maden memurlarımızın verdiği bilgilere göre bunların geçişi gerçekten korkunçtur. Orada ve burada toprağın üzerine çarpmış, samanla kaplı ve üzerine atılmış üç veya dört perişan tahta, dizginiyle atını yönlendiren, üstünden geçen yolcunun ağırlığı altında eğilmiş ve çatlamıştır. Buna ek olarak derinliği tam 10.000 feet olan, genişleyen bir uçurum, onun ayağının altında yatmaktadır.

²⁷⁵ Doğu Türkistan'ın güneyindeki tarım havzasında yer alan Kaşgar şehri, bölgenin önemli merkezlerinden biri olma özelliğine sahiptir. Tarihi İpek Yolu güzergâhındaki merkezlerden biri olması, Kaşgar şehri önemli hale getiren başlıca unsurdur. Kaşgar şehri, kuzey ve güney yollarının birleştiği noktadan batıya doğru devam etmesinden ötürü de tarım havzasının batıya açılan noktasında yer almaktadır. (Konuralp Ercilasun, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar**, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 15).

²⁷⁶ Bedaşan, Afgan Türkistan'ı olarak da bilinen bir bölgedir. Bu bölgenin kuzeyinde Amu Derya, güneyinde Hindikuş Dağları, doğusunda Doğu Türkistan ve batısında ise Kunduz Irmağı bulunur. Bedaşan isminin, Sasaniler'in bedahş/badaş unvanından türediği son yıllarda tespit edilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray, "Bedaşan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 292-293).

²⁷⁷ Bir Rus uzunluk ölçüsü birimidir. 1 verst 1.0668 km'ye denk gelmektedir.

²⁷⁸ Cizak şehrinin adı, Soğd dilinde "küçük kale" anlamına gelmekle birlikte, şehre Dizah, Cizah ve Dizak da denilmektedir. Nura-Dağ'ın kuzey tarafında bulunan şehir, Semerkand'ın ise kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bir İpek yolu şehri olması Cizak'ı zamanla önemli bir ticaret şehri haline getirmiş ve bu öneminden dolayı şehir, uzun süre Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında mücadeleler yaşanmasına neden olmuştur. Neticede Cizak şehri Buhara Emirliği ve bir diğer stratejik öneme sahip olan Ura-Tube şehri de Hokand Hanlığı'nın alması ile iki taraf arasındaki mücadeleler son bulmuştur. (Çelik, **agt**, s. 38).

²⁷⁹ Pencakent şehri, günümüz Tacikistan sınırları içerisinde ve Semerkand'ın yaklaşık 60 km doğusunda bulunan bir Soğd şehridir. Araştırmalara göre şehrin tarihi M.S. 8. yüzyıla dayanmaktadır. (A. Shahpur Shahbazi, "Panjikent", **Encyclopedia of Asian History**, Collier Macmillan Publishers, Vol. III, London 1988, s. 205).

Zincirin en vahşi kısmı, Fon-Dağ ve Kara-Dağ gibi doğuya uzanır. Fakat aynı zamanda Sarvadi²⁸⁰,nin doğu yönünde olduğu gibi en zengin olanı da bazı verimli kömür ve bakır cevheri madenleridir. Tepeler, vahşi yönlerini Pencakend kalesine yaklaşıp kadar ve hatta daha da ileride, Zerefşan'ın solunda daha serbest bir şekilde genişlemesine izin vererek gözle görülür bir biçimde çekildikleri Omar-Tube'ye (?) kadar korurlar; böylece Semerkand'ın meridyeninde, nehrin yatağından yirmi beş verst uzakta, yakınlardaki Ağalık-Dağ ve Kara-Dağ dağlarının kayalık ve dik zincirine katılmaktadır. Güney batı yönünde daha ileride uzamaya devam etmekte ve kuzeydeki bayırları, Zerefşan'dan on verstlik dik bir duvarda sonlanan yüksek platolarla birleşirken, Şehr-i Sebz'in tepelerine katılmaktadır.

3.3.3. Buhara'nın Nehirleri

Amu Derya ve onun kolları - Amu'nun kaynakları - Marco Polo, Elphinstone ve Burnes'in açıklamaları - Kaptan Wood'un Amu civarına gezisinin Burnes tarafından tasvir edilmesi - Nehir ağzı - Sularındaki artış - Ticaretteki önemi - Eski yatağı - Yazarların karşılaştırması.

Buhara Hanlığı, Amu Derya ve onun iki kolu tarafından sulanmaktadır ki bunlar Zerafşan ve Âb-ı Şehr-i Sebz'dir; ikincisi şu anda ona ulaşmasa da açıkça aynı ırmak sisteminin bir parçasını oluşturmuş olmalıdır. Amu'nun kaynakları, son zamanlara kadar coğrafyacılar tarafından bilinmemekteydi, zira Marco Polo²⁸¹ tarafından verilen açıklamalar yeterince tatmin edici değildi. Seyyah, Bedahşan'dan, o zamanlar Bedahşan hükümdarının kardeşlerinin kontrolü altında olan eski köyler ve kalelerden geçerek nehrin kıyılarına on iki gün yolculuk ettiğini (1477'deki Almanca baskısında on gün) belirtmektedir. Üç gün

²⁸⁰ Irmak kolları. (Khanikoff, **age**, s. 17).

²⁸¹ 1254 doğumlu olduğu bilinen Venedikli seyyahdır. Marco Polo'nun babası Nicolo ve amcası Mafeo, İran ve Çin arasındaki coğrafyada ticarî faaliyetlerde bulunmuş iki tüccardır. Nicolo ve Mafeo, 1260-1269 yılları arasında yaptıkları seyahat sırasında, Pekin'de Kubilay Han ile görüşme fırsatı elde etmişlerdir. Polo kardeşler, Venedik'e dönmelerinin akabinde ise Papa Gregorio tarafından yanlarına iki misyoner almaları suretiyle tekrar Pekin'e gönderilmişlerdir. Nitekim 1271-1274 yılları arasında Avrupa'dan Asya'ya yapılan söz konusu seyahatte, Polo kardeşlere artık Marco da eşlik etmektedir. Marco, babası ve amcası, ülkelerine döndükleri 1292 yılına kadar Çin'deki Yuan Hanedanlığı'nın kurucusu Kubilay Han'ın elçileri sıfatıyla onun nezdinde kalmışlardır. 1295 yılında babası ve amcası ile birlikte Venedik'e varan Polo, 1298 yılında yapılan Curzola Savaşı'nda esir düşmüştür. Polo'nun uzun soluklu seyahatine dair anıları, 1299'da tahliye olmalarının akabinde koğuş arkadaşı Pisalı Rustichello tarafından kaleme alınmıştır. 1324 yılında hayatını kaybeden Marco Polo, ülkesindeki San Lorenzo Bazilikası'na defnedilmiştir. (Bkz. Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019).

daha yolculuk edildiğinde bir kişinin, genişliği yaklaşık üç günlük yürüyüş olan, Vahan²⁸² adı verilen, küçük bir prensliğe gireceğini söylemektedir. Burada sakinler gururlu Müslümanlardır. Bedahşan'ın şefine haraç öderler, davranışlarında medenidirler, savaşta cesurdurlar ve iyi sporcu oldukları için ün kazanırlar. Bundan sonra, İtalyan yolcu devam ediyor, “dünyanın en yüksek olduğu söylenilen, (Si dice la piu alta montagna del mondo) bazı tepelerine ulaşana kadar, aşağı yukarı üç gün ilerledik, burada, iki dağ zinciri arasında, yemyeşil kıyıları mükemmel meralarla kaplı, görkemli bir nehir dışında, büyük bir göl yer almaktadır”. 323 yıl sonra o ülkede seyahat eden Pader-Ben Goez, emperyal Çin Coğrafyası'nın 1818'de Fay tarafından ilanından bu yana konumu bilinen, Sarsil gölünü aramaktadır, yani Paris'ten 71°-38' doğu boylamı ve 37°-48' kuzey enleminde yatar. Elphinstone, Afganistan'da takdire değer çalışmasında²⁸³, cilt 1, sayfa 144'de, Oxus²⁸⁴, un buzullarda, Bolor Dağı²⁸⁵,nın Puştihar adlı küçük bir dalına yakın bir yerde yükseldiğini söylüyor.

1837'de, Kabil'in geç dönem İngiliz sakini olan Sir Alexander Burnes, hükümeti tarafından verilen talimatlar neticesinde şirketin donanmasından iki hemşehrisini, Dr. Lord²⁸⁶ ve Kaptan Wood²⁸⁷'u Bedahşan'a gönderdi. Dr. Lord'u Bedahşan hükümdarı Murad Bey ile antlaşma imzalamak için ve Kaptan Wood'u da yalnızca Amu Derya Nehri'nin kaynaklarını araştırmak için olmak üzere ikiye ayırarak Bedahşan'a gönderdi. Görevlerinin başarısı dünyaca bilindiği için o nehrin baş-suları ile ilgili bilgileri Kaptan Wood tarafından iletilen açıklamadan, Londra Kraliyet Coğrafya Derneği'ne ve 8 Haziran 1840'da onun gazetesine eklenmiş olan bilgilerden alabiliriz. Yazar, 31 Ocak 1838'de “Seferimin asıl amacına doğru ilerlemeye devam etmekten memnunum” diyor. “Oxus'a çıkarken Vahan'a (Marco Polo'nun Vokan'ı) ulaştık ve bu vadide, bu sezon ilk kez kayıtlara geçecek şekilde, Hokand yaylası vs. boyunca inmek yerine, Pamir²⁸⁸'den,

²⁸² Afganistan'ın doğusunda dağlar arasında kalan Vahan, Pamir'e kadar uzanan vadiyi de içine alan bir vilayettir. Vahan bölgesinde önemli bir şehir bulunmamaktadır. (Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 3).

²⁸³ Bkz. Mountstuart Elphinstone, **An Account of The Kingdom of Caubul: And its Dependencies in Persia, Tartary, and India**, London 1815.

²⁸⁴ Amu Derya.

²⁸⁵ Orta Asya'da Hindikuş Dağları'ndan kuzeye Tian Şan Dağları'na (Tanrı Dağları) kadar uzanan yüksek bir platodur. (“Bolor-Tagh”, **The Nuttall Encyclopaedia**, Ed. James Wood, Frederick Warne & Co., London 1900, s. 83).

²⁸⁶ Lord Auckland, 1836-1842 yılları arasında Hindistan Genel Valisi olarak görev yapmıştır.

²⁸⁷ İngiliz deniz subayı ve kâşif. Bilhassa Orta Asya bölgesi üzerine yaptığı keşif hareketleri ile bilinmektedir.

²⁸⁸ Orta Asya'da bir dağ bölgesi olan Pamir veya Pamirler, Hindikuş, Karakum sıradağları, Kunlun Dağları ve Tien-Şan Dağları'ndan (Tanrı Dağları) oluşan orojenik yükselmenin merkezidir. Pamir'in kollarının büyük kısmı Tacikistan sınırları içerisinde bulunmakla birlikte, Afganistan, Çin ve Kırgızistan'da da kolları

Vahan'da kışı geçirmek için gelen bu eşsiz insanlar gürhuna, Kırgızlara rastlayacak kadar şanslı idik. Vadinin yerlileri de bu yabancılardan daha az ilgi çekici değildi, çünkü etrafındaki tüm yöneticiler Büyük İskender'in soyundan geldiklerini iddia etti. Bu تنها bölgede, Zoroaster²⁸⁹'in inancının soluk fakat belirgin izlerinin hâlâ bulunduğunu ekleyebilirim; onun takipçilerine atfedilen tapınakların kalıntılarından bahsetmiyorum bile, bunlardan birinin hâlâ Sumri Aliş Purast'a veya ateşe tapan Sumri'ye ait olduğu bilinir.

Kırgızların eşliğinde, Vahan'dan Pamir'e yola çıktık, ilk önce Amu'nun kaynaklarından birinin orada bulunduğunu tespit ettik. Akıntının ters yönüne doğru, bazen donmuş nehir yüzeyinde, bazen de engebeli ve karlı vadilerde yürüyerek bir yaylaya ulaştık ki bu yaylada gördüğümüz üzere Marco Polo'nun da dediği gibi “Çevredeki zirveler sanki dünyadaki en yüksek topraklardı.” Burada, iki alan arasında, en zengin çayırlarla kaplı geniş bir ova boyunca onun seyrini izleyen, güzel bir nehirden akan büyük bir gölü görüyorsunuz.” Venedik seyyahının bu açıklaması, kelimenin tam anlamıyla doğru olmasa da büyük ölçüde doğrudur.

Orasını kendi sözlerimle şöyle anlatabilirim: “Karın yokluğunu o gün arayacak fırsatımız olmadı, zira ilerlediğimiz her adımda daha derine gidiyordu ve nehir donmamış olsa Amu'nun kaynağına ulaşamazdık. Yolumuzda 500 yarda²⁹⁰ olmayan, karlı bir alan içinden geçmek için tam iki saat harcadık. Topluluktaki atların her biri sırayla dizginlenmeliydi ve yorgunluk onu karda düşürünceye kadar, ileri doğru mücadeleye devam etmeliydiler. Düştüğü yerde de dinlenmesine izin verilerek yerine yeni bir at getirilmeliydi. Tekrar nehre ulaştığımızda çok rahatlardım, bu ruhsal yükselişle birlikte atımı mahmuzlayarak dörtnala koşmasını sağladım. Bir vahani bunu görerek dizgini ele geçirdi ve beni dağın rüzgârına karşı uyardı. Vahan'dan ayrıldığımızdan beri, gerçekten de son derece yüksek bir atmosferin etkilerini hissettik; fakat yükseliş kademeli olduğu için etkileri eşit yükseklikte bir dağa tırmanmada yaşanabileceğinden daha düşüktü. Amu'nun (Oxus) başına yaklaştığımızda, buz zayıf ve kırılğan hale geldi, bunu da yabunun (midillinin) kaybolduğu gerçeği ile anladık. Derin olmasına rağmen kazanın meydana geldiği yerde neyse ki çok az akıntı vardı; kayıp hayvan, diğer atlardan birine bağlandı ve yukarıya çekildi, ancak bu onun eyerine ve üzerindeki eşyalara mal oldu.”

bulunmaktadır. Pamirlerin çekirdeği, Dağlık Badahşan özerk bölgesinde yer almaktadır. (T.K. Zakharova, “Pamir Mountain Area”, **Encyclopaedia Britannica**, Ed. William Benton, Vol. XIII, Chicago 1979, s. 938).

²⁸⁹ Zoroaster olarak da bilinen Zerdüşt'ten bahsedilmektedir. Zerdüştlük, Orta Asya'daki İran kabileleri arasında M.Ö. 2. bin yılda ortaya çıkan en eski dünya dinlerinden biridir. Bu din, batıda yaygın olarak Zoroastrianism olarak adlandırılmaktadır.

²⁹⁰ Bir İngiliz uzunluk ölçüsü birimidir. Bir yarda 91.4 cm'dir.

“Nehrin yüzeyinden ayrıldıktan sonra ve sağ kıyısında bir saat kadar yolculuk yaptıktan sonra, Kırgızlar onun kaynağının çok yakın olduğunu belirtti. Sola doğru biraz aşağı inerken, doğuya doğru manzarayı kapatan alçak bir tepeciğe çıktık ve zirvesine ulaştığımızda, öğleden sonra saat beş civarında, Bami Dünya (dünyanın teraslı çatısı)²⁹¹ üzerinde durduk (yerel ifadeyi kullanmak gerekirse); bizden önce ise küçük Amu Nehri’nin (Oxus) batı ucundan çıkan asil bir göl uzanıyordu. Uzunluğu, ortalama genişlikte en fazla on dört mil olan bu ince su tabakası hilal şeklindedir, kanalın akoru doğuya ve batıya doğru uzanmaktadır. Üç tarafında, güneyindeki yamaçları boyunca daimi karla kaplı dağlara yükselen tepelerle sınırlanmıştır; bu göl asla bozulmayan kaynaklardan suyunu temin etmektedir. Doğu ve kuzeyde tepeler sert ve alçaktır, birkaç tanesi 500 feet yüksekliğe kadar çıkmaktadır ve gölün buzları çözülmeden önce hepsinde kar erimiş olmaktadır. Batıda, su daha önceden bahsettiğimiz tepecikle sınırlandırılmıştır ve derenin aktığı geçit, doğal bir setin içinde kalmış gibi gözükmetedir. Dere, oradaki çukurları saymazsak beş yarda genişliğindedir ve ayak bileği derinliğinden biraz daha sığdır, saatte üç buçuk ila dört millik düşük bir hızda, düz bir yatak üzerinde hareket etmektedir. Derenin rengi de göl gibi hafif kırmızıdır ve kokusu da pistir. Her ikisinin de sıcaklığı 32° Fahrenheit olarak ölçüldü ve ayrıldığımızda daha donmamıştı. Derecik, kaynağının yaklaşık yarım kilometre altında serbestçe devam etti ve aynı doğal olay, gölün on beş metre karesine yayıldı. Suyun kaynama noktasında, termometremiz tarafından yapılan birkaç gözlemin ortalaması, göl seviyesine deniz seviyesinden 15.600 feet verdi; ben de gölün güney tarafında yer alan karlı dağların en yüksek zirvelerinin, Pamir’in veya Tartarik Kafkasya’nın rakımı için 3.400 feet artarak yaklaşık 19.000 feetlik bir yükseltiye sahip olacağını sanmıyorum.”

Kaptan Wood, tanımını vatansever bir dilekle sona erdirerek gölün Kraliçe Victoria²⁹² adını taşıması gerektiğini, ancak bu arada, gölün kulağa pek de hoş gelmeyen Kırgız ismi olan Sarıkul’u korumak için coğrafya lehinde rıza gösterir. Bundan dolayı Amu Derya, dağlar arasında 300 veya 350 verst arasında akar, sağ tarafında iki ve solunda üç önemli akarsu bulunur; ilki Nissar ve Kuh Palak; ikincisi, Bedahşan, Aksaray ve Hulm nehirleri. Biraz daha düşük rakımlarda Amu kendisini tamamen dağlardan uzaklaştırır ve Hazar’a

²⁹¹ Farsça kökenli bir ifade olan ve “dünyanın çatısı” anlamına gelen “Bâm-i Dünya”, İngiliz kâşif John Wood tarafından 1838 yılında kaleme alınan “*A Personal Narrative of a Journey to the Source of the River Oxus*” adlı eserde Pamirleri tanımlamak için kullanılan yerel bir ifadedir. Wood’un Amu Derya Nehri’nin kaynağına yaptığı keşif gezisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John Wood, **A Personal Narrative of a Journey to the Source of the River Oxus**, John Murray, London 1841.

²⁹² 1837-1901 yılları arasında hüküm süren Birleşik Krallık kraliçesidir.

dağılıncaya kadar kumlu çöllerin üzerinden akar, zira Hive Hanlığı'ndaki sağ kıyılarına yaklaşan Şih Cezil Dağ dağları, çok da önemli olmadığından bahsinin geçmesi gerekmez. Sir Alexander Burnes, Buhara'da bu nehrin rotasını incelemek için o kadar çok zaman geçirmiştir ki bizlere de yalnızca yazdıklarını kullanmak düşmektedir.

“Amu Derya, Belh'in yaklaşık 60 mil kuzeybatısındaki Keleo'nun altındaki tepeleri terk ederken 350 yarıdan daha geniş değildir; yukarıda belirtilen noktadan 30 mil daha alçak olan ovalarda ve Troja Sale'de genişler; bir sekstant tarafından ölçülen genişliği, zaten 823 yarıda eşittir; şu anki 200 mil aşağısındaki Çehar-cuy²⁹³, da 650 yarıda genişliğe ulaşıyor. Nehrin yapısının söz konusu üç noktadaki küçük bir araştırması, onu askerî ve ticarî açıdan değerlendirmenin en iyi yolunu sağlayacaktır.”

“Troja Sale'de 17 Haziran'da (yani en yüksek su seviyesi çizgisinden bir ay önce) iki kumlu kıyı Amu Derya'yı üç kanala böldü. Her kanalın göreceli genişliği aşağıdaki gibidir: Her kanalın sırasıyla genişliği 295, 113, 415 yarıdır ki bu da toplam genişliği 823 yarı yapmaktadır. Derinlikler farklıdır ve düzenli değildir; en derin nokta 20 feeti geçmemiştir. İlk kanalın derinlikleri 6, 9, 15, 19 ve 6 feet; ikinci 6 feet; üçüncü 6, 9, 15, 19 ve 6 feet; sonuç olarak nehrin ortalama derinliği 9 feetden az olamaz.”

“Burada gözlemlerimizde fazla yanlışlık olamaz, çünkü iki ay sonra, 17 Ağustos'ta nehir doluydu ve sudaki büyük artıştan sonra, nehir neredeyse aynı su hacmine sahipti. Genişliği daha azdı, ancak derinliği daha büyüktü ve kurşun ile beş sondaj 12, 18, 29, 20 ve 18 feet verdi. Amu Derya'nın ortalama hızı 6.000 yarı veya saatte yaklaşık üç buçuk mil.”

Buhara'daki Amu Derya'nın Hive sınırları dâhilindeki gidişatıyla ilgili yaptığım araştırmalar, bununla ilgili olarak bilinenlere yeni bir şey eklememiştir; yani, nehir genel olarak kuzeybatı bir seyir izler ve garip bir şekilde ağzına yaklaştıkça daralır. Derinliği hatırı sayılır derecededir, her yerde eşit olmamakla birlikte, (nehir ağzına yaklaştığında sığlaşır), yine de denize kadar üzerinde gemi ile geçilebilir. Nehrin doldurduğu adalar orada dolaşımı engellememektedir. Hive Hanlığı'ndaki akıntının ortalama hızı,

²⁹³ Daha çok Çarcuy adıyla bilinen şehrin asıl ismi Hanıkov'un da ifade ettiği haliyle Çeharcuy veya Çaharcuy'dur. Çarcuy ise onun günümüze gelene kadar bozulmuş halidir. Bu şehrin diğer bir ismi de Amul'dur. Şehir, ismini verdiği Amu Derya Nehri'nin sol kıyısına 5 km uzaklıkta olup, Buhara'ya yaklaşık 118 km uzaklıkta yer almaktadır. Çarcuy veya diğer adıyla Amul, Nişabur ile Merv'in Mavreaünnehr bölgesine bağlandığı yol üzerinde bulunmasından ötürü de stratejik bir öneme sahiptir. (Çelik, **agt**, s. 39). Şehir, günümüzde İran'a bağlı Mazenderan eyaletinin güneybatısında 36° 25' kuzey enlemi ve 52° 35' doğu boylamında yer almaktadır. (C.E. Bosworth, “Amol” **Encyclopaedia Iranica**, Ed. Ehsan Yarshater, I/XIX, Brill, Leiden 1985, s. 980).

araştırmadan, saatte 5 verste ve 416 sajene²⁹⁴ eşit görünmektedir; sularının artmasıyla ilgili olarak o ülkedeki konuyu araştıran hemşehrilerimizin görüşleri, Sir A. Burnes'in görüşü ile farklılıklar göstermektedir. Burnes, yukarıda belirttiğimiz gibi 17 Haziran'da suların henüz en yüksek noktaya ulaşmadığını gözlemlerken, onların ifadelerine göre nehrin suları, mart ayından mayıs ayının sonuna kadar artmakta ve haziran ayından eylül ayının sonuna kadar azalmaktadır.

Öncesinden, 1.100 verst kadar seyredilebilen Amu Derya'nın önemli bir ticarî yol sağladığı ortaya çıkmaktadır. Ticarî yol aynı şiddette öneme sahip olarak 800 verstlik bir alan için iyi nüfuslu ve verimli bölgelerden geçmektedir. Üstelik Aral Denizi, Sir Derya Nehri yoluyla, Orta Asya'nın doğu pazarları ile temas halindedir, ancak bu avantajlar şimdiye kadar hiç dikkate alınmamıştır ve bir Avrupa ülkesi, bu kıyıların tembel sakinlerine baskı kurarak bir şeyler yaptırmaya çalışmadan da ölü bir yatırım olarak kalacaktır.

Amu Derya hakkındaki görüşlerimizi, eski rotasını ilgilendiren birkaç kelime ile sonlandıracağız, zira konu zaten bir defadan fazla, özellikle de geç yıllarda tartışılabilir. büyük ölçüde üzerinde çalışıldığı üzere tatmin edici sonuçlara bağlı olarak hâlâ bir miktar yenilik getirmeyi vadediyor. 1833 Aralık'ta "Memoire sur l'ancien cours de l'Oxus" başlığı altında "Nouveau Journal Asiatique" dergisinde yayımlanan M. Jaubert²⁹⁵'in makalesi, genel sonuçlardan olmasa da konuyla ilgili bizim dikkatimizi çeken şeyler konusunda en tatmin edicisi olarak görünmektedir, en azından orada belirtildiği gibi yetkililerin şanslı bir seçim yaptığı aşikârdır. Bu yüzden Amu'nun Aral Denizi'ne yönünü değiştirdiği dönem civarında yaşayan ya da nehrin kuru yatağının uzun süreden beri görgü tanıkları olan, birkaç Avrupalı ve oryantal yazarın konuyla ilgili görüşlerini ödünç alma cüretini göstermekteyiz ve son zamanlarda Amu Derya'nın yatağını görmüş olan kişilerden toplayabildiğimiz söylemleri de onların gözlemlerine ekleyeceğiz. Sultan Ebu'l Gazi şöyle diyor: "880'de (Hicri) Urgenç ile Ebu'l Han'ın bölgesi arasındaki ilişki çok sıkı ve bunun nedeni Urgenç'in duvarlarını terk eden Amu Nehri'nin yolunu Ebu'l Han dağlarının doğu kısmına doğru ilerletmesi (M. Jaubert'e göre bu Balkan anlamına gelir) bir kez daha tepenin eteklerini iki katına çıkardı ve sonunda Ogurci'den batıya geçerek sularını Mazanderan denizine boşalttı. Nehrin her iki yakası da üzüm bağlarıyla ekilmiş ve tarlalar ve bahçeler işlenmiştir. Yaz aylarında sahil sakinleri sürülerini o vadilerde beslediler;

²⁹⁴ Eski bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 sajen 2.13 metreye karşılık gelmektedir.

²⁹⁵ Tam adı Pierre-Amédée Jaubert (1779-1847) olan ünlü Fransız seyyah ve şarkiyatçıdır.

sonbaharda, sivrisineklerden kaçınmak için nehirden iki gün uzaktaki kuyucuklara gittiler; kışın ise tekrar nehrin kıyılarına döndüler. Ülke, o dönemde oldukça verimli ve kalabalıktı. Pişgâh'tan (M. Jaubert'e göre Hazar sahilinde) Kara-kiçit'e (M. Jaubert'e göre Kara-ford) kadar, Kara-kiçit'ten Ali kabilesi tarafından Ebu'l Han tepesinin batı tarafına; her iki kıyı da Hazar Adalığı tarafından işgal edildi; oradan nehrin ağzına kadar, ana mesleği deve yetiştirmek olan bir halk yaşıyordu." Aynı yazar ayrıca şunları ekliyor: "Güneş, Aslan burcunda iken o takımyıldızın yükselişinde 15'nci Rebû'l-Evvel pazartesi günü, 1014'te (Hicri) Urgenç bölgesinde doğdum; otuz yıl sonra (yani 1575) Tokai (Tekke) adı verilen siyah Uygur kabilesi, Amu'nun kıyısındaki minareye yakın yaşıyordu; bu noktadan, eski rotası Tuk kentine ve oradan da denize giden nehrin suları kapatıldı ve Urgenç toprakları tamamen çorak hale geldi; bölge şefi, bu sıkıntıyı bir dereceye kadar ortadan kaldırarak insanları o yerin üzerindeki nehrin kıyılarını büyötmeye ve bu tarlaların ürünlerini şehre getirmeye yöneltti." O, daha sonra şöyle diyor: "Nehrin ağzı, Efendiyar'ın ölümünden altı ay sonra Aral adını aldı ve ondan sonra o (Ebu'l Gazi), Han oldu." Yazar bu durumu 1033 (Hicri) yılına dayandırıyor. 1743'te yazan Woodcroff, Amu'nun Hazar'a akışını durdurduğunu, zamanından 100 yıl önce, neredeyse Ebu'l Gazi Han'ın bahsettiği yıllar aynı zamana denk geldiğini duydu, ancak ne yazık ki 1559'da bu ülkeden geçen Jenkinson şöyle diyor: "Eskiden Oxus Nehri'nin daha önce Balkan Körfezi'ne aktığı ve şimdi de Aral Denizi'ne döküldüğü gözlemlenmelidir. Tarlaların sulanması için gerekli olan tüm su nehirden elde edilir, bundan dolayı denize ulaşmaz". Aynı yazar daha sonrasında eklemektedir: "Bu nehir yaz boyunca ısındığı için çeşitli yerlerde kurur. Türkmenler, nehrin ağzına bir baraj inşa ederek üst taraflarında sığ olmasını önleyebileceklerini varsayıyordu. Ama aksi meydana geldi, akımın kuvveti, çölde esen rüzgârlarla onun yatağında biriken kumu kırmaya yetmedi; tıkanı ve soluk izleri sadece denizin çevresinde kaldı".

Bu son görüş daha muhtemel görünüyor, zira aynı zamanda, bazı kaynakların bahsettiği gibi depremleri veya 400 verstin üzerinde çapa sahip olan çölün muazzam büyüklüğünde herhangi bir olağan dışı yükseltiyi yeniden ele almamıza gerek kalmadan, Amu'nun seyrindeki sapmayı da açıklıyor. Böylece Hive Hanlığı'ndaki barajın inşaatı da hesaplanabilir; o, sadece Amu'nun sularının Hazar Denizi'ne akışını önlemek için inşa edilmedi, aynı zamanda nehrin eski yatağında gereksiz yere israf edilmesini önlemek için yapıldı.

Böyle bir girişimin zorlukları nedeniyle Asyalılar tarafından bir bent inşa edilemeyeceğini düşünmemeliyiz. Zira 1221 yılında Çingiz'in oğullarının bir baraj kurarak Amu Derya'nın yönünü değiştirmeyi amaçladıklarını ve aralıksız kuşatma hücumlarıyla başarılması engellenen tasarımlarını ilerletmek için 3.000 Moğol işçi kullandıklarını biliyoruz. Son olarak geçen yıldan çok geçmeden (1841), Hive'ye düşmanca davranan Taşkent'in sakinleri, Sir Derya'nın şu andaki yönünü değiştirmeye çalıştılar, fakat mevcut nehrin hâlâ çok güçlü olması, onun yolunu kesmek anlamına geldiği için onları planlarında engellemiştir. Amu'nun Belh'ten neredeyse ağzına, 1.000 verstden fazla uzunluktaki bir zemin alan üzerinden geçen kumlu toprak, aktığı hızın yanı sıra neden şu an bile sık sık yatağını değiştirdiğini ve doğuya doğru eğildiğini açıklar. Geçen yıl Hive'yi (1841) ziyaret eden Arthur Conolly, bir önceki yıl Amu'nun akıntısı nedeniyle sola doğru sürüklenen toprakların, kış donlarından böyle katı hale geldiklerini farketti ki onları doğu yönünde bir akıntıya zorlayan suların baskısına karşı koyabiliyorlardı.

Yukarıdaki gerçekleri göz önünde bulundurursak, Jenkinson tarafından belirtilen ilk barajın, Amu Derya'nın Hazar Denizi'ne akıp, havuzları ve gölleri oluşturmaya neden olan ağzını kapatma etkisi olduğu çok doğal görünecektir. Nehir ağızlarına yakın Emba ve Sagız'la mevcut durumda olduğu gibi havuzları ve gölleri oluşturmaya neden olmuş ve daha sonra yerliler suyu ekonomikleştirmek için Köhne Urganç²⁹⁶'in doğusunda güçlü bir bent oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak bu bendin Aral Denizi yönünde ilerlemesi, daha önce aynı miktarda su bende yalnızca 150 verst yakınlıkta iken bendin ilerlemesi sonucu 400 verstlik bir boşluğa akmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Amu Derya'nın Hazar'a bir kez daha akması ihtimalinin olacağına dair umudun, Taş-hauz ve Köhne Urganç arasında yükselen barajın kaldırılmasıyla, hiçbir temeli olmadığı kesin olarak doğrulanabilir. Dahası son zamanlarda da bu bendin aslında zaten patladığını bilmekteyiz. 1840 yılının Mayıs ayı sonlarında, Amu sularının büyük akını, Hatim ve Gurlen şehirleri ile nehir arasındaki barajı zorladı ve nehir eski rotasında aktı, fakat İbrahim Ata denilen yere gelince eski yatağını kapatan kumlar tarafından durduruldu; biriken sular, Köhne Urganç, Hoceli ve Kungrad kasabaları arasında, Üst-Yurt²⁹⁷'un güney doğu eteklerini çevreleyen alçak vadiyi sular altında bıraktıktan sonra Aral Denizi'ne yol bularak aktı.

²⁹⁶ Günümüzde Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan Köhne Urganç, Sir Derya (Ceyhun) Nehri'nin güney kıyısında bulunan Taşoğuz ilindeki Orta Çağ'dan kalma harabelere verilen isimdir.

²⁹⁷ Türkistan'ın susuz, kuru ve çoğunlukla yarı çıplak toprak ve çoraklıklardan oluşan bu bölgesi, çevresine göre yüksek olması dolayısıyla Üst-Yurt adını almıştır. Üst-Yurt, 160.000 km murabba alanı kaplayan düzlük bir bölgedir. Bölge, Aral'dan 240 metre yükseklikte olup, deniz seviyesinden ise 190 metre yüksekliktedir. (Togan, **age**, s. 15).

Zerefşan - Karadağ'daki kaynağı - Vadisinin verimliliği - Bozkır nehri - Onun kıyısındaki bahçeler - Burnes'den tanım - Zerefşan'ın genişliği - Denizcilik için uygun olmaması - Nehir yatağının önceden daha yüksek olması - Buhara şehrinin önceden bir sazlık ormanı olması - Hanlığın kanalları - Keresteleri nehirden aşağı yüzdürme - Âb-ı Şehr-i Sebz Nehri.

Hanlığın ikinci nehri Zerefşan'dır ve sularının hacmiyle ilgili olarak Amu Derya'ya birinciliği kaybetmesine rağmen yine de kıyıların nüfus yoğunluğu ve tarımı nedeniyle ana nehir olarak görülmeyi hak etmektedir. 88° ve 82° doğu boylamları arasında, 620 verstlik bir rotada uzanır, ülkede verimli hale getirdiği alan 16.000 metre kareye eşittir. Üç ana koldan oluşan önemli suları, Kara-Dağ dağlarında uzanır ve sürekli olarak bu zincirdeki sonsuz karların erimesiyle beslenir. Başta, kayaların arasında, çok dar bir vadide ortaya çıkmakta ve bu nedenle hızını o kadar arttırmaktadır ki Ak-Dağ ve Kara-Dağ zincirleri yoluyla, Pencakend'in yolunu zorlayarak katarakt gibi kıvrımlara dönüşmekte ve köpürmektedir. Vadisi daha sonra genişlemesine rağmen hızı o kadar büyüktür ki Semerkand'a ulaşana kadar, 75 verstlik alanı geçtikten sonra, hiçbir tekne veya salın nehirden aşağıya yüzebilmesi mümkün değildir. Semerkand'dan, Zerefşan'ın sağ yakası daha kolay bir eğim sunarken, nehir yatağından 10 km uzaklıktaki sarp kayalıklar, soldaki suların taşmasına engel teşkil etmektedir. Seyyahın gözü, burada kıyılar ve doğal set arasındaki toprak şeridi üzerine yayılmış bereketli bitki örtüsü dolayısıyla iyice açılmaktadır, zira yerliler, sulama amacı için çok elverişli olan alçak konumlarından yararlanarak tarlalarını neredeyse yalnızca pirinç ve çavdar ile ekerler. Ülkenin yönü, yukarıda belirtilen sırtların Katta-Kurgan Dağ olarak adlandırılan diğer tepeciklerle birleştiği Katta-Kurgan²⁹⁸, da da aynı şekilde devam etmektedir. Bu noktadan itibaren Zerefşan oldukça genişlemektedir; Ak-Dağ zinciri onlardan 50 veya 60 verst uzaktayken solundaki tepeler, Kermine²⁹⁹ yönünde, nehir kıyısından 15 ve 30 verst uzaklaşmaktadır. Zerefşan, aşağı rotasının büyük kısmı boyunca bir bozkır ırmağı görünümü alır, zira kuzey kıyılarına yaklaşan Mehik ovası, uzak mesafelerde pek de görünmeyen Karpan-Dağ tepeleri ile sınırlandırılmıştır. Fakat burada bile, ekili alan şeridinin kıyılarını terk

²⁹⁸ Miyankal vadisinde bulunan şehir, Semerkand ile Kermine arasındadır. Şehrin Semerkand'a uzaklığı 75 km iken, Karşı'ye uzaklığı 145 km'dir. Katta-Kurgan, oldukça sağlam bir kalesi ve hendeği olan bir şehirdir. (Çelik, **agt**, s. 39).

²⁹⁹ Asıl adı Nevai olan ve aynı adı taşıyan vilayetin merkezi olan şehir, Zerefşan Nehri kıyısında bulunmaktadır. Şehir, ulaşım bakımından öneme sahip kavşaklardan biridir. Şehir, asıl adını ünlü Özbek şairi Ali Şir Nevai'den almaktadır. (Süleyman Merdanoğlu, Nasriddin Muhammadiev, **Özbekistan Kılavuzu**, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997, s. 84). Buhara'ya 100 km uzaklıkta olan Kermine, Katta-Kurgan üzerinden gidildiğinde Semerkand'a 160 km uzaklıkta bulunmaktadır. (Çelik, **agt**, s. 36).

edemediği ve nehrin Bustan'ın zirvelerine ulaşana kadar 30 ila 40 verst yayılan, bir dizi kesintisiz bahçeden geçtiği söylenebilir.

Zerefşan'ın Buhara ötesindeki yönünü takip etmediğim için bunun tanımını yine Sir A. Burnes'den, Karakul'a kadar ödünç alabiliriz:

“Zerefşan'ı iki farklı yerde, iki kez Lek-Leki şehri yakınlarında ve iki kez Katta- Kurgan'ın karşısında geçtim. Eski yerinde uzanan köprü uzunluğu $14\frac{1}{2}$ feetdir ve aynı zamanda

nehirin genişliğini verir. Adım başı $1\frac{1}{4}$ arşın³⁰⁰ olarak hesaplandığında nehrin genişliği otuz sajen civarında olacaktır. Katta-Kurgan'daki genişlik, daha az olmamakla birlikte belki de daha geniştir. Genel anlamda konuşursak, nehir sığ ve denizcilik için uygun değildir; yatağı çakıldan oluşur ve sığ yerden yürüyerek geçmek için çok uygundur. Ancak Lek-Leki'de olduğu gibi yatağın bataklık olduğu yerlerde, nehir genellikle derindir. Bay Lehman'ın araştırmaları, Zerefşan sularının seviyesinin eskiden şu anda olduğundan çok daha yüksek olması gerektiğini neredeyse kanıtlamıştır. Gerçekten de Bay Lehman, Pencakend'in ötesinde, birkaç yüz metre yüksekliğinde, çimento gibi sabitlenmiş çakıl birikintilerinden oluşan uzun bir sırt keşfetti. Buradaki çakıl taşlarının yuvarlaklığı, bir zamanlar suyun etkilerine maruz kaldıklarını gösterirken, içsel oluşumları, yakındaki dağlara benzer bir yapıya sahip olmadıklarını gösterdikleri için su akımının gücüyle uzaklardan getirilmiş olması gerektiğini kanıtlamıştır. Bu görüş, Buhara'nın yerlileri arasında mevcut olan bir gelenekle desteklenmektedir; Zerefşan, şehirlerinin temelleri atılmadan önce, dikkat çekici derecede geniş bir su akıntısıydı ve taşması, Buhara'nın bulunduğu yerde eskiden aşırı büyümüş bir saz ormanının korunmasına hizmet etti.³⁰¹

³⁰⁰ 1 metreye eşit olan eski bir uzunluk ölçü birimidir.

³⁰¹ Okurlarımızdan bazıları, belki de Cafer Narşahi'nin Hicret'in 522. yılında yazdığı Buhara Tarihi'nde konuya ilişkin bir metni okumak için kendilerini meraklı hissedebilirler. Nişabur'un oğlu Abdurahman, Hezâ'inü'l Ulûm (İlim Hazinesi) kitabında aşağıdakileri anlatır:

“Buhara'nın bulunduğu yer eskiden bataklık idi ve onun bir kısmı sazlık, bir kısmı da ağaçlık ve çayırıldan oluşuyordu. Bazı yerlerde hiçbir canlı ayak basacak yer bulamazdı. Bunun sebebi Semerkand tarafındaki vilayetlerin dağlarındaki karlar erir ve o su orada toplanırdı. Semerkand tarafında Mâsaf/Mâsif Nehri dedikleri büyük bir nehir vardı. O nehrin çok miktarda suyu olur birçok yeri kaplar ve birçok çamur oluştururdu. Öyle ki çamurlar çukurları ve alçak yerleri doldururdu. Nehirden taşan su, akarken Bitik ve Farab'a kadar çamur getirirdi. O su, başka yere gitmez bu yere yani Buhârâ'ya dolardı ve böylece zemin düzleşirdi. O, Soğd'un büyük nehri oldu, dolan yer ise Buhara haline geldi.”

Buhara'nın bulunduğu devasa tuzlu toprağı gören herkes, bu rivayetin doğruluğuna şahitlik etmelidir. (Khanikoff, **age**, s. 38-39; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, **Târîh-i-Buhârâ**, Arapçadan Çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Farsçadan Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 8).

Önceden de gözlemlendiği gibi sığ sularından dolayı Zerefşan'ın üzerinde gemi ile dolaşmanın imkânsızlığına mukabil olarak Semerkand'ın ötesindeki tepelerde yetişen tomruklar, Buhara'ya doğru akıntının üzerinde gönderilmektedir. Bu işlemin uygulanması bizim yaptığımızla nerdeyse aynı şekildedir; şöyle ki birkaç düzine tomruk birbirine bağlanmakta ve bir salın üzerinde bir-iki kişi direklerle tomrukları yönlendirmekte ve akıntının şiddetinden dolayı sürekli olarak yönlendiği kıyılardan uzak tutmaktadırlar.

Maden mühendislerimiz tarafından yapılan deneyler, her zaman abartmayı seven yerlilerin abartılı ifadelerine rağmen Zerefşan'ın altın içeriğinin, bildirilenden çok daha düşük olduğunu kanıtlamıştır.

Nehrin büyük önemi, hanlığın tarlalarının ve bahçelerinin sulanması için açılan açılan tüm kanalların sulanmasını sağlamaktan ibarettir. Yerlilerden, 100'den fazla kanalın olduğunu ve bunlardan en önemlilerinin sağ kıyısında bulunduğunu öğrendim: Kara-Derya, Semerkand'ın biraz üzerinde başlıyor, seyrinde Yengi-Kurgan ve Cizah şehirlerine ait tarlaları suluyor. Ak-Derya, Çelek şehrinin meridyeninin biraz yukarısında bulunan Zerefşan'dan doğmakta ve Çelek'in tarlalarını suladıktan sonra, kuzeydeki Penc-Şembe bölgesinden geçmektedir ve Hatırça şehrine ait tarlalarda bitmektedir. Sağdaki üçüncü büyük kanal, genişliğinin yanı sıra akımın hızından dolayı, yapay bir kanaldan ziyade, Zerefşan'ın doğal bir kolu olarak adlandırılabilmesi daha uygun olabilecek Vabkend Derya³⁰²'dir.

Bu nehri yalnızca Vabkend kasabasına yakın bir yerde on beş ila yirmi sajen genişliğinde geçtik; derinlik de muhtemelen aynı şekilde dikkate değerdir ki eğer böyle olmasaydı hükümet bu nehre bir köprü kurmazdı. Nehir, kasabayı terk ettikten ve zengin tarlaları suyla besledikten sonra, belirsiz bir şekilde tarlalara dökülür ve kısa süre sonra tükenir. Bildiğim kadarıyla sol kıyıda, Semerkand'ın üzerindeki ilk kanal, o kentin doğusuna yükselen ve etrafında bir tur attıktan sonra, sularını tarlalarda harcayan Ankhor'dur. İkincisi ise Semerkand ile Katta-Kurgan arasındaki orta derinliğe sahiptir ve hatta derinliği pek önemli olmamakla birlikte ilki on ila on iki sajen kadar, ikincisi dört ila altı feete kadar olabilmektedir. Sonuç olarak her yerde yürüyerek geçilebilir ki en azından bu bana verilen bilgiler dâhilinde böyledir.

İkinci dikkat çekici kanal, Vabkend Derya gibi ne çok hızlı ve ne de çok geniş olmamasına rağmen Zerefşan'ın doğal bir kolunu aramaya meyilli olduğum *Narupay*'dir, ancak

³⁰² Hanıkov'un Zerefşan'ın doğal bir kolu olarak tanımladığı Vabkend Derya, adını Harezm yolu üzerinde yer alan Vâf-kend köyünden almaktadır. (Barthold, *age*, s. 136).

bentlerinin yüksekliği ve kıvrımlı rotası, yalnızca insan çabasıyla yapılmış olmadığı varsayımını doğrular. Katta-Kurgan'ın üzerindeki Zerefşan'dan çıkar ve tarlalarını sulamak için hizmet verdiği son şehrin kuzey duvarlarından geçerek Ziyaeddin bölgesine girer ve bu şehirden çok uzakta olmayan Zerefşan kıyılarına yakın tarlalarda biter. Bundan sonra Şehr-i Rud'a kadar Kermine bölgesi Zerefşan'dan kesilen küçük kanalizasyonlarla sulandığı için önemli bir kanal yoktur. Şehr-i Rud, tartışılmaz bir şekilde, hanlığın en büyük kanalıdır; başkenti su ile besler ve şehirden geçerek batı duvarında *Talipah* adı verilen kapıda son bulur. Buradaki kalabalık Buhara bölgesindeki tarlaların ve bahçelerin sulanması için sayısız küçük kanal çekilmiştir. Genişliği her yerde aynı olmayıp şehrin içerisinde ortalama beş ila yedi sajen uzunluğundandır. Aynı zamanda içinden sürekli su da geçmemektedir, ayda bir ya da iki defa suyla dolmaktadır, bunun sebebi de havuz adı verilen küçük göletlerde yeniden suyla dolması gerekliliği veya komşu tarlaların sulanması amacıyla bir şekilde kurutulmasıdır. Kumlu bir yatağı vardır ve derinliği altı veya yedi ayağı geçmeyecek kadar önemli olmaktan uzaktır. Bu kanalın yapılmasındaki ihmâlkar davranış, işçilerin her iki kıyıyı da sabitlemeden direk kanalı kazarak yol açmaları olmuştur. Böylelikle kanal her sene temizlenmeye ihtiyaç duymaktadır. Halbuki kanalı kazarken kıyıları desteklemiş olsalar, muhtemelen üç-dört yılda bir temizlemeye ihtiyaç duyacaklardı. Zerefşan'dan türetildiği yerde, bir baraj inşa edilir, bu su her tahliye edildiğinde aşağıya çekilir, daha sonra diken, kil ve kum yoluyla yeni bir tane oluşturulur. Bu çalışmalar, işçilerin yanı sıra hükümet tarafından atanan *Mîr-ab* adlı bir memurun denetimi altında yürütülmektedir.

Hanlığın üçüncü ve son nehri, aynı adı taşıyan tepelik bölgede yükselişini gösteren Âb-ı Şehr-i Sebz'dir. Dağları terk ettikten sonra, güneybatı yönünde 150 verstde uzanır ve Karşi³⁰³'nin tarlalarını besledikten sonra biter. Yine de kuru yatağı, onu ziyaret ettiğimde, kuzeye, Kul Mohi'nin tükenmiş gölüne girdiği yere, ılgınlar ve şuturhar ile kaplanmış olan bölgeye kadar izlenebilir. Ancak ilkbaharda, suyla dolduğu ve adını aldığı balıkta bol olduğu söylenir.

³⁰³ Özbekistan'da Kaşgaderya yönetim biriminin merkezî şehridir. Şehrin tarihi 2900 yıl öncesine dayanmaktadır. "Evkyrgan" adıyla kurulduğu bilinen tarihi şehir, sonrasında pek çok kez yer ve isim değişikliğine uğramıştır. "Nahşab", "Nasaf" ve son olarak "Karşi" isimleriyle varlığını günümüze kadar sürdüren şehir, Türkistan coğrafyasında yer alan önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biri olma özelliğine sahiptir. Şehir, büyük bilim adamlarına, şairlere ve din adamlarına ev sahipliği yapmış önemli bir merkezdir. Şehrin ticarî önemi ise Buhara'dan Afganistan ve Hindistan'a giden kervan yolu üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir. Karşi, Moğolcada saray anlamına gelmektedir. Şehrin, XIV. yüzyılda inşa edilen saraydan ötürü bu adı aldığı bilinmektedir. Karşi, ilerleyen dönemlerde Buhara Hanlığı'na bağlanmış ve ticarî bir merkez olarak gelişim göstermiştir. (Merdanoğlu, Muhammadiev, **age**, s. 72-73).

3.3.4. Buhara'nın İklimi

Yılın büyük bir bölümünde atmosferin serinliği - Sebeplerinin incelenmesi - Yoğun yaz ısı - Don, kar, buz - Üzeri donmuş Amu Derya - Yağmurun nadirliği - Atmosferin parlaklığı ve berraklığı - Gök gürültülü fırtına ve deprem - Yeni yılın başlangıcını tespit etme yöntemi - Göktaşları - Hâkim rüzgârlar - Sıcaklık tabloları - Gözlemler - Diğer yerlerle karşılaştırma.

Buhara Hanlığı'nın, güneydeki konumundan dolayı, sıcak bir ülkenin bütün avantajlarına sahip olabileceği varsayılabilir. Bununla birlikte sadece sıcaklığı kırmakla kalmayıp, aynı zamanda iklimi soğuklaştırmaya hizmet eden birçok neden vardır. İlk olarak Buhara'nın iç kısımdan çok uzaktaki konumu, hanlığın serinliğinin başlıca nedenlerinden biridir ve dahası çevre ülkelerdeki ekili alanların ekili olmayanlara oranı o kadar azdır ki hiçbir şekilde iklimin sertliğini hafifletemez ve güneyde Hindikuş tarafından kapatılması ve hanlığın kuzeye karşı tam olarak korunma isteği nedeniyle, kuzeyden gelen soğuk hava parçacıklarının sürekli akışına maruz kalır; Hindikuş, güneye serbest geçişleri için aşılmaz bir bariyer sunduğundan, yeterli derecede sıcaklık elde edebilmek için hanlığın ısısının önemli bir bölümünü emmelidirler. Üçüncüsü, bu bölgede toprak tuzlu su parçacıklarıyla doludur, bu durum da hatırı sayılır derecede iklimin soğukluğunu artırır. Dördüncüsü, Ak-Dağ, Kara-Dağ ve Şehr-i Sebz dağlarının tepelerinde toplanan kar ve buz kütleleri de aynı şekilde havayı sürekli soğutan kalıcı nedenler arasındadır ve son olarak Burnes'e göre deniz seviyesinden 1.200 feet yüksekte olan Buhara'nın yüksek pozisyonu, bu bölgelerde zaman zaman hissedilen yoğun soğukun nedenlerini açıklarken dikkate alınmalıdır.

Bütün bunlara rağmen Buhara'nın sıcak bir iklime sahip olduğu düşünülebilir, çünkü mart ortasından kasım sonuna kadar sıcaklık genellikle çok yüksektir, fakat yaz aylarında dayanılmaz hale gelir.³⁰⁴ İlk donlar kasım ayının sonuna doğru başlar ve kısa bir süre sonra

³⁰⁴ Buhara, yazların sıcak ve kışların soğuk olduğu karasal bir iklime sahiptir. Bilhassa alçak kesimlerde, çöl ikliminin hâkim olduğu görülmektedir. Bölgenin kurak bir iklime sahip olmasındaki etkili unsur, denize olan uzaklığıdır. Buhara'da sıcaklık farkının yalnızca yaz ve kış mevsiminde değil, aynı zamanda gece ve gündüz de yüksek boyutlardadır. (Vurgun, **agt**, s. 17-18). Buhara ikliminin sağlıklı ve güzel olduğunu söyleyen Burnes, yazın genel olarak termometrenin 32 dereceye yükseldiğini ve gecelerin ise daima serin olduğunu belirtmektedir. Bu durumun sadece Buhara'da geçerli olduğunu söyleyen seyyah, temmuzda çöl sıcaklığının 37 dereceyi geçtiğini ifade etmektedir. Burnes'e göre Buhara'nın yakınındaki gür bitki örtüsü sıcaklığın düşmesinde etkilidir ve nitekim bu durum ılıman ve kurak iklim arasındaki sıcaklık farkını açıklamaktadır. (Burnes, **age**, C. II, s. 158; Köse, **agt**, 96). Rus seyyah Burnaşev ise Buhara'nın yaz mevsiminde çevre illere göre çok daha sıcak olduğunu ve kışın ise bölgede ne kar ne de buzlanma olduğunu söylemektedir. Burnaşev'e göre Buhara ılıman bir iklime sahiptir ve bu sebeple şehir bitki çeşitliliği bakımından hayli zengindir. (Özkan, **age**, s. 75). Buhara'nın iklimine dair Hanıkov gibi ayrıntılı bilgi veren Meyendorf'a göre Buhara'nın dağlık bölgelerinin iklimi, düz bir oavadan oluşan batı kesimlerine göre çok farklıdır. Meyendorf, Buhara'da mevsimlerin düzenli olduğundan bahsetmektedir. (Meyendorf, **age**, s. 28; Keser, **agt**, s. 73). 1873

yerde uzun süre kalmayan karlar gelir ve nadiren bir veya bir buçuk adım derinliği aşar, *hauz* veya yapay havuzlardaki buz genellikle bunun çeyreği bile değildir, olağan kalınlığı bir inç³⁰⁵ veya onun dörtte üçü kadardır. Toprak nadiren bir arşından fazlasını derinde dondurur ve bu gerçekten nadir bir durumdur. Bununla birlikte kervanların buz üzerinde serbest geçişine izin vermek için Amu Derya'nın kışın iki veya üç hafta boyunca sıklıkla kapalı olduğunu gözlemlemeliyiz. Sabah donları nisan sonuna kadar sürer, ancak çok önemsizdir ve bitki örtüsüne zarar vermez. Genel olarak konuşursak, yağmurlu baharlar bazen olmasına rağmen yağmurlar nadirdir. Miyankal'in zaman zaman çok şiddetli yağışlar tarafından ziyaret edildiğine dair bilgilendirildim, ancak bunlar şanslı istisnalar olarak kabul edilmelidir ki bu çiftçilere maddi olarak yardım ederek tarlalarının yapay sulamasını daha az gerekli hale getirmektedir. Güneşli günlerin oranının aşırı bulutlu günlerin sayısından çok daha fazla olduğu genel bir kural olarak ortaya konulabilir; atmosfer genellikle berraktır ve biz, Burnes gibi olmasa da ay ışığıyla Samanyolu'nu görmek için yeterince şanslıyız, hâlâ yıldızlar çok parlak ve bu ülke astronomi için mükemmel bir alandır.

Ağaçlar, mart ayının son on gününde ve nisan ayının ilk on gününde yapraklarını açar; fırtınalara ve depremlere özellikle ilkbaharda sık rastlanmaz, ancak ikincisi nadiren algılanabilir. Buhara'nın yaşlıları, yaklaşık yirmi yıl önce meydana gelen ve Semerkand'taki Mirza Uluğ Bey Medresesi madencilerini yok eden yalnızca bir depremi hatırlıyor.

yılında Türkistan'ı ziyaret eden Amerikalı diplomat, seyyah ve yazar Eugene Schuyler, dokuz aylık Orta Asya seyahat notlarını ihtiva eden çok kıymetli eserinde, Buhara'ya yaptığı seyahat sırasında konakladığı Şehr-i Sebz'de gece havanın soğuk olduğundan bahsetmektedir. Gündüz ise yaptığı çarşı gezisi sırasında sıcaklığın 96 Fahrenheit dereceye ulaştığından bahsetmektedir ki bu da 35 Santigrat'a denk gelmektedir. Schuyler, söz konusu sıcaklık sebebiyle çarşının tamamen boş olduğunu da sözlerine eklemektedir. (Eugene Schuyler, **Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007, s. 401). XIX. yüzyıl seyyahlarından bir diğeri olan Leclercq ise Buhara'nın saf ve temiz bir havası olduğundan bahsetmektedir. (Bkz. Jules Joseph Leclercq, **Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya (1890)**, Çev. Dr. Haktan Bırsel, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 70). Bununla birlikte Leclercq, Buhara'da gündüzleri sıcaklığın altmış dereceye kadar yükseldiğini belirterek şehirdeki şiddetli sıcaklıklara vurgu yapmıştır. (Leclercq, **age**, s. 89). Türkistan seyahatinde Burnes'e eşlik eden Hindistanlı diplomat Mohan Lal ise Buhara'nın sağlıklı bir iklimi olduğunu ifade etmektedir. Kışın son derece soğuk olduğunu ve gece gündüz kar yağdığını belirten Mohan Lal, karların yaklaşık üç ay çatılarda kaldığını ifade etmektedir. Mohan Lal, bölge halkının bu günleri çok keyifli geçirdiğini ve bu günlerde çay içtiklerini, et yediklerini ve kalın giysiler giyerek ateş etrafında oturduklarını söyler. Burada kışın geceleri ve sabahları Hindistan'daki gibi soğuk olduğunu ifade eden seyyah, gün boyunca iki veya üç palto giymelerine rağmen asla terlemediklerini de sözlerine eklemektedir. (Mohan Lal, **Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; and A Visit to Great Britain and Germany**, London 1846, s. 131-132).

³⁰⁵ Bir İngiliz uzunluk ölçü birimidir. Bir inç 2.54 cm'e karşılık gelmektedir.

Buhara’da her yeni yılın arifesinde, vernal ekinokstan hesapladıkları, bir deprem olması gerektiğine dair yaygın bir batıl inanç var ve bundan emin olmak için gece boyunca bir bıçağı yere saplıyorlar, bıçağın yerin sallanmasından düştüğü andan itibaren yılın başlangıcını hesaplıyorlar. Bu bir batıl inançtan ibarettir, ancak kısmen bir gerçeğe dayanabilir.

Güneşin ve ayın etrafındaki daireler gibi atmosferin puslu halinin ürettiği göksel olaylar, nadiren de olsa, çoğunlukla kasım ve mart aylarında olur. En yaygın rüzgârlar kuzeyden, daha özel olarak kuzeydoğudan esiyor; öyle sabitler ki Buhara’da kaldığım sekiz ay boyunca rüzgârın güneyden on kereden fazla estiğini hatırlamıyorum. Havanın kuruluğu dikkate değerdir, ancak hanlığın ekili kısımlarında, tarlaların sulanmasında kullanılan suyun buharlaşmasından daha az hissedilir. Bunların, Buhara’nın iklimi ile ilgili söylenebilecek neredeyse her şey olduğuna inanıyorum ve 5 Ekim 1841’den 28 Şubat 1842’ye kadar Buhara’nın kendisinde modern bir tarz kullanılarak yapılan bir meteorolojik gözlemler tablosu sunarak bölümü sonlandırabiliriz.

Ayın Tarihi	EKİM		KASIM		ARALIK		OCAK		ŞUBAT	
1	...	...	+14°	0°	+0°	2°	+0°	3°	-5°	4°
2	...	...	...	...	+10°	5°	+0°	2°	-2°	3°
3	...	...	+6°	6°	+2°	0°	+0°	9°	-1°	3°
4	...	...	...	...	+1°	6°	-5°	1°	-3°	7°
5	+15°	4°	+3°	7°	+2°	2°	-4°	4	-0°	3°
6	+14°	7°	+5°	1°	+1°	0°	-3°	3°	-0°	4°
7	+14°	9°	+2°	9°	+1°	3°	-3°	6°	+1°	3°
8	+17°	1°	+1°	7°	+3°	2°	-3°	2°	+1°	8°
9	+22°	8°	+3°	0°	+2°	3°	-2°	5°	-1°	3°
10	+13°	5°	+4°	8°	+5°	1°	-2°	5°	-2°	1°
11	+14°	0°	+6°	9°	+4°	3°	-1°	8°	-1°	8°
12	+15°	3°	+9°	2°	+4°	1°	-2°	2°	-8°	6°
13	+18°	5°	+8°	1°	+5°	0°	-2°	1°	-12°	7°
14	+10°	5°	+8°	4°	+4°	4°	-1°	6°	-11°	9°
15	+8°	3°	+9°	3°	+3°	5°	-0°	3°	-7°	6°
16	+8°	5°	+6°	9°	+4°	5°	-1°	8°	-4°	5°
17	...	...	+7°	5°	+1°	8°	-4°	4°	-3°	6°
18	...	...	+6°	0°	+0°	2°	-3°	4°	-1°	0°
19	+9°	8°	+6°	4°	+1°	0°	-1°	2°	+2°	1°
20	...	...	+4°	7°	+1°	3°	-2°	8°	+4°	0°
21	+10°	8°	+5°	7°	+0°	3°	-0°	9°	+2°	8°
22	+10°	2°	+5°	8°	+0°	6°	-0°	5°	+3°	2°
23	+12°	8°	+5°	3°	+1°	3°	-0°	8°	+4°	0°
24	...	...	+6°	6°	+0°	7°	-1°	8°	+5°	5°
25	...	...	+4°	9°	+1°	8°	+0°	4°	+7°	3°
26	...	...	+2°	2°	+1°	3°	-0°	8°	+6°	7°
27	...	...	+1°	0°	+0°	9°	-11°	7°	+9°	1°
28	...	...	-0°	2°	+0°	2°	-13°	8°	+10°	3°
29	+10°	6°	+0°	4°	-0°	6°	-1°	6°	...	...
30	+11°	0°	+0°	3°	-3°	0°	-6°	3°	...	...
31	+10°	5°	...	...	-2°	2°	-4°	6°	...	...
Ortalama Aylık Sıcaklık	+13°	1°	+5°	3°	+1°	7°	-3°	1	-0°	4°

En düşük sıcaklıklar şöyleydi:

Ayın Tarihi	EKİM		KASIM		ARALIK	
1	...	...	+9°	0°	-3°	5°
2	...	...	7°	0°	-3°	0°
3	...	...	+6°	0°	-2°	0°
4	...	...	+4°	0°	-3°	5°
5	+9°	5°	+0°	25°	-3°	0°
6	+9°	5°	+0°	25°	-3°	0°
7	+8°	0°	+1°	5°	-4°	0°
8	...	...	-1°	5°	-1°	5°
9	+12°	0°	-3°	0°	-1°	0°
10	+13°	0°	+1°	0°	+2°	0°
11	+9°	0°	+2°	0°	+1°	0°
12	+9°	5°	+3°	0°	+1°	0°
13	+10°	0°	+5°	3°	+1°	5°
14	+10°	0°	+2°	0°	0°	0°
15	+3°	5°	+3°	75°	-0°	5°
16	+3°	0°	+4°	9°	0°	0°
17	+3°	5°	+4°	0°	-1°	0°
18	...	...	+2°	0°	-4°	0
19	+4°	0°	+2°	5°	-3°	5°
20	...	...	+1°	75°	-2°	5°
21	+5°	0°	0°	0°	-1°	5°
22	+4°	5°	+1°	5°	-2°	5°
23	...	...	+2°	2°	-3°	0°
24	...	...	+3°	0°	-3°	0°
25	...	...	+4°	8°	0°	0°
26	...	...	-1°	0°	0°	0°
27	...	...	-3°	0°	0°	0°
28	...	...	-2°	5°	-2°	0°
29	+3°	0°	-4°	5°	-1°	0°
30	+4°	0°	-4°	0°	-6°	5°
31	+3°	5°	...	...	-6°	5°

Ayın Tarihi	OCAK		ŞUBAT		MART		NİSAN	
1	+2°	5°	-10°	0°	+3°	0°	+6°	0°
2	-1°	0°	-5°	0°	+0°	5°	+6°	0°
3	-1°	0°	-5°	0°	+7°	0°	+3°	5°
4	-6°	0°	-5°	0°	+4°	0°	+5°	0°
5	-8°	0°	-2°	5°	+3°	0°	+6°	0°
6	-8°	5°	-4°	0°	+2°	0°	+5°	75°
7	-5°	0°	-2°	0°	+1°	0°	+7°	0°
8	-5°	5°	-1°	5°	+3°	75°	+8°	0°
9	-4°	0°	0°	0°	+6°	5°	+8°	0°
10	-6°	0°	-4°	5°	+7°	0°	+8°	75°
11	-5°	0°	-2°	5°	+6°	0°	+10°	0°
12	-6°	0°	-6°	0°	-4°	0°	+11°	0°
13	-5°	0°	-17°	5°	-2°	0°	+8°	0°
14	-5°	5°	-16°	5°	0°	0°	+9°	0°
15	-5°	5°	-12°	0°	+1°	5°	+9°	0°
16	-3°	0°	-8°	0°	+2°	0°	+8°	0°
17	-5°	0°	-7°	5°	+1°	0°	+12°	0°
18	-7°	5°	-6°	0°	+2°	0°	+6°	0°
19	-2°	5°	-3°	0°	+5°	0°	+10°	0°
20	-7°	5°	0°	0°	+1°	0°	...	...
21	-4°	0°	+2°	0°	+8°	0°	...	...
22	-3°	0°	0°	0°	+7°	0°	...	...
23	-6°	5°	+1°	0°	+4°	0°	...	...
24	-3°	0°	+3°	0°	+5°	0°	...	...
25	-3°	0°	+2°	0°	+5°	0°	...	...
26	-3°	0°	+3°	0°	+7°	0°	...	...
27	-6°	0°	+4°	0°	+9°	5°	...	...
28	-18°	5°	+6°	0°	+14°	0°	...	...
29	-16°	5°	...	...	+13°	0°	...	...
30	-8°	5°	...	...	+15°	0°	...	...
31	-10°	0°	...	...	...	...	...	...

En düşük sıcaklıkların ortalaması aşağıdaki gibidir:

Ekimde	+6°	9°
Kasımda	+1°	7°
Aralıkta	-1°	8°
Ocakta	-6°	0°
Şubatta	-3°	5°
Martta	+4°	4°
Nisanda	+9°	0°

Gözlemlerin yapıldığı 186 günün 68 günü aşırı bulutlu veya yağmurluydu, yani;

Ekimde	3 gün
Kasımda	8 gün
Aralıkta	14 gün
Ocakta	16 gün
Şubatta	15 gün

Yukarıdaki tablodan, bu gözlemlerin yapıldığı yıl boyunca Buhara'nın sıcaklığının genellikle ortada yükseldiği ve ayın sonuna doğru sürekli düştüğü anlaşılmaktadır. En yüksek rakımına ulaştıktan sonra düşmüş ve tekrar hızla yükselmiştir. O yılın kışı aşırı soğuk olmuş ve iki ayrı gün ön plana çıkmıştır, yani şiddetli soğuk, 28 Ocak ve 13 Şubat'ta olmuş, ancak donlar çok daha erken olmuş, 8 Kasım'da başlamış ve onu 9'unda hemen çözülen kar yağışı takip etmiştir. Bir sonraki kar, 27 Aralık'ta düşmüş ve bir süre kalmıştır; son kar 12 Şubat'ta düşmüş, ardından bahar havası başlamıştır.³⁰⁶

Merkür'ün güneşte yükselişi hızlı olmuştur; 17 Şubat'ta +13° sıcaklık olmuş; 20'sinde 19°; 25'inde 23°; 27'sinde 25° ve martın 7 ve 8'inde 31° sıcaklık ölçülmüştür.

³⁰⁶ Meyendorf, Hanıkov gibi Buhara'da soğuk havanın ocak ayında zirve yaptığını ve bu ayda genellikle sıcaklık seviyesinin 2° Reomür'e kadar düştüğünü, fakat bu seviyenin bazen 8° Reomür'e ulaştığını ifade etmektedir. Meyendorf'un belirttiğine göre bu ayda Buhara'da su, yaklaşık üç veya dört inç kalınlığında buzla kaplanır ve bazen kar, hiç çözülmeden iki hafta boyunca yerde kalır. 7-15 Şubat'ta ise yeniden yağışların başladığını ifade eden Meyendorf, bu yağışlardan sonraki birkaç gün içinde bahar havasının geldiğini söylemektedir. Meyendorf, Buhara'da hem yazın hem de kışın hâkim olan şiddetli rüzgârların, kimi zaman tüm şehre yayılan toz veya kum fırtınalarına sebep olduğundan bahsetmektedir. Kışın ve yağmurlu zamanlarda şehrin atmosferinin temizlendiğini söyleyen Meyendorf, Buhara'nın genel olarak sağlıklı bir iklime sahip olduğu görüşündedir. (Meyendorf, **age**, s. 29; Keser, **agt**, s. 73).

Mart ayının ortalarında atmosferin bulanıklığı, güneşin en yüksek sıcaklığı üzerinde gözlemler yapmamızı engellemiştir, ancak ölçebildiğimiz kadarıyla 22-31 Mart tarihleri arasında 22° ila 31° arasında değişmekteydi; nisan ayında sıcaklık aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi sürekli çok yüksekti.

Nisan Ayı Boyunca Güneşin En Yüksek Sıcaklık Tablosu

Ayın Tarihi	NİSAN	
1	24°	0°
2	23°	0°
3	25°	0°
4	26°	0°
5	26°	0°
6	28°	0°
7	30°	0°
8	32°	0°
9	29°	0°
10	32°	0°
11	33°	0°
12	34°	0°
13	33°	0°
14	35°	0°
15	30°	0°
16	35°	0°

Amu Derya'nın buzları 23 Şubat'ta çözülürken; palmiyeler (veya söğüt) 20 Mart'ta yapraklarını açmış; 25'inde leylekler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak mantıklı bir varsayım sonucu mart ayının baharın başlangıcı olduğu sonucuna varabiliriz, ancak gecikmesi, kendisinden önceki şiddetli kışa atfedilebilir, zira Baron Meyendorf'a göre ağaçlar genellikle şubat ayının sonundan önce çiçek açmaya ve yapraklarını dökmeye başlar.³⁰⁷

³⁰⁷ Hanıkov'un da ifade ettiği üzere Meyendorf, Buhara'da meyve ağaçlarının şubat ortasında, diğer ağaçların ise mart ayının başında çiçek açmaya başladığını belirtmektedir. Bu dönemde yaklaşık üç hafta yağın şiddetli yağmurlardan sonra bunaltıcı sıcakların başladığından bahseden Meyendorf, kasım ve aralık aylarında ise hafif soğuk olduğunu ve hatta bazen bu aylarda yağın az miktarda karın, kışın ne kadar sert geçeceğinin

Ancak Buhara'nın yaşı insanları daha önce hiç daha şiddetlisini yaşamadıklarına emin olsalar da belki de bu yılın alışılmadık derecede soğuk olduğuna inanmak istemiyorum. Zira Asyalıların doğal olaylara saygı duymaya çok kayıtsız oldukları gerçeğinden bağımsız olarak, Vitkeviç³⁰⁸ Buhara'da olduğu zaman kışın da çok soğuk olduğunu ve kuşbeginin de termometresinin -18 dereceye kadar düştüğünü biliyoruz. Kabul edebileceğim tek şey, soğuk havanın ikinci kez geri dönüşünün olağandışı olabileceğidir ve kayısı ağaçlarının donmasını bu nedene atfetmemiz gerekebilir; daha çok ilk ve ikinci soğuk havanın görünümü arasında olduğu gibi burada çözümler olmuştu. Buna mukabil olarak kış sıradan da olsa, sıradışı da olsa şu anda bildiğimiz şey Buhara'nın bu ikliminin aynı enlemlerdeki bölgelerle ve hatta daha da kuzeydekilerle kıyaslanabilir olduğunu söylemenin gereksiz olmayacağıdır; Buhara, 39° 46' kuzey enlemi altında yer alır, bu nedenle Napoli, Kuzey İspanya, Maryland'deki Fort Severn, Ohio'daki Cincinnatus, Fort Mifflin, Filadelfiya ve Pekin ile neredeyse aynı enlemedir.³⁰⁹ Bu karşılaştırmadan Buhara'nın Avrupa'daki iklimin sıcak olduğu düşünülen yerlerle aynı enlemi işgal ettiğini ve Ekvator'un geçtiği Amerika'da ılıman olarak tutulduğunu tespit ediyoruz.

Üç kış ayının ortalama sıcaklığı,

Filadelfiya'da	+0°	1°
Pekin'de	-3°	1°
Fort Mifflin'de	+0°	33°
Cincinnatus'da	+0°	52°
Fort Severn'de	+0°	77°

Bu nedenle Pekin hariç tüm bu yerler, Buhara'dan daha sıcak bir kış geçiriyor; burada üç kış ayının sıcaklığı -0° 16' a eşittir. Ancak Buhara'daki kış aylarının şiddeti, çok daha kuzeyde yatan Avrupa'daki birkaç yerin kış aylarının ortalama sıcaklığı ile karşılaştırdığımızda daha çarpıcı görünecektir. Örneğin 51° 31' kuzey enlemi üzerinde bulunan Londra'da, kış sıcaklığı = +2° 0' 16' dır. Bu nedenle Buhara'nın kış sıcaklığının neredeyse iki katıdır. Amsterdam'da (52° 22' kuzey enleminde) ortalama sıcaklık = +2° 16' ve Hamburg'da (53° 31' kuzey enleminde) = 0° 13' dir.

habercisi gibi olduğunu ifade etmektedir. Buna rağmen Meyendorf, 20 Aralık'ta tarlalarda kavunlar görmesi sebebiyle kışın çok da sert geçmeyeceği görüşündedir. (Meyendorf, **age**, s. 28).

³⁰⁸ İ.V. Vitkeviç, 1835 yılında Buhara'yı ziyaret eden ve Emir Nasrullah dönemi Buhara'sının siyasi, sosyal ve iktisadi hayatına dair önemli gözlemlerde bulunan Rus seyyahdır.

³⁰⁹ Bu alanlardan bahsetmemizin sebebi, buralarda termometre ile uzun sayılabilecek gözlemler yapılmış olmasıdır. (Khanikoff, **age**, s. 56).

Bölgelerin seçimlerinde bulundukları yerlerin en yüksek kış sıcaklıklarının şansından ötürü yalnızca liman kentlerini seçmemize karşı çıkanlar olabilecektir ki dahası söz konusu yerlerin en yükseği olan Londra, deniz seviyesinden sadece 162 feet yüksekte iken, Buhara çok daha yüksekte yatar. Bu itirazları, 46° 12' kuzey enlemi üzerinde yer alan ve denizin 1.218 feet üzerinde olan Cenevre'de, kışın ortalama sıcaklığının = +0° 6' olduğunu gözlemleyerek karşılamaya hazırız.

48° 12' kuzey enlemi üzerinde ve deniz seviyesinden 480 feet yukarıda yer alan Viyana'da ortalama sıcaklık = +0° 14' dir. Örnekleri kolayca çoğaltabiliriz, ancak bu kadarının, bir iklimin sertliğini yumuşatmak için ekili ülkelerin komşuluğunun ne kadar önemli olduğuna herhangi birini ikna etmeye yeteceğini düşünüyoruz.

Şimdi Buhara'daki sonbahar aylarının ortalama sıcaklığını Avrupa'da yukarıda belirtilen yerlerle karşılaştırsak, Buhara'nın sıcaklığının = 9° $\frac{4}{10}$ ' olduğunu, yukarıda belirtilen yerlerden oldukça yüksek olduğunu göreceğiz; bunu daha kesin bir şekilde söyleyebiliriz, ancak ekim ve kasım aylarını takip eden iki ayı dikkate aldık. Ancak tam tersine, sonbahar aylarının sıcaklığını Yeni Dünya'da ve Pekin'de daha önce bahsedilen yerlerle karşılaştırmaya geldiğimizde, aşağıdaki tablodan da görülebileceği gibi daha yüksek sıcaklık avantajının, sonraki yerlerin tarafında kaldığını görüyoruz.

Sonbahar Aylarının Ortalama Sıcaklığı

Filadelfiya'da	39° 56° = 13° 6°
Pekin'de	39° 54° = 12° 4°
Fort Mofflin'de	39° 51° = 14° 66°
Cincinnati'de	39° 6° = 12° 80°
Fort Severn'de	38° 58° = 16° 84°

Bu anormalliği açıklamak için sadece Buhara'nın karasal durumuna başvurabiliriz, çünkü ne doğu konumu ne de deniz seviyesinden yüksekliği, herhangi bir tatmin edici çözüm sunamaz.

Buhara'nın yaz sıcaklıklarını oluşturmak için hiçbir veriye sahip olmadığımız ve ilkbahar için çok az veriye sahip olduğumuz için gözlemlerimizi bu birkaç karşılaştırmayla sınırlamamız gerektiğine üzüldük; bu nedenle Buhara'nın iklimi konusundaki

açıklamamızı bitki örtüsü ve bölge sakinlerinin sağlığı üzerinde uyguladığı etkilere dair bazı kısa açıklamalarla sonuçlandıracağız.

İklimin avantajları ve dezavantajları - Bitki örtüsü üzerindeki etkisi - Sakinleri üzerindeki etkisi - Sıtma - Rišta - Tuhaf bir şikâyet - Onun doğası - Pies veya cüzzam - Şehirdeki cüzzamlılara ayrılmış mahalle - Mehau - Yarra Aughani - Lapşa - Göz şikâyetleri - Yayılmadan kaynaklanan diğer hastalıklar - Frengi - Çiçek hastalığı.

Yukarıdaki sayfalardan, Buhara'nın sıcaklığının, sebze oluşumunda olduğu gibi hayvana da zararlı olan beklenmedik ve aşırı değişimlere maruz kalmadığı görülmüştür. Bununla birlikte ısının kalıcılığı ve daha özel olarak atmosferin kuruluğu, nihayetinde kötü etkiler yaratmalıdır.

Sulama sistemi, bitkileri sadece candan korumakla kalmaz, aynı şekilde Avrupa ülkelerinde maruz kaldıkları diğer birçok maldan da korur; örneğin tırtıllar, çekirgeler vb, sadece yaşayan böcekleri değil, yumurtalarını bile yok eder.

Bu nedenle sürekli olarak bilgilendirildiğim ve daha sonra da değinmeye fırsat bulacağımız gibi bu büyük verimliliğinin, Semerkand'tan Karşı'ye yüksek yol boyunca uzanan ülke gibi özellikle sulamaya erişilemeyen yerlerde bahar ve onun hizmetçisi yeşilliğin mart ortasından nisan sonuna ve nadiren mayıs başlarına kadar olan zamanda ortaya çıkması yukarıdaki belirtilen iddialara karşı çıkmamaktadır; mayıstan sonra toprak kurur, tek tük ve yarı aç koyunlara yetersiz yiyecek sunar.

Bu iklim aynı şekilde insanlar üzerinde de zararlı etkiler yapıyor. Hava ve toprağın birleşik etkisinden dolayı ortaya çıkan, yerel olarak adlandırılabilen hastalıklardan en önemli olanlardan bahsedebiliriz:

1. *Sıtma*, yoğunluğu ve uzun bir süre boyunca sık sık tekrarlamaları ile dikkat çekicidir. Genellikle ağustos sonu veya eylül başı civarında görünür ve ilk donlara kadar şiddetli olmaya devam eder. Deneyimlerle öğrendiğimiz bir gerçektir ki özellikle yabancılar bu hastalığa maruz kalmaktadır, zira ekibimizdeki Ruslardan hiçbiri hastalıktan kaçamadı. Ancak en azından konuyla ilgili edindiğim bilgilerim kadarıyla, ateş vakaları nadiren ölümcüldür. Hastalığa neden olan sebepler, ilk olarak gündüz ve gece sıcaklıklarının belirgin geçişinde, ancak daha da özellikle yukarıda bahsettiğimiz aylarda, işçi sınıflarının tek yiyecekleri değilse de ana yiyeceklerinden biri olan ucuz meyvelerde bulunur.

2. *Rişta*, semptomların olduğu, vücudun bazı bölümlerinin şiştiği ve iltihaplandığı bir hastalıktır; hasta sıklıkla kemiklerde akut ağrılar ve sürekli içe doğru ısı, kavrulmuş ağız ve devamlı susuzluk hisseder. Bazen hastanın büyük şansına, içerideki ülser patlar ve dışarıya küçük beyazımtırak bir kurtçuk çıkar ki bu da birbirine sıkıca bağlanmış iki ince çubukla dikkatli bir şekilde yavaş yavaş dışarıya çıkartılır. Buhara’da, solucan cilde yakın olduğunda, küçük bir kanca ile delip çıkarabilen ve solucanı dış belirtilerden ayırt edebilen uzman kişiler vardır. Ancak solucanı ikiye bölmek veya kafayı içeride bırakmamak için operasyon sırasında çok dikkatli olunmalıdır, aksi takdirde solucan başka bir yere kaçar ve daha da kötüsü vücudun daha derinine nüfuz eder ve *gizli rişta* olarak adlandırılır. İkinci durumda, vücutta yok edilmeye yönelik solucan, şişkinlik yaratır ve eğer sinirler saldırıya uğrarsa, ayaklar ve kollar kasılır ve kurur ve hastayı ömür boyu sakat bırakır.

Bu solucanların sayısı bazen çok önemlidir. Bir Hive sakininin bu tür solucanlardan aynı anda en az 120 tanesi olduğu söylendi. Yerliler bu hastalığı havuzlarındaki veya su depolarındaki suyun kalitesizliğine bağlar ve bu gerçeğin doğruluğunun teyidi olarak, kuyudan su içen kişilerin ve kanallardan akan suyun bu şikâyetin dışında olduğunu da ekleyebiliriz. Solucanı önlemek için ilkbaharda *hauz* suyundan uzak durmayı tavsiye ederler. Ancak fakir olmaları nedeniyle veya bir kuyudan ya da akan sudan uzakta yaşadıkları için içmekten kaçınamayacakları gibi *rişta* embriyosunun sıcaklığın etkisi ile yok edildiği söylendiği için önce sularını kaynatmanın önlemine dikkat etmelidirler.³¹⁰

³¹⁰ Gine kurdu ve Medine kurdu (*Dracunculus Medinensis*) adıyla da bilinen rişta, Buhara’daki en yaygın hastalıklardan biridir. Günümüzde daha çok Afrika ülkelerinde görülen rişta hastalığı, suda bulunan kılımsı bir solucan veya kurdun, genellikle içme suyu vasıtasıyla vücuda girerek deri altına ulaşması ve bundan birkaç hafta sonrasında ise yerleştiği bölgeyi tıpkı bir iplik gibi sarması sonucunda ortaya çıkmaktadır. (Selim Serkan Ükten, “Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği”, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Yayınları, Ankara 2020, s. 143). Henüz XVI. yüzyılda bölgede bulunan İngiliz Anthony Jenkinson’un varlığından bahsettiği bu hastalık, sonraki yüzyıllarda bölgeye gelen birçok seyyahın notlarında da yer bulmuştur. (Vurgun, **agt**, s. 237). Rus seyyah Burnaşev, Buhara’da bulunduğu XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bölge halkının, bilhassa rişta adı verilen kıl kurdundan mustarip olduğundan bahsetmektedir. Hastalıktan ötürü vücutta ortaya çıkan çıban ve yaraların neden olduğu dayanılmaz ağrılara değinen Burnaşev, özellikle vücut dokusunda meydana gelen apselerin hastaları ciddi şekilde zorladığını ifade etmektedir. Burnaşev, apsede kıl kurdu görüldüğü takdirde bunun çok dikkatli bir şekilde çıkarılması gerektiğini belirtmektedir. Bu işlemin yara kanayınca ve hasta çok fazla acı hissedinceye kadar devam ettiğine değinen Burnaşev, bu işlem sırasında ortaya çıkan ağrıların kısa sürede tüm vücuda yayıldığını ifade etmektedir. Burnaşev, Buharalılar arasında söz konusu hastalığa yakalan çoğu kişiye 70-80 kurt çıkabildiğini ve bu kurtlardan bazılarının iki arşın veya daha fazla olabildiği bilgisine de notlarında yer vermiştir. Burnaşev de diğer pek çok seyyah gibi bu hastalığın sebebini, Buharalıların içme suyu olarak kullandığı durgun sulara bağlamaktadır. Suların bulaşan bu kıl kurtları, bazı hastalarda ölümle sonuçlanmaktaydı. (Özkan, **age**, s. 103-104). İngiliz seyyah Burnes, Buhara’daki hastalıklar arasında en acı verici olanının Gine kurdu veya burada “*rishtu*” olarak adlandırılan *dracunculus* olduğunu ifade etmektedir. Hastalığın sadece Buhara şehriyle sınırlı olduğunu söyleyen Burnes, burada yazın su deposundaki suyu kötü kokulu hayvanların içmesi ve akabinde bölge halkının da bu suyu içmesiyle hastalanacaklarına dair inancın yaygın olduğunu belirtmektedir. Her yıl Buhara nüfusunun dörtte birinin bu hastalığa yakalandığını ifade eden Burnes, hastalığın tedavi süreciyle ilgili de detaylı bilgi vermiştir. (Burnes, **age**, C. II, s. 180-182;

3. *Pies* (Cüzzam), dış belirtileri cildin canlı bir beyazlığını içeren, vücutta ilk başta bir leke şeklinde görünen, gittikçe daha fazla yayılan ve sonunda tüm vücudu kaplayan kendine özgü bir hastalıktır. Saldırdığı kişiler genellikle zayıftır ve korkunç bir görünüme sahiptir. Hastalık bulaşıcı olarak kabul edilir ve buna tabi olarak şehrin kuzey doğu tarafında, *Guzari Piesan* olarak adlandırılan ayrı bir mahalle tahsis edilir. emirin hastaları Buhara dışına sürmek istediği ile ilgili biz oradayken bile söylentiler dolaşmaktaydı. Kendi camileri, çarşıları, hamamları, okulları var ve özellikle de bu hastalığın ilahî bir azap olduğu inancı nedeniyle Buhara’da dışlanmış gibi yaşıyorlar.³¹¹

Bununla birlikte bulaşma anlık değildir, ancak bir kişi onun tarafından saldırıya uğrayan bir kişi ile birlikte biraz zaman kalırsa bulaştırabilir.

Kürşad Köse, “İngiliz Seyyah Alexander Burnes’e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2017, s. 108-109). Mohan Lal ise Buhara’da insanların genellikle mustarip olduğu gine kurdu veya diğer adıyla rişta dışında herhangi bir rahatsızlığa maruz kalmadıklarını belirtmektedir. Bir iplik gibi vücudun her tarafından fişkırarak kurdun, bazen parçalara ayrıldığını ve hastayı en fazla dört-beş ay yatmaya mecbur bıraktığını ifade eden Mohan Lal, hastanın bu süre zarfında çok acı çektiğini dile getirmektedir. Mohan Lal, Buhara’da yalnızca insanların değil, kuş, kedi, köpek ve her türlü dört ayaklı canlının bu hastalıktan mustarip olduğunu söylemektedir. (Mohan Lal, *age*, s. 131). XIX. yüzyıl seyyahlarından Avusturyalı Johann Martin Honigberger, Buhara’daki hastalıklar ve tedavi yolları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bilhassa Gine kurdu olarak tabir edilen kurtçuğun insan vücudu üzerindeki zararlarına değinen Honigberger, diğer seyyahlar gibi Buhara’da mezkur hastalığa çokça rastlandığını vurgulamaktadır. Esasen bir doktor olan Honigberger, seyahati sırasında Kabil’de bu hastalığa yakalanan bir kişiyi ameliyat ettiğini belirtmektedir. Kurtçuğun olduğu yere bir kesik attıktan sonra yarayı birkaç gün açık bıraktığını ve akabinde şişmiş bölgelere balmumu sürerek sargıladıktan sonra hastanın tamamen sağlığına kavuştuğunu ifade etmektedir. (Mehmet Alpargu, “19. Yüzyılda Buhara Hanlığı’nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (2013), s. 205.) Yine XIX. yüzyıl seyyahlarından, Mir İzzet Ullah, Meyendorf, Shuyler, Olufsen ve Leclercq de Buhara ülkesindeki rişta hastalığı hakkında detaylı malumat vermiştir. (Bkz. Mir İzzet Ullah, “Travels Beyond the Himalaya”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and İreland*, Vol. VII, London 1843, s. 335; Meyendorf, *age*, s. 29; Schuyler, *age*, s. 144; Olufsen, *age*, s. 442; Leclercq, *age*, s. 98).

³¹¹ Cüzzamın bütün Orta Asya’da yaygın bir hastalık olduğundan bahseden Schuyler, bu hastalığa yakalanan kişilerin kendi pazarları olduğu ve yine kendi yemeklerini hazırladıkları şehrin ayrı bölgelerinde yaşamaya mecbur bırakıldığını ifade etmektedir. Ülkedeki cüzzamlıların diğer insanlarla ilişkilerinin mümkün olduğunca kesildiğinden bahseden Schuyler, Semerkand’ta ise korkunç derecede çirkinleşen bu cüzzamlı kişilerin büyük çoğunluğunun şehir kapıları ve bilhassa Şah-ı Zinde Cami’nin yakınlarında durduklarını ve buradan geçen kişilerden sadaka istediklerini ifade etmektedir. (Schuyler, *age*, s. 144-145). Hijyen olmadığı bir ülkenin daima cüzzam ile istila edilebileceğini belirten Olufsen, bu durumun Buhara için de geçerli olduğunu ifade etmektedir. Buhara, Şehr-i Sebz ve Hisar’da çok sayıda cüzzamlı ile karşılaştığını dile getiren seyyah, bunun dışında Doğu Buhara ve Pamir vadilerinde de pek çok vaka ile karşılaştığını söylemektedir. (Olufsen, *age*, s. 445). Leclercq ise cüzzamın Buhara’da sıklıkla görülen ölümcül hastalıklardan biri olduğunu belirtmektedir. Ölümcül hastalıklara yakalananların toplumdan izole edilmiş alanlarda yaşamaya ve daha sonra ise acı içinde ölmeye mahkûm edildiklerini söyleyen Leclercq, bu durumlara karşı herhangi bir tedbir alınmadığını ve bu hastalıkların bulaşıcılık özelliğine de dikkat edilmediğini ifade etmektedir. Buhara’daki cüzzamlıların sadece kendi aralarında evlilik yapabildiğini belirten Leclercq, bu kişilerin toplumda bir iş sahibi olamadığını da söylemektedir. Cüzzamlıların sadece dilencilik yaparak yaşamlarını sürdürdüklerini, fakat bu işi de pazarlar gibi topluma açık alanlarda yapıldığını söyleyen Leclercq, bu gibi durumların toplumdaki sağlıklı bireyler için de önemli bir tehdit oluşturduğunun altını çizmektedir. (Leclercq, *age*, s. 97).

4. *Mehau*, özellikle boyuna ve göğsün üst kısmına saldıran özel bir hastalıktır; belirtileri şişlikler ve ülserlerdir.

5. *Yarra Aughani*, bebeklerin yüzlerinde görülen lekelerdir; çok aşındırıcıdır ve derin ve silinmez izler bırakırlar. Bu şikâyet Buharalılar arasında çok yaygındır ve bazı izleri olmayan biriyle tanışmak zordur. Bu lekeler genellikle belirgin bir neden olmadan kendiliğinden ortaya çıkar, ancak genellikle bir yara veya başka bir kaza nedeniyle meydana gelen basit bir yaralanma *Yarra Aughani*'ye neden olur.³¹²

6. *Lapşa* da Buhara'da çok yaygın bir hastalıktır. Yabancılar, öğrendiğim kadarıyla daha özel olarak buna maruz kalırlar. Herhangi bir yerel şikâyeti olmaksızın her türlü işe karşı güçlü bir isteksizlikle birlikte gücünü yitirmiş bir şekilde davranır ve genelde öyle bir noktaya ulaşır ki hasta sürekli uyuşukluğa dönüşen bir baygınlığa düşer ve uzun sürede ölümle sona erer.³¹³

Göz şikâyetleri çeşitlidir ve Buhara sakinleri arasında çok yaygındır. Genellikle *amaurosis*, katarakt ve kirpiklerin göz bebeği içine büyümesinden oluşur. İkinci ağırlı semptomu ortadan kaldırmak için Buharalılar, kirpikleri eğik bir yönde koparırlar. Ancak rahatlama sadece geçicidir, çünkü kısa sürede eskisi ile aynı tanımdaki yenileri çıkar.³¹⁴

Yukarıda adı geçen hastalıklardan bağımsız olarak bazen yarım yıl süren ve hastanın ölümüyle sona eren, sürekli kusmaktan oluşan *Silibişa* gibi diğerleri vardır; Buharalıların düzensiz yaşamlarından kaynaklanan mesanenin rahatsızlanması olan *Silesihaul*; *Sil* veya tüketim; *İstiska* veya su toplaması; *Kesali Fares*, aşırı duyarlılık nedeniyle vücudun tüm bölgelerinin titremesi. Frengi, ülkenin her tarafına yayılmıştır ve her türlü şekilde

³¹² Bu hastalıkla Taşkent günlerinde karşılaşan Schuyler, bölge ahalisi arasında “*Yarra-Afgani*” “Afgan yarası” veya “*Peşe-horde*” yani yenen solucan olarak bilinen bu hastalığın, özellikle çocuklar arasında yaygın olarak görüldüğünden bahsetmektedir. Schuyler, bu hastalığın Taşkent'teki Ruslar tarafından “Sart hastalığı” olarak bilindiğini ifade etmektedir. Burada kaynamış su kullananların veya yıkanmak için kuyudan su alan kişilerin bu hastalığa yakalanma ihtimali olmadığını ifade eden Schuyler, şehir yakınlarında yaşayan ve yıkanmak amacıyla kanal sularını kullananların ise bu hastalığa yakalanma ihtimalinin çok daha yüksek olduğunu belirtmektedir. El ve yüzde ortaya çıkan ve yayılarak deriye işlenen bu yaranın çok kötü huylu olduğunu dile getiren Schuyler, Rus doktorlara göre yerli doktorların bu hastalığın tedavisinde çok daha becerikli olduğunu söylemektedir. (Schuyler, **age**, s. 145).

³¹³ Bu hastalığın verem olma ihtimali yüksektir. (Vurgun, **agt**, s. 245).

³¹⁴ Hanikov gibi Olufsen de Buhara'da insanların çeşitli göz hastalıklarına yakalanabildiğinden bahsetmektedir. Olufsen, bu durumun sebebini Buhara'nın lös kumlarına bağlamaktadır. Olufsen'e göre Buhara ülkesindeki her on kişiden birinde göz hastalığı bulunmaktaydı. Göz hastalıklarına yakalananların bir kısmının tek gözünü kaybettiğini bir kısmının ise tamamen kör olduğunu ifade eden Olufsen, Buhara'da sıcaklığın yüksek olduğu dönemlerde, yerlilerin gözlerini korumak amacıyla genellikle türbanlarına taktıkları karton bir gölgelikle dolaştıkları bilgisini vermektedir. (Olufsen, **age**, s. 259). Olufsen, Rusların Buhara'ya gelişiyle birlikte, göz hastalıklarında azalma görüldüğünü belirtmektedir. Çünkü bazı yerliler, Avrupalılardan bu hususta yardım alıyordu. Fakat Avrupalıların yalnızca başkent civarında ikâmet etmelerinden ötürü bu yardımdan çok fazla insan istifade edemiyordu. (Olufsen, **age**, s. 444-445).

görülmektedir. İnsanlar bu hastalığın pençesine düştükleri gibi bir de iyileşmekle veya Buharalı sahte doktorların hastalarına merhamet etmeden uyguladığı cıva ile zehirlenmekle imtihan olurlar. Sonuç olarak buradaki çiçek hastalığı her yerde olduğu gibi insanların aşılamanın caydırıcı olduğu veya aşılamanın faydalı etkisini kabul etmek istemediği yerlerde, birçok kurbanı feda ettiğini gözlemleyebiliriz. Buhara’da çiçek hastalığından kaçınılabilecek araçlar bilinmesine rağmen bilgi nadiren uygulanır.

3.3.5. Buhara’nın Kabileleri ve Nüfusu

Nüfusun çeşitli doğası - Sebepleri - Yerli halk - Müslümanlığa zorla dönüşümü - Arap yerleşimciler - Samaniler - Özbekler - Çingiz Han’ın istilas - Özbekler ve Moğollar arasındaki mücadele - Emir Timur - Tacikler - Onların barışçıl eğilimi - Kötü özellikleri - Dilencilik eğilimi - Araplar - Hâlâ göçebe - Meslekleri ve karakterleri - Özbekler - Ağır basan kabile - Şubeleri ve alt bölümlerinin numaralanması ve analizi.

Buhara’nın nüfusunu oluşturan kabileleri inceleyen herhangi biri, en heterojen unsurlardan oluştuğunu, onları birleştirmek için sadece bir bağa, yani eşsiz bir dine sahip olduğunu görecektir. Peki aksi nasıl olabilir? Romayı fetheden ve Avrupa’nın silüetini değiştiren milletler güruhuna yakın bir insanlık otağının dibinde bulunan Buhara, dinlendikleri ilk duraklama yeri idi ve bu nedenle her bir sürünün, geçidinin silinmez bir izini geride bıraktığı şaşırtıcı mıdır?

Yerli halk, Buhara’ya göç zamanı ve kökeni bilinmeyen Taciklerdir; biz sadece Harşahi’de, batıdan gelip Zerefşan’a yerleştiklerinde, ülkeyi ıssız bulduklarını biliyoruz. Buhara şehrinin üzerinde durduğu noktayı kaplayan sazlık ormanı, vahşi hayvanlar için bir barınaktı. Tacikliler, Zerafşan’ın kıyılarını ilk süren ve sularını tarlalarının ve bahçelerinin sulanmasında kullanan ilk insanlardı ve bu uzak dönemde ülkelerinin gelişen durumu ile ilgili olarak verilen tüm yalın açıklamaları dikkate alırsak, endüstrileri hakkında çok büyük bir kavram oluşturmamız gereklidir. Ama öyle görünüyor ki emeklerinin meyvelerinden barış içinde zevk almaları kader tarafından uygun görülmedi, Hicri’nin birinci yüzyılının sona ermesinden önce, Arap peygamberin taraftarları huzurlu meskenlerine girdiler ve onları kılıç zoruyla yeni inancı benimsemeye zorladılar. Ancak bu bir kerede gerçekleştirilemedi; dört kez Müslümanlığı reddettiler ve yine dört kez halifeler tarafından onlara gönderilen Arap orduları tarafından tekrar kabule zorlandılar. O zamana kadar yalnızca çölün yoksunluklarını bilen fatihler, Buhara’nın akarsular ile hayat bulan

bahçelerinin bereketli yeşilliklerine uzun süre duyarsız kalamazdılar. Böylece oraya yerleştiler, ancak göçebe alışkanlıklarından vazgeçmeden, Taciklerin yaşadığı köylere yakın çadırlarda kamp yapmaya devam etmektedirler. Arazinin getirilerini toplamakla yetinerek ve yalnızca Kuran’a riayet edilmesini sağlamak için endişelenerek, ülkenin sivil idaresini fethedenlerin ellerine bıraktılar, çünkü biliyoruz ki Buhara, o dönemde Samaniler ırkı tarafından yönetiliyordu. Onuncu yüzyılda, bu prenslerin zayıf yönetimi, iktidarı uzun süreli olmayan Özbekler tarafından tamamen devrildi; on ikinci yüzyılda Buhara Hanlığı, yıkım için bir öfke ile harekete geçen, camileri atları için ahırlara dönüştüren Çingiz Han’ın Moğol ordularının ezici istilasıyla delinmişti ve Buhara’nın renklendirilmesine katkıda bulunan tüm yapılardan yalnızca kaleyi bütünüyle ayakta bıraktı.

Moğollar tarafından Sir Derya’nın batısındaki çöle sürülen Özbekler, bununla birlikte Buhara’daki iddialarından vazgeçmediler ve yavaş yavaş yaklaşarak sırayla Çingiz’in soyundan gelenlerin mülklerine tecavüz etmeye, aralarında korku yaymaya ve Buhara sakinlerini esaret altına almaya başladılar. Bu eyaletteki etkileri o kadar yükselmişti ki on dördüncü yüzyılda Emir Timur onları Buhara’dan kovmadan önce kuvvete başvurmak zorunda kaldı ve atalarının mülkiyetine tekrar kavuştu. Fetihleri, Buhara’yı dünyanın en güçlü imparatorlukları düzeyine erdirdi. Fakat bu durum uzun sürmedi; ölümünden sonra Özbekler, Tatar emirin topraklarında tecavüzlerine tekrar başladı ve on altıncı yüzyılın sonlarına doğru, kendilerini günümüze kadar korudukları bütün Maveräünnehr’in efendilerine dönüştürdüler.

Yukarıdaki sayfalardan Buhara’nın yöneticilerini ve sakinlerini sık sık değiştirdiğini gördük. Art arda yapılan her akında, nüfusun büyük kısmına yeni kabileler eklendi. Bu karışım, özellikle Özbekler hanlığa her girdiğinde daha çok hissediliyordu. Buhara sınırlarından her sınır dışı edildiklerinde bazen Volga ve İrtiş gibi çok uzak yerlere göç ederlerdi ve geri dönüşlerinde kendilerine dost seçtikleri kabileleleri de getirirlerdi.

Şu anda hanlık nüfusu şu ırklardan oluşmaktadır:

Tacikler. Bu yerli sakinlerden Buhara şehrinin baş nüfusunu oluşturan bir kalıntı kalmıştır; diğer şehirlerde hiç yoktur veya çok az bulunmaktadır. Barışçıl eğilimleri nedeniyle, “korkaklık” kelimesini kullanmazsak, savaş benzeri başarılarında herhangi bir rol almaktan kaçınırlar. Karakterlerinin en göze çarpan özellikleri hırs, yalan ve inançsızlıktır. Başlıca suçları hırsızlık suçu, aşırma ve kavgalar olmakla birlikte, büyük tartışmalara katılırlar, ancak nadiren dövüşlerle sona erer. Cinayet, iğrenç doğası nedeniyle değil, bunu yapmak

için yeterli cesarete sahip olmadıkları için aralarında bilinmiyor. Özellikleri, düzenli ve yakışıklıdırlar; genellikle uzun boyludurlar; siyah gözleri ve saçları olan beyaz bir cilde sahiptirler. Giyimlerinde Kuran'ın kurallarına sıkı sıkıya bağlı olsalar da Özbekler arasında gözlemlenenden çok daha büyük bir gösteriş vardır. Konuşmadaki nezaketleri, özellikle de sözlerine hitap eden kişinin yardımına ihtiyaç duyuyorlarsa, genellikle iğrenç hale gelir. Başkalarını gururlandırırken kendilerini de unutmazlar ve Buhara, konuşmanın teması haline geldiğinde, övünmeleri ve küstahlıkları çekilmez hale gelir. Örneğin İmparatorluk Sarayı'na alınacak kadar şanslı olan ve St. Petersburg saraylarının ve yapılarının ihtişamına tanık olan bireyler, sinsi bir gülümsemeyle Buhara hakkında ne düşündüğümüzü sorma cüretini gösterdiler.³¹⁵

Araplar. Sayıları Taciklerinkinden biraz daha fazladır, ama çok sayıda kabile oluşturmaktan çok uzaktırlar. Genel olarak hanlığın kuzey kısımlarına dağılmışlardır, genel merkezleri Vardanzi ve Semerkand civarındadır. Atalarının alışkanlıklarından vazgeçemediler ve iklimin sertliğinin çadırlarını *kibitka* ile değiştirmeye teşvik ettiği bu

³¹⁵ 1863 yılında Buhara'yı ziyaret eden Macar asıllı seyyah Arminius Vambéry, Hanikov'un ifadelerine paralel olarak "*Orta Asya'nın kadim ahalisini oluşturanlar, Hiyve'de Sart, burada Tacik denilen halktır. Tacikler, Buhara'da her yerden daha çok bulunuyordu*" ifadelerini kullanmaktadır. (Arminius Vambéry, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdulhalim, Haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 164). Buhara'nın sakinlerini fethedenler ve fethedilenler olarak iki ana sınıfa ayıran Meyendorff ise fetheden Özbeklerin burada önde olduğunu, kendilerini buranın yerli halkı olarak gören ve muhtemelen Soğdluların soyundan gelen Taciklerin ise Özbeklerden sonra geldiğini ifade etmektedir. Dalkavuk ve düzenbaz bir karaktere sahip olduklarını belirterek Buhara halkı hakkında ağır eleştirilerde bulunan Rus seyyah, bu durumu despotik yönetimin halk üzerindeki etkisi olarak göstermekte ve üstelik bu durumun bütün doğu milletlerinde bu şekilde olduğunu beyan etmektedir. Meyendorff'a göre Buhara'da yaşayan Tacikler, siyah saçları ve iyi ten renkleri ile Avrupalı özelliklerine sahiptir ve bununla birlikte genel olarak kısa boylu kimselerdir. Tacikler, doğası gereği sahte, aldatıcı, hilekâr ve açgözlü olmalarına rağmen daima yumuşak, iyimser ve yardımsever olarak görünmektedirler. Taciklerin paraya olan düşkünlüklerinin insanlıklarını yok ettiğini ve Taciklerin kölelerine karşı en acımasız efendiler olduğunu bildiren Meyendorff, diğer taraftan ise onları çalışkan ve enerjik bir millet olarak göstermektedir. Taciklerin ticaret, zanaatkarlık ve tarım alanlarında yetenekli olduklarını da sözlerine ekleyen Meyendorff, Buhara'da yaşayan Taciklerin büyük kısmının okuryazar olduklarını ve din adamları hariç Buhara'nın en medenî sınıfını oluşturduklarını bildirmektedir. Seyyaha göre Tacikler, ciddi derecede korkaktır ve Buhara'da bulunduklarından beri daima ikincil derecede rol oynayan bu milletin, hiçbir zaman yönetimi ele geçirmek gibi bir cesaretleri de olmamıştır. Meyendorff, Özbeklerin Taciklerden farklı olarak savaşı bir ruha sahip olduklarını ve askerî alandaki heyecanlarının ise komşularıyla olan sürekli mücadelelerden ileri geldiğini belirtmektedir. Seyyaha göre sıradan bir Özbek bile yaşadığı toprağın fatihlerinin ataları olduğunun bilincindedir ve haklı olarak bununla iftihar eder. Özbeklerin mensup oldukları millete dair gururları, bilhassa Özbek olup olmadıkları sorulduğunda ortaya çıkar. Zira bu soruya büyük bir ihtimamla "evet" yanıtı verirler. (Meyendorff, **age**, s. 39-41). Amerikalı seyyah Schuyler ise Tacikler ve Özbeklerin sadece dış görünüşleri ile değil, aynı zamanda karakterleri ile de birbirlerinden kolayca ayrıldıklarını ifade etmektedir. Özbeklerin, Tacikleri küçük görmelerine rağmen onlara bağlılığından bahseden Schuyler, Taciklerin de Özbeklere aşağılayıcı davrandıklarını ve hatta kendilerini Özbeklerden üstün görmelerine rağmen birbirleriyle evliliklerinin de nadir olmadığını belirtmektedir. (Schuyler, **age**, s. 105-106). Buhara nüfusunun başlıca olarak Özbek ve Taciklerden oluştuğunu söyleyen Olufsen ise buradaki diğer yabancıların bir tür misafir olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Seyyah, Özbeklerin Türkçe, Taciklerin ise Farsça konuştuklarını ve birbirlerini anlamamalarına rağmen birbirleriyle çok yakın yaşayan iki topluluk olduğunu belirtmektedir. Olufsen'e göre Buhara'daki Tacikler, nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktaydı. (Olufsen, **age**, s. 283-285).

farklılıkla gezgin bir yaşam sürmeye devam ediyorlar. Sadece mesleklerinin doğası gereği zorunlu olarak sabit konutlarda yaşarlar. Özellikleri kökenlerini ele verir; gözleri büyük ve saçları siyahtır ve güneş ışınlarının etkilerine karşı çok hassas olan ciltleri, genellikle maruz kaldıklarında neredeyse siyahlaşır. Aralarında Arapça konuşmaktadırlar, ancak kendi yarımadalarında konuşulan saf bir Arapça değildir bu. Başlıca meslekleri koyun yetiştiriciliğinden oluşur ve çarşıları esas olarak siyah ve kahverengi postlar veya koyun derileri ile donatırlar. Karakterleri hakkında olumlu bir sonuca varmamızı sağlamak için aralarında çok kısa zaman geçirdik; bununla birlikte ahlâki nitelikleri bakımından Taciklerden daha yüksek gibi görünmektedirler, zira Buhara’da kaldığımız süre boyunca, onların dâhil olduğu kötü bir haber duymadım. Buharalıların, onları görgüsüzlük ve edep bilgisizliği ile suçladıkları doğrudur. Ancak anladığım kadarıyla, bu kusur olarak belirtilen dedikodular, Arapların Tacikliler gibi sizi övgülerle boğmamalarından ibarettir.

Özbekler, kuşkusuz Buhara’da üstün olan ırktır, sayıları çok fazla olduğu için değil, onları birbirine bağlayan bağlar olduğu için bu böyledir. Onlar Kırgızlarımız gibi kollara ve alt şubelere ayrılırlar ve aralarında belirli bir hatıra sahip olan büyükleri veya beyleri vardır. Ancak kamplarını ve yaşam tarzlarını tanımlamaya başlamadan önce, ilk etapta, bütün Özbek kollarının, bazı alt bölümleriyle birlikte, “Nassed Nameti Uzbekia” (Nesebname-i Özbek) adlı çalışmada numaralandırdıkları gibi bir tablo vermek yararlı olabilir. Bunlar aşağıdakilerdir:

1. Mangıt

I. Tuk Mangıt

II. Ak Mangıt

III. Kara Mangıt

2. Ming

3. Yüz

4. Kirk

5. Ung

6. Ungaçit

7. Calair

8. Saray

9. Kungrad

I. Kancagali

1. Urus

2. Kara-kursak

3. Çullik

4. Kuyan
5. Kuldauli
6. Miltek
7. Kurtugi
8. Gale
9. Tup-kara
10. Kara
11. Kara-bura
12. Nogay
13. Bilkelik
14. Dustnik

II. Oinli

1. Ak-Tana
2. Kara
3. Çuran
4. Türkmen
5. Kuûk
6. Bişbala
7. Karakalpak
8. Kaçay
9. Hac-beça

III. Kuştamgalı

1. Kul-Abi
2. Barmak
3. Kuçahur
4. Kul
5. Çuburgan
6. Saferbiz
7. Dilberi
8. Çaçaklı

IV. Yaktamgalı

1. Tartagu
2. Aga-Maylı
3. İşikalı
4. Kızın-Zili

V. Kır

5. Uguyli
6. Bukaçlı
7. Kaygalı
1. Cuzili
2. Kusaulı
3. Tirs
4. Balıklı
5. Kuba

10. Yelçin (Alçin)	39. Uy-Maut (Uymaut)	68. Buzaçi
11. Argun	40. Aralat (Arlat)	69. Sihtiyan (Sahtiyan)
12. Nayman	41. Kireit (Kiriit)	70. Betaş (Bataş)
13. Kıpçak	42. Ungut	71. Yagrini
14. Çiçak (Çakmak)	43. Kangıt (Tangut)	72. Şuldur
15. Oyrat	44. Kaleuat (Calaut)	73. Tümay
16. Kalmak	45. Masad (Mamasit)	74. Tileu (Tilau-Tilav)
17. Kar-tu (Karluk)	46. Murkut (Mirkit)	75. Kir-dar (Kardari)
18. Burlat (Buyaut)	47. Berkuut (Burkut)	76. Kirkin (Kirgin)
19. Buslak	48. Kuralas	77.
20. Samarçin (Simircik)	49. Uglan (Ukılan)	78. Uglan
21. Katagan	50. Kari	79. Gurlet
22. Kaleçi (Kiliçi)	51. Arab	80. İglan
23. Künegaz (Kilikas)	52. Ulaçi (İlaçi)	81. Çilkes (Çirkas)
24. Bütrek (Burat)	53. Culegan (Cuburgan)	82. Uygur
25. Uzoi (Ubrat)	54. Kişlik	83. Agir (Agar)
26. Kabat (Kiyat)	55. Ghedoi (Kiray)	84. Yabu
27. Kitay	56. Türkmen	85. Nargil (Targil)
28. Kangli	57. Durmen (Durman)	86. Yuzak (Turgak)
29. Uz (Uriyuz)	58. Tabin	87. Kahet (Kohat)
30. Çupleçi (Cunalahi)	59. Tama	88. Naçar
31. Çupçi (Kuci)	60. Rindan (Ramadan)	89. Kucalık
32. Utarçi	61. Mumin	90. Buzan
33. Upuleçi (Kulaçi)	62. Uyşun	91. Şirin
34. Culun	63. Beroi (Badan)	92. Bahrin
35. Cid (Ciyit)	64. Hafız	93. Tume

36. Cuyut	65. Kingiz	94. Nikuz (Nügüz)
37. Çil-Cuyut (Calciut)	66. Uyruçi (Avırçi)	95. Mugul
38. Buy-Maut (Turmut)	67. Cuyret (Curat)	96. Kayan
		97. Tatar ³¹⁶

Bahsettiğimiz kabilelerden Buhara Hanlığı'nda yirmi sekiz tane vardır, yani;

1. Kısmen Karşı çevresinde ve kısmen Buhara'nın yakınında farklı yerlerde kamp yapan Mangıtlar. Birçoğu, özellikle yaşlı kimseler, bu iki şehirde de bolca bulunmaktadır.
2. Buhara ve Kermine arasında kamp yapan Kitaylar.
3. Ziyaeddin yakınlarında yaşayan Naymanlar, kavga davalarında ilk etapta bu yerin şefine başvururlar.
4. Katta-Kurgan ve Semerkand arasında göçebe bir yaşam süren Kıpçaklar.
5. Semerkand'tan Karşı'ye giden yola yakın kamp yapan Saray.
6. Kabilesinin bir kısmı Karşı'ye yerleşen Kungradlar, bir kısmı da bu şehir ile Şehr-i Sebz dağları arasında kamp kurmaktadır.
7. Türkmenler, Amu Derya üzerinde kamp yaparken, diğerleri aynı nehrin kıyısındaki köylerde yaşamaktadırlar.
8. Karşı ve Buhara arasında kamp yapan Araplar.
9. Buzaçi, Buzaçi yakınlarında, Karşı'den Buhara'ya giden yolda bulunurlar.
10. Hicduane ve çevresinde yerleşik bir yaşam süren Durmenler.
11. Miyankal'deki Hıtay-Nayman kabileleriyle birlikte, kısmen Buhara Tümen'in güney kesiminde yerleşik bir yaşam süren veya kısmen göçebe olan Yabular.

³¹⁶ Buhara Hanlığı'nda nüfusun ve ordunun da büyük çoğunluğunu meydana getiren Özbek kabileleri, etnik yapı ve siyasî geçmiş bakımından farklı unsurlardan oluşmaktaydı. Şibanilerin Deşt-i Kıpçak'tan Maveraünnehr'e hareket ettikleri XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar geçen uzun sürede bu kabilelerin sayısı çeşitli kaynaklarda 32 ve 92 olarak belirtilmektedir. 1718-1725 yılları arasında Buhara'da bulunan İtalyan Florio Beneveni de Özbek kabilelerinin sayısını 32 olarak vermektedir. Mangıtların Buhara'da iktidarı ele geçirdiği XVIII. yüzyılın ortalarında da bu sayı 32 olarak belirtilmektedir. 1781 yılında bölgede bulunan Rus elçi Mendiya Bekçurin ise Özbek kabilelerinin sayısını 92 olarak vermektedir. Buradan hareketle 32 Özbek kabilesinin zaman içerisinde parçalanarak 92 şubeye ayrıldığı sonucuna varılmaktadır. Esasen Özbeklerin 92 kabile olduğuna dair verilere, XVI. yüzyıl kaynaklarında da açıkça rastlanmaktadır. Bunlardan biri olan *Mecmuatü't-Tevarih* adlı eserde 92 Özbek kabilesinin liste halinde verildiği görülmektedir. (Ükten, **age**, s. 66). Bununla birlikte *Tarih-i Ebu'l-Hayr-Hanî*, *Abdullahname*, *Mektubati Allami*, *Nesebname-i Özbek*, *Mecmuu'l-Garâib*, *Salname-i Hoca Ebu'l Hâkim Termizi*, *Tarihçe-i Sami* isimli eserlerde de Özbeklerin 92 kavimden oluştuğu bildirilmektedir. (Zebiniso Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", **Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)**, 1/2 (2017), s. 167). Neticede Özbek kabilelerinin sayısının 32 ve 92 olduğuna dair kaynaklarda farklı görüşlere rastlamaktayız. Hanıkov ise görüldüğü üzere Özbek kabilelerinin sayısını 97 olarak vermekte ve bunların 28'inin Buhara'da hâlâ yaşadığından bahsetmektedir.

12. Cid (Ciyit)

13. Kısmen Amu Derya kıyılarında bulunan ve kısmen göçebe veya Türkmenlerle yerleşik bir yaşam süren Cuyut.

14. Hepsi Buhara Tümen’de yerleşik bir yaşam süren Bataş.

15. Miyankal’de kamp yapan Yagrini, diğer kabilelerle karışmıştır.

16. Kır.

17. Ung.

18. Ungaçit

19. Kalmak

20. Katagan

21. Galyaçi

22. Uzoi (Ubrat)

23. Cil-Cuyut (Calciut)

24. Kireit (Kiriit)

25. Gurlyat

26. Yuikhun

27. Uygur

28. Tatar

Bu kabilelerin ikâmet yerleriyle ilgili olarak yazarı bilinmediği için kısmen bir şey söylenemez ve zaten bu önemsizdir, zira ayrı ayrı kamp kurmazlar, ancak daha önce bahsedilen diğer kabilelerle karıştırılır veya hanlığın şehirlerinde yerleşik bir yaşam sürerler.

Yukarıda belirtilen kabilelerden bağımsız olarak genellikle aşağıdakilerin isimleri sıklıkla duyulur:

1. Diğer kabileler arasında yayılan Çağataylar.

2. Buhara’da yerleşik bir yaşama öncülük eden Aymaklar.

3. Karşi’de aynı şekilde yaşayan Karluklar.

4. Karşı semtinde kamp yapan Kauçin. Ve son olarak

5. Her ne kadar hanlıkta bulunduklarının farkında olsak da kamp yerleri bilinmeyen Kureme.

Özbeklerin ana köklerinde bu kabilelere yer veremedik, çünkü onlar bize rehberlik eden eserde yer alan ırk tablosunda numaralandırılmıyorlar. Bununla birlikte yukarıda belirtilen Özbek köklerinin bölümlerinden birinin alt bölümlerini oluşturmaları muhtemeldir.

Buhara'daki Özbeklerin en eski kolu *Mangıt*'tır ve devam eden hükümdarlık hanedanlığı, onun *Tuk* adlı bir kolundandır. Bu avantajdan bağımsız olarak, kol başka ayrıcalıklara da sahiptir.

Özbeklerin fiziksel karakteri - Onların yerleşik, tarımsal ve göçebe olarak ayrılımları - Kibitkalar - Gıda - Kamplarındaki birkaç at sürüsü - Koyun besleme - Aullarının içi - Aile fotoğrafı - İnsanların kibiri ve umursamazlığı - Meraklı ve heyecan verici bir oyun olan Kuk-bari - Tehlikeli doğası - Emir buna katılması - Özbeklerin düşük ahlâki karakteri - Suçluların infazı - Gece cinayetleri - Cehalet - Dinî fark - İranlılar - Hanlıkta bolca bulunmaları - Şiiliğe kalpten bağlı olmaları - Özbek tahakkümüne karşı olmaları - Yine de emir tarafından güvenilir olmaları.

Özbeklerin dış görünümü bize daha büyük gözleri olması ve biraz daha yakışıklı olmaları dışında Moğol ırkını güçlü bir şekilde hatırlatıyor; bunlar genellikle ortalama boyutta adamlardır ve sakallarının rengi kırmızı ve koyu kumral tonu arasında değişir, az sayıda ise siyah saçlı bulunur. Elbiseleri çok sadedir, esas olarak *hilatlar* veya dökümlü *alaca* elbiseleri (kalın ipek libaslar) veya *armek* denilen deve kılı kabanlarından oluşur. Başlarının etrafında türban şeklinde, kendi üretimleri olan kaba bir şalı, genellikle kırmızı boyalı veya başka şekilde boyanmamış, ancak orijinal kirli beyaz rengini koruyarak büküyorlar.

Özbekler, yaşam tarzlarına göre üç başlık altında sınıflandırılabilir: 1. Yerleşik Özbekler, 2. Kamp hayatı sürdürmeye devam etmelerine rağmen tarımla meşgul olanlar, 3. Tamamen göçebe olanlar. Her bir ayrı kolun üç tarzdan hangisine ait olduğunu kesin olarak belirlemek imkânsızdır, çünkü her birinden, göçebe bir yaşam süren bazıları ve şehirlere yerleşmiş olanları vardır.

Yerleşik alışkanlıklarında Taciklere benzemektedirler, ancak ticaretlerini sürdürürken ilişkilendirildikleri daha medenî uluslar gibi kibarlıkları Taciklere benzememektedir.

Gezgin Özbekler, Kırgızlarımız gibi *kibitki*³¹⁷de yaşamaktadırlar, ancak Kırgızların çadırı daha kötü durumdadır.

Dış keçe genellikle siyah veya koyu gri renktedir, ancak iç kısım, Kırgızların çadırlarından daha zevkli bir şekilde süslenmiştir. Çünkü Özbekler, kenarlar boyunca el dokuması küçük halılar asar ve işlemler kaba, genel olarak kasvetli bir tonda, özellikle koyu kırmızı veya tuğla renginde olsa da onların varlığı çadırı avantajlı bir hale getirir ve temiz görünümü verir. Buna mukabil olarak yemekleri oldukça monotondur, ağırlıklı kullandıkları ürün koyun etidir.

Pişmiş ekmeği kullandıklarına şahit olmadık ve *Kımız* (mayalanmış kısırak sütü) sadece büyük at sürüleri besleyenler tarafından içilir; örneğin Miyankal'de, Özbek kamplarının büyük kısmında bu tür sürülerin yokluğu, benim gibi Kırgızlar hattımızın kamplarındaki muazzam at sürülerini görmeye alışkın biri için küçük bir sürpriz olmuştur.

Çok homojen olan yaşam biçimleri, mera alanının azlığı nedeniyle kamp yerlerini değiştirmekte yaşadıkları güçlüklerle daha da artmaktadır. Onların ana meslekleri koyun sürüsü yetiştirmektir. Çıplak çocukların, koyunları *aul*³¹⁸ etrafında sürdüğü görülürken, şef kibitkada kayıtsız bir şekilde oturur ve tüm ev işlerini ne dış görünüşte ne de giyim olarak Kırgız kadınlarına benzeyen Özbek kadınların bakımına ve idaresine bırakır. Aulun iç kısmında yarı çıplak çocuklar köpeklerle uğraşırken ve kavga ederken veya iki telli bir udun tellerine vurarak ve garip sesler çıkartarak haşarılık edebilirler. Bir kişi, bu aulların büyüklerinin kendilerine verdikleri önemi konuşmalarına yansıtırken ve birbirlerine *yüzbaşı*, *mehrembaşı*, *yesavulbaşı* vs. gibi nereden edindiklerini yalnızca Tanrı'nın bileceği unvanlarla nasıl taltif ettiklerini görünce kesinlikle gülümsemesini saklayamaz. Kendi ülkelerinde olan bitene olan meraka bu kadar düşkün olmaları her türlü akıl ve mantığın ötesindedir. Örneğin Semerkand'dan Karşı'ye olan iki günlük yolculuğum sırasında bir aulda durdum ve aulun şefi, Abdul-Halik Desturhancı'nın tam on sekiz ay önce Muhammed Şeref Topçubaşı'nın yerine vezir olarak atandığından hâlâ habersizdi.

Nayman-Hıtay ve diğerleri gibi büyük at sürülerine sahip kabileler arasında, gençler arasında aşağıdaki gibi tanımlanabilecek *kuk-bari*³¹⁹ adlı bir oyun var:

³¹⁷ Kibitkanın çoğulu. (Khanikoff, *age*, s. 81).

³¹⁸ Türkçe kökenli olan “aul” kelimesi, muhtelif Türk dillerinde köy anlamına gelmekte ve konar-göçer Kazak Türkleri arasında da sıklıkla köy anlamında kullanılmaktadır.

³¹⁹ Buhara'da en çok oynanan oyunlardan biri olan tarihi “kökbörü” oyunu, günümüzde hâlâ Türkistan Türklerinin en sevilen ata sporlarından biri olma özelliğine sahiptir. At sırtında oynanması dolayısıyla atlı bir spor olarak da tanımlayabileceğimiz bu oyunda yarışan kişi, daha önceden sürüden alınarak öldürülen bir

Yüz veya daha fazla binici bir araya gelir ve gruplarından birini seçtikten sonra, onu misafirleri oldukları kişiye ait sürüden bir oğlak getirmeye gönderirler. Haberci, işini yerine getirirken oğlağın boğazını keser ve sağ eliyle iki arka ayağından sıkıca kavrar, gruba katılmak için acele eder. Diğerleri, onun uzaktan döndüğünü görür görmez, onu karşılamak için ileri doğru bastırır ve kesilen hayvanı elinden kurtarmaya çalışır. Nadiren herhangi biri, leşin tüm gövdesini ya da sadece bir uzvunu veya bir parçasını koparma gibi bir başarı elde etse de ardından ganimeti paylaşmak isteyen arkadaşları tarafından takip edilir. Oyun, grup katılımcılarından biri evine büyük bir dilim et taşımayı başarana kadar sürer ve böylece bu şamata biter.

Oyunun heyecanı öylesine fazla bir seviyeye taşınmaktadır ki cinayetler bile bazen işin içine karışabiliyor. Bu durumda hukukun gücünü edinen adetler, ölenlerin *kuk-bari* oyununda öldürüldüğü ispatlanabilirse, katledilenlerin katillerin elinden tazminat isteme hakkının olmadığını söyler. Bana emirin bile sonbaharda Semerkand'ı ziyaret ettiğinde bu oyunlara katıldığı ve herhangi biri tarafından itilirse veya kırbaç ile kırbaçlandığı takdirde gücenmediği söylendi, çünkü kesilen oğlak için ilk kapışmada zorluklar olacağından, bu tür darbelerden kaçınılması pek mümkün değildir, zira tüm biniciler oyunda sıkış tıktık olmaktadır ve her biri *kamçı*larını savurarak atının yolunu açmaya çalışır.³²⁰

Tacikler gibi Özbeklerin ahlâkı lehinde de çok az şey söyleyebiliriz, ancak ilkinin tavırlarında daha dürüst olması dışında. Bu nedenle Taciklerden daha kolay bir şekilde yağmacılık, yağma ve cinayet suçu işlerler. Buhara'da kaldığımız sekiz ay boyunca, emirin emriyle infaz edilen otuz-otuz beş suçludan çoğu, yukarıdaki suçlardan biri veya diğeri nedeniyle ölüme mahkûm olan Özbeklerdi.

Ancak bu tür şiddet eylemleri kurulda belirlenmesine rağmen herhangi bir cesaret sonucu yönlendirilmezler, zira yasadan daha iyi kaçmak için saldırdıklarına üstün bir sayı ile genellikle geceleri saldırmaktadırlar ve saldırıya uğrayan tarafından alt edilme riski taşımamaktadırlar. Bununla birlikte bu tür saldırılar nadirdir ve bir kabile başka bir kabilenin atlarını uzaklaştırdığında, davacı taraf soyguncuları yasal yollarla takip eder.

Çok azı okuma ve yazma öğrenir ve bunlar genellikle şehirlerde ikamet edenlerdir; Özbekleri aullarında hiç namaz kılarken (veya belirli saatlerde dua ederken) görmememe

kuzu veya oğlağı yanına alarak at sırtında kaçır. Bu sırada diğer oyuncular ise hayvandan pay alabilmek adına çaba sarf ederler. (Doğan, Erdoğan, **age**, s. 355).

³²⁰ Topukların üzerine gitmek anlamına gelen Fince *kuker-bali* kelimesinin, Özbeklerdeki *kuk-bari* ile benzerlik ilişkisi olup olmadığını merak etmek tuhaf olacaktır. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 85).

rağmen bu onların bağınaz tutucu kimseler olmalarını engellemiyor; bana söylenene göre törenlerini bayram zamanlarına, şehri ziyaret ettikleri zamanlara saklarmış.

Persler (Farslar). Bunlardan, özellikle de küçük gruplarda getirilen Pers esirleri olarak Buhara'da önemli bir sayıda vardır. Bununla birlikte bu insanların büyük çoğunluğu, Emir Seyid³²¹'in hâkimiyetindeki Merv'den, bu şehrin egemenliği düştüğünde nakledilmiştir. Onu zayıflatmak ve böylece kendi güvenliğini sağlamak görüşüyle, 40.000 ailenin Merv'den Semerkand semtine nakledilmesini emretmiştir. Buhara Persleri ise bunların başlıcalarıdır.

Pers nüfusu, düzgün özellikleri ve gür siyah saçlarıyla kolayca ayırt edilir. Dillerinde Sünni inancına mensup olduklarını söylemelerine rağmen kalplerinde Şii olup, bu nedenle Buharalılardan nefret etmektedirler ve Özbeklerin gücünü sarsabilecek herhangi bir siyasî devrimi sevinçle selamlamaya hazırdırlar. Nadir Şah'ın seferlerinin gölgesinde yaşamaktan hoşlanmakta ve kesin olarak bir dönemde veya başka bir zamanda, benzer bir seferin olacağını, kesinlikle uzak olmadığına inanmaktadırlar. Fakat tüm bunlara rağmen emir ve Buhara'nın büyük adamları, kendilerine karşı acımasız olan Perslere güveniyorlar. Örneğin Buhara'nın 500 düzenli birliğinden 450'den fazlası Perslerden oluşmaktadır ki bunların başları da yine aynı millettendir.³²² Dostarçi (?) de ya özgür iradeyle getirilmiş ya da Merv'de daha önce yaşayanların soyundan gelmiş olan Perslerle çevrili durumdadır.

³²¹ 1800-1826 yıllarında Buhara tahtında hüküm süren "seyid" lakaplı Emir Haydar'dan bahsedilmektedir.

³²² Buhara'da büyük çoğunluğunu Perslerin oluşturduğu ifade edilen düzenli birliklere "serbazi" adı verilmektedir. Buhara ordusunda önemli bir yere sahip olan bu düzenli birliklerin kuruluşunda hassa sisteminin geleneksel yapısı örnek alınarak kölelerden oluşturulmuştur. Yine bu geleneğe bağlı olarak serbazi birliklerini oluşturan kölelerin, devletin kurucu unsuru olan Özbekler ile aynı kökenli olmamasına da dikkat edilmiştir. Böylece serbazi birliklerinin temel yapı taşı olarak karşımıza İranlılar (Persler) ve Ruslar çıkmaktadır. Rus ve İran askerî yapısı örnek alınarak oluşturulduğunu gördüğümüz serbazi birlikleri, bu yönüyle Buhara Emirliği'nin diğer askerî birliklerinden ayrı bir yer tutmaktadır. Serbazi adı verilen düzenli birliklerin oluşturulmasında, Buhara emiri Nasrullah'ın merkezileşme siyasetinin önemli bir payı olduğunu görmekteyiz. Emir Nasrullah, merkezî iradeyi hâkim kılabilmek adına artık kabile reislerinin silahlı gücüne ihtiyaç olmadan da hareket edilebileceği ve kendi kabile unsurlarından bile olmayan, tamamen şahsına bağlı merkezî bir ordu oluşturma gerekliliğini idrak etmişti. Emir Nasrullah'ın merkezileşme siyasetini hayata geçirebilme noktasındaki en önemli yol göstericisi ise Buhara ordusu başkomutanı olan İranlı Naib Abdussamed olmuştur. Emir Nasrullah'ın, Naib Abdussamed öncülüğünde hayata geçirdiği askerî reform, düzenli bir piyade birliği ile onlara destek amaçlı faaliyet gösteren topçuları kapsamaktaydı. Türkistan'ın ilk düzenli ordusu olarak tanımlayabileceğimiz serbaziler, bilhassa Hokand üzerine yapılan askerî harekâtlarda önemli başarılar elde etmişlerse de XIX. yüzyıl askerî teknolojisiyle kıyaslandığında çağının hayli gerisinde kaldığı bir gerçektir. Nitekim bu düzenli birliklerin, dönemin şartlarına göre askerî alanda geri kalmış olan Türkistan hanlık ordularına üstün gelmesi de aslında olağan bir durumdur. Öte yandan serbazilerin farkındalığı, kuruluş yıllarındaki faaliyetlerle sınırlı kalmıştır. Bu düzenli birliklerin istenilen gelişime ulaşamamasında pek çok unsur etkili olmuşsa da en önemli sebep, serbazilerin sayısının belli bir seviyeye getirilememesi ve serbazileri destekleyecek farklı birimler kurulamamasıdır. Kaynaklara göre XIX. yüzyılın ortalarında sayıları 4.000 olarak görülen serbaziler, kesinlikle modern yapıda bir ordu ile boy ölçüşecek durumda değildi. (Ükten, **age**, s. 93-102).

Yahudiler, az olanlar ve ezilenler - Acımasız masraf düzenlemeleri - Yahudiler ve yabancıların mevcut hükümetten hoşnut olmamaları - Cehalet - Adalet - Onlara nasıl uygulandığı - Çingene kabileleri - Falcılar - Onların imtiyazları ve meslekleri - Kırgız ve Karakalpaklar - Onların yemeği - Nasrullah'a karşı hoşnutsuzluk - Buharalı nüfusunun heterojen doğası - Dezavantajı - Nüfusun doğru bir tahminini oluşturma zorluğu - Müslümanların yoğun kitlelerde yaşaması - Buhara'da yaklaşık iki milyon kişinin yaşaması.

Yahudiler nüfusun çok önemsiz bir bölümünü oluşturuyor; hanlıkta uzun süredir bulunmalarına rağmen bu durum böyledir. Büyük çoğunluğu Buhara'da, diğerleri Katta-Kurgan, Semarkand ve Karşi'de yaşıyor.³²³ Bütün bu yerlerde şehirlerin ayrı bölgeleri kendilerine tahsis edilir, bunların dışında yerleşmeleri yasaklanmıştır ve bu nedenle Müslümanlarla karışamazlar. Hakları ve ayrıcalıkları aşırı derecede kısıtlanmıştır; örneğin bir türban takmaya cesaret edemezler, ancak başlarını dar bir koyun derisi şeridi ile kenarlı, iki parmakdan daha geniş olmayan koyu renkli bir kumaştan küçük başlıklar ile örtmelidirler. Ne alaca hilatlardan başka kıyafetler giymelerine ne de bellerini geniş bir kuşakla veya bir şalla sarmalarına izin verilir, ancak bellerinin etrafında bir ip sarabilirler. Bu ayırt edici işareti gizlemelerini önlemek için kuşaklı hilat üzerine dökümlü herhangi bir giysi giymeleri kesinlikle yasaktır. Ancak maruz kaldıkları en ürkütücü ve aşağılayıcı zulüm ve hayattaki aktif uğraşlarını kısıtlayan şey, at sırtında veya eşek üzerinde şehrin duvarlarında gezinmenin yasaklanmasıdır. Bu yasak, diğerlerinden daha şiddetli hissedilir, çünkü bol yağın yağmur sonrasında Buhara sokakları, derin çamur nedeniyle sadece yaya yolcular tarafından değil, at sırtında bile zorlukla geçilebilir. Buna ek olarak herhangi bir

³²³ Türkistan'daki Yahudi varlığı oldukça eskiye dayanmakla birlikte, bölgedeki Yahudi sayısının Hristiyanlardan daha fazla olduğu da bilinen bir gerçektir. (Bacon, **age**, s. 31). Türkistan'da sayılarının en fazla bulunduğunu bildiğimiz Buhara'daki Yahudi topluluğunu tanımlamak amacıyla "Buhara Yahudileri" tabiri sıkça kullanılmaktadır. (Durmuş Arık, **Buhara Yahudileri**, Berikan Yayınları, Ankara 2011, s. 49-50). 1832 yılında Buhara'da bulunan Burnes, Buhara'da Meşhed şehriden göçmüş olan toplam 4.000 Yahudi'nin bulunduğunu, 1843 yılında Buhara'ya gelen İngiliz Joseph Wolff, bütün hanlık sınırları içerisinde muhtemelen 10.000 kadar Yahudi bulunduğunu, Mohan Lal ise Buhara'daki Yahudi sayısının 3.000'den fazla olmadığını belirtmektedir. (Ahmet Kütük, **Buhara**, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 92). 1863 yılında Buhara'da bulunan Vambéry, hanlıktaki Yahudi sayısını yaklaşık 10.000 olarak vermektedir. Hanlıktaki Yahudilerin çoğunlukla Buhara, Semerkand ve Karşi'de ikamet ettikleri bilgisini vermektedir. (Arminius Vambéry, **Travels in Central Asia Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand. Performed in the Year 1863**, Preager Publishers, Washington 1970, s. 372). 1890'lı yıllarda bölgede bulunan Olufsen ise emirlikteki Yahudi sayısını 4.000 civarı olarak vermektedir. (Olufsen, **age**, s. 297). Buhara'daki Yahudiler'e dair önemli malumatlar veren Meyendorf, bütün Türkistan şehirleri arasında en fazla Yahudi nüfusunun Buhara'da bulunduğunu ve buranın doğudaki ana ikametgâhları olarak görülebileceğini belirtmektedir. Sayıları az olmakla birlikte Meşhed, Belh, Semerkand, Herat ve Hive'de de Yahudilerin ikamet ettiğini ifade eden Meyendorf, Bedaşan, Hokand ve Kaşgar'da ise Yahudi sakinleri bulunmadığını söylemektedir. (Meyendorf, **age**, s. 34-35).

Müslüman, herhangi bir sorumluluk üstlenmeden şehirdeki bir Yahudi'ye vurabilir ve onu duvarların dışında aynı şekilde cezasızca öldürebilir.

Durum böyleyken, Yahudiler üzerine bu şekilde yüklenen yanlışlardan ötürü onların olası bir değişimi bekleyip beklemedikleri merak edilmemelidir ve her yabancıya, özellikle Hrisityanlara karşı gösterdikleri iyi mizacı, esas olarak bu sebebe atfetmeliyiz ve daha da ötesi Asyalı görüşlerine göre ne biz ne de İngilizler, o ülkeyi casusluktan başka görüşlerle ve dolayısıyla Buharalılara karşı kötü niyetlerden başka amaçlar için ziyaret etmeyiz. Buhara Yahudileri, kendilerini ziyaret eden kendi vatandaşlarının ifadelerine göre hayal edilebilecek en cahil insanlardır. Önemli bir çoğunluğu kendi diliyle tanışmamıştır, daha büyük bir kısmı hâlâ okuma bilmemektedir. Yahudilerin ahlâkı neredeyse her yerde aynıdır; bu nedenle konu üzerinde durmaya gerek yok ve ifadelerimizi, bir Yahudi herhangi bir suçtan ilk kez suçlu bulunursa ölüm cezasına çarptırılmadığını, alternatif olarak inancına tövbe ederek yaşamını kurtarmasına izin verildiğini gözlemleyerek sonuçlandıracağız. Eğer suçlu her zaman böyle bir durumda şartı kabul ederse, Yahudilerin yaşadığı mahalleden evli ise eşinden boşanarak derhal uzaklaşır ve en küçük bir terkinde öldürülmesi için Kuran'ın tüm emirlerini takip edip etmediği sıkıca izlenir.

Buhara'da, dış görünüşlerindeki benzerliğinin yanı sıra yaşam tarzlarından dolayı çingene ırkı arasında yer almaya meyilli olduğum üç kabile var. Bunlara *Jughi*, *Mezeng* ve *Liuli* denir. Buhara'daki Müslümanlar aralarında sınıflandırılırlar, ancak kadınları örtüsünü giyinmede ve erkekler namazlarına veya dualarına katılmada çok fazla titiz değiller (hatta onları telaffuz edip edemeyeceklerinden şüphe edebiliriz), diğer ülkelerdeki kardeşleri gibi neredeyse hiç inanca sahip olmadıkları oldukça iddia edilebilir. Buhara ve diğer şehirlerde çok sayıda yerleşmişlerdir, onların başlıca ticaretini sülük gibi yapışmak ve insanların fallarına bakmak oluşturur. Göçebe bir yaşam sürer, bez çadırlarında (kaba pamuklu şeyler) kamp yaparlar. Daha önce Özbeklerin bulunmadığı bu yerlerde, hanlığın tüm göl ve nehirlerinin yakınında durabilirler; bunun sonucunda büyük çoğunluğu Semerkand yakınlarındaki Zerefşan kıyıları boyunca dağıtılırken, diğerleri Karakul semtinde kamp kurar. Baş uğraşları çingenelerimizinkine benziyor ve atlarla uğraşıyorlar.

Kırgız ve Karakalpaklar. Kırgızlar, hanlığın kuzey bölümünü işgal ederler; Karakalpaklar ise ekili alanlara daha yakındır ve Cizah ve Ura-Tube arasında tercih edilen yerlerde dolaşırlar. Genel olarak konuşursak, özellikle de Kara-Zatay (?) ve Kızılkum arasında

dolaşanlar, Kırgızlarımızdan daha fakirdirler. Bunlar arasında *ayran*³²⁴, *kımız*³²⁵ yerine geçer ve develer, atların yerini alır. Kırgızlar şimdi Buhara Hükümeti ile son Emir Seyid'in yaşamı boyunca olduğundan daha iyi durumdalar, Nasrullah'ın mahkemeleri ve kucaklamaları gibi itibarına yasadışı işlemlerle baskı yapmadığı söylenmelidir. Topraklarını işgal ettiklerinde, Kuran yasası tarafından öngörülenin ötesinde, yani mallarının kırkta birinden veya ikisinden ve yüzde ellisinden fazlasından para cezasına çarptırılmayacaklarının tamamen farkındalar.

Yukarıda anlatılanlardan, Buhara nüfusunun, karşılıklı çıkarları her zaman çelişkili olan heterojen unsurlardan oluşmanın büyük dezavantajı altında çalıştığı görülmüştür ve şu anki durum devam ettiği müddetçe hiç bir şekilde birleştirilmeleri umudu da yoktur. Onları bağlamaya hizmet eden tek bağ Hz. Muhammed'in dinidir ve bu bağ vazgeçilmezdir, aksi takdirde ülkenin oluşturduğu heterojen kısımlar birbirini yok eder. Dahası nüfusun büyük kısmının, zenginlikte olduğu kadar medeniyette de geri kalanlardan daha aşağıda olan gezici kabilelerden oluştuğunu gördük ve son olarak farklı ırkların sınıflandırılmasında, mevcut hükümete ve baskın ırka doğrudan düşman olan birkaç tane bulduk.

Bu kusurlar, Orta Asya'nın neredeyse tüm devletlerinde yaygındır ve bu nedenle, Emir Timur'dan Nadir Şah'a kadar doğu fatihlerinin tarihini okurken, bağımsız illeri fethetmede yardımcı olan bu imkânları kolayca açıklayabiliriz.

Her ayrı kabilenin nüfusunun miktarını belirlemek, emirin kendisi tarafından bile bilinmediği için üstlenemeyeceğimiz bir görevdir. Baron Meyendorf'un seyahatlerinde yer alanlar gibi hipotezlerin temeli yoktur ve hiçbir şeye öncülük etmez veya başka yola saptırır. Hanlığın nüfusuna referansta bile genel ifadelerle yetinmeliyiz ve bunun aşağı yukarı olasılık dâhilinde olduğu göz ardı edilmemelidir.

Ne yazık ki Asya Müslüman eyaletlerinin istatistikleri o kadar az elde edilmektedir ki Avrupa'nın herhangi bir yerinde seyahat ederken, nüfusun bir tahminini yaparken yaptığımız gibi belirli bir kare ölçüye göre kişi sayısını hesaplamak zorlaşmaktadır.

Gözlemlerimiz, Müslümanların (en azından tanımladığımız ülkede) yoğun kitlelerde yaşadıkları ve şehirlerinin aşırı kalabalık olduğu sonucuna götürmektedir, ancak bu

³²⁴ Muhtemelen Mayalanmış deve sütü. (Çevirenin notu/Khanikoff, *age*, s. 92).

³²⁵ Mayalanmış kısırak sütü. (Çevirenin notu/Khanikoff, *age*, s. 92). Kımız, Orta Asya Türkleri arasında bugün de en önemli içeceklerden biri olarak kabul edilmektedir. Türklerin milli içeceği şeklinde ifade edebileceğimiz kımız, deve ve kısırak sütünün ekşitilmesiyle elde edilir ve mest edici bir özelliğe sahiptir. Bilhassa Kırgızlar ve konar-göçer nüfus arasında yaygın olarak kullanılmakla birlikte bütün Batı Türkistan halkı tarafından rağbet gören bir içecektir. (Karadağ, *agt*, s. 135).

tuhafliğa arazi kıtlığının mı yoksa başka nedenlerin mi sebep olduğu konusunda bir karar verememekteyiz. Örneğin Buhara’da, yerinde topladığımız bilgilerden, bir tanap³²⁶ın yedide birinin yaklaşık yirmi beş kişi tarafından işgal edildiği anlaşılmaktadır.

Köylerde nüfus daha az dikkate değerdir, ancak 400 tanap sahibinin zengin bir arazi sahibi olarak kabul edildiğini düşündüğümüzde, oralarda bile insanlar birlikte ve yakın yaşamak zorundadır. Bu nedenle Buhara’ya iki ila iki buçuk milyon kişiden oluşan bir nüfus atadığımızda bu durum, herhangi bir aceleci sonuca ulaşmamamız konusunda bizlere yardımcı olacaktır. Bu hesaplama daha az sakıncalı görünecektir, daha sonra da inceleme fırsatını bulacağımız üzere bir tanapa düşen on beş kişilik sayı Buhara kenti için oldukça önemsizdir. Fakat bunu bir kural olarak benimseyerek ve yerleşik arazinin boyutunun ülkenin tümünün kırkta bir bölümünü oluşturduğunu kabul ederek 2.600.000 kişiye eşit bir nüfus elde ediyoruz.³²⁷ Ancak Amu Derya ve Şehr-i Sebz kıyıları üzerinde yatan ekili arazinin bir tahminini yaparken, onların hanlık boyunca izledikleri yolun tüm kapsamını hesaba kattığımızı düşündüğümüzde, bu sayı büyük ölçüde azaltılmalıdır; oysa kıyılarındaki birçok nokta üzerinden gelir elde edilemeyen ve işlenemeyen toprak olarak kalmaktadır veya Türkmenler ve Kungradlı Özbekler gibi yerleşik bir yaşam sürenlerden daha geniş bir yüzeye yayılan göçebe kabileler tarafından işlenmektedir.

3.3.6. Buhara’nın Topoğrafyası

Hanlığın çevreleri - Şehirler ve köyler nasıl ayırt edilir - Yasal olarak bir şehri oluşturan şey - Buhara’nın on dokuz ana şehri - Onların isimleri - Buhara’nın enlemi ve boylamı - Duvarları - Savunma aracı olarak verimsizliklerini kullanma - Mezarlıklar - Sokaklar - Kötü durumları - Halka açık yapılar - Emir’in sarayı - Devlet hapishaneleri - Ab-Hane - Kene-Hane - Kene sürüleri - Rafine zulümü - Akrep çukurunun hikâyesi - Gondar - Demir bölmeleri - Mahkûmlara barbarca muamele - Camilerin sayısı - Başlıcalarının listesi -

³²⁶ Arapça kökenli olan tanap, bir mesafe ölçü birimidir. 1 tanap 40 kadem, 100 tanap ise 100 kûruh etmektedir. (Seda Kavallı, “Babür-Nâme’deki Mesafe ve Uzunluk Ölçü Birimleri”, *Apjir*, 4/2 (2020), s. 226).

³²⁷ 1820 yılında Buhara’da bulunan Meyendorf, emirliğin nüfusunu 2.5 milyon olarak verirken, 1834 yılında bölgede bulunan Burnes, bir milyon olarak vermektedir. Vambéry ise ülke nüfusunun 2.5 milyon olduğunu ifade etmektedir. Bu seyyahlardan daha önceki dönemde, 1794-1795 yıllarında Buhara’da bulunmasına rağmen Burnaşev, Buhara Hanlığı’nın kadın ve erkek, yaklaşık 3 milyon nüfusu olduğu bilgisini vermektedir. Hanıkov’dan yaklaşık elli yıl sonra bölgede bulunan Olufsen ise Müslümanların sayıma karşı çıkmasından ötürü Buhara nüfusunun asla sayılamadığını, fakat tahmini olarak bu sayının 3.000.000 veya 3.500.000 milyon olabileceğini belirtmektedir. (Meyendorf, *age*, s. 41; Burnes, *age*, C. II, s. 184; Vambéry, *age*, s. 366; Özkan, *age*, s. 79; Olufsen, *age*, s. 282).

Cuma ezanının sadece sekiz camide okunması - Cuma namazı ve diğer namazlar arasındaki farklar.

Buhara Hanlığı, bazıları merkezlerini oluşturan baş şehirler tarafından ayırt edilen muhitlere ayrılmıştır; Buhara ve Semerkand gibi diğerleri ise Buhara'da sekiz, Semerkand'ta yedi olan daha küçük bölgelere veya tümene bölünmüştür. Her muhit emir tarafından atanan bir şef tarafından yönetilir; kendisi de ikamet ettiği şehrin yetki alanına giren köylerin idaresi ile ilgilenmektedir.

Burada şehirler ve köyler arasındaki fark, ilgili sakinlerinin belirli meslek modellerine çok fazla bağlı olmamasıdır, çünkü nüfusu tamamen bahçecilikle veya tarla işleriyle uğraşan şehirler vardır. Bununla birlikte siyasî veya idarî nitelikte olmasına rağmen bir ayrım vardır. Birincisi, her ne kadar önemsiz olsa da her şehir sadece bir çamur duvarıyla bile olsa bir kaleye (ark) sahip olmalı ve çevrelenmelidir. Dahası bir şehir adına hak kazanacak bir yer, yasaya göre en az üç camiye sahip olmalı, bunlardan biri tüm nüfusu kapsayacak kadar kapasiteye sahip olmalı ve bu nedenle genellikle cuma namazının okunması için seçilmelidir.

Buhara Hanlığı, önemli olarak on dokuz şehirden oluşmaktadır, bunlar aşağıdaki gibidir:

1. Buhara, 2. Kermine, 3. Ziyaeddin, 4. Katta-Kurgan, 5. Semerkand, 6. Penca-kend, 7. Hatırça, 8. Nur-Ata, 9. Penc-Şembe, 10. Çelek, 11. Yengi-Kurgan, 12. Cizah, 13. Ura-Tube, 14. Çehar-Şembe, 15. Peykend, 16. Karakul, 17. Çehar-cuy, 18. Karşı, 19. Huzar.³²⁸

Gözlemlerimizi, diğerlerinden de bahsederek kaçınılmaz olarak tekrarlara düşeceğimiz için hanlığın üç ana şehriyle sınırlayacağız.

Buhara 39° 46' kuzey enlemi³²⁹ altında ve Fareo Adası'ndan³³⁰.....doğu boylamı³³¹ altındadır. Şehir, tabandaki genişlikte üç buçuk sajen yüksekliğinde bir çamur duvarı ile

³²⁸ 1832 yılında bölgede bulunan Burnes, emirliğin dokuz eyaleti bulunduğunu ifade etmiştir. Bahsi geçen bu eyaletler; Karakol, yedi tümeni bulunan Buhara, Miyenkal veya Katta-Kurgan, beş tümeni bulunan Semerkand, Cizzak, Karşı, Lubyab veya Amu Derya kıyıları. (Burnes, **age**, C. II, s. 155; Köse, **agt**, s. 94; Çelik, **agt**, s. 26). 1833-1834 yıllarında bölgede bulunan Demezön, emirliğin eyalet sayısını yedi olarak vermektedir. Bunlar, Karagöl, yedi tümeni ile Buhara, Kermine, Miyenkal veya Katta-Kurgan, Semerkand, Cizak ve Karşı'dır. (Ünal, **agt**, s. 98) Hanıkov'dan uzun süre sonra, 1863 yılında Buhara Emirliği'ne gelen Vambéry ise emirliğin on iki kaza veya nahiyeye bölündüğünden bahsetmektedir. Vambéry, bu kazaların başlıcalarını Buhara, Karakul, Semerkand ve Şehr-i Sebz olarak vermektedir. (Vambéry, **Bir Sahte Dervişin...**, s. 161). Emirliğin eyalet sayısının, seyyahların verdiği bilgilerde farklılık göstermesinin sebebi, emirlik sınırlarının sürekli olarak değişikliğe uğramasıdır. Zira Hanıkov'un da ifade ettiği üzere Buhara Emirliği'nin uluslararası anlaşmalarla belirlenmiş sınırları bulunmamakta ve bu da ülke sınırlarını tespit etmeyi bir hayli güç kılmaktadır.

çevrilidir. Siperleri vardır ve duvarın kendisinden daha yüksek olmamakla birlikte, uzaktan kuleler gibi görünen payandalara burj denir.

Şehrin, aşağıdaki gibi on bir kapısı vardır:

1. Dervaze-i Mazar, 2. Dervaze-i Kavle veya Karşı, 3. Dervaze-i Salla-Hane, 4. Dervaze-i Namazgâh, 5. Dervaze-i Şeyh-Celal, 6. Dervaze-i Karakul, 7. Dervaze-i Uglan, 8. Dervaze-i Şirgiran, 9. Dervaze-i Talipah, 10. Dervaze-i İmam ve 11. Dervaze-i Semarkand.³³²

Aşağıdaki tablo, şehrin çevresi ve duvarlarının şekli hakkında yaklaşık bir fikir verecektir.

Kapıların İsimleri	Mesafe		Burj No.
	(Verst)	(Sajen)	
Mazar kapısından Kavle kapısına	0	175	3
Kavle kapısından Salla-Hane kapısına	1	50	14
Salla-Hane kapısından Namazgâh kapısına	0	400	7
Namazgâh kapısından Şeyh Celal kapısına	0	400	12
Şeyh Celal kapısından Karakul kapısına	0	200	15
Karakul kapısından Uglan kapısına	1	300	13
Uglan kapısından Şirgiran kapısına	1	0	12
Şirgiran kapısından Talipah kapısına	0	275	12
Talipah kapısından İmam kapısına	1	450	9
İmam kapısından Semerkand kapısına	1	25	11
Semerkand kapısından Mazar kapısına	2	125	23
Duvarların Toplam Çevresi	11	400	131

³²⁹ Sir Alexander Burnes'in, Buhara'nın 39°-43' kuzey enlemi altında olduğu gözlemleri yanlış gibi görünüyor, çünkü önce Albay Stoddart'ın yardımıyla, sonra da bütün kış boyunca tek başıma yaptığım hesaplamalarım her zaman 39°- 46' cevabını buldu. (Khanikoff, **age**, s. 98).

³³⁰ Fareo adaları, Kuzey Atlantik'te bulunan adalar birliğidir.

³³¹ Enlem orijinal eserde göz ardı edilmiş, ancak onun beraberindeki haritaya göre Buhara, Fareo adasından 82° ve 83° doğu enlemleri arasındadır. (Khanikoff, **age**, s. 98).

³³² XIX. yüzyıl seyyahlarından Mir İzzet Ullah, Meyendorf, Demezov ve Olufsen de Buhara şehrinin toplamda on bir kapısı bulunduğunu belirtmektedir. (Mir İzzet Ullah, **age**, s. 334; Meyendorf, **age**, s. 34; Emre Keser, "E.K. Meyendorf ve Eserinin Buhara Hanlığı Açısından Değerlendirilmesi", Dumlupınar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2018, s. 97; Sümeyra Ünal, "Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019, s. 99; Olufsen, **age**, s. 514). İngiliz seyyah Burnes, çoğu seyyahtan farklı olarak şehrin on iki kapısı olduğunu beyan etmektedir. (Burnes, **age**, C. I, s. 300).

Duvarlar, dışarıda genel olarak iyi korunur; içeride kısmen yıkılmışlardır; sadece mermiler değil, atılan taşlar bile onları kırmak için için yeterli olacaklarından bir savunma aracı olarak tamamen işe yaramaz durumdadırlar. Kuzeydoğudan güneybatıya uzanan duvarlar arasındaki en büyük çap, dört verste eşittir.

Şehrin bulunduğu alan, 1.564.875 kare *sajen* veya 1.739 *tanaptır* ve Buhara, binalarla dolu olmasına rağmen yine de boş alanlar sunmaktadır. Dahası on üç mezarlığı vardır, bunlar:

1. İmam Hacı Han, 2. Hoca-tab-band, 3. Hoca Nurabad, 4. Hoca Balgar, 5. Hoca Türk-i Candi, 6. Mir-Akon, 7. İşani Hoca Hudadad, 8. Guristan-i Cuybar, 9. Kraliyet mezarlığı olan Hazret-i İşani İmle, 10. Hazret-i İşani Kabilullah, 11. Hoca Rush-noi, 12. Hoş-asp-Gerdan, ismini, tedavi edilmesi için orada koşturulan atların durumundan alır ve 13. Kinsen-giran.³³³

Bu mezarlıkların birçoğu çok kapsamlıdır; örneğin Hoca Türk-i Candi'ninki otuz beş-kırk tanaptan daha azını kapsamaz.

Şehrin 360 sokağı ve şeridi vardır,³³⁴ genişlikleri bir buçuk arşın ila üç kulaç arasında değişmektedir; çok azı taşla döşenmiştir ve şehir için rahatlatıcı bir etki olarak işe yaramamaktadırlar, kaldırımın temelinde olan büyük taşlar ise içinde bulundukları perişan durumdan dolayı yağmurlu havalarda da kuru havalarda olduğu gibi serbest dolaşımı kolaylaştırmak yerine engellemektedir.

Kamu Yapıları:

I. Beş veya altı *sajen* yüksekliğe ve yaklaşık bir buçuk çevrime sahip olan bir höyük üzerine inşa edilen (doğal veya yapay diyemem) Emir Sarayı (Ark). Kare bir şekle sahiptir ve yaklaşık 20.000 kare *sajen* veya yirmi iki *tanap* kapsar. Bu alanda emir, vezir, şeyh-aval, topçubaşı, mirza-i defterdarın evleri ve emirin sayısız maiyetinin konutları ve yukarıda adı geçen yüksek rütbeli adamlar; üç cami, benzer şekilde yaz sıcakları boyunca emire su muhafaza etmek için bazı karanlık daireleri olan, ancak daha çok efendilerine karşı suç işlediklerinde devlet mahkûmlarına tahsis edilen Ab-Hane bulunmaktadır; bunlara örnek, kuşbegi ve Ayaz Bey'dir. Buradan girişin sağına doğru bir koridor, Kene-Hane adı verilen ve adını yeri istila eden kene sürülerinden alan, ilkinden daha korkunç bir hapishaneye açılır ve bu keneler aynı zamanda zavallı mahkûmları rahatsız etmek amacıyla

³³³ Burnes'in ölülerini gömmek için alanlarından hiç bahsetmemiş olması şaşırtıcıdır, zira bulunduğu mahallelerdeki bu alanların sayısı kesinlikle dikkate değerdir. (Khanikoff, *age*, s. 100.)

³³⁴ Semerkand'ın büyük ve küçük, toplamda 360 caddeye sahip olduğu bilgisini veren Olufsen, bu hususta Hanikov'un verdiği bilgiyi doğrular niteliktedir. (Olufsen, *age*, s. 517).

orada yetiştirilmektedir. Mahkûmların yokluğunda, keneleri canlı tutmak için bir miktar çığ etin çukura atıldığı söylendi. Saf zulmün temsilcisi olan bu kurum, muhtemelen Orenburg’da anlatılan ve tekrar tekrar duyduğum akrep çukurunun masalına yol açtı.³³⁵

II. Zindan, Ark’ın doğusundadır ve iki bölmelidir: *Zindan-ı Bala* (üst zindan) ve *Zindan-ı Pain* (alt zindan). İlki mahkûmlar için hücreler içeren birkaç mahkemeden oluşmaktadır; ikincisi derin bir çukur, derinlikte en az üç kulaçtır. İçine suçluların iplerle indiği bir yerdir ve yiyecekler aynı şekilde onlara indirilir. Görgü tanıklarının ifadesine göre kışın ve yaz aylarında yerin mezar neminin çekilmez olduğu söyleniyor. Ayda iki kez demirlerle zincirlenen mahkûmlar, emirin idam edilecekler ve özgür bırakılacak olanlara ilişkin kararını verdiği *registan* hapishanesine çıkarılır. Hiç söz edilmeyenlerin kafaları traş edilir ve eski hücrelerine yeniden gönderilir. Bu sadece ilk kompartımandaki tutuklular ile yapılır. Genellikle yalınayak giderler ve bu mutsuz sefillerin acılarına dair zayıf bir fikir bile oluşturmak için onları karda çıplak ayakla ayakta dururken, Reömür termometresinin donma noktasının on beş derecenin altını gösterdiğini ve sadık bir şekilde saatlerce birlikte komutanın gelmesini beklediklerini gören birisi çok zorlanmayacaktır.

III. Camiler: Sokak sayısına göre Buhara şehrinde 360 adet cami vardır³³⁶; bunlardan aşağıdaki sekiz cami veya Cuma Mescidi başlıcalarıdır:

³³⁵ Buhara’nın en ünlü yapılarından biri olan Ark Kalesi, emirin sarayı olmasının yanı sıra uzun yıllar karargâh olarak da faaliyet göstermiştir. Meyendorf, Buhara’daki en dikkat çekici yapının, halk tarafından “ark” olarak anılan ve on asır önce Arslan Han tarafından yaptırıldığı söylenen hanın sarayı olduğunu belirtmektedir. Bir tepe üzerinde yer alan bu yapının on parmak yüksekliğinde bir duvarla çevrili olduğunu ifade eden Meyendorf, giriş kapısının tuğladan olduğunu ve her iki yanında on beş parmak yüksekliğinde kuleler bulunduğunu söylemektedir. (Meyendorf, **age**, s. 36) Bu yapı hakkında Hanıkov’un verdiği bilgilere paralel olarak Schuyler, yapay olduğu apaçık şekilde belli olan bu yapının büyük bir tepe olduğunu ifade etmektedir. Schuyler, girişi muhafaza eden iki büyük kulesi olan bu yapının yüksek mazgallı bir duvarla çevrili olduğundan ve yapının üzerinde Arap rakamlarıyla düzenlenmiş bir saat bulunduğundan bahsetmektedir. Schuyler, söz konusu saatin Buhara’da köle olan İtalyan vatandaşı Giovanni Orlandi tarafından birkaç yıl önce yapıldığını sözlerine eklemektedir. Ark’ın girişinden zirveye doğru sarp bir eğim olduğunu ifade eden Schuyler, burada emirin sarayı, hazinesi, kuşbeginin evi, bir cami, âb-hane ve kene-hane bulunduğunu belirtmektedir. Schuyler, âb-haneyi Hanıkov gibi su deposu olarak tanımlarken, kene-haneyi ise meşhur bir cezalandırma yeri olarak tanımlamaktadır. Buranın devlet suçluları için bir hapishane olarak hizmet verdiğinden bahseden Schuyler, insanın canlı bir şekilde buraya atılarak koyun kenisi ve diğer böcekler tarafından burada yavaş yavaş yenmeye terk edildiğini bildirmektedir. (Schuyler, **age**, s. 424-426). Ark’ı emirin kalesi olarak tanımlayan Olufsen de bu yapıyla alakalı olarak Hanıkov ve Schuyler ile benzer bilgiler paylaşmaktadır. (Olufsen, **age**, s. 513).

³³⁶ Buhara’daki mescit ve medreseler, mimarî dokuları ile bölgeye gelen pek çok seyyahı etkilemiş ve onların eserlerine konu olmuştur. Bilhassa bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan edindiğimiz bilgilere göre Buhara, büyüklüğüyle orantısız sayıda camiye sahipti. Hanıkov’dan epey önce bölgeyi ziyaret eden XVIII. yüzyıl Rus seyyahlarından Burnaşev de Hanıkov gibi şehirde 360’a yakın mescit bulunduğunu belirtmektedir. Burnaşev, bu mescitlerden 12 tanesinin olağanüstü bir büyüklüğe ve gösterişli sahip olduğunu ifade etmektedir. (Özkan, **age**, s. 97-98). Hanıkov’dan daha önce bölgeyi ziyaret etmiş olan Meyendorf da Buhara’da 360 mescit bulunduğunu ve söz konusu dönemde mescit mimarisinin medrese mimarisinden farklılık arz ettiğini vurgulamaktadır. Meyendorf’a göre şehirdeki en büyük mescit, sarayın karşısında ve registan adı verilen büyük meydana yer almaktaydı. (Meyendorf, **age**, s. 37). XIX. yüzyılın son dönem seyyahlarından Leclercq

1. Minareli Mescid-i Buland, taslağı Baron Mayendorf tarafından verilmiştir. 2. Mescid-i Usta-Rahi, 3. Mescid-i Mir Akan, 4. Mescid-i Cuybar, 5. Mescid-i Gau Kuşan, 6. Mescid-i Şah Sana, 7. Mescid-i Halife Hüseyin ve 8. Mescid-i Payende Atalık. Tüm bu camiler taştan inşa edilmiştir, ancak birincisi hariç, hiçbirisi yasaların gerektirdiği koşullara cevap vermemektedir. İlkinde, hepsi tamamen duvarların içinde olmasa da on bin kişi konaklayabilir, fakat namazı takip etmek için yeterince elverişlidir. Cuma ezanının³³⁷ okunduğu camilerin, Rahman Birda Masum zamanından bu yana sekiz tane ile sınırlı olduğunu belirtmek gerekir; örneğin Mescid-i İmam-ı Halife Niyaz Kulu'da (Mazar ve Kavle kapıları arasında yer alır ve mavi çinilerle kaplı dört minaresi ile dikkate değerdir); diğer birkaç camide olduğu gibi.

Buhara'nın Medreseleri - Alt mimarileri - Defterde kayıtlı numaralar - Başlıca olanlar - Kökeltaş - Hücreleri - Müderrisler ve maaşları - Beş öğrenci sınıfı - Ne kadar ünlü oldukları - Mirza Gareb - Mirza Uluğ Bey - Altmış medresenin listesi - On bin öğrenci - Kervansaraylar - Medreseye benzerlikleri - Buhara'daki sayıları - Başlıcaların listesi - Bazılarının hükümdara kiralanması - Taş seralar - Ahşap seralar - Her sınıfın tahsis edildiği amaç - Hamamlar - Odalara bölünmeleri - Bekleme odası - İkinci ve üçüncü oda - Yıkanma odası - Buharalılar, bu bakımdan Osmanlılardan daha aşağıdırlar - Hamam giderleri - Başlıca hamamların isimleri - Timi, doğası: Bunların listesi.

IV. Medreseler. Buhara'nın medreseleri veya okulları, Zergeran gibi bazılarının ön duvarları renkli çinilerle süslenmiş olmasına rağmen güzel mimarileriyle o kadar da dikkat çekici değildir. Genellikle dört köşeli veya kare bir binadan oluşurlar, merkezde bazen birkaç ağacın dikildiği benzer şekilde avlulara sahiplerdir. Yapı, ikinci katı öğrenciler tarafından doldurulan ve birincisi derslere yönelik olan iki kattan oluşmaktadır. Buhara'daki toplam medrese sayısı, kendilerine verilen hibelerin kaydedildiği emirin kayıtlarında veya defterinde belirtildiği gibi 103'tür.³³⁸ Bunlardan aşağıdaki altmışı, başlıcaları arasında sayılır:

ise Buhara'da İslâm dünyasının bütün önemli şehirlerinden daha fazla cami, tekke ve medrese bulunduğu bahseder. Zira yılın her gününde ibadetlerini farklı mekânlarda yapmayı seven Buharalılar, her zaman daha fazla cami yapılmasını istiyorlardı. Leclercq'e göre Buhara'da adım başı bir camiye rastlanmaktadır. Leclercq, Buhara'yı camileri ve medreseleri ile ünlü ve herkes tarafından saygı gösterilen bir şehir olarak tanımlamaktadır. (Leclercq, **age**, s. 92-94).

³³⁷ Cuma namazı ve diğer namazlar arasındaki fark, dört yerine iki rekât farzın kılınmasıdır, ancak altı yerine on rekât sünnet tekrarlanır. (Khanikoff, **age**, s. 103).

³³⁸ XIX. yüzyıl seyyahlarının Buhara medreselerine dair ifadelerine yer verecek olursak, 1813 yılında bölgeyi ziyaret eden Mir İzzet Ullah, Buhara'da seksen medrese bulunduğunu ve bu medreselerin her birinin kırk ila iki veya üç yüz arasında oda içerdiğini belirtmektedir. (Mir İzzet Ullah, **age**, s. 334). 1832 yılında bölgede bulunan Burnes, Hanıkov'dan daha önce bölgeyi ziyaret etmiş olmasına rağmen Buhara'daki medrese

1. Kökeltaş Medresesi'nin 150 odası vardır. Müderris (profesör) maaşları 360 tilla³³⁹ tutar; öğrenciler üç sınıfa ayrılır; Pest Kadam veya yıllık kurs çalışmaları Sarf'tan Tayzib'e kadar olanlar yılda üç tilla alırlar; Tayzib'den Molla Celal'e kadar ilimlerin geçtiği Miane kursunda öğrenciler üç buçuk tilla alırlar: Molla Celal'i tamamlayan ve kurs çalışmalarını bitiren Pest Kadam'da öğrenciler yılda beş tilla alırlar.
2. Mir-i Arab Medresesi'nin 110 dairesi vardır ve her öğrenci yılda beş tilla alır.
3. Mirza Uluğ Bey Medresesi'nin seksen odası vardır ve öğrencilere üç buçuk tilla verilir.
4. Zariyeran Medresesi'nin doksan üç odası vardır ki bunların her birinin bedeli beş buçuk tilla'dır.
5. Tursun Can Medresesi doksan dört odaya sahiptir; öğrenciler bazen beş, bazen daha fazla tilla alırlar; geçen yıl sekiz tilla almışlardır.
6. Muhammed Şerif Savdagâr Medresesi'nin doksan iki odası vardır; öğrenciler üç buçuk tilla ve müderrisler 199 tilla alırlar.
7. Kuş Abdullah Han Medresesi'nin oda sayısı bilinmemekle birlikte, öncekinden daha az önemli değildir; öğrencilere üç buçuk tilla verilmektedir.
8. Hiaban Medresesi doksan üç odaya sahiptir ve müderrislere yılda 180 tilla ve öğrenciye dört buçuk tilla verilmektedir.
9. Gusfand Medresesi
10. Hanaka-i Mir Akan Medresesi, her öğrenci üç buçuk tilla alır.
11. Şirdar Medresesi.
12. Fethullah Kuşbegi Medresesi

sayısını daha fazla vermekte ve burada büyük-küçük toplamda 366 medresenin bulunduğunu ifade etmektedir. Burnes, büyük medreselerin üçte birinde yetmiş veya seksen öğrenci bulunduğunu, yirmi medresede ise yaklaşık on öğrenci bulunduğunu belirtmektedir. Burnes, Buhara'daki medreselerin kervansaray şeklinde inşa ettirildiğinden de bahsetmektedir. (Burnes, **age**, C. I, s. 305). Vambéry, eserinde Buhara'da yüz-iki yüz cami ve mescid ile seksenden fazla medrese gördüğünden bahsetmektedir. Vambéry'e göre Buhara ve Semerkand'ın gerek İslâm dünyasında gerekse Avrupa'da bilim ve sanat alanında ün kazanmasının nedeni, bilhassa bu medreseler idi. (Vambéry, **age**, s. 174-175). Leclercq ise Vambéry gibi Buhara'da aktif olarak faaliyet gösteren seksen civarında medrese bulunduğundan bahsetmektedir. (Leclercq, **age**, s. 94). XIX. yüzyılın sonlarına doğru Buhara'da bulunan Olufsen, iki yüz civarında medresenin bulunduğunu ifade etmektedir. (Olufsen, **age**, s. 388).

³³⁹ Saf altından yapılan ve Türkistan hanlıkları tarafından kullanılan değeri en yüksek para birimidir. 1 tilla 21 tengeye eşittir.

13. İmparatoriçe Katerina tarafından inşa ettirilen, altmış odası bulunan İrnazar Medresesi öğrencileri yılda iki buçuk tilla almaktadır.

14. Miskin Medresesi

15. Kalabad Medresesi

16. Hoca Nihal Medresesi

17. Darü'l Sefa Medresesi, yıllık gelirleri her biri 700 tilladan az olmayan ve sadece kırk öğrencisi olan iki müderrise sahiptir.

19. Hoca Cuybari Kelan Medresesi; öğrenciler yılda yirmi tilla alırken, müderrislerin maaşları 500 tillaaya denk gelmektedir.

20. Cuybari Hurd Medresesi. Müderrisler 100 tilla alır.

21. Nakib Medresesi

22. Hanaka-i İşani Hodadad Medresesi

23. Hanaka-i Halife Niyaz Kulu Medresesi

24. Hanaka-i Halife Hüseyin Medresesi

25. Hanaka-i Balahauz Medresesi

26. Garibe Medresesi

27. Rahman Kulu Medresesi

28. Gau-Kauşan Medresesi. Müderrisler yılda 700 tilla ve öğrenciler de sekiz ila dokuz tilla alıyorlar.

29. Kuşbegi Medresesi

30. ve 31. Sucuk-ay Medresesi

32. Topçu-Başı Medresesi

33. Yaş-Uzak-Begi Medresesi

34. Şeyh Celal Medresesi

35. Gazian Medresesi

36. Aglam Medresesi

37. Gali Medresesi, öğrencilerin on iki tilla aldığı; yirmi ila otuz odası vardır.

38. Bedel-Bik Medresesi
39. Bibi Halife Medresesi
40. Deh-Molla Şir Medresesi
41. Hoca Duğlat Medresesi; burada müderrisler 700 tilla ve öğrenciler yılda on altı tilla alır.
42. Hafız-ı Kungrad Medresesi
43. Süfyan Medresesi
44. Bahaeddin'in bilgini, Muhammed Porsa Medresesi
45. Öğrencilerin yılda sekiz tilla aldığı Cafer Hoca Medresesi
46. Emir-i Cennet Mekân Medresesi, yani Emir İşan Murad Ualamî'nin medresesi; on beş odalıdır; öğrenciler yılda beş tilla alırlar.
47. Kadı-Letif Medresesi
48. Hazreti İmle Medresesi
49. Gaziyani hurd Medresesi.
50. Hanaza-i Tursuncan Medresesi
51. İsmaili Dünya Medresesi
52. Halim Can Medresesi; yetmiş odası vardır; müderrislerin yıllık geliri seksen tillaya kadar uzanır ve öğrencilere yılda sekiz tilla verilir.
53. Saraytam Medresesi
54. Dumbe Cuşak Medresesi
55. Gribonhak Medresesi
56. Suçukauhurd Medresesi
57. Kaplan Medresesi
58. Gah-band Medresesi
59. Mevlana-i Şerif Medresesi

60. Çukur Medresesi³⁴⁰

Bu medreselerde öğrenci sayısı değişir. 1840'da emir, onlara zekâtın bir kısmını verdiğinde, para dağıtılırken öğrenci sayısının 9.000 veya 10.000 olduğu tespit edilmiştir.

V. Kervansaraylar. Bu binalar, yapılarında medreselere benzemektedir, ancak farkı, kervansarayların zemin katının çalışma için değil, mal satmak için depolara ve dükkânlara dönüştürülmesidir. Buhara'da, yirmi dördü taştan ve geri kalan on dördü ahşaptan yapılmış otuz sekiz kervansaray vardır.³⁴¹ Bazıları özel kişilere aittir, diğerleri hükümdarın mülkünü oluşturur ve kiralanır. İkincisini tarif ederken, verdikleri kirayı da belirteceğiz.

Taş kervansaraylar aşağıdaki gibidir:

1. ve 2. Saray-ı Urgenç
3. Saray-ı Abdullah Han
4. Saray-ı Kuşbegi
5. Saray-ı Hazreti Emir
6. Saray- Galim Can
7. Saray-ı Ayaz, yıllık kira bedeli 200 tilla ödüyor ve otuz altı üyesi bulunuyor.
8. Saray-ı Tombaku

³⁴⁰ Rus seyyah Hanikov'un, XIX. yüzyılın ortalarına doğru Buhara'da bulunan başlıca altmış medresenin listesini vermekle birlikte, bu medreselerde okuyan öğrencilerin aldığı burs miktarları hakkında da önemli malumatlar verdiğini görmekteyiz. Buhara ve diğer Türkistan şehirlerinde öğrencilere verilen bu burslar, öğrencilerin seviyesine göre belirlenmekteydi. Bazı zamanlarda ise hücre başına ödeme yapılmakta ve bu durumda öğrencinin seviyesine dikkat edilmemekteydi. Hücre için ayrılan para, hücrede kalan öğrenci sayısına göre eşit şekilde paylaştırılmaktaydı. Bu hususla alakalı her bölgenin kendine göre geleneksel ölçüleri bulunmakta ve genel itibarıyla bu ölçülere göre hareket edilmekteydi. (B. Tümen Somuncuoğlu, "Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusyası'nın Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2006, s. 43-44).

³⁴¹ Buhara ticaretinin gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynayan Buhara kervansaraylarının birçoğu XVIII. ve XIX. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Buhara kervansaraylarının sayısı ile alakalı olarak kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. 1774-1782 yılları arasında Buhara'da bulunan Rus askerî görevlisi Efremov, şehrin merkezinde taştan inşa edilmiş 4 kervansaray bulunduğunu belirtmektedir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Buhara'ya seyahat eden Burnaşev ise şehirde 9 kervansaray bulunduğunu ifade etmektedir. 1820 yılında Buhara'ya gelen Negri başkanlığındaki heyette yer alan bir görevli, Buhara'da 13 kervansaray bulunduğunu belirtirken, aynı heyette yer alan Meyendorf ise Buhara'da 14 kervansarayın faaliyet gösterdiğinden bahsetmektedir. 1832 yılında Buhara'ya seyahat eden İngiliz seyyah A. Burnes, şehirde 20 kervansarayın bulunduğunu ifade etmektedir. Burnes'den kısa süre sonra, 1834-1835 yılları arasında Buhara'yı ziyaret eden Rus subay P.İ. Demezov, Buhara kervansaraylarının sayısını 25 olarak verirken, ondan kısa süre sonra Buhara'da bulunan Rus askerî Vitkeviç de bu sayıyı doğrulamaktadır. 1863 yılında bölgede bulunan A. Vambéry, bu sayıyı 30 olarak bildirirken, 1870 yılında Buhara'ya seyahat eden L.F. Kostenko, şehirde 50 kervansarayın bulunduğu bilgisini vermektedir. Nitekim XX. yüzyıla gelindiğinde bu sayının 60'ı aştığı görülmektedir. (Dinçer Koç, "Rus Kaynaklarına Göre XIX. Yüzyılda Buhara Kervansarayları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)*, 121/238 (2019), s. 53-54).

9, 10, 11. Saray-ı Hoca Cuybar, ilki olan Abdullah Kati Hoca 260 öderken, diğerlerinin her biri yılda 230 tilla öder.

12. Kiracı tarafından Kökeltaş Medresesi yararına ödenen yıllık kiranın 240 tilla olduğu Saray- Nogay.

13. Saray-ı Pir-Hane

14. Saray-ı Kulluta

15. Saray-ı Receb Bek Divanbegi, 1500 tilla öder.

16. Saray-ı Payastan

17. Saray-ı Kadı Kelan

18. Saray-ı Bedradin

19. Saray-ı Emir Seyid, 100 tilla öder.

20. Saray-ı Berre, 200 tilla öder.

21, 22 ve 23. Saray-ı Çay

24. Saray-ı İsmail Hoca, 160 tilla öder.

Ahşap Saraylar:

1. Saray-ı Urganç. Tüccarların ikamet ettiği bu saray hariç, geri kalanı sadece mal satmak için kullanılır.

2. Saray-ı Berinc

3. Saray-ı Buzunc, kızılkökün başlıca satıldığı yer.

4. Saray-ı Sergezi Çit, basma satışı için.

5. Saray-ı Camei Zerletta, parça halinde ve boyalı brokardan hilatların satışı için.

6, 7, 8. Saray-ı Tombaku, tütünün satıldığı yer.

9, 10, 11. Saray-ı Meiz, kurutulmuş meyve satışı için.

12. Saray-ı Alaca, yerli tezgâhların pamuk eşyaları ve başta alaca için.

13. Saray-ı Kauş-mesi, Rusya'nın keçi derisinden Buhara'da yapılan ve kısmen Kazan'dan getirilen bot ve terlik satışı için.

14. Boyalı ipeklerin satıldığı Saray-ı Cuhud.

VI. Hamamlar. Buhara hamamları dört bölümden oluşmaktadır. Birincisi, halıların zemine yayılmış olduğu ön bölmedir. Rus üretimi iki ya da üç küçük ayna duvarlara takılmıştır. Burada ziyaretçiler, birinci daireden daha sıcak bir sıcaklığa sahip olan ikinci daireye geçmeden önce üst kıyafetlerini çıkarırlar. Yıkananlar, kalan kıyafetlerini bu odada çıkarırlar ve üzerlerine bir banyo kuşağı sararak üç odadan en sıcak olan üçüncü odaya girerler. Burada, zemine oturduğunuzda, güçlü bir terleme üzerinize gelene kadar beklersiniz, ardından dördüncü daireye geçersiniz, burada göğsünüzle (yüzükoyun) bir halıya uzanırsınız ve kendinizi, işi tüm eklemlerinizi kırmak olan adama bırakırsınız. Ancak Buhara'daki bu eklem kırıcılarının becerisinin Türkiye'de bu işi yapanlardan çok daha düşük olduğu söylenmektedir; çetelerinin en korkunçlarının elinde olmama rağmen bütün eklemlerimi asla çatlatamadılar, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda bu durumun tam tersi olduğu, bütün kemiklerin çatırdadığı söylenmektedir. İşlemin bu gürültülü kısmı bittikten sonra sizi kaba keçe ile ovalamaya devam etmekte ve üzerinize soğuk su dökerek bitirmektedirler.

Müminler bu gibi durumlarda traş olurlar ve daha sonra amatörlerin dinlenip çaylarını yudumladıkları ilk daireye geçerek ikinci daireye giderler. Türkiye'de olduğu gibi Buhara'da da hamamlar aşağıdan ısıtılır ve çok rahat değildir; gördüğüm en iyi olanları Mis-Giran ve Bazari Hoca idi.

Bu tür banyoların olağan giderleri, kıyafetlerin bakımı için bir puldur³⁴²; banyo kullanımı için beş pul; ovalama ve kazıma için yedi ila otuz pul; böylece giderin dışında bir tengeyi³⁴³ aşmaz. Şehrin on altı hamamı vardır.³⁴⁴

³⁴² Genel anlamda madeni paradır, fakat bu durumda İran'da kara-pul ya da siyah para olarak adlandırılan bakır madeni para anlamına gelmektedir. (Khanikoff, **age**, s. 113). Buhara darphanesinde basılan 1 pul, 1.5 kopeyke eş değerdi. (Özkan, **age**, s. 92).

³⁴³ Buhara Emirliği'ne ait bir para birimi olan tenge, gümüş sikke olarak tedavülde tutulmuştur. Bu para birimi, Sovyet işgalinden sonraki süreçte tedavülden kaldırılmıştır. (Hatunoğlu, **age**, s. 125-126).

³⁴⁴ 1820 yılında Buhara'yı ziyaret eden Meyendorf, bölgede halka açık olmak üzere ve hepsi geniş olan toplam 14 hamam bulunduğunu ifade etmektedir. (Meyendorf, **age**, s. 38). 1832 yılında bölgede bulunan Burnes ise Buhara'daki hamam sayısını 18 olarak vermektedir. Buhara'daki hamamların birkaçının çok büyük olduğunu belirten Burnes, hamam sahiplerinin yıllık 150 tilla gelir elde ettiğinden de bahsetmektedir. Buhara hamamlarına her yıl toplam 270.000 insanın geldiği ifade eden Burnes, hamamların yalnızca soğuk aylar boyunca kullanıldığı bilgisini vermektedir. (Burnes, **age**, C. I, s. 289; Köse, **agt**, s. 30). Burnes'den kısa süre sonra Buhara'da bulunan Demezov, Buhara'da 50 civarında hamam bulunduğunu ve bu hamamların diğer Asya şehirleri ile aynı planda inşa edildiğini belirtmektedir. Demezov'a göre Buhara'daki en büyük hamamlar, Tukumduzi ve Misgiran hamamlarıdır. (Ünal, **agt**, s. 110). Hanikov'dan çok sonra bölgeye giden Eugene Schuyler, Buharalıların banyo zevkine çok düşkün olmalarından ötürü Buhara'da pek çok hamam olduğunu ve bunların en iyisinin de çarşıda olduğunu söylemektedir. Schuyler, ziyaret ettiği hamamın bir Türk hamamı ile neredeyse aynı olduğunu ve medeni şehirlerdeki hamamlarla karşılaştırdığında çok da iyi bir durumda olmadığını belirtmektedir. Schuyler de Hanikov'un anlattıklarına paralel olarak bir Buhara hamamına gidildiğinde geçilecek aşamaları sırasıyla ele almıştır. (Schuyler, **age**, s. 428-429). XIX. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye giden Olufsen ise Buhara'da yaklaşık 20 hamam bulunduğunu ve bu hamamların

1. Hamam-ı Bazari Hoca, 2. Hamam-ı Nau, 3. Hamam-ı Mis-Giran 4. Hamam-ı Abdullah Hoca, 5. Hamam-ı Şişa-Hane, 6. Hamam-ı Cuybar, 7. Hamam-ı Tukumduzi, 8. Hamam-ı Gau-Kuşan, 9. Hamam-ı Dob-bian, 10. Hamam-ı Basar-Nau, 11. Hamam-ı Sarrafan, 12. Hamam-ı Çeşme ab, 13. Hamam-ı Âb-ı-ateş, 14. Hamam-ı Payastan, 15. Hamam-ı Zer-giran, 16. Hamam-i Kuncak.

VII. Timi³⁴⁵, tezgâhlara açılan belirli malların satışı için tahsis edilen saraylardır; bunlardan Buhara’da beşi taştan ve dördü ahşaptan yapılmış dokuz tane vardır. İlki;

1. Kadife, geniş kumaş vb. ürünlerin satışa sunulduğu Abdullah Han Timi.

2. Muslin, patiska, brokar ve satenin satıldığı Abdullah Han Timi.

3, 4 ve 5. İpek ürünlerle dolu Taninga.

Ahşaptan yapılmış olanlar:

1. Hassa biar.

2. Darayi, Hint üretimi mal ve kadın sandaleti satılmaktadır.

3. Darayi, kadın kuşaklarının satışına ayrılmıştır.

4. Türbanların altına giyilen küçük başlıkların satıldığı Kalapuş Timi.³⁴⁶

Buhara’nın özel konutları - Duvarlar - Pencereleler - Katlar - Çatılar - Ayvanlar - veya Tenteler - Dekorasyon - Oyma işi tavanlar - Nasıl süslendiği - Zeminler - Kirli ve sağlıklı evler - Sayısı bilinmeyen pazarlar - Sadece iki tane olduğunu varsaymanın bir hata olması - Çehar-su ve Registan - Kalıcı çarşı sayısı - Onların listesi - At pazarı - Buhara’nın çevresindeki pazarlar - Şehrin mahallesindeki binalar - Mescid-i Namazgâh - Ramazan boyunca duaların burada okunması - Eğlence yerleri - Yol kenarındaki kulübeler - Animasyon sahnesi - Güreş yarışları - Deve dövüşü - Fehtabad-Feyzabad - Mezar-ı Bahaeddin - Ünlü bir azizin mezarı - Sanghi Murad - İki Cami - Şamdan - Hasta ve dilencilerin tahtları - Yabancılar Zulüm - Gül mevsimi - Seili-Gül-i-Sürh - Bahaeddin’in torunlarının mezarı - Buhara’nın nüfusu - Tespit etme zorluğu - Yazar tarafından alınan yöntemler - Kabaca tahmin - Buhara’dan Semerkand’a giden güzergâh.

çoğunun tıpkı saraylar gibi hükümet, emirler, üst düzey yetkililer veya vakıflar tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. (Olufsen, **age**, s. 560).

³⁴⁵ Timi, özel ticaret mallarının satıldığı yerlerdir. Buhara ülkesinde tuğla veya ahşaptan yapılmış binalar olan birçok timi bulunmaktadır. (Schuyler, **age**, s. 429).

³⁴⁶ İran’da bu küçük başlıklara arakçi veya terleme soğurucu denir. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 114).

Buhara'daki tüm özel konutlar, çamur binalarla çevrelenmiş bir veya birkaç dört köşeli avludan oluşan genelde bir kat yükseklikte aynı plan üzerine inşa edilmiştir. İç duvarlar bazen sıva ile sıvanır; pencerelerinde cam bölmeler yoktur; pencere çerçeveleri ahşap veya alçıdır ve genellikle iç avluya açılır. İki katlı evlerin, özellikle kervansaraylar ve medreselerin pencereleri sokağa bakmaktadır. Tüm evler düz çatılıdır.

Topluluğun daha zengin kısmı, avlularının doğu tarafındaki tenteleri, *ayvan* adını verdikleri ahşap sütunlar üzerine diker ve yaz sıcağında buraya sığınmaya çalışırlar. En zengin evlerde bile odalarının süslemeleri hakkında ustaca bir şey yoktur; duvarları süslemeye yarayan mermerdeki oyma işi kesinlikle hafif bir zevk işidir, bu nedenle Avrupalıların en az titiz olanını bile tatmin edememektedir. Tavan, genel olarak her bir kirişin arasında bir, bir buçuk veya iki kiriş genişliğinde bir aralık bırakılan kirişlerden oluşur. Kirişler birbirine sıkıca sabitlenmiş küçük boylu tahtalarla birleştirilip ve şatafatlı renklerde boyanırken, kirişlerin kendileri bazen altın kâğıtla kaplanırken, diğerlerinde çivit mavisi ile boyanmış yumuşak kil sıva tabakası ile kaplanır, söylemesi tuhaf olmakla birlikte, parçalanmadan uzun süre dayanır. Zeminler taş kaplamaya sahiptir veya kilden oluşmaktadır. Daha az zengin evlerin iç kısmı, duvarların rutubeti nedeniyle, genellikle bahar yağmurlarıyla ıslanan, çatıların sağlam olmayan yapısı ile daha da pis ve sağlıksız hale gelmiştir. Evlerin sayısı hakkında hiçbir şey söylemeyeceğiz, çünkü elimizde bunu belirtecek veri bulunmamaktadır. Ancak halk evlerde çok kalabalık yaşadığı için 2.500'ü geçemeyeceklerine inanıyoruz.

Sonuç olarak Buhara pazarları ve şehrin nüfusu hakkında birkaç söz söyleyebiliriz. Her ne kadar Buhara'nın sabah ve akşam çarşısı, yani biri Çehar-su³⁴⁷'da diğeri Registan'da olmak üzere sadece iki çarşı olduğu söylene de bu görüş tam olarak doğru değildir, ancak buna mukabil öğleden sonra Çehar-su'dan Registan'a giysi, keten, alaca, bot, sakal, pamuk-yün, halı vb. gibi aktarılan bazı iç ticaret maddeleri vardır. Yine de yalnızca iki pazarın olduğu genel olarak söylenemez, çünkü Buhara'nın daimi çarşıları vardır, bunlar:

1. Çocuk botları için büyük çarşılar, üç tane.
2. Ekmek için üç tane.

³⁴⁷ Buhara'da kapalı çarşı anlamında kullanılan "çarşı" kelimesi, dört yolun kesiştiği yer demektir. Zira çarşı adı verilen Buhara çarşılarının dört taraftan girişi bulunmaktadır. Eugene Schuyler bu hususta, Buhara'daki en önemli pazarlardan biri olarak "çarşı" pazarını göstermektedir. Schuyler'in Registan'da açık bir pazar olarak belirttiği çarşı, *Erk*'ten Divanbegi Medresesi'nin ötesine kadar uzanan ve şehrin merkezini işgal eden bir pazardır. Schuyler'a göre bu pazar ilginç ve tuhaftır. Hokand'taki pazar gibi gösterişli bir görünüme sahip değildir, ancak her bakımdan eski bir ticaret merkezi olduğu aşîkardır. (Schuyler, **age**, s. 429).

3. Balık için bir tane.
4. Mumlar için üç tane.
5. Yakıt için bir tane.
6. Un, yulaf ve çavdar satmak için çarşı, bir tane.
7. Tuz için bir tane.
8. Kömür için üç tane.
9. Bez için bir tane.
10. Bakır ve genel olarak metal ürünler için bir tane.
11. Deri için bir tane.
12. Botlar için iki tane.
13. Kepek için bir tane.
14. Kurutulmuş meyveler için başlıca pazarlar, iki tane.
15. İlaçlar için bir tane.
16. Kavun ve karpuz satılan, iki tane.
17. Nar ve armut satılan, iki tane.
18. Yumurta satılan, iki tane.
19. Süt satılan, altı tane.
20. Atlar için örtüler satılan, iki tane.
21. Bıçaklarla satılan, iki tane.
22. Tereyağı satılan, iki tane.
23. Hilat satılan, bir tane.
24. Köle çarşısı, bir tane.

Yukarıda belirtilenlerden bağımsız olarak Semerkand yolunun kuzeyinde, şehrin bir buçuk verst dışında at satışı için bir çarşı var.

Buhara'nın çevresindeki pazarlar aşağıdaki gibidir:

1. Mezar-ı Bahaeddin, çarşamba günleri olan bir pazar.

2. Pazar günleri Hazreti Miri-Kulel.
3. Salı günleri Kağan.
4. Kuyuk Magar.
5. Adizabad.
6. U'anganzi.
7. Bustan.
8. Şembi Tintek.
9. Kummuşand.
10. Harguiş, perşembe günleri olan bir pazar.
11. Hişduan.
12. Seyid Ata.
13. Hoca Arif Ata.
14. U'ardanzi.
15. Seripul, pazartesi günleri olan bir pazar.
16. Gallasiah, pazartesi günleri olan bir pazar.
17. Lek-Leki, çarşamba günleri olan bir pazar.
18. Heyrabad.
19. Çehar-Şembi Raummitan.
20. Candar, pazar günleri olan bir pazar.
21. Vabkend.
22. Pirmest.

Şehrin mahallesindeki dikkat çekici yapılar arasında aşağıdakilerden bahsedebiliriz:

1. Mescid-i Namaziya veya Namazgâh, ağaçların serpiştirildiği devasa bir platforma sahip büyük bir camidir. Ramazan ve Kurban sırasında dualar okunur; bu dönemlerde halk eğlenmek için oraya gider.

Şehir ile o yer arasındaki bütün meydan, böyle durumlarda, şekerlemecilerin, kurutulmuş meyve satıcılarının vb. geçici tezgâhlarıyla kaplıdır; bazıları yaya, diğerleri at sırtında ya

da eşekler üzerinde ve kimi zaman arabalarda mallarını sergilerler. Çadırların ve kabinlerin arkasında güreşçiler gösterilerini sergiler; yarışlar dahi yürüyerek düzenlenir ve develer dövüştürülür. Bu oyunda ayrıldıklarında, biri diğerini yere düşürünceye kadar, birbirlerini omuzlarıyla iten hayvanlar mücadele ederler.

2. Fehtabad

3. Feyzabad, bahçeleri olan medreselere sahiptir, ancak her ikisi de ciddi bir çürüme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Mezar-ı Bahaeddin, ünlü Buhara azizi Hazreti Bahaeddin³⁴⁸'in veya Hazreti Nakşibend'in gömüldüğü yerdir. 1303'te ölmüştür, mezarı dört köşeli bir anıttır, yaklaşık iki buçuk arşın yüksekliğinde, her yüzü on iki adım uzunluğundadır. Yerliler tarafından *Sanghi-Murad* adıyla anılan siyah bir taş, türbenin kenarlarından birine sabitlenmiştir ve türbeyi ziyaret edenler, alınlarını o taşla sürtünmenin, yüzlerini ve sakallarını ona yaklaştırmamanın kutsal bir görev olduğunu düşünmektedir. Bu ritüel uygulamasının yaygınlığı ve sıklığı, bu uygulamayı yapan kişiler tarafından geride bırakılan izlerde görülebilir.

Bu türbe, her iki tarafında iki cami bulunan kare bir avlunun bir köşesinde yer alırken, diğer ikisi, azizin türbesini soyundan gelenlerin mezarlarından ayıran duvarlarla çevrilidir. Güney cephesindeki cami Hâkim Kuşbegi tarafından dikilmiştir; geniş bir bina değildir ve iç mekânın süs eşyaları vardır. Diğer cami daha büyük ve daha eskidir. Onun yanı başında bir çeşit büyük çadır vardır. Binaya bağlı küçük bir koridorda, mezara yakın, bir kısmı yaldızlı olduğu için gümüş olduğu söylenen bir dizi şamdan bulunmaktadır, ancak itiraf etmeliyim ki bu şamdanlar yalnızca pirinç ve kalaydan yapılmış Rus üretimi şamdanlara çok benzemektedirler. Uzun bir geçit, kalıntıları sağa ve sola yatırılan ve bir duvarla bölünen Bahaeddin'in torunlarının mezarlığından çıkar.

Özellikle felç olanlar ve dilenciler gibi kocaman bir hasta ordusu bu noktaya yapışmış durumdadır ve ziyaretçileri sapıkça rahatsız etmektedirler. Ziyaretçileri kovalamak için o kadar ısrarcı davranmaktadırlar ki cebinizdeki son kuruşu vermek zorunda hissedersiniz. Ancak bu da ciddi bir aptallık olacaktır, zira türbenin külliyesi dışında sizi bekleyen Bahaeddin'in boş gezen çocukları vardır. Bu çocuklar da cebinizde önceki maceranızdan kalan ne varsa boşaltmanızda size yardımcı olurlar.

³⁴⁸ Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahaeddin Nakşibend (1318-1389).

Sağda, gül mevsimi boyunca, mayıs ayında çok gidilen geniş bir bahçeye sahip, iyi durumda büyük bir medrese vardır. *Seili-Gül-i Sürh* adını taşır.

Yukarıda belirtilen yapılar, Bahaeddin'in torunları olan Hacıların meskenleri ile çevrilidir; başka hiç kimsenin bölgeye yerleşme izni yoktur.

Buharanın nüfusu ile ilgili olarak aşağıdakileri gözlemleyebiliriz:

Koşullar bu konuda emirin defterinden herhangi bir bilgi toplamamıza izin vermediğinden, başka yollara, yani yerli tanıdıklarım arasında, evlerinin kapsamına ve hem erkek hem de kadın olan mahkûmların sayısına ilişkin soruşturmalara başvurdum. Çünkü alabileceğim tüm farklı verilerin ortalamasını alarak Buhara'daki tanap başına nüfusun ortalama tahminini elde edebileceğimi düşündüm. Bu yöntem bile, rehberliğim için otuzdan fazla sabit bulgu temin edemediğim için büyük bir önlem gerektirdi; ortalama bir tanapa veya 900 kare sajene sadece on beş kişi verdi. Bu cevap açıkça kusurludur, çünkü Buhara'da her iki cinsiyetten sadece 30.000 kişiden oluşan bir nüfus gösterirken, öğrenci sayısının sadece 9.000'i aştığını biliyoruz. Kaba bir tahmine göre Buhara, her iki cinsiyetten, tanapta otuz sekiz kişi veya her otuz dört kare sajende bir birey verecek 60.000 ila 70.000 kişiden oluşan bir nüfusa sahip olabilir.

BUHARA'DAN SEMERKAND'A GÜZERGÂH	Verst	Sajen
Buhara'dan Bahaeddin'e	9	1
Çolaki'den	2	0
Kışlak-ı Hasan Hoca'dan	$1 \frac{1}{2}$	0
Hoca Yek Şeba'dan	2	0
Hose'den	$1 \frac{1}{2}$	0
Tumyurik'den	2	95
Kuyuk Mazar'dan	4	0
Ak-Murud'dan	8	0
Ati-Zauat'dan	4	0
Uangansi Kışlak'dan	5	0
Uanghansi'den	2	0

Buhara'dan Bustan'a kadar yol bahçelerden geçer ve zaman zaman çok daralır. Dahası çeşitli noktalarda, tekerlekli arabaların geçişini elverişsiz kılan drenajlar ve kanallar ile kesişir, bunun sonucunda emir, Hokand'a yaptığı seferde serbazilerini topçu treni ile Hicduan ve Cizah yoluyla gönderdiğinde, burada Semarkand'a tarif edilen yolu izlemiştir.

	Verst	Sajen
Bustan	6	0
1. Harabe	14	0
2. Harabe	5	0
3. Harabe	3	0
Melik Harabeleri	4	391
Toplam	32	391

Yol, kuzeyde Zerefşan Nehri ve güneyde Karnap-Dağ dağları ile sınırlanmış Deşt-i Melik adı verilen düz, kumlu bir bozkırdan geçer.

	Verst	Sajen
Ekili vadinin başlangıcı	10	0
Kermine Şehri	5	119
Toplam	15	119

	Verst	Sajen
Ekili vadinin sona ermesi ve Abdullah Han tarafından yaptırılan medresenin harabeleri	3	375
Kuş Hauz	11	0
Birili Köyü	3	0
Narupay kanalı üzerindeki sığ yer	11	0
Ziyaeddin Şehri	5	3
Toplam	33	375

Kırlar düzdür, ama tepeler yavaş yavaş yaklaşmaktadır; yol tüm yol boyunca ekili yerlerden geçmez, çünkü çorak bozkırlar rotada belirtilen köylerin ekili yollarını keser.

	Verst	Sajen
Nayman Köyü	6	0
Tenişti Köyü	5	0
Hazreti Şah Köyü ve Aş-Rayat Harabeleri	3	0
Mir Köyü	2	273
Toplam	20	273

Başlangıçta yol, Daud-Kale'den başlayarak kişinin ilerlemesine engel teşkil etmeyen, dalgalı bir görünüm sunan düz bir bozkır üzerinde gider. Mir'e varmadan önce gezgin, killi yatağı olan dar bir derede sığ bir yerden yürüyerek karşıya geçmesi gerekmektedir.

	Verst	Sajen
Taksa-karan Köyü	2	0
Narupay kıyılarındaki Şehr-i Hatın (veya Buz-du-bai)	5	0
Kara Kışlak	11	0
Katta-Kurgan Şehri	10	385
Toplam	28	385

Yol engebeli bir kırılıktan geçmektedir; Mir ve Taksa-Karan arasında suları içilebilen iki kuyu geçilerek ilerlenir.

	Verst	Sajen
Zerefşan kıyısına bir buçuk verst uzaklıktaki Bazai Çimbai Köyü	18	0
Karasu Köyü	12	0
Küçük Zaroyat Kalesi	5	420
Toplam	35	420

	Verst	Sajen
Kamaran Köyü	3	0
Daut Köyü	5	250
Yolun sağındaki Abdullah Han Harabeleri	6	0
Şurtut Köyü	7	375
Semer kand Şehri	8	495
Toplam	31	120

Buhara'dan Semer kand'a toplam mesafe, 240 verst, 78 sajendir.

Bazai Çimbai'den ülkenin fizyonomisi, hanlığın dağlarının tanımında betimlenmiştir.

Not: Yukarıda belirtilen güzergâhın istasyonları arasındaki mesafeler, her sabah *arbasın* (ülkenin tekerlekli arabaları) birinin tekerleğine bağlanan bir kilometre sayacı ile ölçülmüştür, tekerleğin çevresi, yolculuğun başlamasından önce doğru bir şekilde tespit edilmiştir.

Semer kand Şehri - Yeryüzündeki cennet - Duvarlar - Kapılar - Çevrim - Alan - Eski ihtişamı - Mahalle kalıntıları - Issız bahçelerin kalıntıları - Semer kand'ın akarsuları - Sarnıçlar - Kervansaraylar ve hamamlar - Eski ihtişamın anıtları - Kale - Büyük ölçüde - Kutfi-Çehar-Dehum - Emir in sarayı - Mavi taş - Emir Timur'un tabutu - Onu içeren binanın tasviri - Timur'un anıtsal taşı - Ailesinin mezarları - Medreseler - Porselen duvarlar - Şirdar - Tilla Kari - Caminin iç mekânı - Medrese Hanum - Semer kand'ta Çin işi - Çin İmparatoru'nun kızı - Onun tarafından yaptırılan camiler - Mucizevi minber - Hazreti Şah-ı Zinde veya Emir Timur Sarayı - Harika güzelliği - Ve önceki yapısı - Semer kand'ta pazar günleri - Muazzam kalabalıklar - Şehrin nüfusu.

Semer kand Şehri: Şairlerin yeryüzündeki cennetle kıyasladığı Semer kand şehri, insanların hâlâ duyduğu söylentilerdeki gibi oldukça acınası bir durumda olmasa da bugünkü haline gelmek için büyük ölçüde yıpranmış olmalıdır. Duvarı iyi durumdadır ve normal bir dörtgen şeklindedir, ancak kuzey tarafı diğerlerinden daha geniştir. Kalenin formunun düzensizliği, Buhara'da olduğu gibi kabartmalar ve burjlara sahip olan ve başkentin yükseklik ve kalınlığına eşit olan şehir duvarlarının ötesine geçtiği batı tarafından görülebilir.

Semer kand'ın altı kapısı vardır:

1. Dervaze-i Buhara, 2. Dervaze-i Paikobah, 3. Dervaze-i Hazreti Şah-ı Zinde, 4. Dervaze-i Kalendar Han, 5. Dervaze-i Suzan Giran, 6. Dervaze-i Hoca Ahrar.

Şehir dairesel çevrede on üç verstdir ve kare alanı 2.280.000 kare sajen veya 25.333 tanaptır; bu nedenle Buhara'nın işgal ettiği yerden 500 tanap daha fazladır. Ancak bu durum Semerkand'ın içerdiği çok sayıda bahçeye bağlıdır.

Eski zamanlarda kapladığı zemin hâlâ çok ihtişamlıdır; bir zamanlar şehri çevreleyen eski duvar kalıntıları, batı tarafından dört verst uzaklıktadır. Kuzeyde, şehir ve Zerefşan kıyıları arasında oluşan ve altı verstlik bir alanı kapsayan tüm alan boyunca, zemin Kale-i Afrasiyab³⁴⁹ adını taşıyan kalıntılarla doludur.

Şehrin en son olarak söz konusu doğrultuda genişlemesinin Timur'un zamanından önce olduğu, hükümdarlığı sırasında Semarkand'ın şu andaki sınırlar içinde olduğu gözlenmelidir, o zaman sadece çevredeki ülkenin ekimi şimdi olduğundan çok daha fazlaydı; mevcut ekili toprak şeridinin çok ötesinde, daha önce Semerkand semtinde bulunanlar ile bağlantılı olan bahçelerin izleri kalmaktadır.

Şehir, Ağalık Dağ'ın kuzey yamaçlarından inen üç akarsu ile sulanmaktadır; ilki Hoca Ahrar'ın kapılarının doğusuna doğru şehre girer ve kalenin kuzey ve doğu duvarlarını geçerek Semerkand'ı çevreleyen tarlaları sular. İkincisi, Suzan Giran kapılarının yakınında şehre girer ve doğu duvarlarında ayrılarak bu yönde ilerleyen ve yaygın olarak adlandırıldığı gibi şehrin kuzey tarafındaki Âb-ı Beşşehr veya Âb-ı Meşhed'e dökülür.

Bu akan su hacminden ve sayısız kanaldan bağımsız olarak Semerkand'ın birçok sarnıç veya *hauzu* vardır. Şehirde iki kervansaray, ikisi Hamam-i Hoca Akrah ve üçüncüsü Hamam-i Miri adında üç halk hamamı bulunmaktadır. Şehrin antikaları daha çok eski zamanların kalıntılarından oluşmaktadır; şimdiki nesil yalnızca yeni ve değerli şeyler dikmemekle kalmayıp eski ihtişamlı eserleri de yok etmekle meşgul olmaktadır.

I. Semerkand kalesi çok önemlidir. Buhara'dan ve hatta Karşı'ninkinden daha büyük, üç verst ve yüz sajen olmak üzere ve 90.000 metrekare sajen veya 100 tanaplık alanı

³⁴⁹ Semerkand şehrinin eskiden bulunduğu yer, mevcut yerinden yaklaşık 2.5 km mesafede olup, bu bölge önceden Kale-i Efrasyab olarak anılmaktaydı. 1220 (H. 669) yılına gelindiğinde Cengiz Han liderliğindeki Moğolların Maveraünnehr'i tamamen hâkimiyet altına alması ve dolayısıyla Semerkand'ın da tahribi şehre büyük bir zarar vermiş, fakat ilerleyen dönemde şehir, Timur tarafından yeniden kurulmuştur. Zamanla yeniden harabeye yüz tutan şehir, 1871 yılına gelindiğinde Ruslar tarafından günümüzdeki yerinde tekrar kurulmuştur. (Macit, **ages**. 185; Barthold, **age**, s. 437; Bregel, **An Historical...**, s. 82).

kapsamaktadır. Burada ayrıca, emirin unvanına şüphe kalmaması için her yeni hanın kesinlikle oturması gereken ünlü mavi taşın görüldüğü emirin sarayı Kutf-i Çehar Dehum'un gömülü zemini görülür. Valinin konağının yakınında birkaç cami ve özel kişilerin konutları vardır.

II. Emir Timur'un tabutu, yüksek bir sekizgen yapıya yerleştirilmiş ve yüksek bir kubbe ile örtülmüştür. İç mekân, Timur için ayrı anıtın yükseltildiği büyük caminin türbesini temsil ettiği söylenebilecek iki daireden oluşur. Zemin beyaz mermer levhalar, Kuran'dan yazıtlarla süslü duvarlar ile döşenmiştir ve burada altın kaplama hâlâ iyi korunmaktadır.

İkinci dairenin merkezinde, mermer bir kaide üzerinde, yine mermerden bir ızgara ile çevrili duran Timur'un anıtsal taşı, üç ayak yüksekliğinde, beş ila altı uzunluğunda dört köşeli kesilmiş bir piramit şeklinde ve dar ucuna yerleştirilmiştir. Taşın rengi koyu yeşil, siyaha yakın, iyi cilalanmıştır. Semerkand'ı ele geçiren Nadir Şah, taşı onun önüne getirmiş, bunun sonucu taş ikiye bölünmüştü. Beyaz mermer döşemelerle çevrili olup, Emir Timur'un ailesi için mezar taşları görevi görmektedir. Az önce anlattığımız dairelerin altında, içine inmek isteyen kişinin neredeyse dört ayak üzerinde sürünmesi gereken bir tonoz vardır. Bahsedilen kişilerin tabutlarını içermektedir ve her birinin gömüldüğü yer, üzerinde uygun el yazmaları bulunan beyaz mermer bir levha ile işaretlenmiştir.

III. Medreseler. Şehirde Timur tarafından dikilen üç medrese vardır; 1. Uluğ Bey Medresesi³⁵⁰; 2. Şirdar Medresesi³⁵¹ ve 3. Tilla Kari Medresesi³⁵²; pusulanın en önemli noktalarına göre en sonuncu kuzeye, bir önceki doğuya ve ilki batıya yerleştirilirler ve birbirlerini dik açılardan kesen iki sokağa ayrılmışlardır. Bu medreseler, önceleri dört

³⁵⁰ 1417-1420 yılları arasında Timurlu Devleti kurucusu ve ilk hükümdarı Emir Timur'un torunu ünlü âlim ve devlet adamı Uluğ Bey tarafından Semerkand'ta inşa ettirilen medresedir. Medrese, günümüzde Registan adıyla bilinen, geçmişte ise pazar yeri olarak faaliyet gösteren meydana bulunmaktadır. Timurlu geleneğine uygun olarak kervansaray, hankah ve diğer bölümlerden meydana gelen ve bu haliyle bir külliye oluşturduğu söz konusu yapılardan yalnızca Uluğ Bey Medresesi günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. 1619-1636 yılları arasında inşa ettirilen Şirdâr ve 1646-1660 yılları arasında inşa ettirilen Tillakâri Medresesi adlı iki medrese ile birlikte Registan meydanında yer alan Uluğ Bey Medresesi, tüm ihtişamıyla kuşkusuz söz konusu diğer iki medresenin de ilham kaynağı olmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Beksaç, "Uluğ Bey Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 129-130).

³⁵¹ Semerkand'ta Timurlu mimarî ve süsleme sanatını sürdüren bir yapı olarak meydana getirilen Şirdâr Medresesi, Maverâünnehr topraklarında hâkimiyetin Özbek hükümdarları eline geçtiği dönemde inşa ettirilen bir medresedir. Askerî Vali olarak görev yapan Yalangtuş Bahadır tarafından Buhara hanı İmamkulu Han adına 1619-1636 yılları arasında yaptırılan Şirdâr Medresesi, yapımına ilham olan Uluğ Bey Medresesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, "Şirdâr Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010 s. 191-192).

³⁵² Uluğ Bey Medresesi ve Şirdâr Medresesi ile birlikte Registan adı verilen meydanın yola bakan tarafının ters istikametinde yer alan ve buradaki medreselerin üçüncüsü olan medresedir. 1646-1660 yılları arasında inşa ettirilen Tillakâri Medresesi de tıpkı Şirdâr Medresesi gibi Timurlu tarzının hâkim olduğu bir medresedir. (Çoruhlu, **agm**, s. 191).

köşeli büyük yapılardan oluşmaktaydı. Eskiden köşelerde ince yüksek minareler bulunmakta iken, şimdi neredeyse mahvolmuştur. Porselen duvarlar mozaikle işlidir ve zevk dolu renkleriyle göze çarpar. Medrese Şirdar'ın girişinin üstündeki mozaikte, aslan figürüne benzeyen iki hayvanın iyi korunmuş bir temsili vardır.

En güzel medrese, aynı zamanda üçünün en küçüğü olan Tilla Kari'dir; aynı şekilde diğerlerinden daha fazla zarar görmüştür.

Medreselere ait olan camilerin içi hâlâ eski ihtişamlarının izlerini elinde tutmaktadır; lapis lazuli ve duvarların yıldızları birçok yerde hâlâ çok parlaktır ve daha da dikkat çekici olan, esas olarak yıldızlı kâğıttan oluşan yıldızlamanın Timur zamanından beri orada duruyor olması ve şimdi bile parlaklığını kaybetmemiş olmasıdır. Bu binaların kuzey tarafında ve Şah-ı Zinde kapısının yanında, Emir Timur'un karısı tarafından inşa edilen Hanum Medresesi³⁵³ bulunur. Çin imparatorunun kızı olan bu prenses, mozaik çalışmasında bu yapıyı zarif cilalanmış seramiklerle süsleyen sanatçılar, onu ülkesinden Özbekistan'a getirmiştir. Yüksek kubbeli üç camiden oluşur ve dört köşeli bir bina ile birleştirilir. Bu binanın doğusunda, önceden üzerinde kitabeler ve kakmalar olan bir kapı bulunmaktaydı, ancak Emir Haydar, o kapılardan para dökebilmek için erittirmiştir. Oradaki kümbet zamanın dişlerine daha iyi direnç göstermiştir, ancak kimi yerde tuğlaların düştüğü delikler görülür. Dokuz ayak üzerinde desteklenen ve iki masa görünümü bir araya getirilmiş büyük bir mermer masa kubbenin altına yerleştirilmiştir. Geleneğe göre Hanum, mimberin üstünde büyük karakterlerle yazılı Kuran'ı³⁵⁴ okurken, buranın karşısında bulunan pencereden bakarmış.

Şu anda mermer minberin başlıca meziyeti, Buharalıların batıl inançlarına göre hastanın altında yavaşça ilerlemeyi başarması şartıyla, omurgadaki ağrılarını tedavi etmekten ibarettir.

Bu yapının biraz doğusunda, zamanın çok az saygı duyduğu Hanum'un mezarı bulunmaktadır, bu sebeple bozulmamış formu hakkında yeterli bir fikir oluşturmak zor olacaktır.

³⁵³ Semerkand'ın en önemli mimarî yapılarından biri olan Bibi Hanum Cami, Emir Timur'un karısı Bibi Hatun tarafından yaptırılmıştır. 1399-1404 yılları arasında inşa edilen cami, dikdörtgen plan üzerine oturtulmuş bir külliye'dir. Cami, gerek kubbesi üzerindeki geometrik desenler, gerekse kûfi yazıları ve iç süslemeleri ile muhteşem bir görünüme sahiptir. (Açıkgöz, **age**, s. 51).

³⁵⁴ 1770 yılında Semerkand'ı ziyaret eden hemşehrimiz M. Efremov kitabı görmüş, fakat Doğu dillerinden habersiz olduğundan, içerdigi şeyi söyleyememiştir. (Khanikoff, **age**, s. 134).

Şehir dışındaki binalarla ilgili olarak yalnızca kuzey yönünde yer alan ve Hazreti Şah-ı Zinde³⁵⁵ olarak adlandırılan Emir Timur sarayından bahsedeceğiz. Koşullar içini incelememi engelledi, ancak bu yapıyı ziyaret eden Bay Lehman, esas olarak mozaikle işlenmiş seramiklerden oluşan süslü duvarların kalıntılarının dikkat çekici derecede görkemli olduğunu söylüyor. Dış görünümü, iç mekânının güzelliği ile örtüşmektedir; görünümü özellikle güneyden ilgi çekicidir, çünkü göz, bu kraliyet konağının tüm perspektifini merkezden geçen geniş ve görkemli bir merdivenle kucaklamaktadır. Müslümanlar sarayı kutsal bir yere dönüştürmüşlerdir ve buraya uzun mesafelerden hacca gelip gitmişlerdir.

Semer kand'ta perakende ticaret günlük olarak gerçekleşmektedir, ancak büyük pazar günleri salı ve pazar günleridir ve Medrese Hanum ve Şirdar arasındaki insanların birleşimi o kadar büyük olur ki at sırtında olduğu gibi hareket etmek zor olabilir. Bununla birlikte kalabalık, şehrin sakinlerinden çok, komşu ülkeden Buhara'ya akın eden Özbekler, Araplar ve çingenelerde oluşuyor. Şehrin nüfusu bana göre 25 veya 30.000 kişiyi geçmiyor.³⁵⁶

Semer kand ilinden Karşı iline olan güzergâh - Yazarın dergisinden alıntı - Semer kand'tan hareket - Şehir dışındaki yıkık binalar - Divu-ali-Kıyamet Planı - Karşı'ye giden yollar - Çorak ülke - Nadir tarım - Yıkık bahçeler - Ağalık dağlarının devamı - Yıkık kervansaray - Özbek yerleşim yerleri - Cam - Rotanın devamı - Kuyular - Derinliklerinin nasıl belirlendiği - Kara-Tegin - Çorak bozkır - Kungur Dağ - Karşı ile Semer kand arasındaki mesafe - Karşı'nın enlemi - Üç duvarı - Çap ve çevre - Elde edilen su - Geniş kale - Bir sütçü kadın tarafından kurulan Goli Medresesi - Abdullah Han Medresesi - Bikey Medresesi - Kurucusunun hikâyesi - Karşı hamamı - Birkaç cami - Büyük çarşı - Tütün

³⁵⁵ Sanat tarihi bakımından görülmeye değer yapılardan biri olan Şah-ı Zinde Türbesi, konum itibarıyla Semer kand surlarının dışında bulunmaktadır. Şah-ı Zinde Türbesi, Peygamber Efendimiz'in amcasının oğlu olan Kusam İbn Abbas adına yapılmıştır. (Açıkgöz, **age**, s. 51). Hanıkov, görüldüğü üzere Şah-ı Zinde'yi Emir Timur'un sarayı olarak ifade etmektedir. Fakat muhtemelen bu bir yanlışlıktan ibarettir. Zira Schuyler'in de belirttiği üzere bazı seyyahlar tarafından Timur'un yazlık sarayı olarak tanımlanan Şah-ı Zinde, esasen İslâmiyet'in ilk zamanlarında İslâmiyeti yaymak amacıyla bu topraklara gelen, fakat burada düşmanları tarafından öldürülen Kusam İbn Abbas'ın adına yapılmış bir türbedir. Schuyler, anlatılanlara göre Kusam İbn Abbas'ın, düşmanları tarafından öldürülünceye kadar başarıyla Kuran'ı inanmayanlara tebliğ ettiğini ve öldürüldükten sonra kafası kesilerek yakındaki bir kuyuya atıldığını ifade etmektedir. Schuyler, Kusam İbn Abbas'ın, bir gün İslâm'ın koruyucusu olarak gelmek üzere hâlâ orada beklendiğini ve bundan ötürü de bu türbeye Şah-ı Zinde (yaşayan sultan) adı verildiğini belirtmektedir. (Eugene Schuyler, **Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja**, C. I, London 1876, s. 247). Bu görüş, XIX. yüzyıl seyyahlarından Vambéry ve Leclercq tarafından da doğrulanmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Vambéry, **age**, s. 187; Leclercq, **age**, s. 126-127).

³⁵⁶ XIX. yüzyıl seyyahlarından Meyendorf, Semer kand'ın toplam nüfusunu 50.000, Vambéry 15-20.000, Schuyler ise 30.000 olarak vermektedir. (Meyendorf, **age**, s. 32; Vambéry, **age**, s. 190; Schuyler, **age**, s. 257).

ekimi - Alaca imalatı - Pazar günleri - Biri Yahudilere adanmış üç kervansaray - Âb-ı Şehr-i Sebz üzerindeki köprü - Büyük cami - Karşı'den Buhara'ya güzergâh.

Semer kand'tan Karşı'ye giden rota, henüz herhangi bir Avrupalı tarafından ziyaret edilmediğinden, dergimden kısa bir alıntı sunmam bu konuda gerekli olarak düşünülecektir.

8 Eylül 1841'de Semer kand'ı saat 10'da, Buhara kapılarından terk ettim. İlk başta yol, eski binaların kalıntıları arasında batı güneybatıya doğru gitti ve şehirden dört verst olan Divuali-Kıyamet adlı bir ovadan geçti, Karşı'ye doğru olan engebeli yol solumuzda kaldı, tekerlekli arabaların geçmesine elverişsizken, daha güneybatı yönünde, geneli ekilmemiş olan kırlıklardan geçtik. Yalnızca birkaç yerde bazı tarlalarında çavdar ekilmiş, diğerlerinde de muhtemelen kış buğdayları için su doldurulmuş tarlalar olan Özbek köyleriyle karşılaştık. On beş verstlik alan için kırsal alanlar anlattığımız gibiydi, ancak Anhar kanalından yol, Abdullah Han günlerinde yeşermiş olan bahçelerin yıkık duvarları arasından ilerledi. Kanalı geçerken Semer kand'tan otuz verst ilerledikten sonra sol kıyısında durduk. Bu aşamada tepeler yol hattının solunda beş ila on verst arasında kaldı. İki verst daha sonra, bahçelerin yıkık duvarlarını bıraktık ve güney güneybatıya dönerek adımlarımızı Ağalık dağlarının devamı olan, ancak belirli bir ismi olmayan tepelere yönlendirdik. Bu tepelerin yükseklikleri pek hatırı sayılır olmamakla birlikte tepeler bitki örtüsünden yoksundur. Beş verst daha yürüyüşten sonra, solumuzda kalan ve durumu idare eder olan bir taş köprüyü geçerek bir derenin kuru yatağı üzerinde Abdullah Han tarafından inşa edilen büyük bir kervansarayın kalıntılarını geçtik, Saray kabilesinin Özbek yerleşimlerinden geçerek ova boyunca tepelerin eteklerini takip ettik.

Otuz sekiz-kırk verst yürüyüşten sonra, gece yarısı aynı adı taşıyan bir dere kıyısında bulunan küçük yerleşim yeri olan Cam'a ulaştık.

9 Eylül. Kendimize tatlı su sağladıktan sonra tepelik bir yoldan geçtik ve Cam'dan yaklaşık altı verst ötede önemsiz ama bataklık bir dereyi geçtik ve sağımızda küçük bir köy bıraktık. Tepelerden inerken Buhara'dan Şehr-i Sebz'e giden yolu geçtik. Rotanın geri kalan kısmı bizi düz bir ovaya getirdi ve buradan on verst yürüyüşten sonra, Şur Kuduk adı verilen on sekiz ila yirmi kuyunun bulunduğu yere götürdü. Bu kuyuların derinliği en az on kulaçtı; bir makara ile asılan ve su çekmek için kullanılan bir halatın toprağa bıraktığı izlerden kolayca tespit edebileceğimiz bir gerçektir bu. Çobanlar, sürülerini sularken at veya eşek

sırtındadırlar ve bu esnada uzunluğu kuyunun derinliğine eşit olan ve toprak yüzeyinde iz çıkaran kuyudan aşağı salarlar veya yukarı çekerler.

On iki verst daha sonra, tamamen çorak ve dümdüz bir ovada bulunan ve Saray kabilesinin Özbek aulunda bulunan Kara-Tegin adlı diğer kuyulara geldik. Tepeler çoktan doğuya ve güneydoğuya doğru uzakta kalmışlardı.

Gün batımında Kara Tegin'den ayrılırken, yirmi verst yürüyüşten sonra, gece yarısı çorak bir bozkırda durduk. Altı verst daha, yükselen bir zemin boyunca, bizi Karşı'nın ekili toprağına olan mesafenin sekiz veya on versten fazla olmadığı ve Karşı şehrinden on altı veya on yedi verst olan Kungur-Dağ adı verilen dağların eteklerine getirdi; bu durumda Semerkand ve Karşı arası toplam 140 veya 150 verst yapar.

Karşı Şehri. Burnes'e göre Karşı şehri 39° kuzey enleminin altında yer alır³⁵⁷ ve birçok yerde yıkılmış olan üç eş merkezli duvarla çevrilidir. İlk duvar kaleyi şehirden ayırır; ikincisi eski şehrin bölgelerinden ve üçüncüsü yeni şehri komşu köylerden ayırır. Dış duvar, bilgilerime göre dört kapıdan oluşuyor. Şehrin en büyük çapı üç ila üç buçuk verst; çevresi sekiz ila dokuz verst kapsayabilir. Sakinler, şehrin kuzey duvarına uzanan Âb-ı Şehr-i Sebz Nehri'nden su alıyorlar. Sarnıçları veya havuzları, aynı nehirden çekilen kanallar tarafından doldurulur. Kale, Buhara'ninkinden daha geniştir ve şu anki emirin Karşı valisi olduğu sırada kullandığı, kendisine bağlı bahçesi olan vali sarayından bağımsız olarak, üç medrese ve büyük cami vardır, Mescid-i Namaz-ı Cuma.

1. Goli Medresesi, ilk olarak sütçü bir kadınının desteğiyle, Emir Haydar'ın saltanatı başlangıcında başlatılmış, ancak daha sonra ikincisi tarafından bitirilmiştir: altmış beş odası vardır.

2. Abdullah Han Medresesi'nin kırk odası vardır.

3. Bikey Medresesi, bir Özbek vatandaşı tarafından yaptırılmıştır ve daha sonra Abdullah Han, ona bey unvanını vermiştir. Bu unvanın verilme sebebi bir av partisinde yolunu kaybeden emire doğru yolu göstermiş olması ve o kişinin emir olduğunu bilmeden ona misafirperverlik göstermesidir. Bu medresenin elli odası vardır.

4. Saray Medresesi, eski şehirde bulunmaktadır.

³⁵⁷ Biz bu hesaplamayı kabul etmedik, ancak Karşı'yi biraz daha güneye yerleştirdik, çünkü yürüyüş rotamızla daha iyi uyuytu. (Khanikoff, **age**, s. 139).

Şehrin sadece bir hamamı ve birkaç camisi vardır. Çarşı, yeni şehrin güney mahallesinde ve geniş bir binada; sadece yünün satıldığı dükkânlar için 250 sajen uzunluğuna kadar uzanır. Sonbahar ve kış aylarında büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar için baş pazar görevi yapmaktadır ve Türkmenler çok sayıda halı ve satılık at örtüleri getirir.

Sakinlerin başlıca mesleği tütün ekimi ve *alaca* üretimidir, perakende ticaret günlük olarak yapılır, ancak büyük çarşı veya pazarlar, cumartesi ve pazartesi günleri kurulur. Üç keransaray vardır, bunlardan ikisi sadece gelen kervanları kapsamak üzere görevlendirilmiş, üçüncüsü ise Yahudiler tarafından satın alınmış ve yalnızca onlar tarafından kullanılmaktadır. Karşı yakınlarında önemli yapıların arasında aşağıdaki ikisini sayabiliriz,

1. Âb-ı Şehr-i Sebz karşısındaki taş köprü, Abdullah Han tarafından yaptırılmıştır ve şu anda da iyi durumdadır.
2. Ramazan ve Kurban boyunca namaz töreni için cami. Şehrin güneyine yarım verst uzaklıkta bulunur ve mavi renkte cilalı bir kubbe ile desteklenen yedi taş tonozdan oluşan çok basit bir iç mekâna sahiptir. Yukarıda bahsi geçen festivallerde halkın akın ettiği bir bahçe ile çevrilidir.

KARŞİ'DEN BUHARA'YA GÜZERGÂH	Fersah
Karşı'den Padişah Halir'in kutsal mezarına	1
Pidna Köyü	1
Karsan	$0\frac{1}{2}$
Buzurg Sirdab adlı bir sarnıçın harabeleri	1
Hoca Mübarek Kervansarayı'nın harabeleri	3
Karav Kakir	$2\frac{1}{2}$
Busaçi	1
Karakul	2
Karav Muma Curgati	2
Kakan Köyü	2
Buhara	1
Toplam	17

Açıklamalar: Karakul'a kadar olan yol, tekerlekli arabalara uygun düz, çakıllı bir bozkır boyunca uzanır. Bu noktaya yakın düşük kumlu tepeler yola yaklaşır ve sadece çevresinde mermer ocakları ve üretimi Buhara'ya taşınan kireç taşı çukurları olan Muma Curgati harabeleri yakınında sona erer.

3.3.7. Buhara'nın Endüstrisi

Endüstrinin üç dalı - Tarım ağırlıklı - Nedeni - Dört çeşit tarım işçi sınıfı - Buhara'nın ölçüleri ve para birimi - Alkin - Gaz - Sang veya farsang - Batman - Ağırlıklar - Mevcut madenî para - Para biriminin Rusya ile karşılaştırılması - Arazi - Müslüman ülkelere nasıl bölüştürüldüğü - Öşür ülkesi - Neden böyle dendiği - Üzerine vergi verilmesi - Fakir - Miskin - Amil-i Zekât - Mukatab - Madiun - Munkatigu'l-Guzat - İbn-el Sabil - Öşür'ü ödeyenlerin olağanüstü ayrıcalığı - Nasıl gereksiz olduğu - Ait olduğu haraç ülkesi - Nasıl bölündüğü, Haraç-ı Mukassem - Haraç-ı Muvazzaf vergisi, nasıl sınırlandırıldığı - Buhara'daki bütün topraklar, haraç - Mülk arazinin sahipleri tarafından nasıl elde edildiği - Endüstrinin dört farklı şekilde çökertilebilirliği - Vakıf Mülkleri - Medreselere yerleşmesi - Emlak arazisi - Ayrıcalıklar - Vergilendirme - Belirsiz haraç miktarı - Arazi fiyatı.

Buhara Hanlığı, doğrusunu söylemek gerekirse, yalnızca sanayi, tarım ve el sanatları endüstrilerine sahiptir. Demir döküm endüstrisinde bir adet üreticisi olmasına rağmen imalat sanayi mevcut değildir.

Hanlığın en çok çalışan işçileri tarım endüstride çalışmaktadır. Bundan hareketle en kârlı iş kolunun bu olduğunu söylememiz gerekebilir, ancak tarım ile uğraşan kesim arasında, ticaretle ve alım satımla uğraşan kesimdeki kadar zengin kapitalistlerin olmadığını göz önünde bulundurmalıyız. Bu durum, yalnızca yerel halkın günlük besin ihtiyaçlarını karşılamak için bu kadar çok çalışana sahip olması ile açıklanabilir. Bununla birlikte bu durumu toprağın verimsizliğine, kültüre uygun toprağın tüketici sayısı ile orantılı olmadığı gerçeğine kadar açıklamalıyız. Buna rağmen bazı ürünlerin bir dış ticaret nesnesi oluşturduğunu biliyoruz.

Hanlık, tarım endüstrinin yalnızca dört dalını içerir: bahçıvanlık, sebze yetiştiriciliği, tam anlamıyla tarım ve hayvan yetiştiriciliği ve bakımı; madencilik, balıkçılık ve avcılık gibi geri kalanı, az sayıdaki çalışan kişi ve önemsiz sayıda girişim nedeniyle dâhil edilmemelidir.

Bu ülkenin tarım endüstrisinin küçük bir açıklamasına girmeden önce, Buhara'nın yanı sıra para birimini ve toprak mülkiyetini düzenleyen yasaların kullanımında doğrusal, kare ve

kübik ölçümlerin kısa bir açıklamasını vermek gereksiz olmayabilir. İkincisini, “Muhtaseru’l-Uikoi” unvanıyla bilinen Abdullah Sadur’un eseri hakkında bir yorum olan Şemseddin Buhari tarafından yazılan “Camitü’l-Rumus” adlı kitaptan ödünç alıyoruz.

Doğrusal ölçümler alkin ve gazdır.

1. Alkin, on altı inçlik Rus arşınıımızdan başkası değildir.
2. Gaz, kol uzatıldığında burun ucundan işaret parmağının eklemine kadar olan uzunluğu ölçer. Bu tanımsız ölçüm, sıradan yaşamın birleşmesinde bile evrensel olarak benimsenmiştir. Uzunluğu konusunda verilebilecek en anlamlı bilgi, uzatılmış bir adım büyüklüğüne yaklaşık olduğu, yani bir buçuk arşın boyutunda olduğudur.
3. Sang veya farsang³⁵⁸, mesafeleri belirlemek için kullanılan bir ölçüttür. Buharalılar genellikle sekiz verste karşılık gelen ve bir arşına eşit bir hız olarak hesaplarlar ki bu da 12.000 adım yapar. Fakat bir kilometre sayacı ile ölçülen Buhara ve Semerkand şehirleri arasındaki mesafeyi 240 verst, 78 kulaç olarak bulduğumuzda, yerliler mesafenin 27 sangın üzerinde olmadığını düşünürken, 1 sangın 8 verste ve 447 kulaça eşit olduğu anlaşıyordu. Hanlıktaki tek kare ölçüsü, 60 gaz kare veya 900 kare Rus kulaçına eşit olan tanaptır, yani bir hükümdarlık dessetinasının³⁵⁹ sekizde üçüdür.

En büyük ağırlık ölçüsü, tüccarlarımızın 7 pound³⁶⁰, 32 lbs³⁶¹, 48 oz³⁶²a asimile ettiği batman³⁶³ veya man’dır.

Batman 4 sir veya 64 çarek içerir; 1 çarek 4 nimçaya eşittir; 1 nimça 4 sang’a eşittir ve 1 sang 5 miskale eşittir.

Rusya’nınki ile karşılaştırıldığında nisbi ağırlıklar şunlardır:

1 miskal = 5 ons.....24960

1 sang = 26 ons.....2480

³⁵⁸ Burada eski uzunluk ölçü birimi olan fersahdan bahsedilmektedir. 12.000 adıma yahut bir saatlik yola karşılık gelen bir uzaklık ölçü birimidir.

³⁵⁹ Bir dessatina 2400 kare Rus kulacına eşittir; 1 Rus kulacı 7 İngiliz feetine eşittir; 1 dessatina 16.800 İngiliz feetidir. (Khanikoff, **age**, s. 146).

³⁶⁰ Pound, temel ağırlık ölçü birimidir ve kısaltması “lb” şeklindedir. İngiliz ölçü sistemi olan Avoirdupois’e göre bir pound, 0,45359237 kg’a eş değerdir.

³⁶¹ Bir ağırlık ölçü birimi olan lbs, “libre’s” kelimelerinin kısaltmasından oluşmakta ve aynı zamanda pound anlamına gelmektedir. Bir lbs 0,45359237 kg’a eşittir.

³⁶² Bir ölçü birimi olan oz, 29.57 ml’ye denk gelmektedir.

³⁶³ Batman, 10 puda denk gelen ve metrik değeri 100 gram olan bir ağırlık ölçü birimidir. Türkistan coğrafyasında yaygın olarak kullanılan bu ölçü birimi, günümüzde yerini modern ölçü birimlerine bırakmıştır. (Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 27, (2009), s. 27).

1 nimça = 1 pound 9 ons.....9920

1 çarek = 4 pound 19 ons.....9880

1 sir = 1 poud, 38 pound, 12 ons.

1 batman = 7 poud, 32 pound, 48 ons.

Ülkenin şu anki madenî parası üç çeşittir; altın, gümüş ve bakır. Birincisi tilla, ikincisi tenge ve üçüncüsü puldur. Birbirleriyle olan ilişkileri şöyledir:

1 tilla = 21 tenge.

1 tenge = 44 pul.

Onların para birimi ve bizimki arasında bir karşılaştırma yapmak için Buhara'da kaldığımız süre boyunca bir Hollanda dukasının on beş tenge değerinde olduğu gözlemlenmiştir; dolayısıyla,

1 tilla = 14 ruble 35 kopek³⁶⁴ gümüş eder.

1 tenge = $68 \frac{1}{3}$ kopek gümüş eder.

1 pul = $1 \frac{6}{10}$ kopek gümüş eder.

Mülk olarak alınan arazi, değerlendirildiği vergiye göre Müslüman ülkelerinde farklılık gösterir ve ikincisi ya *öşür* ya da *haraç* olduğundan, aynı şekilde arazi, öşür arazisine ve haraç arazisine ayrılır.

I. Öşür topraklarının asıl mülk sahipleri, Müslümanlığı silah zoruyla değil isteyerek kabul etmişlerdir. Bu tür arazilerde tarım yapabilmek için mülk sahipleri göllerin sularından, kuyulardan ve yağmur suyundan yararlanırlar ve bunları kullanmak için hükümete onda bir ödeme yaparlar.

Seyhun, Fırat, Dicle ve Nil hariç tüm nehirlerin kıyıları aynı kategoride yer almaktadır. Seyhun, Müslüman yasasına ve onun Buhara yorumcularının yorumlarına göre Sir Derya, İndus veya Daricahi Türk (?) olarak adlandırılan nehirden anlaşılabilir. Ceyhun, Amu Deryadır; Fırat, Fırat; Dicle, Dicle. Bu nehirlerin kanallarında yatan tüm yerler de aynı şekilde bir istisna oluşturur.

³⁶⁴ Rublenin yüzde biri değerindeki para birimidir.

Şu anda ele aldığımız topraklar, Irak (İran?) hariç Araplara aittir. Öşür topraklarından gelen vergi, Müslüman yasasına göre aşağıdaki yedi sınıftan birine verilebilir:

1. *Fakir*, yasaya göre kendisi için gerekli olandan bağımsız olarak 200 miskal gümüş veya yirmi miskal değerinden daha az sermayeye veya etkilere sahip olan bir adamdır.
2. *Miskin*, hiç bir şeyi olmayan, günlük geçimini kazanma imkânı bile olmayan biridir.
3. *Amil-i Zekât*, hükümdarlık vergisi tahsildarıdır.
4. *Mukatab*. Bu gruba dâhil olanlar, kendisini özgürleştirmek için efendisinden yazılı bir izne sahip olan, ama bunu toplumun yardımı olmadan yapabilecek varlığa sahip olmayan kölelerdir.
5. *Madiun*, iflas eden borçludur.
6. *Munkatigu'l-Guzat*, Müslüman milislerine ait, varış yerine yaş, hastalık ya da fakirlik yüzünden ulaşamayan bir adamdır.
7. *İbn-el-Sabil*, talihsiz koşullardan dolayı yabancı bir ülkedeki varlıklardan mahrum bırakılan bir Müslümandır.

Bu vergiyi yukarıda belirtilen kişilerden biri lehine ödeyen, Tanrı ve egemenliği üzerindeki diğer tüm taleplerden önce serbest bırakılır ve ölümden sonra bile ilâhi zulme (azabiü'l-ruyah) uğramaz, ancak katkıda bulunanların bu ödeneğe sadakatsizliğinden doğabilecek sorunları önlemek amacıyla yasa, Zekât'ın toplanmasından bir yıl önce, yukarıda adı geçen kişilerden birine mahkemede bu ödeneği kimin düzenli ödeyip ödemediğini bilme hakkı vermektedir.

II. *Haraç*, toprakları fetih ile elde edilmiş ve sakinleri zorunlu olarak Müslümanlığı kabul etmiş veya sakinleri Müslüman olmadan, belli koşullar altında kendilerini Müslüman şeflerine bırakanların topraklarıdır. Araplara ait olmayan fakat Şeddadiler, Sasaniler ve Samaniler gibi ırklara ait olanlar ve kanallar tarafından sulanan topraklar da toplanan haraç sayesinde işlenirler. Son olarak bu tanım, öşür arazisinin tanımına girmediği için bu tanımı kullanırken yukarıda belirtilen beş ırmağın kıyılarına atıf yapılacaktır.

Haraç toprakları iki çeşittir:

Birincisi, Arap fetihleri sırasında, ekili topraklarının meyveleri için, meyve başına belirli bir ödeme yapmakla mükellef olan mülk sahiplerinden alınan haraç, *Haraç-ı Mukassem*

olarak adlandırılır. Genel olarak topraktan elde edilen gelirin yarısını asla aşmadığını gözlemleyebiliriz; ekilmemiş arazi parsellerinden de haraç alınamamaktadır.

İkincisi veya *Haraç-ı Muvazzaf*, ekilip yetiştirilmediğine bakılmaksızın anlaşmaya göre belirli bir yüzde başına belirli bir ücret ödenen arazidir. Genel olarak bu haraç vergisinin yakın topraklar üzerinde sabitlenmesi kanun tarafından izin verilen adettir, oysa öşür mülküne yakın olan araziler sadece ondalık öder. Bu vergilerin tutarı, şimdiye kadar sadece sınırlandırılmış olan yasayla, gelirin yarısını aşmayacak şekilde belirlenmiştir.

Bilinen bir tarihsel gerçek olduğu için belirtmek gerekirse, İslamcılık Buhara yerlilerine zorlanmıştır ve bu nedenle hanlıktaki toprak mülkiyeti tümüyle gerçekte haratır, ancak gelenek ve koşulların gücü iki tür arazi mülkiyetine yol açmıştır: mülk ve emlak.

1. *Mülk*, fetih zamanında işgal edilmemiş bir arazidir ve karşılığında hiçbir tazminat ödmeden onu ebediyen takipçilerine veren emirin malı olmuştur. Yasa, imtiyaz eyleminin emirin mührünü taşımasını ve bir kopyasının hazineye yatırılmasını gerektirmektedir (Beytü'l Mal). Böyle bir yetki alan kişi kadı kelanın mührünü alarak bir sertifikaya sahip olmaya hak kazanmaktadır. Bu nitelikteki bir mülkün sahibi, mülkünü aşağıdaki dört şekilde elinden çıkarabilir: 1. Bunu vasiyetname ile bırakabilir; 2. Bağış yoluyla başkasına devredebilir; 3. Satışla elden çıkarabilir ve 4. *Vakıf* haline getirebilir.

Vakıf, her tanımla mülkiyettir, ancak daha özel olarak mülk sahibinin, emir veya kadı kelanın huzurunda, bilinen ve kabul gören herhangi bir topluluğa veya şirkete devrettiği toprak mülkiyetidir. Hibe en sık görülen durum olan medrese lehine yapılırsa, verici, gelirinin hangi kısmının müderris, imam, mutaveli ve sufi için tahsis edileceğini belirtmek ve fazlalığın mollalara dağıtılacağını eklemekle yükümlüdür.

2. *Emlak*, hibe işleminin kamu kayıtlarından soyutlandığı, ancak yine de mülk sahibinin mülk sahibi olma hakkına ilişkin bazı yasal kanıtlara sahip olması nedeniyle haraç arasında dikkate alınamayan bir mülktür. Örneğın kadı kelandan veya tanık olma hakkına sahip iki kişiden ve son olarak araziyi kendisine veya atalarına veren emirin bir yarlık belgesi gibi. Bu tür araziler, miktarı emire bağlı olan vergilendirmeye tabidir, ancak şimdiye kadar yasa, yetkisini sınırlandırmaktadır, alınan verginin ülkedeki en düşük haratan daha düşük olması gerekmektedir ve bu tür araziler sadece vekâlet ve satışla devredilebilir. Ancak her iki durumda da mirasçılar ve alıcılar, vasiyeti ya da satıcının ödediği harala emire ödeme yapmaktadırlar.

Fakir mirasçıların toprakları veya devlete kalan mülk toprakları emirin malı olur.

Buhara Hanlığı'nda toplanan haraç miktarı hakkında kesin bir şey söyleyemeyiz. Sorularımız sadece, ne kadar tahıl olursa olsun, on mısır batmanından, hükümdara üç batman ödendiğini belirtmemizi sağlamaktadır. Bir tanaptan, bahçecilik altında, on sekiz tenge ve yoncanın ekildiği bir tanaptan altı tenge ödenir. Bütün ülkede genel bir düzenleme oluşturduğundan emin olsak da bu genel değerlendirme kuralının ya da sadece gerçeği öğrendiğimiz Semerkand ve Buhara ile sınırlı olup olmadığını kesin olarak onaylayamayız.

Bu başlangıçları, Buhara Hanlığı'ndaki arazi fiyatı hakkında birkaç gözlemle sonuçlandıracağız.

Bir tanapın fiyatı on beş ila otuz tilla arasında değişir, ancak bu aşırılıklar nadirdir, olağan fiyat, ekili olmayan fakat iyi bir zemin için on sekiz ila yirmi tilla ve avantajlı bir durumdaki ekili araziler için yirmi beş ila otuz tilla arasındadır.

Buhara bahçeleri ve meyve bahçeleri - Sürekli artması - Gümüş kavak - Nerede ekildiği - Merkezî havuzlar - Sulama - Meyve ağaçları - On üç farklı üzüm çeşidi - İsimleri ve açıklamaları - Kabul edilen yetiştirme şekli - Asma için seçilen toprak - Gübre - Sulama mevsimi - Verim - Torbalara koyulan üzüm - Kış boyunca nasıl korunduğu - Üzümlerin olgunlaşma sırası - Aşılama işlemi tarifi - Üzümün üç çeşit kullanımı - Şurup - Nasıl yapıldığı - Sirke - Kuru üzüm - Yahudiler tarafından yapılması - Üzüm fiyatları - Nar yetiştiriciliği - Çiçeklenme zamanı - Çok fazla nem gerektirmesi - Şehr-i Sebz'in narları - Çekirdeksiz narlar - Budama - Bahçıvan kuralları - Kış Bakımı - Verim - İncir ağacı - Suyu sevmesi - Oda gerektirmesi - Olgunlaşma zamanı - İncir pirinci - Üç çeşit şeftali - Nasıl ekildiği - Semerkand'tan getirilmesi - Kayısılar - Hasaki - Şirpezan - Mahmud - Belirsiz getirisi - Rusya'ya ihraç edilen kuru kayısı.

Bahçeciliğin, tarım ekonomisinin en önemli kolunu oluşturduğundan daha önce bahsetmişken, öncelikle buna dikkat edeceğiz. Buhara'nın bahçeleri veya meyve bahçeleri, sahiplerinin zenginliği için oldukça doğru bir kriter oluşturmaktadır, çünkü bahçesini arttırmaya parası yetebilen herkes bunu başaramaz; ona bağlı bir tür gösteriş vardır ve gümüş kavak orada büyümesine izin verilen, meyve vermeyen bir bahçeye en az katkı sağlayan tek ağaç olduğundan, kârını arttırmak için onlar dışarıda kalacak şekilde hesaplanır.

Bu kavaklar genellikle bahçedeki diğer mülklerden ayrılarak çamur duvarlarına yakın ekilir ve çok gür oldukları için hatırı sayılır bir yüksekliğe ulaştıkça bahçenin diğer ürünlerini soğuk rüzgârların kötü etkilerinden korurlar. Göletten dik açılarla ayrılan dört

ana yol, bahçenin boyutuna göre sayıları değişerek diğerleri tarafından kesişir. Aralıklar, asma, nar, incir ağacı, kayısı, elma ağacı, armut ağacı, kiraz ağacı ve sincid veya cegda gibi meyve ağaçlarının ve çalılarının altındadır.

I. Buhara'nın on üç farklı üzüm çeşidi vardır:

1. *Halili*, küçük mor meyvelidir.
2. *Halili Secid*, öncekine benzer, sadece yeşil meyvelidir.
3. *Hüseyini*, mavi ve yeşil, bir buçuk inç uzunluğunda oval bir şekle sahiptir.
4. *Şikr angur*, sarıya çalan, soluk yeşil renkte yuvarlak bir üzümdür.
5. *Kışmış*, yeşil renkli, yuvarlak küçük bir üzümdür.
6. *Caus*, en büyük çapında çeyrek inç ile bir buçuk inç arasında değişen büyük ve yuvarlak bir üzümdür; mor ve yeşil olmak üzere iki çeşittir.
7. *Maska*, ilk başta yeşil, ancak olgunlaştığında neredeyse sarı olmaktadır.
8. *Anguri Sefid*, yuvarlak ve kismisten daha büyüktür; bu üzüm olgunlaşarak sarı bir renk alır.
9. *Bihşi*.
10. *Sahibi*, diğer bir adıyla *Herati*, geldiği yerden; üzüm oval bir formda, yeşil, üzerinde kırmızı lekeler vardır.
11. *Taifi*, öncekine benzer, ancak tamamen yeşildir.
12. *Şebergani*, mor ve ovaldır.
13. *Anguri Siyah*, *Anguri Sefid* gibidir, sadece mordur.

Sonbaharda, asmanın üst kısımların indirildiği ve daha sonra toprakla kaplandığı yerde bir hendek yapılır; kış aylarında bu durumda kalırlar ve yeni yıldan sadece on gün veya iki hafta sonra veya vernal ekinokstan sonra toprağa çıkarılır. Daha zengin insanlar sarmaşıklarını bir kafese karşı yetiştirir. Ancak ahşap değerliken, daha iyi bir mahsul elde etmesine rağmen bu yöntem herkes tarafından takip edilmez. Asma için seçilen toprak, kilin yarısını ve kumun yarısını içerir, bu oran yıllık olarak korunur. Ancak bir vakfa hizmet eden toprak iyi bir şekilde gübrelenmelidir; örneğin bir tanap, 500 ila 1000 torba gerektirir, torba beş-altı pound ağırlığındadır ve bu tür 100 torba on tengeye mal olmaktadır.

Tarlalar genellikle üç kez sulanır; iki kez asmanın tomurcuklanmasından önce ve bir kez yerin tamamen su altında kaldığı mayıs ayının başında, yirmi dört veya otuz altı saat boyunca sulanır, ancak yağışlı ilkbaharda üçüncü bir sulama gereksiz hale gelir. İyi bir yılda bir tanaptan toplanan mahsul, ortalama 300 ila 400 batman arasındadır; kötü olan bir yılda, otuz ila elli arasındadır. Yazın bitmesine doğru, üzüm salkımları serçelerden ve öküz sineklerinden korumak için küçük bez torbalarla (kaba pamuklu şeyler) kapatılır.

Üzüm salkımları, asma toprakla kaplanmadan önce, kış boyunca korunabilecekleri bir yer olan evlerin tavanlarından kesilir ve askıya alınır, ancak bizim yaptığımız şekilde korumadıklarından üzümün kalitesi düşer ve tazeliğini kaybeder. Tarafımızdan sayılan on üç çeşit üzümden Halili, haziran başında ilk olgunlaşandır; sonra aynı ayın ortalarında onu Halili Sefid takip eder; Hüseyini, olgunluğuna temmuz sonunda ulaşır; ağustos ayı ortalarında neredeyse tüm diğer üzüm çeşitlerinin olgunlaştığı görülebilir.

Aşılama Buharalı bahçıvanlar tarafından bilinir ve operasyon oldukça orijinaldir. Aşılama yapmak istedikleri asmanın gövdesini kestikten sonra, kabuğunu yarım inç mesafede olsa da noktasından çıkarmadan, her yönden kaldırırlar ve yetiştirmek istedikleri budağın üzerine yerleştirirler, sonra da ağaç kabuğu ile bağlarlar ve öylece bırakırlar. Aşılama çok geçmeden gövde ile birleşir ve ertesi yıl asma meyve verir.

Buhara sakinleri üzümü üç şekilde kullanır:

1. Şirni adlı bir çeşit şurup hazırlarlar, şurup aşağıdaki şekilde yapılır: Altları zemine dayanan, yumuşak bir eğimin verildiği büyük bir kilden silindir oluştururlar. Kabın yan tarafında, en alçak noktada küçük bir delik yapılır. Silindirin içi, kaymaktaşı ile iyi bir şekilde kaplanmıştır. En alta ilk önce Kori Şutur'u (alhagi camelorum) yaydıkları birkaç çubuk yerleştirilir, daha sonra iki veya üç batman üzüm, özellikle de ayaklarıyla ezdikleri Anguri Sefid, kabın içine dökülür. Meyve suyu, kabın kenarlarındaki delikten, deliğe yakın bir yere koyulan bakır bir su ısıtıcısına akar ve üzeri kapatılır. Orada çökelti kil ile karıştırılır, tüm kirli parçacıklar çökelti üzerine çıkar. Rafine meyve suyu daha sonra başka bir su ısıtıcısına konur ve yeterince katı hale gelene kadar kaynatılır.
2. Sirke, kuzi denilen büyük toprak kaplarda yapılır ve asit haline gelmesi için güneşe maruz bırakılır.
3. Kuru üzüm çok basit bir şekilde kurutulur. Üzümün toplanan meyveleri evlerin teraslarına veya güneşin üç veya dört gün içinde kuruduğu bahçelerde açık düz yere yayılır.

Yahudiler, şarabı Anguri Siyah'tan ve Sebirgani'den çıkarmaktadırlar, ama ikincisinden hazırlananlar kısa zamanda bozulur.

Genel olarak şarabın, gerçek yapım tarzının cahilliği nedeniyle çok kötü olduğu söylenebilir. Asmanın yetiştirilmesinden elde edilen kârları değerlendirmek için mor üzümün bir batmanının çarşıda on iki ve yeşil üzümün sekiz tenge etmesinden, kâr oranları birbiriyle karşılaştırılabilir.

Nar: Bu ağaç veya çalı, asmadan daha kumlu bir toprak gerektirir. Genellikle sonbaharın sonlarında yapılan toprağa tohumu işlemeyen önce, toprak hafifçe gübrelenir ve gübre de ekilen tohumun üzerine yayılır, daha sonra toprak su ile doyurulur. Tohumdan fışkıran bir nar ağacı dördüncü yılda meyve verebilir. Nar, nisan ayının sonu ve mayıs ayının başı civarında çiçek açar ve çiçek sadece eylül ayının sonuna ve ekim başlangıcına doğru olgunlaşan meyvenin görüldüğü ayın sonunda düşer. Asmadan çok daha yüksek bir nem derecesine ihtiyaç duyarlar, büyüdüğü toprak her on günde bir gün boyunca veya en azından iki haftada bir gün boyunca su altındadır. Nar, Şehr-i Sebz'de Buhara Hanlığı'ndan daha çok verim vermektedir ve bundan dolayı genellikle Buhara pazarlarına getirilirler. Aynı şekilde bazen Şehr-i Sebz'den çok küçük bir tohumla satın alınan ve *bidon*, yani çekirdeksiz olarak adlandırılan tuhaf bir tür vardır. Buhara'da bulunduğumuz yıl hiçbirini görmedik. Nar ağacının dalları, ağacın daha kolay bir şekilde vurulabilmesi için genellikle bir gezden bir buçuk gez yükseklikte yerden kesilir. Buharalı bahçıvanları, mahsulün bunun için daha iyi olduğunu iddia ediyorlar. Aynı şekilde ağaçların birbirine çok yakın ekilmemesi gerektiğini, her ağaç arasında sekiz adımlık bir aralık bırakılmasını tavsiye ederler. Kışın yere eğilir ve vernal ekinoksdan iki hafta veya yirmi gün sonra çıkarılan sazlarla kaplanırlar ve çok geç çiçek açtıklarından dolayı sabah donları onlara zarar vermez. Bir ağaç beş-on sir ve bazen de bir batman meyve verir.

İncir ağacı özel bir toprağa ihtiyaç duymaz, ekildiği toprağın iki parmak derinliğinde gübrelenmesi de gerekmez, ancak sürekli sulama gerektirir. Su ilk olarak mayıs ayının başlarında orta derecede verilir, ancak meyve olgunluştıkça, büyüene kadar köklerin haftada üç gün sulanması zorunlu hale gelir. İncir ağaçları, nar gibi geniş alan gerektirir; dolayısıyla dikimde aralarında kalan boşluk çoğu zaman sekiz adımdan fazladır. Nar gibi incir ağacının dalları aşağıdan kesilir. Ağaç, mayıs başında yeşile döner ve meyve ağustos ayının başında olgunlaşır; kışın, yere eğilir, sazlarla ve yaklaşık dört inç derinliğinde bir toprak tabakası ile kaplanır. İlkbaharda, ağaç vernal ekinoksdan yaklaşık on gün veya iki

hafta sonra ortaya çıkar. Mahsul genellikle iki kere olur ve nadiren bir ağaçtan dört pudu³⁶⁵ aşacak şekilde çıkar ve çarşı fiyatı çok da pahalı değildir; batmanı sekiz tengeden fazla etmez.

Şeftali: Meyvenin rengine göre üç çeşit şeftali vardır ve bütün bahar tohum verir. Tohum veya çekirdek, dona girmeden önce iki parmak derinliğinde toprağa verilir, daha sonra su verilir ki bu da yerinde donmasına izin verir. Bundan sonra üzerine biraz daha toprak konur ve bu durumda takip eden bahara kadar bırakılır. Ortaya çıkan küçük filizler, her biri arasında dört adım aralık olmasına dikkat edilerek dikilir. Şeftali ağaçları, nisan başında çiçek açar, iki hafta sonra çiçeklenme sona erer ve meyve oluşur. Kırmızı ve beyaz şeftali ağustos ayında, yeşil ise eylül ayında olgunlaşır; ama ilki daha hassastır.

Aşılama işlemi asma ile aynıdır. Belirli bir miktar su ile sulanırlar ki Buharalılar böylelikle aromasının arttığını doğrularlar. En iyi şeftali Semerkand'tan gelir. Bir tanapa yüz ila yüz elli ağaç dikilebilir ve iyi bir ağaç yaklaşık bir batman meyve verir. Bir batmanın fiyatı ortalama sekiz ila on iki tenge arasındadır. Kayısı, şeftali gibi tohumdan büyür; belirli bir toprağa gerek yoktur ve diğer mahsuller için gerekli olan 100-200 çuval gübreye de ihtiyaç duymazlar. Kayısı ağacı şeftali ağacından dört veya beş gün önce çiçek açar; çiçeklenme bir ayın sonunda sona erer ve meyve temmuz ortasında olgunlaşır. Su, ilk kez yeni yıldan yaklaşık bir ay önce verilir; çiçek döküldüğünde üç kez sulanırlar ve son olarak meyveler tam olgunluğuna erişmeden kısa bir süre önce bir kez daha sulanırlar.

Buhara üç çeşit kayısıya sahiptir: 1. Meyvesi mor veya beyaz olan *Hasaki*. Mayıs sonuna doğru olgunlaşır ve haziran ortasına kadar sürer. 2. *Şirpeyuand*, beyaz meyveler verir ve sadece aşılama ile elde edilebilir. Aşılama, asmadaki ile aynı yöntem gözlenir, aşılama filiz, ilk önce oldukça taze olması gereken bir inek sütü kâsesine daldırılır. 3. *Mahmuri*, şirpeyuand tohumlarından temin edilir. Meyve kırmızımsı bir renktedir ve şirpeyuanddan daha küçüktür; her ikisi de temmuz ortasında olgunlaşır ve genellikle zengin ürün verir, yani bir ağaçtan bir buçuk batman kadar ürün alınabilir. Bununla birlikte ağaçların kış donlarından muzdarip olduğu yıl gibi kötü yıllarda, elli-altmış tanaptan yalnızca birkaç batman ürün elde edilmektedir. Rusya'ya ihraç edilen kuru kayısı, *Uryuk* adıyla gitmektedir. İlk çeşit için piyasa fiyatı, sezonun başında sekiz tenge; daha sonra dört tenge kadar düşer; ikinci tür yedi ila on altı tenge ve üçüncüsü altı ila on tenge olarak satılır.

³⁶⁵ Eski bir Rus ağırlık ölçüsü birimidir. 16.38 kg'a denk gelen pud, Ruslar tarafından genellikle tuz ve bal için kullanılmıştır. (Atmaca, **agm**, s. 29).

Uryuk, ilk önce batmanı on beş tengeye satılır, ancak sezonun sonunda veya kervanın kalkmasından kısa bir süre önce, fiyat bir tillaya yükselir.

Kuru erik ağaçları - İki kuru erik türü - Elma ağaçları - Sekiz farklı çeşit - İsimleri ve açıklamaları - Olgunlaşma zamanı - Hive'den getirilen sonbahar elmaları - Elmaların çok talep görmemesi - Çeşitli türlerin fiyatı - Murud - İki çeşit armut - Ayvalar - Dayanıklılıkları - Kiraz ağacının önemli kullanımları - Kiraz, asitli, nadir ve yüksek fiyatlı - Badem ağaçları - Fazla ekili olmamaları - Şehr-i Sebz'den getirilen badem - Ağaçların çok su istemesi - İlaç olarak kullanılan yağ - Dut ağaçları - Üç çeşit olmaları - Olgunlaşma zamanı - Şurup ve şaraba dönüştürülen dutlar - İpek böcekleri - Eğitimleri - Yumurtadan nasıl çıktıkları - Onlara verilen yiyecek - İpek böceğinin transları - Düşük kaliteli Buhara ipeği - Yol kenarında yetişen Sincid meyvesi - İki çeşit taş - Nasıl üretildiği - Burada ilaç olarak kullanılan meyve - Buharalılarının kusurlu bahçeciliği - Şeker yapılmaması - Genel açıklamalar - Rusya ile şarapta vs. ticaret olanakları.

Kuru erik ağaçları şeftali ile aynı anda çiçek açar; iki hafta sonra çiçek dökülür ve meyve oluşur. Belirli bir toprağa ihtiyaç duymazlar, kayısı ağaçlarıyla aynı şekilde sulanırlar ve ağustos ayının sonlarında veya eylül başında olgunlaşırlar. Toplam mahsul bir ağaçtan dört ila beş pudtur, nadiren bir batmana yükselir. Bir tanap üzerine yetmiş ila doksan kuru erik ağacı dikilir, iki tür vardır; siyah (siyah) ve zerd (sarı). Kayısılar gibi kurutulur ve kurutulmuş olanlar için batman başına piyasa fiyatı bir buçuk ila iki tilla arasındadır, taze kuru erik on altı ila otuz iki tenge eder.

Buhara'nın farklı elma ağaçları vardır.

1. *Talkh-sib*, büyük yuvarlak elmalardır.
2. *Cau-paziak* küçük, sarı, tatlı elmalardır.
3. *Hoci-hani*, yumruk büyüklüğünde beyaz elmalardır.
4. *Riahş*, beyaz veya kırmızı elmalardır.
5. *Sibi-turş*, sarımsı bir renkte üçüncü türden daha büyüktür.
6. *Meakh-tubi*, öncekiler kadar büyük, ancak beyaz renklidir.
7. *Muşkin-sib*, bir yumruk kadar büyük, sarımsı bir renkte, aromatik bir kokuya sahiptir.
8. *Sibi-surh* çok büyük değildir ve kırmızı renklidir.

Elma ağaçları kayısı ağaçlarından on gün sonra çiçek açar. *Talkh-sib* ve *cau* mayıs başında olgunlaşır; aynı ayın sonunda *hoci-hani* ve *sibiturş*; *meakh-tubi* ve *muşkin-sib* olgunluklarını haziran ayının sonlarında ve temmuz ayının başında elde ederler. Buhara'nın sonbahar elmaları yoktur, bunlar mevsim sonunda ve Hive'den, özellikle Hezarasp'dan getirilir.

Yukarıda belirtilen tüm türler, beşinci ve sekizinci hariç, *talkh-sib* üzerine aşılanır ve üçüncü yıl meyve verir. Buhara'nın bahçıvanları, elma ağaçlarının ekimine çok fazla özen göstermiyor ve bunları olduğu gibi kanalların kıyılarına veya bahçelerin boş kısımlarına dikiyorlar. Ekinler, farklı elma türlerine göre farklıdır: üçüncü, dördüncü ve beşinci, en fazla verimi verir; yani, bir ağaçtan bir buçuk ila iki batman ürün verir. İkinci çeşit, bir ila iki pud ürün verirken, diğer türler iki puddan bir batmana kadar ürün vermektedir.

Elmaların piyasa fiyatı şu şekildedir: *Cau-paziak*'ın bir batmanı ilk olarak yirmi dört tenge getirir, daha sonra fiyat on iki ve ona düşer. *Hoci-hani* başlangıçta yirmi tangeden, daha sonra batmanı on beş-on altı tangeden satılır. *Sibi-turş*, sekiz ila on tangede satılır. *Muşkin-sib* batmanı yedi-sekiz tengeye alıcı bulur.

Buhara'daki Murud iki çeşittir:

1. *Kandiak*, armuta benzer bir meyve verir, yalnızca daha küçüktür.
2. *Kadu-murud*, büyük meyve verir.

Elma ağaçları gibi özel bir bakıma ihtiyaç duymazlar ve herhangi bir toprakta, neredeyse hiç gübre olmadan yetişirler; bahçıvanlar, mümkün olduğunca onları sularlar, ancak kayısılarda gözlemlenen aynı yöntem onlara uygulandığında daha iyi gelişirler. Murud elma ağacı gibi çiçek açar; ilk sıralama haziran ayının başında, ikinci ve üçüncü ay da aynı ayın sonuna doğru olgunlaşır. İlk çeşit için çarşıda batman başına fiyat altı-sekiz tenge; ikincisi için on altı-yirmi ve üçüncüsü on dört-on sekiz tangeden alıcı bulur. Bununla birlikte murud, nadiren bahçelerde yetiştirilir ve aşılandığında armut ağacı olur. Genellikle kandiak üzerine, asma gibi aşılanır.

Armut iki çeşittir:

1. Kırmızımsı bir renkte olan *naşputi nağhai*, haziran sonunda olgunlaşır.
2. *Naşputi şiramahi*, kasım ayının sonunda olgunlaşır ve bütün kış boyunca Buhara'da yetişebilir. Diğer türlerin yanı sıra bir tanesinin ağaçları otuzdan yetmiş adede kadar bir tanapa ekilir ve iyi bir yılda, ağaç başına beş ila altı pud verir. Birinci çeşit için piyasa

fiyatı, kişi başına on altı-on yedi tengedir; ikinci tür, başlangıçta yirmi bir tengeden satılır, ancak daha sonraları fiyatı otuz tengeye yükselir.

Ayva. Buhara’da yalnızca büyüklükte farklılık gösteren iki tür ayva vardır; elma ağacı ile aynı zamanda çiçek açarlar, ancak meyve kasım ayının başına kadar dalda kalır; özel bir ihtimam gerektirmezler ve her toprak onlar için yeterince iyidir; neredeyse hiç suya ihtiyaç duymazlar ve bir tanabın yüzeyine elli ila yetmiş arası ağaç dikilebilir ve iyi durumda bir ağaç, dört-beş pud ürün verir. Bu meyve pek çiğ tüketilmez, ancak hane halkı ekonomisinde oldukça önemlidir; tohumlar ilaç yapımında kullanılır, posası çorbalarda kullanılır, kıyma ayva ile pişirilir ve son olarak haşlanmış ayvalar, salgılara karşı iyi olarak reçete edilir. Kötü bir yılda piyasa fiyatı her batman için bir tilla, normal fiyat on-on iki tengedir.

Kiraz ağacı genellikle tohumdan yetiştirilir; ayvalarla aynı zamanda çiçek açar ve mayıs ayının başında olgunlaşır. Meyve, genellikle çok asitlidir ve bu nedenle az kullanılır. Bahçıvanlar buna çok az dikkat ediyorlar ve bu nedenle belki de bazen Vasar’daki batman başına otuz iki tenge artan yüksek fiyatının nedeni budur, ancak on altı ve hatta on dört tenge kadar düştüğü yıllar da vardır. Kurutulmuş olan az sayıda ayvanın poundu bir tengeden satılır.

Badem ağacı çok fazla yetiştirilmez ve bademlerin büyük bir kısmı Şehr-i Sebz’den Buhara pazarına getirilir. Taşlı bir toprağı tercih eder ve Buhara’nın yakınında yetiştirildiğı yerlerde başarılı olur ve on dört feet yüksekliğe ulaşır. Mahsulün bol olması için badem tarlalarını haziran ayında çok sık sulamak gerekir. Normal ürün ağaç başına iki puddur, ancak iyi bir yılda ürün dört ila beş pud arasındadır. Bademden çok az yağ çıkarılır ve bu sadece ilaç olarak satılır. Çarşıdaki sıradan fiyat, batman başına iki ve üç tilladır ve nadiren otuz iki tenge kadar düşmektedir.

Büyük bir özenle yetiştirilen meyve ağaçları arasında, meyve bahçelerinde yetişmese de dut ağacını ve sincid veya cigdayı fark edebiliriz. Dut iki çeşittir:

1. Buharalı dutu olan *donedar* ve
2. Belh’den nakledilen *Belh dutu*. Birinin diğetine aşılınması, meyvesi iki öncekinden daha tatlı ve daha lezzetli olan *haseki* adlı üçüncü bir çeşit verir. Dut ağacı genellikle vernal ekinokstan on gün sonra çiçek açar, ancak bizim Buhara’da bulunduğumuz yıl daha erken çiçek açmışlardı. Dut meyvesi şurup ve şarap yapmak için iki şekilde kullanılır. Birincisi aşağıdaki şekilde tedarik edilir: Dutlar eller arasında sıkılır ve çıkarılan meyve

suyu yeterli bir kıvama gelene kadar kaynatılır; şarabı üzümle aynı şekilde hazırlanır, farkı çok daha sert olmasıdır. Ancak dut ağacı esas olarak ipek böceklerini yapraklarıyla beslemek için kullanılır. İpek böceğinin Buharalılar tarafından yetiştirilmesi biraz tuhaftır ve bazı açılardan Avrupalıların kullandığı stilden farklıdır. Bu nedenle konuyla ilgili birkaç kelime söylemenin gereksiz olmayacağına inanıyorum. Dut ağaçlarının yapraklarını açmasından yaklaşık on gün veya iki hafta sonra, ipek böceklerinin yumurtaları kış aylarında korundukları yerden çıkarılır ve bir beze sarılır, çıplak göğüste veya koltukaltında taşınır. Küçük böceğin yumurtadan çıkması için üç veya beş gün yeterlidir. Daha sonra bir kaba yerleştirilirler ve duttan toplanan yapraklarla beslenirler; on gün sonra, Buharalıların ifadesine göre ipek böcekleri ilk uykularına veya translarına geçer, yani üç gün boyunca hiçbir şekilde beslenmezler; koza dönmeye başlayana kadar aynı işlemi her on günde bir tekrarlar. Bunlar bittiğinde, koza güneşin sıcaklığına maruz bırakılarak içerideki ipek böceği yok edilir. Böylelikle Buharalılar ipek iplikleri sarmaya başlarlar.

Buhara ipeğinin kalitesinin Çin'den ve hatta Fransız ve Lombard ipeklerinden, hem ipliğin yumuşaklığı bakımından hem de renkler bakımından çok daha düşük olduğu söylenebilir.

Sincid veya *cigda*, Rusya'da Hive kervanı tarafından az miktarda getirilen meyvelerden olarak bilinir. Hive ve Buhara'nın *cigda* meyvesini analiz eden Bay Lehman, birbirlerinden farklı oldukları görüşündedir. Bu ağaç, dut gibi, yüksek yolların her iki tarafında Buhara Hanlığı'na ekilir. Örneğin; Bahaeddin, Bustan, Adizibad vb. nisan sonunda çiçek açar ve çiçek 10 Mayıs'a kadar kalır; meyveler eylül ayının ilk günlerinde toplanır.

Bir tanapa 100 ila 150 ağaç dikilir ve iyi şartlarda büyüyen bir ağaç iki ila üç pud meyve verir. Tohumları veya taşları *çizgili* ve *pürüzsüz* olmak üzere iki çeşittir. Yerliler, ilkinin tohumdan çıkan ağaçlar tarafından üretildiğini ve ikincisinin, dallardan büyür gibi yettiğini onaylamışlardır. Bunların dikimi çok basit bir işlemdir. Ana ağaçtan uygun büyüklükte bir dal kesilir ve suya iyi doymuş toprakta yarım bir arşın derinliğinde sıkıştırılır. Meyvenin bir batmanı genellikle bir tillaya pazarda satılmaktadır, ancak fiyat bazen yirmi dört hatta otuz tenge kadar yükselir. Tıbbi olarak bazen kan sorunları durumunda etkili bir ilaç olarak kullanılır. Bu amaçla, meyve suda kaynatılır ve soğutulduğunda hastaya içirilir.

Önceki sayfalarda, Buhara'nın bahçeciliğiyle ilgili olarak hanlık sakinlerine toprağın ve iklimin hangi zenginlik kaynaklarını verdiğini gösterdik, fakat doğanın emirlerine sunduğu araçları gerçekten de kusurlu bir biçimde kullandıkları sonucuna varamadan

geçemeyeceğiz. Böylece üzüm ve dut fazlalığı olduğu zaman, bizden yüksek fiyatlarla şeker alırlar, onlardan şurup yaparlar. Benzer şekilde kervanları esas olarak ham pamuk ve bazı pamuk ve ipek malzemelerini (ki sonuncusu, kendi üreticilerimizin ihmalkâr bir sorumsuzluğuyla bize tekrardan satılıyor) taşıırken, üzümlerinin bolluğu ve farklı çeşitleri Doğu Rusya'nın tamamını şaraplar ve üzüm brendi ile donatmalarını sağlamaktadır. Trans-Kafkas eyaletlerimiz gibi Buhara, Rus pazarına neredeyse eşit mesafede yer almaktadır, ancak muazzam bir avantaja sahiptir ki o da Kafkasya'nın büyük zincirindeki gibi geçidi kesecek yüksek dağ kuşağının olmamasıdır. Fıçılar, kolayca orada bulunan birçok sert ağaçtan yapılabilir ve ilk kervanlar Buhara'yı terk edip sıcaklar bastırmadan önce bozkırdan geçerken, Buharalılar sadece hafif şaraplar ürettiklerini varsayarak şarap ihracatına engel olmayacaktır. Bununla birlikte hanlıktaki bazı üzüm türlerinin kalitesi öyledir ki şarap, çöl sıcaklığının üzerlerinde hiçbir etkisinin olmayacağı en sert Madeira ve Port şaraplarına eşit kapasitede üretilebilir.

Sebze tarımı - Tırmığın kullanımı - Kullanılan sebze listesi - İki çeşit kavun - İlkinin on farklı türü - Onların listesi - Niteliklerinin açıklaması - Bigai veya ikinci çeşit kavun - Farklı türleri - Yetiştirme şekli - Sulama - Bir alanın ürünü - Ekme zamanı - Gül, kavunun düşmanı - Yaygın bir kavun türü olan Zamuça - Aromatik - Kavun fiyatı - Buhara'daki dokuz kabak türü - Niteliklerinin numaralandırılması - Su boruları, enfiye kutuları ve şişeler yapmak için kullanılması - Kültür tarzı - Tarlaların sulanması - Kabak pirinci - Diğer sebzelerin piyasa fiyatı - Genel pamuk kültürü - Ekme zamanı - Toplama zamanı - Az su gerektirmesi - Pamuğun nitelikleri - Pamuk tohumundan yağ - Ham pamuğun sabit fiyatı - Tütün - Katta-Kaya ve Karşı ulusları - Tarlayı sürmek - Çuvallara basmak - Yonca - Çayırılık arazi kıtlığı - Çok sayıda hasat.

Tarım endüstrinin hanlık üzerinde genişleyen ikinci dalı sebze yetiştiriciliğidir. Sebze yetiştirme bahçeleri burada bizimkilerden biraz farklı düzenlenmiştir; ilk olarak yatak yoktur ve sulamayı kolaylaştırmak için yüzey düzleştirilir, tohumlar ekilmeden önce toprak tırmıklanır. Buhara'da kullanılan sebzeler aşağıdaki gibidir: pancar kök, havuç, turp, lahana, soğan, salatalık, bezelye, mercimek, fasulye, kavun, su kavunu ve kabak. Tüm bu sebzelerin nasıl yetiştirildiğini açıklamak gereksiz olacaktır, çünkü kavun ve balkabağı hariç, yetiştirme tarzı bizimkine benzer; oysa bu bahsedilenler formlarının çeşitliliği ve türlerinin çeşitliliği nedeniyle belirli bir bahsi hak ederler. Buhara iki çeşit kavuna sahiptir; *pagai* denilen erken kavunlar ve *bigai* denilen ve daha sonradan olgunlaşan kavunlar. *Pagai* kavunları aşağıdaki gibidir.

1. Kukça, üzerinde beyaz lekeler ile yeşil pürüzsüz bir yüzeye sahiptir, meyve özü aynı şekilde beyaz ve yeşildir.
2. Şirazi, yeşil ve beyaz renkli uzunlamasına buruşukluklar ile çizgili kabuğu vardır.
3. Kaşkari, çok uzun bir forma sahiptir, kabuğu pürüzsüz ve sarımsı, meyve özü beyazdır.
4. Big-Zati, formda kaşkariyi andırır ve olgunlaşma sırasında beyazlaşan yeşil renkli buruşukluklar ile çizgilidir.
5. Şeker-pare, yukarıdakine benzer biçimde uzunlamasına uzanan beyaz ve yeşil çizgilerle pürüzsüz bir kabuğa sahiptir; meyve olgunlaştıkça beyaz çizgiler sararır.
6. Zagorayi-Sefid, mükemmel bir şekilde küreseldir ve çapı en az bir ayak vardır; ilk başta pürüzsüz ve beyazımsı renkte olan kabuk, meyve olgunluğa eriştiğinde sararır.
7. Zagorayi-Siyah, karpuz gibi koyu yeşil renkte olması dışında öncekine benzer.
8. Buri Kalassi, benzer şekilde küresel bir forma sahiptir, ancak birincisinden daha küçük bir çapa sahiptir; kabuğu pürüzsüz, açık yeşil ve aynı zamanda etlidir.
9. Kara-Kız, kukcaya benzer, ancak farkı daha koyu sarı bir renk tonuna sahip olmasıdır.
10. Bor-Ganayi, meyvenin olgunlaşması üzerine sarıya dönüşen parlak yeşil renkli pürüzsüz bir kabuğu olan oval bir formdadır. Meyve özü beyazdır.

İkinci sezonun kavunları veya bigai, altı farklı türe ayrılır:

1. Abinadab, beyaz, pürüzsüz bir kabuğa sahiptir.
2. Zer-mitani, yuvarlak bir kavundur, beyazımsı yeşil yüzeyli, beyaz benekler serpilidir.
3. Kara-Kutur, oval bir forma sahiptir ve dış çeperi garip bir biçimde yuvarlaktır. Dikey çizgili ve yeşil bir kabuğu vardır.
4. Oval bir formdaki çarcuy, beyaz ve yeşil çizgilerle kaplanmış pürüzsüz bir kabuğa sahiptir.
5. Yukarıdakilere benzer şekilde kara-kız, sarımsı, buruşuk bir yüzeye sahiptir.
6. Şeker-pare, tadı ve rengi ile şeker-pare pagaiyi andırır.

Toprağın kavun için hazırlanmasına çok dikkat edilir. Kullanılmadan önce birkaç kez sürülür; toprak da aynı şekilde iyi gübrelenir, bir tanap için yaklaşık altı yüz torba gübre gereklidir; çukurlar daha sonra bir elin genişliğinde bir kürek ve birbirinden uzak bir arşın

ile kazılır. İlerine  veya dört kavun tohumu atılır, bundan sonra çukurlar kapatılır, ancak bitki büyüme sırasında yeterince gelişene kadar suya izin verilmez. Hendekler haftada bir kez suyun verildiğı sürülmüş alanda yapılır. Mahsul, sıradan bir yılda bir tanap üzerinde 1000 ila 2000 kavun arasındadır, ancak çok verimli bir yılda, tanap 4000 ila 5000 kavun verir.

Pagayi, yeni yıldan on gün veya iki hafta sonra ekilir ve nisan ayının sonlarında iek açar, çiçeklenme mayıs ayının tamamı boyunca devam eder ve meyve haziran sonunda ve temmuz başında olgunlaşır. Bigai daha sonra ekilir ve ağıustos sonunda olgunlaşır. Hiçbir zararlı böcek kavuna saldırmaz, ancak yerliler tarafından *gl* adı verilen, köküne yakın büyüyen ve onun tadını kaçıran bir bitki vardır; bu kavunlar, yiyen kişilerin ateşini ykselttiğı için zararlı kabul edilir. Sıradan insanlar, bu ieğın, dedikleri gibi kavunu emdiğini ve aşır olgunlaşmış bir kavunda karşılaşılan acı kısımların acı verici etkisine bağlı olduğu görüşündedir. *Zama* adı verilen ve tatlı bir tada sahip olmasına rağmen yenmeyen başka bir kavun türü vardır. Mayıs ve haziran aylarında ekilir ve yerliler sadece güçlü aromatik kokusu nedeniyle yanlarında taşırlar. İlk türün piyasa fiyatı, yüz başına beş tenge ila on altı ve dört tenge arasındadır; ikinci türün fiyatı, dokuz tengeden bir tillaya veya yirmi dört tengeye kadardır. Bu son çeşit neredeyse tüm yıl boyunca elde edilebilir, biz en son yediğimizde nisan ayında idik. Buhara'da dokuz tür kabak vardır.

1. Alapak, eliptik bir form, pürüzsüz kabuğa sahip ve sarı ve siyah uzunlamasına çizgiler ile çizgilidir.
2. Kaduyi-zerd, sarı oval balkabağıdır.
3. Kaduyi-sefid, sarı-beyazımsı renkte, bazıları oval, diğerleri yuvarlak formdadır.
4. Kaduyi-urgenci, nargile veya su borusu şeklinde, ancak bu amaçla kullanılmasa da yemek için kullanılır.
5. Dastar-kadu veya kaduyi-meşhedı, beyaz ve sarı boyuna çizgili neredeyse bir silindir şeklinde.
6. Nargilelerin yapıldığı elim-kadu, sarımsı bir renktedir.
7. Sarahi, uzun boyunlu bir sürahi şeklinde, sarı ve koyu sarı renktedir. İini temizlediklerinde kurutulurlar ve yağ ve sirke içeren kaplar olarak kullanılırlar.
8. Nas-kadu, çok küçük sarımsı ve beyaz balkabağıdır, bazen ykseklіėi bir in üzerinde değildir; isimlerini aldıkları enfiye kutuları için kullanılırlar.

9. Küçük boyunlu ve geniş tabanlı bir şişe şeklindeki büyük balkabağı olan çup-kadu, Türkler tarafından özellikle içlerinde su tutmak için kullanılır.

Kabaklar, pagai kavunlarıyla aynı zamanda ekilir, ancak tarladan çok daha sonra, neredeyse ağustos başında toplanır. Toprağın hazırlanmasında özel bir bakım gerekli değildir, ancak suyun yanı sıra bir miktar gübre gereklidir, zira haftada beş ila altı kez sulanırlar. Bir tanaptan 2000 ila 3000 balkabağı toplanır. Onlar için piyasa fiyatı çok değişkendir. Yaz sonunda 100 balkabağı iki tengeye mal olur; sonbaharda dört ila beş tenge; kışın 100 kadu-urgenci bir tilla getirir; on iki ila on üç tenge arasında dostar-kadu; on iki ila on beş arasında çelim-kadu ve çup-kadu, yirmi beş ila otuz tenge arasındadır.

Diğer sebzelerin de bizimle aynı şekilde yetiştirildiğini fark ettikten sonra, gözlemlerimizi birkaçının piyasa fiyatlarıyla sınırlandıracağız.

Yüz salatalık 1 tengedir.

On baş lahana 1 tengedir.

Bir batman soğan 4-6 tengedir.

Bir batman havuç 3-4 tengedir.

Bir batman pancar kökü 4 tengedir.

Bir batman bezelye 17-18 tengedir.

Bir batman mercimek 16-17 tengedir.

Buhara'daki tarım durumunun açıklamasına tam anlamıyla girmeden önce, tarım endüstrinin diğer üç dalını, yani hanlıkta geniş çaplı bir alanda işlenen pamuk, tütün ve yonca yetiştiriciliğine değineceğiz.

Pamuk herkes tarafından yetiştirilir ve her yerde yetişir, çünkü bunun için özel bir toprak gerekmez. Tohum ilkbaharda ekilir, bitki temmuz ayında çiçek açar, kozalar yaz bitimine veya sonbaharın başlangıcına doğru toplanır ve aynı zamanda olgunlaşmadığı için farklı aralıklarla toplanırlar. Genellikle bir seferde iki batman çıkarılır ve bir tanap için yarım pud tohum yeterlidir, bu da on iki batmana eşit bir mahsul verir. Pamuk altındaki tarlalar, daha önce bahsettiğimiz üretimler için gerekli olan aynı miktarda suya ihtiyaç duymaz ve eğer yağışlı bir bahar olursa, tarlalar yazın hiç sulanmaz, ancak aksi takdirde birkaç kez sulanırlar.

İki çeşit pamuk vardır; beyaz ve temiz *güzeyi sefid* ve kırmızımsı renkte *güzeyi mukka*. Ekimden sonra tohumun artanından, aşçılıkta kullanılan yağı çıkarırlar. Ham pamuk, kış aylarında sadece birkaç tenge değişen ve çoğunlukla Rusya'ya ihraç etmek için alımların yapıldığı sırada sabit bir fiyat sürdürür. Batman başına ortalama fiyat dört tilladır; bir batman tohumu otuz iki-kırk tenge arasında satılır ve yağı pud başına on iki tenge getirir.

Tütün sadece hanlığın bazı bölgelerinde yetiştirilir, her toprak onun kültürüne uygun değildir. Tuzlu toprak özellikle onun için kötüdür. Tütünün ana tarlaları Katta-Kurgan ve Karşı'ye yakındır, ancak ikincisi öncekine tercih edilir.

Tütün ekimi için alan tarla birkaç kez sürülür ve bolca gübrenir. Tütün ilkbaharda ekilir ve geçen yazın niteliğine göre başlangıç, orta veya eylül sonunda olgunlaşır. Kesildikten sonra yapraklar bir süre güneşte kurumaya bırakılır; daha sonra yünlü çuvalara sıkı sıkıya sarılırlar ve böylece pazara taşınırlar. Bu tür tütün, sigara içmek için henüz uygun olmadığı için sadece toptan tüccarlar tarafından satın alınmaktadır; müşteriler yalnızca birkaç yıl bekletilmiş tütün satın alırlar, fiyat, tutulduğu sürenin uzunluğuna bağlıdır. Genellikle bir ila üç yıl arasında torbalarda korunur ve batman başına ortalama fiyat dört tilladır.

Yonca (*medicago sativa*), Buhara'daki çayırılık alanların azlığı ile ev tüketimi için vazgeçilmez bir ürün haline getirildi. Yetiştirildiği alanlar herhangi bir özel kültür veya zengin bir gübre gerektirmez; kalın kümelerde büyür ve değeri özellikle aynı sezonun sürecinde elde edilmesinden daha da artar, iyi bir toprakta tamamen büyüyenini üç kez, yaz aylarında dört ve beş kez biçerler. Bir tanap, her hasatta 150 kadar demet verir. Çarşıda bir tengeye on adet kuru yonca demeti satılmaktadır.

Tarımcılar - İşlerindeki engeller - Öküz ve ineklerle çiftçilik yöntemi - Dökme demir saban - Tarlalarda gece çalışanlar - Eş zamanlı gübre ve sulama - Tırmıklama - Nasıl uygulandığı - Nadasa nadiren başvurulması - Tütünün toprağı tüketmesi - Tohumun değiştirilmesi - Dört çeşit tahıl: buğday, pirinç, arpa, darı - Çavdar - Kış ve bahar buğdayı - Getirisi - Buğday fiyatı - Değirmencilerin yükü - Tuhaf pirinç türleri - Yalnızca Miyankal'de yetişmesi - Sebepleri - Miyankal'in önemi - Pirinç ihracatı - İki çeşit arpa - Atlar olgunlaşmamışken biçilmesi - İade ve fiyat - Darı - Buhara'da az yetişmesi - Çavdarın faydası - Yoksulların başlıca besini - Neden ekildiği - En iyi türü - Verim ve fiyat - Çavdar tarlalarının incelenmesi - Tarım endüstrinin çeşitli dallarının değeri - Gerçeğe ulaşmak için benimsenen yöntem - Bahçeciliğin tarımdan daha kârlı olması - Buhara'da özel mülkiyetin

nasıl belirlendiği - Toprak mülkünün getirisinin brüt ve net tutarı - Kâr oranı - Nüfus sayımı - Nüfusa dönüş oranı üzerinde tartışılması.

Tarım: Buhara Hanlığı'nın tuzlu bir yapıya sahip olduğu toprak, tarım yapan kişiler için bilim yaşama daha çok yardımcı olmadıkça ve üzerinden yıllar geçerek başarısı kanıtlanmadıkça ciddi bir engel teşkil etmeye devam edecektir. Çiftçinin başlıca bakımı araziyi iyi hazırlamaktan ibarettir. Bu hedefi elde etmek için sabana iki öküz ve bazen de iki inek bağlayarak uzunluğuna ve genişliğine sürmeye başlarlar. Genellikle dökme demirden olan saban demiri, halatlarla boyunduruğa bağlanılan uzun bir direğe sabitlenir. Adam, çiftçilik yaparken, öküzün yönlendirilmesine ve olukların düzenlenmesine yarayan saban demirinin sapını tutar; çelik saban yalnızca mısır toprağını hazırlarken kullanılır, zira bu toprak daha önceden bahçe olarak kullanıldığı için kök barındırdığından, dökme demir sabanlar kolaylıkla kırılabilir. Çiftçilik çok yavaş yapılır ve çiftçiler günün sıcağından kaçarlar, gece yarısı çalışmalarına başlarlar ve sabah dokuza kadar devam ederler. Bu süre boyunca öküzlerin veya ineklerin güçlü olması koşuluyla, bütün bir tanap sürülebilir. Gündüz, gübre tarlalara taşınır ve eşit mesafelerde küçük yığınlara yayılır. Daha sonra su verilir ve bir gün kalır; çekildiğinde tuzun en büyük çiçeklenmesinin gözlemlenebilir olduğu noktalara dikkat edilir. Yarıya kadar, bazen de dörtte bir arşın derinliğine kadar kazılırlar ve eski evlerin (klug) ufalanan duvarlarından alınan kireçle doldurulurlar. Gübre, daha sonra özel bir formda kürekle serpilir ve alan bir kez daha sulanır. Ertesi gün su çekildiğinde; zemin üzeri tırmıklanır. Tırmık, iki öküzün veya ineğin bağlı olduğu ahşap çubuklardan oluşur ve iki adam genellikle kendilerini tırmık üzerine yerleştirir ve ilk sürülmüş tarlanın üzerinden uzunlamasına geçerler; bundan sonra toprağın doğasına göre onu yalnız bırakırlar veya daha fazla gübre eklerler. Arazi kıtlığı nedeniyle tarlalarını nadiren nadasa bırakırlar, bu durum yalnızca 100'den fazla tanapa sahip olanlar tarafından uygulanır. Ancak tütünün yetiştirildiği alanlar dinlenmeye bırakılmalıdır, çünkü bu bitki diğerlerinden daha fazla toprağı tüketir.

Yoksul toprak sahiplerinin tarlalarına sağlayabileceği tek destek, ettikleri tohumları değiştirmektir. Buhara beş çeşit tahıla sahiptir: buğday, pirinç, arpa, darı ve çavdar.

Kış ve ilkbahar buğdayı vardır; ilki genellikle sonbaharın başında veya ortasında pamuk yününün yetiştigi ve mayıs sonuna doğru olgunlaştığı alanlarda ekilir; ikincisi mart ayında ekilir ve eylül ayının ortasına veya sonuna doğru, hatta bazen daha sonra toplanır. Bir tanap üzerine on sir ağırlığında tohum ekilir ve bire on altı veya bire otuz iki oranını içererek dört ila sekiz batman arasında ürün verir. Pazarda buğdayın batmanı en düşük on

altı tenge, en yüksek bir tillaadan satılmaktadır. Buğday unu, batmanı on altı-yirmi altı tenge arasından satılmaktadır. Değirmenciler bir batman tahıl için iki tenge ve iki çarek değerinde un almaktadır.

Buhara'nın pirinci, Avrupa ve İran'da yetiştirilen pirinçten farklıdır, tahıl daha küçük ve çok beyaz değildir. Ancak burada, başka yerlerde olduğu gibi bitki zengin bir toprak ve bol su gerektirir; bu nedenle, en azından bilgilerim kadarıyla, nehrin çevresinin, Zerefşan'ın alçak kıyılarının ve toprağın zenginliğinin ekimi için daha iyi araçlar sağladığı Miyankal'de yetiştirilmektedir.

Hanlığın bu bölümünün önemi, sadece Buhara'nın tüm nüfusuna pirinç sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Rusya'ya ve özellikle de Meşhed'e bir ihracat malı oluşturacak kadar büyüdüğü düşünüldüğünde kolayca anlaşılabilir.

Buhara'daki arpa aynı şekilde iki çeşittir, kış ve yaz arpası; ilki ağustos ve eylül aylarında, dondan muzdarip olan çimenlerin hassas olabileceği korkusuyla nadiren ekim ayında ekilir. Bir kısmı olgunlaşmadan önce mayıs ayında kesilir ve atlara verilir. Buna cau-turş denmektedir. Diğer tür yaz ve sonbaharın başında toplanır, genellikle cau-turşun daha önce büyüdüğü tarlalara ekilir. Bir tanapa iki türden de ekilir ve ürün mevsime göre beş ila on batman arasında değişir. Piyasa fiyatı oldukça istikrarlıdır ve batman başına sadece sekiz ila sekiz buçuk tenge arasında değişmektedir.

Darı ilkbaharda ekilir ve sonbahar sonunda toplanır. Çiftçisine emeklerinin karşılığını geri vermesine rağmen Buhara'da çok az yetiştirilmektedir. Bunu şöyle anlayabiliriz; beş sir darı tohumundan dört ila on iki batman arası ürün toplanır, batman başına piyasa fiyatı beş-altı tenge arasındadır.

Çavdar, hanlığın en yararlı ürünlerinden biridir ve ucuzluğu ve içerdiği besleyici unlu parçacıklar sayesinde fakirlerin başlıca besinini oluşturur. Afetten etkilenmemesi için nisan ayının sonlarında ekilir. Bir kısmı haziran ayında biçilir ve sığırlar için kullanılır, fakat bundan hiç un yapılmaz. Buna semahi (üç aylık darı büyümesi) diyorlar; çehar-mahi (dört aylık) denilen diğeri, ağustosta ekilir; üçüncü bir bölüm ekim ayında toplanır ve en iyisi sayılan şiş-mahi (altı aylık) adını taşır.

Çavdarın beş sir ağırlığındaki tohumu genellikle yirmi batmanın hasat edildiği bir tanapa ekilir; batman başına piyasa fiyatı yedi tencedir. Burada, ekilen tohumun tamamı ortaya çıkarsa, sık sulama gerektiren kalan bitkilere yer açmak için tarlanın inceltildiğini gözlemleyebiliriz.

Tarım endüstrisinin bu dalı hakkındaki incelememizi, çeşitli dalların hanlık sakinlerine sağladığı karşılaştırmalı avantajları belirleyerek ve bizim tahminimize göre, yalnızca olasılığa en yakın olarak kabul ettiğimiz rakamlardan faydalanarak tamamlayacağız; örneğin 500 mil kare ekili arazi ve 2.500.000 kişi. Hesaplamalarımızın abartılı görünebilmesinden korktuğumuz için toprağın kârının değerlendirilmesinde, üretimin minimumunu benimsedik. Böylece bilgilerimiz belirli bir üretimin ortalama on iki buçuk batman yerine bir tanapta beş ila yirmi batman verdiğini gösterdiğinde, en düşük olan beş rakamını koruyoruz. Bu yollarla ulaştığımız çıkarımlar hiçbir şekilde abartılmış gelmemelidir.

Bir tanapın ürününü bu tür bir ürünün değeri ile karşılaştırarak bahçecilik yapılan bir tanaptan brüt gelirin, tahıl ekilen bir tanaptan elde edilen gelirin yedi katını aştığı sonucuna varıyoruz, yani aşağıdaki oranları elde ediyoruz.

Nar ağaçları ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 18 tilladır.

İncir ağaçları ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 1 tilladır.

Şeftali ağaçları ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 28 tilladır.

Kayısı ağaçları ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 33 tilladır.

Kuru erik ağaçları ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 23 tilladır.

Elma ağaçları ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 30 tilladır.

Ayva ağaçları ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 14 tilladır.

Kavunların ekildiği bir tanaptan elde edilen brüt getiri 48 tilladır.

Balkabağı ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 38 tilladır.

Pamuk ekili bir tanaptan elde edilen brüt getiri 48 tilladır.

Dolayısıyla bahçecilik yapılan bir tanap arazisinden ortalama brüt getiri yirmi yedi tillaya eşittir.

Aşağıdaki kombinasyonlardan sonra tahılın ekildiği alanlar:

Buğdayın ekildiği bir tanap, 72 tenge brüt gelir sağlar.

Pirincin ekildiği bir tanap, 120 tenge brüt gelir sağlar.

Arpanın ekildiği bir tanap, 40 tenge brüt gelir sağlar.

Darının ekildiği bir tanap, 20 tenge brüt gelir sağlar.

Çavdarın ekildiği bir tanap, 40 tenge brüt gelir sağlar.

Buğdayın ekildiği bir tanaptan ortalama dört tillaya eşit kâr elde edilir.

Bahçecilik ve tarım arasındaki bu kâr eşitsizliği, yukarıda gözlemlediğimiz gibi Buhara'daki özel servetin aşağı yukarı meyve bahçeleriyle sınırlı olarak hesaplananın daha kolay olduğunu açıklar. Çünkü burada bahçecilikten elde edilen büyük kârlar, saha çalışmalarının sadece sırf bir zorunluluktan devam etmesine neden olur ve pazardaki artan tahıl fiyatından korkmamak için yeterli sermayeye sahip olan herkes, toprağı sürmektense dikkatini bahçeciliğe çevirmeyi tercih ediyor.

Toprak sahiplerinin toprakları tarafından sunulan sermayeden elde ettikleri yüzdeyi belirlemek için ekili alanın yarısının bahçelerle işgal edildiğini ve diğer yarısının tahıl alanlarına yönelik olduğunu kabul edelim (kârları düşük tutmak adına böyle hesaplanmalı). Yuvarlak sayılarla, ekili alanlardan elde edilen brüt getiri sadece 13.000.000 iken, bahçecilikten elde edilen brüt getiriyi 90.000.000 tillaya eşit buluyoruz. Buhara Hanlığı'ndaki ekili araziden toplam gelir 103.000.000 tillaya eşittir. Her tanap gübrelemede, sulama kanallarının kazılmasında, işçilerin maaşlarında, ana kanalları temizlemek için işçi tedarik edilmesinde, arazi vergisinin (haraç) vb. ödenmesinde ki yuvarlak sayılarla tanap başına üç tilla olabilir, gerekli masrafları azaltarak brüt gelirden toplam 20.000.000 tilla düşmek zorundayız. Sonuç olarak net arazi geliri 83.000.000 tillaya indirilecektir. Ancak Buhara'da ekili arazinin bir tanabının ortalama satın alma değerinin yirmi tilla olduğunu bildiğimiz için ekili araziler tarafından sunulan tüm sermaye kütlesi, 136.000.000 tilla olacaktır. Arazinin net gelirini, bu sermayeden elde edilen faizden başka bir ışık altında düşünersek, toprak ekimi için harcanan fonların neredeyse yüzde 59'u ürettiğini buluyoruz ki bu çok büyük bir rakamdır. Ancak bunun kişi başına sadece otuz üç tilla verdiğini ve bu rakamın büyük çoğunluğunun yabancı ve uzak ülkelerden gelen deri, demir vb. zaruri eşyalara harcamak zorunda olan insanların ellerinde olduklarını düşündüğümüzde şaşkınlığımız sona erecektir. Bu yüksek fiyatlar, birden daha az (para birimimizle temsil ediliyorsa) bir ruble oluşturduğunu düşündüğümüzde, günde her kişi için yirmi kopek bakır (yaklaşık bir şilin),³⁶⁶ yine de az abartılı görünmektedir.³⁶⁷

³⁶⁶ Eski bir para birimi olan şilin, İngiliz para birimi olan poundun 1/20'sidir.

³⁶⁷ Bir ruble = 100 kopek.

Bir gümüş ruble = 3.50 kopek bakır.

Bir gümüş ruble = 3 şilin.

Görünüşe göre sermaye üzerindeki muazzam kârlarla çelişen bu küçük kâr payı, nüfus yoğunluğundan veya daha doğru bir şekilde konuşursak, ekilebilir arazinin nüfusla orantılı olarak azlığından kaynaklanmaktadır.

Bu gelir tahmininde yalnızca ekili arazilerden söz ettiğimiz gerçeğiyle, kâr paylarını önemli ölçüde azalttığımıza dair bir itiraz ortaya çıkabilir, oysa nüfusu ele alırken hanlığın tüm alanını benimsedik. Kendi haklı çıkarmamızda, bu itirazı karşılamak için, hanlığın düzensiz nüfusunun, sayısal önemine göre *ırk birliği* gibi birleşmelerden uzak olduğu düşünülürse gerçekten de hesaba katılmasının gereksizliğine inanıyoruz.

Yukarıdan, Buhara Hanlığı sakinlerinin zenginliğinin, bu açıdan çok üstün olduğu Hive Hanlığı ile hiçbir şekilde karşılaştırılamayacağı açıktır ve hatta tanımladığımız ülkenin sakinlerinin, yalnız Hokand hariç olmak üzere, bütün komşularının zenginliklerini geçmeleri bile muhtemeledir. Ancak insanları en büyük yoksulluğa maruz kalırken, zenginliğin hükümdarların elinde yoğunlaştığı Afganistan hariç. Aksine Buhara'da, emirin sınırsız gücüne rağmen onunla zenginlikte rekabet edebilecek birçok özel kişi ile karşılaşmak mümkündür.

Hayvanlar - Tarım için önemi - Atların ırkları - Türkmen, Özbek ve Hokand ırkları - Kırgız ve Karabayır'ın aşağı ırkları - Burada fark oluşması - Argamak'ın tanımı - Güzellikleri ve kusurları - Uzun yolculuklar yapamaması - Özbek atları - Onların kusurları ve iyi nitelikleri - En güçlü Hokand atları - Bir at arabasının inişi - Yük beygiri - Karabayır'ın özellikleri - Hanlıktaki damızlık sayısı - Atların düşük fiyatı - Eşekler - Onların kullanımı - Beyaz eşekler - Deve yetiştirme - Onların fiyatı - Boynuzlu sığır, boğa ve ineklerin sefil durumu - Neden ihmal edildikleri - Tarımda kullanılmaları - Mandaların nadir olmaları - Süt ve tereyağı - Fiyatı - Koyun ırkı - Kırgız'dan daha şişman olmaları - Onlara yapılan büyük bakımlar - Et, yün, derinin abartılı değeri - Keçe - Kuzu postu - Koyun fiyatı - Kümes hayvanları - Yumurtalar - Gündelik meslekler - Avcılık ve balıkçılık - Kürkün ucuzluğu - Kürk ticareti - Tilkiler ve sansarlar.

Hayvanlar: Buhara'da toprağı işleme yöntemlerini incelerken, tarımdaki ilerlemenin esas olarak hayvanların artışına nasıl bağlı olduğu görülmüştür ve bu sanayi, burada gelişmemiş

1 şilin = $116 \frac{2}{3}$ kopek bakır.

Veya = 1 ruble $16 \frac{2}{3}$ kopek bakır.

(Khanikoff, **age**, s. 196.)

durumda olmasına rağmen bazı dallarının büyük ölçüde ilerlediğini inkâr edemeyiz. Birkaç at türüne sahip olan Buhara’da ilk sırayı damızlıklar alıyor.

1. Başlıca hanlığın batı ve güney kısımlarındaki Türkmen atı veya Argamak.³⁶⁸
2. Özellikle Buhara’nın kuzeyinde ve Miyankal’daki Özbek atı ve son olarak
3. Semerkand semti ve doğusundaki Hokand atı.

Yukarıda belirtilen üç ırktan bağımsız olarak iki tane daha vardır, ancak bunlar öncekilerden daha alt kalitededir. Bu ırklar şunlardır: Kırgız atı ve Karabayır³⁶⁹, ikincisi Türkmen aygırı ve Özbek kısraklarından (ya da tam tersinden) bir melez cinsidir.

Tüm bu ırklar, postları ve diğer nitelikleri ile birbirinden farklıdır. *Argamak*, genellikle uzun boylu, yapılı, ince bacaklıdır ve kuğu benzeri bir boynu vardır, başını gururla ve kolayca hareket ettirir. Ama bana göre büyük güzelliği, özellikle koyu renkli Argamaklarda gözlemlenebilen postunun tuhaf parlaklığından oluşuyor. Bu noktada kusurları, dar bir göğüs ve kısa bir kuyruk ve yeledir, bunlara ek olarak bazılarının beli çöküktür. Bu kusurlar, Argamakları uzun yolculuklar yapmaktan alıkoyar ve Kırgız bozkırları üzerinde seyahat ederken bu atların kullanması tavsiye edilmez, çünkü

³⁶⁸ Türkmen atı olarak ün salan Argamaklar veya diğer bir adıyla Ahal-Teke atları günümüzde de varlığını koruyan en eski at ırkı olarak bilinmekte ve bilhassa Orta Asya Türk halkları arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. XVIII. yüzyıl Rus seyyahlarından Burnaşev, *Argamak* adı verilen atların Buhara’da çok meşhur olduğundan bahsetmektedir. (Özkan, **age**, s 96). XIX. yüzyıl seyyahlarından Meyendorf ise harika bir hıza ve görkemli bir görünüme sahip olan *Argamak* cinsi atların Türkmenler tarafından bölgeye getirildiklerini belirtmekte ve iyi yetiştirilmiş bu atların fiyatının sekiz yüz ila iki bin beş yüz ruble arasında değiştiğini ifade etmektedir. (Meyendorf, **age**, s. 44). Yine XIX. yüzyıl seyyahlarından Amerikalı Eugene Schuyler, Özbeklerin aşırı derecede ata düşkün olduklarını ve mutlaka birkaç tane iyi atları olduğunu söylemektedir. Schuyler, Buhara’da başlıca iki cins atın Argamak ve Kırgız atı olduğundan bahsetmektedir. Kırgız atının daha küçük, ancak hem sıcağa hem de soğuğa daha dayanıklı olduğunu ve acımadan uzun süre yol alabildiklerini belirtmektedir. Muhtemelen melez bir cins olan Argamak ise daha büyük, ancak ince yapılıdır. Schuyler, iyi bir Argamak’ın fiyatının çok pahalı olduğu bilgisini de vermektedir. Türkmen atlarının daha saf bir cins olduğunu ve Arap atlarıyla büyük benzerlik gösterdiğini de sözlerine ekleyen Schuyler, bu cins atların her türlü zorluğa göğüs germesi sebebiyle de diğer atlardan farklılık arz ettiğini bildirmektedir. Schuyler’e göre iyi bir Türkmen atı satın almak imkânsız sayılabilir. Zira bu atlara sahip kişiler, çok mecbur kalmadıkça atlarını satmayı tercih etmezler. (Schuyler, **age**, s. 126-127). XIX. yüzyıl seyyahlarından bir diğeri olan Olufsen ise Orta Asya’da atların, vaha ve bozkır atı olarak iki sınıfa ayrılabilirdiğinden bahsetmektedir. Olufsen’e göre vaha atı, bozkır atından daha büyük (genellikle 30 inç), daha kaba ve daha hantaldır. Olufsen, bozkır atının vaha atından daha iyi bir yapıya sahip olduğunu, daha küçük, daha azimli, daha canlı ve kendinden emin olduğunu, ancak vaha atı kadar kolay yönetilemediğini belirtmektedir. Olufsen’e göre Türkmen atı ve Kırgız atı, bozkır atı sınıfındandır. Ancak Türkmen atı, genellikle Kırgız atından biraz daha büyüktür ve Kırgız atının gövdesi nispeten daha kısa iken, Türkmen atının uzun bir sırtı, uzun boynu, az tüylü, çok yumuşak ve güzel bir cildi, çok ince yelesi ve ipek gibi parlayan bir postu vardır. (Olufsen, **age**, s. 359-360).

³⁶⁹ Karabayır, Argamak’ın Kırgız kısrığıyla çiftleşmesinden meydana gelen bir diğer at cinsidir. (Schuyler, **age**, s 127).

kendilerine verilen aşırı bakımdan çok şımarıktırlar, sadece kışın değil, yaz aylarında bile kendileri için yiyecek bulamazlar.³⁷⁰

Öncekinden daha küçük olan ve dış güzellik bakımından daha aşağı olan Özbek atları, yine de birçok önemli özelliğe sahiptir ki bunların en önemlisi güçlü olmalarıdır. Buna mukabil, bazı kusurları Özbekler tarafından kötü bir şekilde bozulmaları sonucu ortaya çıkar. Bu atlarla, ne hızlı bir yürüyüş ne de uygun bir şekilde tırıs yapılır. Ama bizim Kosaklarımızın *grana* veya kısa tırıs dedikleri bir şekilde yürürler.

İkinci kusur, Özbeklerin atlarını asla iğdiş etmemeleridir ki bu da onları birlikte kazığa bağlamayı imkânsız kılar, ancak her at ayrı bir kazığa bağlı olmak zorundadır; ilk bakışta önemsiz olsa da Özbek kamplarının bu kadar yer kaplamasının ve bu nedenle ani saldırılara daha fazla maruz kalmasının nedenlerinden biri de budur.

Bahsettiğimiz en güçlü at ırkı şüphesiz Hokand'tır. Bu nedenle genellikle malları bir yerden başka bir yere taşımak için taşıyıcılar tarafından kullanılırlar.

Beş batman, yüklü bir yük arabasının olağan ağırlığıdır, ancak ağırlığı bazen Buhara'dan Semerkand'a kadar yedi ve sekiz batmana çıkarılırlar. Bu atların gücü, istifleme atları olarak kullanıldıklarında daha da belirginleşir. Kendim iki büyük çadır yüklü bir at gördüm ki atın üzerinde tencereler ve yan oturmuş bir adam da vardı. Semerkand'tan Karşı'ye ve oradan Buhara'ya kadar bana bu şekilde eşlik etti.

Karabayır, Özbek atına eşit büyüklükte, ancak baş ve bacakları Argamak'a benzeyen şekilde çok yakışıklı bir at ırkıdır. Buhara'da iyi yarış atları olarak kabul edilmektedirler, ancak kukbari oyunu için eğitildiklerinden, daha önce tarif ettiğimiz gibi belirli bir mesafe koşuktan sonra biniciler dinlenmektedirler ve bu atlar güçlerini başta tükettiklerinden uzun yarışlar yapamazlar.

Buhara Hanlığı'ndaki damızların sayısını belirlemek için yeterli veriye sahip değiliz; biz, sadece atların fiyatının son derece düşük olduğunu söyleyebiliriz. Son üç ırktan iyi bir at beş ila on beş tilladan satın alınabilir. Argamaklar en gözde olarak kabul edilirler, ancak en

³⁷⁰ Rus seyyah Burnaşev, Hanıkov'un söylemlerine paralel olarak Argamakların genellikle ata binmek için tercih edildiğini; çalışma ve taşıma gibi işlerde ise daha ziyade eşek ve develerin kullanıldığını söylemektedir. (Özkan, **age**, s. 96). Olufsen'e göre asil bir at olan Türkmen atı, genellikle esmer ve çok maliyetlidir ve bunlar genellikle sadece yüksek düzeydeki memurlar ve zengin tüccarlar tarafından ata binmek için kullanılır. Nitekim o bir lükstür ve kervan kullanımına iyi adapte olamamıştır. (Olufsen, **age**, s. 360-361). Schuyler bu hususla alakalı olarak Argamak'ın kısa mesafelerde çok hızlı olduğundan, fakat kullanımdan daha ziyade gösteriye elverişli bir at cinsi olduğundan bahsetmektedir. (Schuyler, **age**, s. 126-127).

iyileri bile 100'den fazla tilla getirmezken, iyi bir Argamak'ın ortalama fiyatı elli ila yetmiş tilla arasında değişir.

Hayvan ırkının ikinci sınıfı eşeklerdir. Bu hayvanlar, ülkenin her tarafına yayılmış ve sadece bir at tutma aracı olmayanlar tarafından değil, aynı zamanda süt, meyve, yeşillik, keten vb. malları köylerden şehirlere ve pazar yerlerine taşımak için kullanılmaktadır. Hanlığın kuzey kısımlarında, bu yerlerde yetiştirdikten sonra onları hanlığın farklı pazarlarına satışa gönderen Buhara satıcılarına ait eşek sürüleriyle karşılaştık. Fiyatları, renk ve kuvvetleriyle orantılı olarak iki ila sekiz tilla arasında değişir. Beyaz eşekler ünlüdür ve diğerlerinden daha fazla getirir.

Develerin yetiştirilmesi esas olarak bu mesleğin tek geçim kaynağını sağladığı Türkmenlerin göçebe kabilelerinin elindedir. Bir devenin satış fiyatı beş ila on tilla arasındadır.

Buhara'nın boynuzlu sığırları çok sefil durumdadır. Boğalar ve inekler yetersiz ve küçük boydadır ve ilk bakışta bizimkiyle aynı türe ait olduklarını varsaymak zordur. Bununla birlikte etlerinin koyun etinden çok daha düşük kalitede olduğunu düşündüğümüzde, cinsin iyileştirilmesi ile ilgili olan ihmallere şaşırılmamalıyız. Fakat ne kadar cılız olurlarsa olsunlar, sahiplerinin yetersiz toprak parçalarını işlemelerinde ve onların kendilerine ihtiyaç duyduğu ekim işi için kullanılmaktadırlar. Boğalar ve inekler için pazar fiyatı iki ila beş tilla arasında değişmektedir. Hanlıkta birkaç manda vardır; Buhara'da geçirdiğim sekiz aylık süre boyunca, Semarkand bölgesinde tarla çalışmaları için mandaları kullandıklarından cinslerinin daha çok bakıldığını duyduğumuz halde, sadece birini görme şansım oldu.

Süt ve tereyağı çok düşük kalitededir ve çok da ucuz değildir. Pazarda bir minça süt üç pul etmekte ve beş sir tereyağı da bir tillaya satılmaktadır. Koyun türünü esas olarak Araplar yetiştirmektedir. Cins Kırgız koyunları ile aynıdır, ancak daha şişman ve bunlara verilen büyük özen, bu mesleğin getirdiği kâr sayesinde. Koyunlarda sahibinin hesaba katmadığı hiçbir şey yoktur. Koyun eti satılır, yünü ve derisi, giyim ve keçe vb. için kullanılır. Kuzuların postu, daha genç olduklarında daha yüksek bir fiyat getirir ve Rusya ile özellikle de İran ile önemli bir ihracat ticareti maddesi oluşturan postlar haline getirilir.

Bir koyunun pazar fiyatı on veya on iki tengedir; koyun etinin bir pudu sekiz tengeden satılır; beyaz yünün bir batmanı on iki tillaya mal olur; siyah, on tilladır ve bir kat koyun derisi veya tullup, on iki ve on beş tengeden satılmaktadır; bir kuzunun fiyatı üç tillaya

çıkâr. Gri postlar dört buçuk tillaya mal olur; siyah, üç tilla; ikincisinin fiyatı ilkbahardaki fiyatıdır, yaz ve kış aylarında fiyat iki katıdır.

Buhara'da kümes hayvanlarına sadece büyük şehirlerin yakını haricinde çok az bakılır. Bunlardan öncekinin on tanesi, pazar yerinde on beş tenge olabilir; ikincisinin on tenge; iki buçuk tengeden 100 yumurta satılmaktadır; bizimkiyle aynı türden olan evcil ördeklerin sayısı çok dikkate alınmaz.

Tarım endüstrinin diğer tüm dalları ya Buhara'da bilinmemektedir ya da düzenli bir iş olarak yapılmazlar, ancak sadece Amu Derya kıyılarında yaşayan sakinlerin yaptığı av ve balıkçılık gibi gündelik işlerdir. Kaplanları, leoparları, sülünleri vururlar; mersin balığı yakalarlar ve avladıkları ürünlerini Çehar-cu'da satarlar veya soğuk havadan yararlanarak Buhara'ya getirirler. Ancak yukarıda sayılan ürünlerin ucuzluğuna bakılırsa, büyük bir kâr elde etmedikleri sonucuna varılabilir. Örneğin Buhara'da büyük bir mersin balığı ikiden fazla tenge getirmez ve beş sülün bir-bir buçuk tenge ve üç çeyrek tengeye satılır.

Kürk ticareti çok iyi değildir ve hanlığın kuzey kısımlarında, beş, beş buçuk ve altı kürkün bir tillaya satılabilmesiyle, başlıca tilki ve sansarları avlayan Kırgız ve Karakalpaklar tarafından sürdürülmektedir. Kaplanların ve leoparların derilerine talep olmadığı için satışı yapılmamaktadır ve bunlardan faydalanılmamaktadır.

3.3.8. Buhara'nın Ticareti

Tarım endüstri için ikinci sırada olması - Fuar ve pazar sayısı - Buhara, Semerkand ve Karşi'nin merkez çarşıları - Dükkân sayısı - Stokların yetersiz tedariği - İç ticaretin önemsizliği - Yeterli bir fikir elde etmenin zorluğu - Uygun iletişim araçlarının olmaması - Buhara ve Semerkand arasındaki yol - Onun sıkıntıları - bölümlerin neden dar yapıldığı - Tehlikeli köprü - Hükümetin ilgisizliği - Çamurlu yollar - Mal taşıma zorluğunun örneği - Fuarlar - Buhara neden ticarî bir şehir olarak kabul edilir - Buhara'nın merkezî bir nokta olması - Güneyden gelen kervanların burada yoğunlaşmasının nedeni - Toptan satışlar - Ticaretle ilgili hükümetin görevleri - Serbest ticaret - Tüccarlar için adalet yönetimi - Hanlığın Rusya ile ticarî ilişkileri - Sibiry ve Orenburg kervanları - Kırgızların mal taşımacılığı - Buzdan geçmek - Troitske kervanı - İlkbahar kervanlarının Orenburg'a yavaş hareketleri - Üçüncü kervan - İki kısma ayrılır.

Hanlığın ticarî işlemleri, kuşkusuz tarım endüstriden sonra ikinci sırada yer alır ve esas olarak tarım endüstriye dayanır, çünkü mekanik uğraşlardan kaynaklanan kârlar o kadar önemsizdir ki bildirmeye pek de gerek yoktur. Bölgenin çeşitli yerlerinde düzenlenen fuar veya pazar sayısına baktığımızda, iç ticaret yeterince önemli görünecektir; bununla birlikte dolaşımdaki sermaye çok da yüklü miktarda değildir. Ticaretin başlıca merkezî noktaları, ticaret malları ve metalik para biriminin sabit olduğu Buhara, Semerkand ve Karşi'dir.

Bu şehirlerde bir araya toplanan çok sayıda dükkân, ilk bakışta ülkenin ticarî faaliyeti hakkında çok olumlu bir fikir verecektir, ancak bunlardan herhangi birine girdiğinizde, dükkân sahibinin hangi sermaye ile ticaret yaptığını anlayamazsınız, çünkü birkaç Rus malı dışında (dükkânların genelinden bahsediyoruz) nadiren herhangi bir değerli eşya bulunur.

İç ticaret, onunla uğraşanlara üstünkörü bir kâr getirmektedir ve eğer devam ediliyorsa da bu başka herhangi bir sebepten değil, yalnızca yer azlığından veya alışkanlıktan kaynaklıdır. İç ticaret hakkında rakamlarla yeterli bir fikir vermek, farklı ticaret yapanların hesaplarını hükümete sunduğu uygar devletlerde bile zor bir iştir ki kimsenin farkına varmadığı Buhara'da, çok daha az somut hale gelir. Ancak konuyu tamamen karanlıkta bırakmamak için en azından bir taslak vermeye çalışacağız.

İç ticaretin refahı için vazgeçilmez olan ilk şartlar, bir ülkenin farklı pazarları arasında iletişim imkânlarının mevcut olmasıdır, çünkü bu sadece tüccarlara mallarını değiştirmenin yollarını vermekle kalmaz, aynı zamanda alıcılara birçok alım kolaylığı da sağlar. Bu temel koşullar Buhara'da mevcut değildir.

Hanlıktaki yollar genel olarak kötüdür ve başkent ile Semerkand arasındaki iletişim diğer bölümlere göre biraz daha iyi olmasına rağmen yine de yol iyi olmaktan uzaktır. Başlıca sıkıntıları aşağıdaki gibidir:

Birincisi, karşılaşılan ekili kısımlardaki yolun aşırı darlığı, arazinin ekonomik olmasına rağmen nehrin kıyısına yakın her inç toprak değerli olduğu için çok mazur görülebilir. İkincisi, birçoğunun tamir edilmediği köprülerin kötü durumudur. Kervan sahipleri onları geçerek kendilerini tehlikeye atmak yerine, kanalları sığ yerden yürüyerek geçmeyi tercih ediyor ve son olarak hükümetin yolların bakımı ve iyileştirilmesine karşı tamamen ilgisizliği yolların bu derece kötü olmasının üçüncü sebebi olarak gösterilebilir. Örneğin Semerkand'a veya özellikle de Karşi'ye giderken bazı bölümlerde yol, sonbaharın sonunda ıslak olan killi bir toprağa dönüşmekte ve ilkbaharda sadece develerin geçmesine izin

verebilen, aynı zamanda atlıların bile büyük bir dikkatle geçmek zorunda olduğu bir bataklık hale gelir. Bu durum tüccarlar için büyük bir dezavantajdır ve mallarını piyasaya zamanında getirmelerini engeller. Örneğin Pichu-ghin ticaret odasının bir üyesi olan hemşehrimizin, mesafe yetmiş verstten fazla olmamasına rağmen (kırk altı mil) develerini kurtararak mallarını Kagatan'dan Buhara'ya taşımak için tam on dört gün harcaması gerekmiştir. Buhara ticaretinin henüz başlangıç döneminde olduğunu gösteren ikinci kanıt ise belirli sabit günlerdeki pazarlar aracılığıyla satışa sunulan tüccar araçlarının ne kadar sınırlı olduğu ve hafta boyunca kendilerine yalnızca iki veya üç kere açık olan bir ticaretten memnun olan tüketicilerin taleplerinin ne kadar anlamsız olduğudur.

İç endüstrinin ihracat ticaretine yaptığı yardım bu denli önemsizken aşağıdaki soru doğal olarak ortaya çıkıyor, o zaman Buhara ticarî bir şehir olma itibarını nasıl taşıyor? Tüm Asya kervanları neden kendilerini orada yoğunlaştırıyor? Ve her yıl 12.000-15.000 arasında deve üzerinde yüklü getirilen mal kütlesine ne oluyor?

Buhara şehrinin ve hanlığının coğrafi konumu bu sorulara cevap niteliğindedir; Doğu ve Batı Asya arasındaki tüm ticarî yolların merkezî noktasıdır ve dünyanın bu kısmının başlıca ürünlerinin Avrupa'ya gönderildiği yerdir.³⁷¹

Buhara, mallarını kuzey yönünde taşımadan önce, güneyindeki tüm devletler için uygun bir depo yeridir, çünkü neredeyse kapılarından Rus sınırına kadar uzanan bozkırlar başlar. Buhara'yı bu ışıktaki inceleyerek tüm kervanların orada yoğunlaşmasını kolayca algılayabiliriz.

İthal edilen mallar burada perakende olarak satılmamaktadır, ancak kuzey, batı, güney ve doğuya dağılmış uzak tüketicilerin isteklerini karşılamak için toptan satın alınmaktadır.

³⁷¹ Buhara ülkesini ziyaret eden seyyahlar, ticaret hususunda vermiş oldukları bilgilerde, Buhara'nın Türkistan ticaretindeki önemine ayrıca vurgu yapmaktadırlar. Bütün sıkıntılara ve siyasî istikrarsızlığa rağmen Buhara ülkesini Türkistan ticareti için bir buluşma noktası olarak gören seyyahlar, Rusya ile olan ticarete ayrıca değinmektedirler. (Ükten, **agm**, s. 129). Buhara ülkesinin ticarî yapısı hakkında kıymetli malumatlar veren Rus seyyah Meyendorf, Hanikov'un görüşlerine paralel olarak Buhara'yı Türkistan'ın en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak tanımlamak ve bunun sebepleri olarak da Hanikov gibi bölgenin coğrafi konumu, iklimi, toprak yapısı ve ayrıca komşu ülkelerin sahip olduğu ticarî malların değerini göstermektedir. (Meyendorf, **age**, s. 47; Keser, **agt**, s. 89). İngiliz Alexander Burnes ise Buhara ülkesinin orta derecede bir öneme sahip olmasına rağmen ticarî öneminin oldukça yüksek olduğunu ifade etmektedir. (Köse, **agt**, s. 130). XIX. yüzyıl seyyahlarından bir diğeri olan ve Buhara ülkesinin ticarî yapısı hakkında çok önemli malumatlar veren Demezson da Buhara'nın coğrafi konumu itibarıyla tüm Türkistan ve Avrupa'nın deyim yerindeyse tahıl ambarı olduğunu belirtmektedir. Fakat Buhara'nın son yıllardaki ticaretinin kayda değer bir şekilde zayıfladığını berlierten seyyah, bu zayıflamanın sebeplerine de detaylı olarak değinmiştir. (Ünal, **agt**, s. 135). Amerikalı seyyah Eugene Schuyler de birçok seyyah gibi Buhara'nın açıkça Türkistan bölgesinin ticaret merkezi olduğunu ve burada dünyanın her tarafından gelen ticarî ürünlerin dikkat çektiğini ifade etmektedir. (Schuyler, **age**, s. 429).

Burada ve diğerk Müslüman ölkelerinde olduğu gibi hükümet, Kuran'ın hükümleriyle bir dereceye kadar kısıtlamış olsa da tüccarlardan büyük avantajlar sağladığı için ticarete biraz önem vermektedir. Buharalılar özel evler kurar, kervansaraylar ve sarnıçlar inşa eder veya daha doğru söylersek, daha önce su ile yetersiz olarak sağlanan kervan yolları boyunca sarnıçlar inşa ederler, ancak onların bütün ihtimamı tek başına bununla sınırlıdır. Bir milletin tüccarlarının, diğerinin ön yargılarının lehine imtiyazları yoktur ve herhangi bir ticaret maddesinin ithalatının veya ihracatının kârlı olup olmadığına dikkat edilmez; herkes kendi yargısına göre karar vermeye terk edilir. Ancak aynı zamanda, yerel tüccarlar, bazen yurtdışında maruz kaldıkları yanlışlardan şikâyet ettiğinde hükümetin olağan cevabı, “Ticaretinizin beklentilerinize cevap vermediğini fark ederseniz, oraya gitmeyin.”dir.

Ticaretle ilgili özel bir düzenleme yoktur. Müslümanlar yüzde $2\frac{1}{2}$ ya da kırkda bir ve Müslüman olmayan herkes yüzde 5 öder.

Adalet yönetiminde yabancı Müslüman tüccarları, emirin tebaası ile aynı durumda muamele görürler ve aynı yasaya tabidirler; Müslümanların keyfi iradesine maruz kalmazlar. Bu genel olarak hanlığın ticareti hakkında söylenebilecek neredeyse her şeydir ve gözlemlerimizi Buhara ile komşu devletler arasındaki ticarî ilişkileri açıklayarak sonuçlandırabiliriz.

Rusya ile Ticaret. Bu ticaret, eskiliğinin yanı sıra Buhara için önemi nedeniyle, ilk sırada yer almayı hak ediyor. Orenburg Hükümeti'nin üç farklı noktasında ve Sibirya hattı boyunca bir noktada yaz boyunca gelen kervanlar aracılığıyla sürdürülüyor. İlk kervan, vernal ekinoksdan hemen sonra, hatta bazen daha önce ayrılır. Malları taşımakla görevlendirilen Kırgızların, mallarıyla birlikte bozkırın her yerinde kamp kurdukları söylenebilir. Hivelilerin yardımına ihtiyaç duymadan buzun üzerinden geçebilmek için önceden Sir Derya'nın kıyısındaki tüccarlarla buluşmak için bir zaman belirlemektedirler ve bu kervan daima Troitsk'e gitmektedir.

Buhara'yı bir ay sonra terk eden ikinci kervan, yolda en uzun kalmaktadır, çünkü develer ilkbaharda çok cılız oldukları için Kırgızlar, Sir Derya'ya varmak, yeşillik bakımından zengin meralarda dinlenmek, arkadaşlarının aullarını ziyaret etmek, günün haberlerini dinlemek ve kendi perakende satışlarını yapmak için kısa yolculuklar gerçekleştirirler. Mayıs ortasından önce nadiren Sir Derya kıyılarına gelirler; bunun sonucunda kervana ait olan tüccarlar, Buhara'yı yüklü develerinden çok daha sonra terk eder ve Sir'e ilerledikleri kervanın bir parçasını oluştururlar.

Bu kervan doğrudan Orenburg'a gider, ancak bazı taşıyıcılar Karakum Çölü'nü geçtikten sonra rotalarını Orsk'a doğru ayırır ve yönlendirir.

Üçüncü ve üç kervanın en önemlisi, Buhara'yı ortasında ve hatta mayıs ayının sonu kadar geç terkeder ve Rus sınırına doğru, yeterli seferle, yani kırk beş veya elli günde devam eder. Sir Derya'ya gelene kadar birlikte küçük bir grup halinde ilerlerken, geçtiklerinde kervan iki parçaya ayrılır, Ori Nehri ve Orsk mahallesinde kamp yapan Cecalbayli'nin (?) kervanları rotalarını Turgay tarafından doğrudan o kaleye yönlendirirken; Çiklin ve Taminliler önce Aral Denizi'nin kuzeydoğu ucuna dönerken, daha sonra Mugacar Dağları'nın orta kesiminden İlek kaynaklarına doğru ilerler ve Novo-İletsk hattının ön kesimlerine ulaşır.

Rusya'dan Buhara'ya giden kervanlar - Orenburg'dan gelen demir ürünleri - Nijni Novgorod fuarı - Orsk'tan gelen Tatar kervanı - Bozkırları geçmek - Kervan yürüyüşü şekli - Büyük kazançlar - Kırgızların hizmetlerinin neden ucuza verildiği - Kırgızların hacca gitmesi ve eşleri ve kızları için hediyeler alma fırsatı yakalaması - Taşıyıcıların karakteri - Genel dürüstlük - Küçük hileler - Buhara'dan ihraç edilen ürünler - Pamuktaki büyük ticaret - Bu daldaki artış - En ucuz ham pamuğun sonbaharda olması - Üreticiler arasındaki rekabet - Daha pahalı ürünler - Buhara'nın ithalatı - Orta Asya'nın istekleri - Buhara ile Rus ticareti - Ucuzluğun önemsizliği - Asyalıların damak zevki - Rus Müslümanlarının neden Glasgowluları tercih ettiği - Kontrol edilen türbanlar - Doğu pazarları için üreticilere danışmanlık - Küçük somun şeker göndermeye rağbet edilmesi - Hokand ile ticaret - Rusya ticaretinde 5.000 devenin çalışması - Deve yükü - Rusya ihracatının artışı - İmparatorluk Hükümeti'nin Orta Asya ile ticareti teşvik etme isteği.

Kervanların Rusya'dan ayrılması eylül ortasından kasım ortasına kadar gerçekleşir. Troitsk kervanı, kısmen Orenburg Hükümeti'nden satın alınan demir eşyaları taşıdığı için başı çekmektedir ve bu nedenle ayrılması Nijni Novgorod'daki diğer tüccarları geride tutan fuardan etkilenmemektedir ve kısmen de Nijni'de alımlarını yapan tüccarların mallarını daha ucuza satmasına izin verilmeden önce Buhara'ya varma amacı ile önden gitmektedir. Aynı zamanda, esas olarak yerli Tatarlardan oluşan küçük kervanlar Orsk'tan ayrılmaktadır. Büyük kervan, Orenburg'la aynı zamanda, yani kasım ayının ilk yarısında ayrılır ve bizim ülkemizdeki bozkırlardan geçerken birbirinden ayrı devam ederler, aksi takdirde yakıt kıtlığı ciddi şekilde hissedilir, ancak saksaulun bolca büyüdüğü bozkırlara girerken, kervanlar birleşir ve yavaş yürüyüşlerle birlikte ilerler. Kırgız kervancıları, zayıf

olan develeri daha iyi durumda olan diğerleri ile değiştirme bahanesi altında, tüccarları bütün hafta boyunca birlikte tutar ve onları misafir olmaya zorlar.

Ticareti sürdürmenin bu yolu çok uygun olamaz; bununla birlikte, bundan kaynaklanan kârlar o kadar belirgindir ki taraflar bundan yararlanmaya devam etmeleri koşuluyla her şeyi riske atabilirler. Önemsiz bir ücret elde eden Kırgızlar bile, hem Kırgızların ikamet yerlerini değiştirmek üzerine olan tutkularını karşıladığı hem de bunun karşılığında para aldıkları için, malların taşınması konusunda develerini kolaylıkla sunmaktadırlar. Dahası Buhara'dan döndüklerinde, kafalarını kirli bir türban veya başka bir şeyle süsleyebilmekte ve bellerine de upuzun bir kuşak bağlayabilmektedirler. Bu kılığa bürünerek, farklı aullardaki tanıdıklarına Bahaeddin türbesine hac ziyareti yaptıklarıyla övünürler. Ayrıca karılarına ve kızlarına, *hilat* gibi gökkuşağının rengârenk renklerini sergileyen bazı önemsiz hediyeler getirmek onlar için çok önemlidir. Pamukların ağırlığındaki eksikliği tamamlamak için balyalarını birkaç kova Ural suyu ile doldurmak gibi küçük dolandırıcılık işlemleri dışında, mallarının Rusya ile Buhara arasındaki taşınmasına özen gösteren tüccarlar tarafından bu taşıyıcılara çok güvenilmemesi gereklidir, ancak tüccarlar genel olarak onlardan memnundurlar.

Orenburg hattı üzerinden bize ithal edilen başlıca ürünler, *tubeti* adıyla bilinen pamuk, kuru meyve, pirinç, ham ve boyalı ipekler, indigo³⁷², boyalı ve beyaz bez, ipek hilatlar, küçük kaplar, ipek kuşaklar, turkuazlar, şallar ve kürkler.

Ancak yukarıdaki ithal edilen tüm ürünlerden, ham pamuk başlıca yeri işgal etmektedir ve miktarıyla Buhara ile ticaretimizin ölçütünü oluşturmaktadır, çünkü diğer mallara, özellikle imal edilmiş ürünlere olan talep büyük dalgalanmalara maruz kalırken, pamuğa olan talep, günlük üretim uzantısı göz önüne alındığında, bu imalat sanayi dalının doğu Rus eyaletlerimizde elde ettikleri dikkate alınacak ve artacaktır. Pamuk pazarındaki fiyatlar, sonbaharda alıcı için en uygun olanıdır, çünkü pamuk hasadı geldikten hemen sonra, satıcılar arasında büyük bir rekabet vardır. Bu nedenle tüccarlarımız, düşük fiyatlı pamuklar için zamanında gelmek için temsilcilerini Troitsk'ten ayrılan kervanlarla göndermek için düzenlemelerini yapsaydı iyi olurdu.

Aynı gözlem, hanlığın diğer ham ürünleri için de geçerlidir. Daha pahalı mallara ilişkin olarak, acil satışlarına ihtiyaç duymayan daha varlıklı insanların elinde yüksek fiyatlarının olması nedeniyle, Buhara'ya daha erken varışta fiyatta herhangi bir düşüş beklenemez.

³⁷² Göçmen Afgan kabileleri tarafından getirilen bir üründür. Kelime itibarıyla indigo, Hindikuk'tan (Hint buğdayı) gelmektedir. (Ünal, **agt**, s. 130).

Saydığımız eşyalar karşılığında tüccarlarımız, Orta Asya'yı çoğunlukla Buharalıların aracılığıyla, basma, patiska, muslin, bazı ipek malzemeler, geniş kumaş, brokerlar vb. ile donatmaktadır. Hammaddeler, postlar ve demir ve dökme demir gibi bazı metalik ürünlerdir.

Ürünlerimizin Buhara Hanlığı'nın farklı yerlerinde çok iyi bir satışla karşılaştığını gözlemledik ve bu üstünlüğü sürdürmek üreticilerimize ve tüccarlarımıza bağlı olacaktır. Yukarıda bahsedilen tüm ürünler avantajlı bir pazar buldukları için, dikkatlerini esas olarak hangi tür mallara çevirmeleri gerektiğini belirtmek zor olacaktır. Ancak en dikkatli bir şekilde kaçınmaları gereken şey, malların ucuzluğu konusunda aşırı düşünmemek, bunun yerine doku ve renklerin solgunluğuna ve hasarına dikkat etmektir, zira bir malın düşük fiyatı başlangıçta daha fazla sayıda alıcıyı çekebilse de dayanıklı olması uzun vadede daha fazla getiriye sahip olacaktır. Ağırlıklı olarak Orta Asya pazarları için çalışan üreticiler, Asya'nın hâkim zevkini daha özenle incelemelidir. Örneğin her iki uçta altın kenarlı muslin türbanları, bizde üretildikleri için diğer mahallelerden getirilen muslinlerden daha fazla rağbet görmektedir. Örneğin kuşları simgeleyen Glasgow muslinleri, Müslümanlar tarafından namazlarını kılarken kullanılamazlar, zira yaşayan bir canlı figürünü temsil etmektedirler. Geçen yıl kontrol için türbanlar yollayan Moskovalı üreticiler şanslıydı, çünkü malları sadece Tacikleri ve Özbekleri değil aynı zamanda Afganlıları da memnun etti. Hızlı bir şekilde satılmaları, müşterilerin isteklerine ve kaprislerine uygun satılabilen eşyalardaki çeşitliliği incelemenin ne kadar avantajlı olduğunu göstermiştir. Bu iddianın doğruluğuna başka bir örneğimiz var ki bu da şekerin büyük somunlar yerine küçük somunlar halinde satılmasıdır. Asya'da arkadaşlarına şeker hediye verme alışkanlığı vardır ve büyük bir somun şekerinden kesilmiş parçalar göndermek ayıp sayılacağından, masraftan dolayı bu tür hediyeler yapmaktan kaçınmaları ya da kendilerini önemli miktarda para harcama sıkıntısına sokmaları gerekmektedir.

Rusya ve Buhara arasındaki ticaretin açıklamasında, Sibirya hattının ardından Petropavlovsk'a veya Kızıl Car'a giden kervanlara yalnızca biraz değindik, çünkü bu konu Hokand ticaretiyle bağlantılıdır. Rusya'yı bu yolla ziyaret eden tüm Buharalı tüccarlar, Buhara'dan getirdikleri mallar üzerinden kâr edilen parayla, çoğunlukla Taşkent, Hokand, Türkistan vb. satın aldıkları başlıca Hokand ürünlerini getirir.

Buhara'nın Rusya ile ticaretinin kapsamı hakkında bir fikir vermek için yılda 5.000 ila 6.000 devenin, malların taşınması için istihdam edildiğini gözlemleyebiliriz.³⁷³ Bir deve yükünün ortalama tahmini altmış dukattır; sonuç olarak kaba bir hesaplamada, ithalat ticaretinin miktarı 3.500.000 ile 4.000.000 dukat arasındadır. İhracatımızla ilgili olarak aşağıdaki tablodan da görülebileceği gibi yıllık olarak arttıklarını görmekteyiz:

1828'de ihracat miktarı 1.180.600 ruble 0 kopek olarak gerçekleşti.

1829'da ihracat miktarı 1.463.444 ruble 10 kopek olarak gerçekleşti.

1830'da ihracat miktarı 1.834.571 ruble 66 kopek olarak gerçekleşti.

1831'de ihracat miktarı 1.803.414 ruble 95 kopek olarak gerçekleşti.

1832'de ihracat miktarı 1.056.463 ruble 0 kopek olarak gerçekleşti.

1837'de ihracat miktarı 1.849.708 ruble 65 kopek olarak gerçekleşti.

1838'de ihracat miktarı 2.513.912 ruble 0 kopek olarak gerçekleşti.

1839'da ihracat miktarı 2.896.329 ruble 0 kopek olarak gerçekleşti.

1840'da ihracat miktarı 3.283.654 ruble 25 kopek olarak gerçekleşti. .

Bu ticaretin artacağından ve Hükümetin Orta Asya ile ticarî ilişkilerimizi geliştirmek için gösterdiği özene karşılık vereceğinden şüphe duyulamaz.

Hive ile ticaret - Sir Derya'nın yaz aylarında sivrisinekler tarafından istilaya uğraması - Hive elmaları ve ham öküz postu - Rus mallarının Buhara'ya geçişi - Demir eşya ticaretinde Hivelilerin avantajı - Nijni Novgorod ile ticaret yapılamaması - Bütün bu ticaret dalının önemsizliği - Kış kervanı - Postların ilkbahardaki ucuzluğu - İthalat ürünleri - İngiliz üreticileri - İran şalları - İhracat - Kabil, Herat ve Kaşmir ile ticaret - Neden birlikte hareket ettikleri - Buhara ve Semerkand arasındaki yolun kışın karla kapatılması - Kasidler - Kervanların yazın gelmesi - Kaşmir'den gelen ürünler - Buhara ve Rusya üzerinden transit geçiş - İngiliz üreticilerinin bu güzergâhtan gelmesi - Kabil çıkışlı indigo - Hindistan ticaretinden eşyalar - Kinkablar vb. - Kullanılan deve sayısı - Son zamanlarda sadece atlar için ikâme edilen develer - Buhara'dan gelen ipekler vb. - Rus malı ve altını - Hokand, Taşkent, Kaşgar ve Yarkend ile ticaret - Hokand'dan gelen iki kervan - Çin ve Rusya'dan bu yolla getirilen çay, demir ve çelik - Bu ticaret hattındaki ihracat ürünleri - Ticarete alınan sermaye miktarının bilinmemesi - Fiyat tablosu.

³⁷³ Bir deve 18 ila 20 pud taşıyabilir ve 1 pud 40 pound veya 36 lbs'ye eşittir. (Khanikoff, **age**, s. 220).

Buhara ve Hive arasındaki ticarî iletişim genellikle sonbaharın sonunda ve kışın gerçekleşir. Bu, kısmen kervanların yaz aylarında Sir Derya'nın geçişinde, sazlıklarla³⁷⁴ kaplanmış kıyılarını istila eden sivrisinek sürülerinden ve kısmen de ticaretin doğasından gelen rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır.

Hive'nin başlıca iki ticarî ürünü elma ve ham öküz postlarıdır. Ancak bunlar açıkça bu ticareti sürdürmek için yeterli olmadığından, başlıca desteği, Hive pazarlarında her zaman mevcut bir fazlalık olan Rus mallarının Buhara'ya geçişi oluşturur.

Hive tüccarlarının Buhara tüccarlarına göre avantajı, Hive tüccarlarının esas olarak Orenburg'da demir ve dökme demir ürün satın aldıkları için işlemlerini Buharalılardan daha erken bitirebilmeleri ve mallarını diğerlerinden önce Buhara'ya getirebilmeleridir.

Nijni fuarına katılarak hiçbir şey kaybetmezler, çünkü Orenburg'da demir ve dökme demir satın alabilirler, aksi takdirde onları taşıma masraflarını karşılamak için malların fiyatını yükseltme zorunluluğundan koruyan Nijni'ye kıyasla daha ucuzdur. Bununla birlikte genel olarak Hive ile ticaret pek kayda değer değildir ve mal taşımak için kullanılan deve sayısı 1000 ila 1500 arasında değişmektedir.

Meşhed'den gelen genellikle üç tane kervan vardır, ancak bazen çok nadiren de olsa yılda dört kervan vardır. Kış kervanı en kayda değerdir, çünkü baharın başında kuzuların postlarının en ucuzları Buhara'da satılmaktadır ve İranlılar, İran'ın her yerinde bu ürüne sürekli bir talep olduğu için iyi pazarlık yapmaktan faydalanır.

İthalat ürünleri İran tezgâhlarından gelen şal³⁷⁵, termanama³⁷⁶, ayrıca İngiliz tezgâhlarından gelen basma, pamuklu bez ve muslin gibi pamuk ve ipek malzemeden İran halıları, veya orada adlandırıldığı gibi Meşhed, Türkmen ve Horasan halıları; büyük kısmı Rusya'ya giden ve gizli bir şekilde Buhara'ya getirilen turkuazlardan oluşmaktadır. Şalların sayısı dikkate alınmaz ve İran üretimidir, kuşak olarak kullanılırlar. Başlıca ihracatlar, postlar veya kuzu derileri, pamuk ve pirinçtir.

İran'da hiçbir pazar bulamayacakları için hanlığın imal edilmiş ürünlerinin bir kısmı ihraç ediliyor.

³⁷⁴ Bu, Zend metninde muhtemelen söz konusu yer olan Soğd'u (Yunanlıların Sogdiana'sı) istila eden sivrisinek sürülerinden oluşan Ahriman afetinin geçişini açıklamaktadır. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 223).

³⁷⁵ Başlıca Kirman'dan gelir. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 224).

³⁷⁶ Yezd'in ipek ürünleri. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 224).

Herat, Kabil ve Kaşmir ile Ticaret. Bu üç yerden, aynı anda gelen kervanları nedeniyle ve oradan getirilen ürünlerin benzerliğinden dolayı konuşuyoruz. Kışın, dağların üzerindeki yolları tıkayan derin kar nedeniyle Buhara ve Kabil arasındaki tüm geçişler kapalıdır. Bu yüzden Kabil tüccarlarının Buhara'daki vatandaşlarına gönderdiği ilk istihbarat, şubat ayının sonundan önce onlara ulaşmaz ve ülke içinde başka bir şekilde seyahat etmenin imkânsızlığından dolayı, Kabil'den Belh'e yürüyerek giden Kasidlerle haber getirilir, fakat Belh'ten Buhara'ya at sırtında giderler.

Kervanlar nadiren baharın ortasından önce yola çıkarlar ve çok yavaş ilerledikleri için nadiren yazın ilk ayının bitiminden veya ikinci ayının başlangıcından önce Buhara'ya gelirler, son kervan ise yaz sonu veya sonbahar başlangıcından önce Buhara'ya ulaşmaz. Herat ve Kaşmir'den de getirilen mallar, genellikle bellerin etrafını bağlamak için şallardan oluşur, Buhara tüccarları aynı kanal yoluyla Kaşmir şallarını Rusya'ya getirmektedir. Bu bazı İngiliz üreticilerinden bağımsız olarak Kabil'den Buhara'ya kadar nüfuz etmesine rağmen Meşhed'den gelenlerden daha düşük kalitelidir ve daha az miktardadır.

Kabil'in ihracatının ana maddesi, Buhara'da çok kullanılan ve hatta Rusya'ya ihraç edilen çivitden ibarettir. Buhara, bu kanaldan hanlığa boyalar, ilaçlar ve Hint tezgâhlarının ürünlerini tedarik eden Hint ticaretinin tüm eşyalarını alır; kinkablar³⁷⁷ ve özellikle hem erkekler hem de kadınlar tarafından oldukça tercih edilen muslin ciddi bir pazar payına sahiptir. Bu ticarete 3.000 ila 3.500 deve kullanılır ve 15-20 yıl kadar bir süre önce, Kabil'den mal taşımak için deve kullanımını başlattıkları, bahsedilmesi gereken ilginç bir gerçektir. Eskiden yol, onlar için kullanışsız olarak kabul edilirdi ve mallar, atlar üzerinde taşınırdı. Bu noktada yüklü bir atın (sekiz pud ağırlığın üzerinde taşıyamayan) kiralınması, Buhara'dan Kabil'e altı tilla, Kabil'den Buhara'ya on-on iki tilla.

Bu yüzyılın başında, Avrupa'da hâkim olan modalar bu ticareti destekleyebilir, ancak deve atların yerini almasaydı, bu tür eşyalara olan talepteki azalma nedeniyle ticaret kaçınılmaz olarak yok olurdu. Buhara, yukarıda adı geçen yerlere, küçük miktarlarda ipek, pamuk ve post ihracatı yapmaktadır, ancak ihracatın başlıca ürünleri Rus ürünleri ve altından oluşmaktadır.

Hokand, Taşkent, Kaşgar ve Yarkend ile Ticaret. Buhara ve yukarıda adı geçen yerler arasında canlı bir ticaret devam etmektedir. İki büyük kervan, biri yaz başında diğeri sonbaharın sonunda Hokand'tan gelir ve başlıca Çin ürünleri getirir.

³⁷⁷ İpekli ürünler.

Hokand ve Taşkent ticaretine gelince, buradaki mallar tüm yıl boyunca taşınır. Bu yoldan Buhara'ya ithal edilen eşyalar çay, porselen kaplar, Hokand ve Çin'den birkaç ipek eşya ve dökme demir ve çelik üreticileri ile önemli miktarda Rus demiri sağlanır. Bu sonraki, daha çok Sibiry hattımıza yakın yerde bulunan tüccarlara, Buhara pazarına bu eşyalarla daha az zaman kaybettirme imkânı veren Taşkent aracılığıyla getiriliyor. Bu yüzden Hisar, Bedaşan, Hulm ve Meymene'ye gelen demir, dökme demir ve çeliğin büyük bir kısmı esasen Taşkent ve Hive tüccarlarından satın alınır.

İhracat ürünleri boya ve pamuktan oluşmaktadır.

Buhara Hanlığı'nın ticareti hakkında sunabileceğimiz bu az sayıda ifadeden daha fazlasına sahip olmadığımız için üzgünüz ve olumlu verilerin yokluğunda, bu sanayi dalında yer alan sermaye miktarının ne olabileceğinden bahsetmemekteyiz. Bu sermayeye tahakkuk eden kârlar için de tatmin edici bir şey söyleyemeyiz.

Buhara'da satılan malların piyasa fiyatları:

Semerkind'tan gelen 1 batman bükme pamuk 16 tilladır.

Miyankal'den gelen 1 batmanı bükme pamuk 13 tilladır.

Mejeumku'dan gelen 1 batman bükme pamuk $11 \frac{1}{2}$ tilladır.

Candar'dan gelen 1 batman bükme pamuk 20 tilladır.

1 batman ham pamuk $8 \frac{1}{4}$ tilladır.

1 batman gri Arap postu $4 \frac{1}{2}$ tengedir.

1 batman siyah Arap postu 3 tengedir.

100 adet baskılı Buhara pamuğu 23 tilladır.

Orta cins baskılı Buhara pamuğu 18-20 tilla arasındadır.

Baskılı Kırgız pamuğu 10-11 tilla arasındadır.

12 ve 13 parça mavi ve beyaz baskılı Burmet pamuğu 1 tilladır.

Pağşayi hilatları 1 tilla 7 tengedir.

Pağşayinin parçası 1 tilla 5 tengedir.

Bikasabın parçası 1 tilla 4 tengedir.

Hive'nin pamuk hilatları 1 ila $2\frac{1}{2}$ tilladır.

Bir pud çivit $6\frac{1}{2}$ tilladır.

4 pud ağırlığındaki bir kutu çay 1-30 tilla arasındadır.

Alaca 4-10 tenge arasındadır.

Bez 3 tengedir.

Parça halinde 45 ila 47 arşın Rus basması 2 tilladır.

Parça halinde 35 ila 36 arşın arasındaki İngiliz basması $2\frac{1}{4}$ ila 3 tilla arasındadır.

Parça başına patiska 1 tilla 15 tengedir.

Keten parçası 2 tilladır.

Pamuklu mendiller 1 tilla ile 10 tenge arasındadır.

1 pud şeker 3 tilladır.

10 pound ağırlığındaki kutu yeşilçay (inci) 5-8 tilla arasındadır.

1 pud beyaz mum $4\frac{1}{2}$ tilladır.

1 pud sarı mum $3\frac{1}{2}$ tilladır.

10 pound ham ipek 7-8 tilladır.

İpek 10-12 tilla arasındadır.

1 pud deve tüyü (yün) 14 tengedir.

1 batman beyaz koyun yünü 12 tilladır.

10 parça Kazan veya Rus derisi 6 ve $6\frac{1}{2}$ tilladır.

10 parça Tobolsk derisi 5-6 tilladır.

Kungursk derisinin 10 parçası 7-8 tilladır.

10 parça siyah Kazan derisi 5-8 tilladır.

1 parça kinkab 3-20 tilla arasındadır.

Hint muslini $1\frac{1}{2}$ tilladır.

Geniş kumaş $6\frac{1}{2}$ ila 6 tilla arasındadır.

5 arşın ipek kumaş 1 tilladır.

4 arşın Rus brokarı 1 tilladır.

1 çift şal 100-200 tilla arasındadır.

1 çift şal 22-90 tilla arasındadır.

1 arşın Avrupa kadifesi 1 tilladır.

1 arşın Buhara ipek kadifesi 12 tengedir.

1 arşın Buhara pamuk kadifesi 4-6 tenge arasındadır.

14 arşın pelüş 1 tilladır.

Bir ons altın 19 tengedir.

Bir ons gümüş 1 tenge 19 puldur.

1 batman demir çubuk 5 tilladır.

Demir sürgü 5 tilladır.

1 batman bakır 20-22 tilla arasındadır.

1 pud kurşun 20 tengedir.

1 pud teneke $2\frac{1}{2}$ tilladır.

1 pud civa 10 tilladır.

1 batman civa 1 tengedir.

1 batman tuz 4 tengedir.

Çizmeler 6-10 tenge arasındadır.

Kauş ve miası 13-15 tenge arasındadır.

Keten 4 tengedir.

Hazır bir kumaş çekmen veya üst elbisesi 2 tilladır.

Hazır pamuk hilat 5-10 tenge arasındadır.

3.3.9. Buhara'nın Yönetimi

Emir, şef - Yaşam ve ölüm hakkı - Gücünün sınırları - Onun yargısıyla görevlendirilmiş şefler - Onlar tarafından nasıl yönetildiği - Haftalık raporlar - Cuma günü gönderilmesi - Subayların itaati - Yükselen bir ordu - Askerî roller - Askerlerin ekipmânı - Silahların kaydının nasıl sağlandığı - Ölümle boşalan pozisyonların nasıl doldurulduğu - Hanlıktaki asker sayısı - Bir askerın ekipmânı - Birkaç düzenli piyade - Haraç topluluğu - Valilerin görevi - Şehir şeflerini kontrol etmesi - Toplumun ayrıldığı sınıflar - Seyidler ve hocalar - Yazılı ve yazılı olmayan şecerele - Ruhdar - Şakird-Pişe - Özbekler ve Tacikler - Mollalar - Sipahi ve Fukara - Yarlıklar - Üç çeşit yarlık - On rütbe işaretinin listesi - Ortak askerler - Gövde muhafızları - Çeşitli askerî ayrımlar - Ruhdar sınıfının ayrıcalıkları - En yüksek rütbe: Atalık.

Hanlığın şefi, emirdir. Yaşam ve ölüm hakkı onun devredilemez ayrıcalığıdır. Hanlığın şehirlerini, köylerini ve nüfusunu, sadece Müslüman kanonik yasasıyla sınırlı olarak, yani Kuran, Tefsir, Hadis ve Sünniler tarafından kabul edilen dinî yargılarla keyfine göre yönetir. Buhara'dan çok uzak olan ve bu nedenle tümenlerinin bir parçasını oluşturmamayan bu tür şehirler, yaşam ve ölüm haricinde tam yetkiye sahip ve onun tarafından atanan şeflere sahiptir. Ölüm cezasının vazgeçilmez görüldüğü durumlarda, emirden bu konuda izin almak için başvururlar. Aynı şekilde kendi hükümetlerinde meydana gelen tüm önemli olayları kendisine bildirmeleri ve cuma namazının kılınmasından sonra genellikle cuma günleri emire sunulan haftalık raporlar göndermeleri gerekmektedir ve emir, bu vesileyle kararını derhal bildirir. Diğer şehirler kendi yetki alanlarına girerse, emirlerin aday göstermesine rağmen bu yerlerin şefleri doğrudan ona başvuramazlar, ancak davalarını, sadece acil durumlarda onları emire teslim eden ana kent valisine³⁷⁸ yönlendirirler.

Birlikler toplanacağı zaman valiler, şehirlerin çarşılarında emirin bir savaşa girme niyetini ilan etmek için duyurma emirleri alırlar ve bunun sonucu olarak askerî rollerde yazılı olan

³⁷⁸ Vali ve hâkim, kelime anlamı aynı olması dolayısıyla araştırmacılar tarafından birbirini yerine kullanılmıştır. Zira ana kaynaklarda da vilayet hâkimi anlamında vali kavramına rastlanmaktadır. Örneğin Şibanî Han dönemine ait kaynaklar, fetihlerle alınan toprakların paylaşılması noktasında Karşi vilayeti hâkimliğine eski Meşhed valisinin atandığını göstermektedir. Yine bu dönemde Herat valisi olarak Hüseyin Bey görülmekte ve Abdullah Han zamanında ise Hisar-ı Şadmân valiliğine Mahmut Sultan'ın getirildiği görülmektedir. (Macit, **age**, s. 172).

(Buhara’da emir tarafından tutulan ve diğer şehirlerde ilgili valilerin gözetiminde olan) her şey ve herkes sabit bir zamanda ve belirli bir yerde toplanır.

Ayrıca bu valiler, dolayısıyla da emir, askerlerin donatılması ve onlara at sağlanması konusunda sorumludurlar. Askerlikte olan ve silahlarını veya atlarını kaybedenler için yılda iki kez verilen bir mühlet vardır ve bu, şeflerine kayıpları hakkında bilgi vermek ve kararlarını beklemeleri için belirlenmiş bir süredir. Benzer şekilde eğer herhangi biri ölürse, aileleri, ölenlerin kayıtlardan silinebilmesi için kurulan yetkili makamlara ölümlerini bildirmekle yükümlüdür, aynı zamanda ölen kişilerin yerleri başka adaylar tarafından doldurulur.³⁷⁹

Haraç biçimlerinin toplanması aynı şekilde şehir valilerinin görevlerinin bir parçasıdır. Ancak ihracat ve ithalat üzerindeki gümrük vergileri gibi koyun sürüsü ve diğer sürüler gibi vergilendirilebilecek her unsur, şehir valilerinin elinden geçmektedir.

Buhara Hanlığı’nın sınırlı kapsamı göz önüne alındığında, bu önlemler valileri kontrol altında tutmak ve apaçık haksızlık yapmalarını önlemek için yeterlidir, çünkü emire erişimin kolay olduğunun bilincinde oldukları ve onların yerine geçmek için her zaman yeterli sayıda hırslı aday bulunduğundan, işten çıkarılma korkusu ağır basmaktadır. Hanlık yönetimi hakkında genel olarak söylenebilecek neredeyse budur; askerî ve sivil görevlilerin seçildiği farklı sınıfların oluşumunu anlatmaya devam ettikçe, kalan ayrıntılar anlaşılır hale gelecektir.

Devletteki başlıca iki sınıf şunlardır: 1. Seyidler ve 2. Hocalar.

*Seyidler*³⁸⁰, Hazreti Osman ve Hazreti Ali Şiri-Hoda’nın (Tanrı’nın aslanı) evlendikleri Hz. Muhammed’in kızlarının soyundan gelenlerdir; Ebu Bekir Sadık ve Ömer-el-Faruk’un tüm torunlarının yanı sıra yukarıda belirtilenlerin, ancak diğer eşlerinden olanların soyuna Hocalar denir. Bu sınıflara ait olanlar, yukarıda bahsedilen dört şahsiyet soyundan

³⁷⁹ Buhara Hanlığı’ndaki birliklerin sayısını bilmiyorum ve muhtemelen emir kendisi de bu konuda doğru bir şekilde bilgilendirilmemektedir, zira ordunun listeleri (özellikle Semerkand’taki), inceleyebildiğim kadarıyla çok kusurludur. Benim düşünceme göre maksimum 40.000 kişidir ve bunların üçte birinden fazlası tamamen silahsızdır, geri kalanı ise sadece ordunun takipçilerinden oluşmaktadır veya gelişigüzel bir şekilde donatılmıştır. Buhara birliklerinin bütün ekipmanı bir miğfer, bir yaka, bir kılıç veya düz uzun bıçak, dayanaklar üzerinde desteklenen bir kılıç ve bir kalkandan oluşur; tabancalar nadiren kullanılır ve sıradan kilitli ateşli silahlara gelince, Buhara’da kaldığım süre boyunca bunlara sahip olan sadece 1.000 düzenli piyade ve üst sınıftan birkaç Özbek vardı. (Khanikoff, *age*, s. 233).

³⁸⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 40; Doğan, Erdoğan, *age*, s. 55; Kaan Akar, “**XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Islahatlar**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2018, s. 442; Kaan Akar, “Nikolay Vladimiroviç Hanikov’a Göre Buhara Hanlığı’ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar” **İrtad**, 5 (2020), s. 32; Vurgun, *agt*, s. 92).

geldiklerini kanıtlayan yazılı şecere ibraz etmelidirler. *Hocalar*³⁸¹, *Hoca Seyid-Ata* ve *Hoca Cuybar* olmak üzere iki bölüme ayrılır. Hoca Seyid Ata, Hoca Cuybar'ın üzerinde soylarıyla ilgili bütün belgesel kayıtlara sahip olma üstünlüğe sahipken, diğerleri ise unvanları kaybolmasına rağmen sürekli yüksek şekilde muamele gördüğü bilinen ailelere mensuptur. Sınıflar arasındaki bu alt bölümlerden, yalnızca onlara verilen bazı unvanlar bulunduğu için bahsetmek durumunda kaldık.

Buharalı sınıflarının ikinci iki bölümü şunlardır: 1. *Ruhdar*³⁸² veya daha doğrusu *Uruhdar*; 2. *Şakird-Pişe*³⁸³; Özbekler Ruhdar sınıfına mensuptur ve bu kelime, onların Buharalı hanlarına yönelik hizmetleri ve gayretleriyle ünlü atalarını ayırt eden asil soydan geldiklerini göstermektedir. Şakird-Pişe, tüm Tacikleri, göç eden tüm İranlıları, azad edilmiş köleleri ve genel olarak alt sınıftaki insanları içerir ve son olarak üçüncü sınıf, eğitimlerinden dolayı yukarıda belirtilen sınıfların herhangi birinden üstün olabilen din adamları veya molla³⁸⁴lardır. İlk ikisi hariç, tüm bu sınıflar, sipahi³⁸⁵ veya askerî olmak üzere iki büyük bölüm oluşturabilir ve fukara³⁸⁶ gibi silahlı meslekleri takip etmeyen bir gruba ait olabilir. Din adamlarının kendilerini bahsedilen bölümlerden birine ait olarak görmediklerini gözlemleyebiliriz. Tüm bu sınıfların kendi rütbeleri vardır, ancak bunların tanımlarına girmeden önce, hanlıkta var olan bazı rütbe işaretlerini ve bu rütbelerin verildiği sırada gözlemlenen bazı resmî törenleri açıklamak gerekebilir. İlk olarak bir rütbe veren *yarlıklar* veya patentli mektuplar gereklidir. Yarlıklar üç çeşittir: 1. Emir ve onun memurunun (münşi) mührü ile olur; emir mührü ön yüzde, memurun mührü arka kısımdadır. 2. Emir ve inak³⁸⁷ın mühürleriyle olur; mühürleme işlemi ilk durumdayla

³⁸¹ Akar, *agm*, 62-63.

³⁸² Vurgun, *agt*, s. 92-93; Akar, *agm*, s. 63.

³⁸³ Vurgun, *agt*, s. 92-93; Akar, *agm*, s. 63.

³⁸⁴ Hamid Algar, "Molla", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 238-239; Olufsen, *age*, s. 390; Akar, *agt*, s. 399; Vurgun, *agt*, s. 92.

³⁸⁵ Buhara'da muhtelif idarî ve askerî pozisyonlarda vazifelendirilen ve birtakım ayrıcalıklara sahip hizmetliler grubudur. Türkistan hanlıklarında yaygın olarak bilinen sipahiler, sosyal ve siyasî birçok rolü olan farklı gruplara ayrılırdı. Buhara'da egemen sınıfı meydana getiren sipahilerin maddi gücünün temeli ise ellerindeki arazi mülkiyetiydi. (İvanov, *age*, s. 101).

³⁸⁶ "Fukara" veya "reaya", Buhara'da sipahi adı verilen ayrıcalıklı sınıfın karşısında bulunan ve vergiye tabi sınıfı oluşturan bir halk kitlesidir. (İvanov, *age*, s. 101).

³⁸⁷ Muhtelif Türk-Moğol devletlerinde varlığını gördüğümüz bir unvandır. Türkçedeki inanmak ve güvenmek kelimesinden türediği bilinen inak, dost, arkadaş, sığınak anlamındadır. Kelime kaynaklarda inal, inalcık, yınal, inel gibi çeşitli kullanımlarıyla da karşımıza çıkmaktadır. Moğol ve Timurlu dönemlerine ait Farsça tarihi kaynaklarda kelimenin anlamına dair kesin bir tanım olmamakla birlikte, bilhassa hükümdara yakın yüksek rütbeli kişilere ait bir unvan olarak bahsedilmektedir. Hükümdarın nedimliği, müşavirliği ve mühürdarlığı gibi çeşitli işlerini yapan inallar, hükümdarın yakın dostları olarak görülmektedir. Timurlu sonrası dönemde unvanın Türkistan hanlıklarında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Mecmuu'l Erkam*'dan elde edilen bilgilere göre bu makam, inak-ı kalan (büyük inak) ve inak-ı hurd (küçük inak) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Büyük inakın görevi hanın buyruklarını, emirlik rütbesi olmayan hizmetçi sınıfın rütbesiz

aynu şekilde işlemektedir ve 3. Yalnızca emirin mührü ile olur. Her bir yarlığın teslimi bir ücrete tabidir ki bu da *münşi*³⁸⁸, *inak* ve *pervaneci*³⁸⁹ nin ek ödemelerini oluşturur. Münşi üç buçuk tilla, inak beş tilla ve pervaneci yedi tilla alır. İkinci rütbe işaretleri beyaz, kırmızı ve altının çeşitli renkleri olmak üzere dört çeşit asa veya topuzdan oluşur. Üçüncüsü, altın veya gümüş olan hançerlerden, bıçaklardan (kard) oluşur. Dördüncüsü kılıç (şemşir) ve baltalar (teber) ve altın veya gümüş gibi bıçaklardır. Beşinci, barmi³⁹⁰ (saut), altıncı, zırhdan (kalkan) oluşur. Yedinci, bir miğfer (tolga) dir; bu sonraki, genellikle kalkan ile birlikte verilir. Sekizinci, bir bayraktır. Dokuzuncu, bir atkuyruğu (tuğ) dur ve son olarak onuncu, eyerin ön kulpunun sol tarafına bağlı, küçük trompetlerdir ve adına *tebli rizeh* denir.

Yarlıklar hariç, yukarıda belirtilen tüm rütbe işaretleri orduda görev yapan veya emire bağlı kişiler arasında dağıtılır. En düşük askerî sınıf, daha önce fark ettiğimiz gibi bir listesi tutulan sıradan bir askere karşılık gelen *aleman*³⁹¹ adı verilen sınıftır. Bunlardan emirin muhafızlığını yapmak için seçilenler, on kişinin başında bulunan *deh-başı*³⁹² ve elli kişinin

üyelerine ulaştırmak ve onların görevlerine dair nasıl bir karar alındığını iletmekten ibarettir. Küçük inakın görevi ise hükümdara gelen rapor ve mektupları açmak ve sonrasında münşiye vermektir. Fakat kaynaklarda inakların bunlardan başka görevler de icra ettiği açıkça görülmektedir. Zira XVIII. yüzyıl kaynaklarından *Ubeydullahname*'de, Ubeydullah Han (1702-1711)'ın koşbegilik makamını büyük inak Tatakuli'ye verdiği ve böylelikle iki makamı bir kişide topladığı ifade edilmektedir. Yine aynı eserde belirtildiği kadarıyla, inakın hana karşı girilen muhtelif ayaklanmalara karşı güvenliği sağlamak amacıyla birliklerin komutasını üstlendiği de görülmektedir. (Ükten, *age*, s. 159-160; Yuri Bregel, "İnak", *Encyclopedia of Islam*, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 419.

³⁸⁸ Orta Çağ Türk İslâm devletlerinde varlığına rastladığımız bu makama sahip kişiler, mâli alandaki en büyük müfettiş ve denetleyici memurlardır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Akar, *agt*, s. 232-233).

³⁸⁹ Orta Çağ Türk İslâm devletlerinde sıklıkla *pervane* olarak rastladığımız bu unvan, Timurlu Devleti'ne ait son dönem kaynaklarda ise daha çok *pervaneci* olarak karşımıza çıkmaktadır. Buhara Hanlığı'nda da varlığı görülen bu makam, kaynaklara göre hiyerarşide atalık ve divanbegi makamlarından sonra gelmektedir. Pervaneçi unvanına sahip askerî aristokratların başlıca görevleri, Timurlularda da rastladığımız üzere, han yarlıklarını düzenlemek ve akabinde ihsan edilmiş emirler ve yüksek rütbeli kişilere ulaştırmaktır. Diğer taraftan Buhara Hanlığı sınırları içerisinde ikâmet eden Arap halkının yönetimi de yine pervaneçilerin elinde bulunmaktaydı. Bahsi geçen aslî görevlerin yanı sıra pervaneçinin, büyük askerî birimlere komutanlık yapmak, fethedilen büyük şehirlerin yöneticiliğini yapmak ve Buhara ordusuna ait değerli silah ve teçhizatın güvenliğini sağlamak gibi görevleri de vardı. Buhara'da Mangıtların iktidarda olduğu dönemde de pervaneçinin askerî görevlerinin devam ettiği görülmektedir. 1820 yılında bölgede bulunan Ru seyyah Meyendorf, pervaneçinin dadha ile birlikte Buhara ordusunun başkomutanlarından biri olduğu bilgisini vermektedir. (Ükten, *age*, s. 151).

³⁹⁰ Barmi, eski çarların taç giyme günlerinde taktıkları, inci ve değerli taşlardan oluşan kolyelerdi. (Çevirenin notu/Khanikoff, *age*, s. 237).

³⁹¹ Buhara ordusunda yardımcı kuvvetler olarak karşımıza çıkan bu sınıf, çeşitli devirlerde *alaman* veya *alamancı* adıyla görev yapan askerî bir sınıftır. Buhara ordusunda görev alan alamanlar, esas olarak Özbeklerle aynı soydan olan, fakat hâlâ göçebe bir yaşam sürmeyi tercih eden ve çoğunlukla Amu Derya'nın güneyindeki dağlarda ve daha ziyade erişilemez yerlerde bağımsız olarak yaşayan, hanların belirli durumlarda askerî hizmet için yardımlarına başvurduğu bir topluluktur. Belirli kabilelerden oluşan alamanların sayıları, XVII. yüzyılda ortama olarak 5.000 ila 6.000 arasında değişmekteydi. (Ükten, *age*, s. 137).

³⁹² Buhara Hanlığı'nın askerî hiyerarşisinde en düşük rütbeliler, bozkır geleneğine uygun olarak onluk sistem şeklinde devam etmektedir. XIX. yüzyıl Buhara'sına dair kaynaklarda, askerî hiyerarşide düşük rütbeli

başında bulunan *penca-başı*³⁹³’dır. *Deh-Başı* rütbesinin önde gelenlerine *galebatur*³⁹⁴ adı verilir. Bunları, birinci kategoride yarlıkların verildiği rütbelere takip eder. Bunlar aşağıdaki gibidir:

Çur ağası,³⁹⁵ *mirza başı*³⁹⁶, *ilbaşı*, *karavul-beyi*³⁹⁷; ikincisine, öncekilerden bir fark olarak bir bıçak verilir. Bunlardan sonra, önde gelenleri *miri-ahur*³⁹⁸ veya at ustası olan ve emirin ahırlarına başkanlık eden ikinci kategorinin yarlıklarının verdiği rütbelere takip eder ve onu takip eden rütbelere at sırtında sarayın avlusuna girmesine izin verilir; onlar, *eşik ağası*³⁹⁹ veya tören beyi ve *çağatay beyi*⁴⁰⁰’dir. Altın, birinci memurun ayırt edici işaretidir; ikinci rütbe genellikle artık çalışma niyeti olmayan bir kişiye verilir. Dahası tüm rütbelere, üçüncü kategorinin yarlıkları tarafından verilir. Bunlardan birincisi, kendine özgü işareti

görevlilerden biri olarak on askerin başında bulunan onbaşı, diğer bir adıyla Deh-Başı karşımıza çıkmaktadır. (Ükten, **age**, s. 177).

³⁹³ Penca-Başı veya diğer bir ifadeyle ellikbaşı, Buhara Hanlığı’nın askerî hiyerarşisine göre elli askerin başında bulunan kişilere verilen bir rütbedir. (Ükten, **age**, s. 177).

³⁹⁴ Bu unvan, kaynaklarda genellikle “Bahadır” olarak geçmektedir.

³⁹⁵ Çehre veya Çuhra Ağası, saray hizmetçilerinden müteşekkil çehrelerin reisidir. Hanın yakın muhafızı olarak savaş meydanında görülen ve bu yönüyle askerî bir görev de üstlenen Çehre Ağası, bahsi geçen birliğin komutanıdır. Bazı kaynaklarda düşük rütbeli memurlar arasında yer alan Çehre Ağası, bazı kaynaklarda ise hana yakınlıkları ile dikkat çekmektedirler. Şibanî ve Astrahanlılar devrine ait yerli vakayinamelerde belirtilenlere göre Çehre Ağaları, kendi birliklerine komutanlık yapmakta ve hanlar ile olan yakın ilişkileri sebebiyle fikir alışverişinde bulundukları da görülmektedir. Dahası bu görevliler, hanların güvenilir askerleri olmaları dolayısıyla elçilik vazifesine de getirilmekteydiler. (Bkz. Ükten, **age**, s. 172-173).

³⁹⁶ Mirzabaşı, Buhara devlet teşkilatında kâtiplerin reisi olarak görev yapan memurdur. Hanların kişisel sekreterliğini yapmakla birlikte idarî yapıda alt kadamede bulunan görevlilere yönelik verilen emirleri yazmakla da yükümlü kılınmıştır. (Macit, **age**, s. 174).

³⁹⁷ Buhara devlet teşkilatında varlığına rastladığımız karavullar, kalabalık bir topluluk halinde ordunun önünde yer alarak düşmanla ilgili haberleri karargâha bildirirler. Karavullar, bazı durumlarda kendi başlarına da savaşan bir keşif birliğidir. Karavul adıyla gördüğümüz bir diğer birliğin vazifesi ise han karargâhını korumaktan ibarettir. Buhara Hanlığı’nın askerî hiyerarşisine göre bu iki birimin başında ise karavulbegi makamı bulunmaktaydı. (Ükten, **age**, s. 170)

³⁹⁸ Mirahur, hanın atları ve sarayın ahırını ile ilgilenmekle yükümlü kıdemli bir seyistir. Bu göreve getirilen kişilerin soyu çoğunlukla hanın sol tarafında oturan kabilelerden birine dayanmaktadır. Bu kabileler Durman, Kuşçu, Nayman, Kongrat ve Böyreğ kabileleridir. (Macit, **age**, s. 177; V.V. Barthold, “17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim”, **Makaleler ve İncelemeler**, Çev. A. İnan, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 551).

³⁹⁹ Sarayın önemli görevlilerinden olan Eşik Ağası, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Türkistan hanlıklarında karşılaştığımız bir unvandır. Eşik Ağaları, hükümdarın yakınında bulunan ve birkaç yüz kişiden oluşan üst seviyeli bir hizmetçi grubudur. Bu grubun başında ise “eşik ağabası” rütbesine sahip görevli bulunmaktadır. Hükümdar meclisinin nizamından sorumlu olan eşik ağabası, merasimlerde oturma ve ayakta durma gibi hususları belirlemekle de yükümlüdür. Buhara Hanlığı döneminde eşik ağaları, saraydaki vazifelerinin yanı sıra hanın muhafızlığını üstlenen ve dâhi seferlerde önemli görevler üstlenen askerî bir birlik haline gelmiştir. (Ükten, **age**, s. 83; Abdulkadir Özcan, “Eşik Ağası” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 462; Aka, **age**, s. 169; İsmail Aka, **Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)**, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 193).

⁴⁰⁰ Çağatay kabile reisi olarak görevlendirilen bu unvan sahipleri, bununla birlikte Mirabad tümenini yönetmek ve bu tümenin sulama sistemiyle ilgilenmekten de sorumlu kişilerdir. (Selim Serkan Ükten, “Mecmuu’l Erkam Işığında Buhara Emirliği’ndeki Unvan ve Mansıplar”, **5. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi**, 16-17 Nisan 2021, Ed. Dr. Necip İhsan Arıkan, Kayseri 2021, s. 400.)

boncuktan oluşan *tug-saba*⁴⁰¹dır; bu rütbeye yükselen kişi, Özbek'in Mangıt kabilesinden ise yeşil renktedir; diğerleri için renk, emirin zevkine bağlıdır. Bir sonraki rütbe, inaktan bir altta olan *dadha*⁴⁰²dır. Şakird-Pişe sınıfına mensup kişilere verilebilecek askerî rütbeler burada sona ermekle birlikte, ruhdar sınıfına ait olanlar ilk olarak üst bir rütbeye yükseltilecek kişiye atamasını duyurmak ve yarlıkları sarığına yapıştırmaktan oluşan *pervaneci* yapılabilir; ikincisi *divanbegi*⁴⁰³ ve üçüncüsü, hanlıktaki en yüksek unvan olan *atalık*⁴⁰⁴, şimdiki emir tarafından sadece Şehr-i Sebz şefine verilmiştir. Bunun sebebi, Şehr-i Sebz şefinin, en büyük kızını emire, en küçük kızını da onun oğluna vermiş olmasıdır.

Mahkeme unvanları - Emir'in saatinin sorumlusu vs. - Ev görevlileri - İnsanların emirin adaleti için dua etmesi - Kuşbegi veya vezir - İşlevleri, çeşitleri ve önemi - Vergi ve geçiş ücreti tahsildarı - Sadece hocaya verilen unvanlar - Urak-ı Hurd - Din adamlarının hiyerarşisi - Şeyhülislâm - Nakib - Kadı Asker - Kadı Kelan - Reis - Mîr-i Şeb veya gece

⁴⁰¹ Tugsaba, Buhara Hanlığı'nda hükümdarlık tuğunu taşıyan kişiye verilen unvandır. Makamın anlamı zamanla değişikliğe uğramış ve tugsaba, son dönem Buhara'sında hükümdarın verdiği davetlerde yemek işlerinden sorumlu görevli olmuştur. Bu makamın giderleri için kendisine bir bölgenin geliri verilmiştir. Bu rütbeyi taşıyan kişinin, askerî hiyerarşide de bir yeri olduğu görülmektedir. Bu makamın askerî hiyerarşideki yeri, çağatay beyinden sonra gelir. (Hatunoğlu, **agm**, s. 520-521; Ükten, **age**, s. 166).

⁴⁰² Kelime anlamı itibariyle adaleti arayan ve adaleti gözetleyen anlamına gelen dadha, bilhassa Astrahanlılar Hanedanı'nın ilk dönemlerinde yüksek ve saygıdeğer bir makam olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet hiyerarşisinde yer alan bu makamın aslı vazifeleri, başta hukuksal konular olmak üzere toplumda düzenin sağlanması ve aynı zamanda muhtelif divan işleriyle ilgilenmektir. Bunun yanı sıra belli durumlarda askerî görevler de üstlendiğini gördüğümüz dadhanın hiyerarşideki yeri, kaynaklara göre pervaneçiden sonradır. (Ükten, **age**, s. 152).

⁴⁰³ XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında Türkistan hanlıklarındaki üst düzey memurlara ait bir unvan olan divanbegi, ilk olarak Timurlular döneminde ortaya çıkmıştır. Divanbeginin aslı vazifeleri, devletin malî ve finansal işlerinin yanı sıra devlet kayıtlarında yer alan bilgiler, vergilerin tahsil edilmesi, dış işleri ve diplomasiden ibarettir. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla askerî alanda da etkin kişiler olarak faaliyet gösteren divanbegiler, büyük askerî birlikleri komuta etmekteydiler. Şibanî dönemi vakayinamelerinden olan Hafız Tanış Buhari'nin *Abdullahname*'sinde bu unvanın işlevlerine dair bilgiler oldukça kısıtlıdır. Divanbegi ile alakalı detaylı malumata ancak Astrahanîler devri kaynaklarından ulaşırız. Mahmud bin Veli, Astrahanîler döneminde sarayda yapılan bir töreni tanımlarken, divanbeginin hanın sol tarafında oturan görevliler arasında olduğunu belirtmektedir. XVII. yüzyıl kaynaklarından *Mecmuu'l-Erkam*'da ise devlet hiyerarşisine göre divanbegi, atalık makamından sonra ikinci sırada gösterilmektedir. (Yuri Bregel, "Diwan-Begi", **Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 227; Ükten, **age**, s. 130; Barthold, **agm**, s. 551).

⁴⁰⁴ Moğol sonrası dönemde Orta Asya'da var olan önemli bir unvandır. Buhara Hanlığı bürokrasisindeki en yüksek dört makamdan ilki atalığa aittir. Türk-İslâm geleneğinin bir ürünü olan atalık müessesesinin başlıca görevi, erişkinlik çağına ulaşana kadar şehzadelere eğitim vermek ve onların bünyesinde bulunan toprakları yönetmektir. Bununla birlikte hanlık makamına gelen şehzadeler, atalıkları, veziri ve baş danışmanları sıfatıyla yanlarında bulundurulardı. Atalık müessesesi özellikle Şibanîler ve Astrahanîler devrinde en yüksek makama ve etkin nüfuz alanına sahip olarak dikkat çekmektedir. Bu makamın varlığı "atabeg" olarak Selçuklular dönemine kadar dayandırılabilir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yuri Bregel, "Atalik", **Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 96; Ükten, **age**, s. 146; Coşkun Alptekin, "Atabeg", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 38. Bahrü'l Esrar'ın yazarı Mahmud Bin Veli'den nakleden Barthold, bu kişilerin kabul esnasında saygın taraf olan sol tarafta bulunduklarını ifade etmiştir. Bu da onların devlet içerisindeki önemlerini gösteren bir diğer önemli husustur. Barthold, **agm**, s. 549).

müfettişi - Alem - Müftü Asker - Müftü Müderris - İmam - Cuma İmamı - Vakıf - Müezzinler - Maksureh Han.

Bunlardan bağımsız olarak ilki *mehrem* olan ve sekiz sınıfa ayrılan saray unvanları vardır.

1. En düşük makamdan başlayarak birincisi, görevi abdest saatlerinde emirine su tutmak olan *afta-beci*'dir.⁴⁰⁵

2. *Bukçeh-berdar*⁴⁰⁶, emirin giysi dolabının sorumlusudur.

3. *Sahat-berdar*⁴⁰⁷, emirin saatinin sorumlusudur.

4. *Kitap-berdar*⁴⁰⁸, kütüphane alanının sorumlusudur.

5. *Muzah-berdar*⁴⁰⁹, emirin çizmelerinin vs. sorumlusudur.

6. *Şerbet-berdar*⁴¹⁰, emirin bardak taşıyıcısı ve baş uşağıdır.

7. *Mehrem-dehbaşı*.⁴¹¹

8. *Penc-sad-başı*.⁴¹²

Yukarıdakilerin hepsi bir yarlık ile kendi saflarına yükseltilebilir; sayıları da aynı şekilde sınırlandırılmıştır. Emir, ayrıca mehrem deh-başından karavul beyine yükseltebilir ve aslında mehrem unvanlarının sırasını isteğine ve zevkine göre tersine çevirebilir.

*Kataul*⁴¹³, sadece bir kişiye verilebilen bir unvan olup, görevleri kentte emir adına inşa edilen binaları denetlemektir.

*Bakavul*⁴¹⁴, saray aşçılarının başıdır. Benzer şekilde bu açıklamalardan biri de olabilir.

⁴⁰⁵ Akar, **agt**, s. 147-148; Akar, **agm**, s. 67.

⁴⁰⁶ Akar, **agm**, s. 67.

⁴⁰⁷ Akar, **agt**, s. 68; Akar, **agm**, s. 68.

⁴⁰⁸ Akar, **agt**, s. 214; Akar, **agt**, s. 68.

⁴⁰⁹ Akar, **agm**, s. 68.

⁴¹⁰ Akar, **agm**, s. 68.

⁴¹¹ Buhara Hanlığı'nın askerî hiyerarşisinde, on askerın başı olan rütbedir. (Ükten, **age**, s. 177; Akar, **agm**, s. 69).

⁴¹² Buhara Hanlığı'nın askerî hiyerarşisinde, beş yüz askerın başı olan rütbedir. (Ükten, **age**, s. 177; Meyendorf, **age**, s. 56; Olufsen, **age**, s. 292; Schuyler, **age**, s. 341; Akar, **agt**, 254-255; Akar, **agm**, s. 69).

⁴¹³ Akar, **agm**, s. 69; Akar, **agt**, s. 211; Vurgun, **agt**, s. 93.

⁴¹⁴ Bakavul makamı, esas olarak hükümdarın çeşnigirliği görevini yerine getiren bir makamdır. İlk olarak Cengiz Han zamanında varlığına rastladığımız bu makam, sonraki Türk-Moğol devletlerinde de görülmektedir. Kendinden önceki devletlerde olduğu gibi Buhara Hanlığı'nda da bu makamın asli vazifesi haricinde büyük askerî birliklere komutanlık yaptığı kaynaklarda yer alan bir husustur. Bazı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu makam, Buhara Hanlığı'nda *bakavul-ı kelan* (büyük bakavul) ve *bakavul* olarak iki gruba ayrılmaktadır. (Ükten, **age**, s. 164).

Görevleri, emir dışarı çıktığında ona katılmak ve hükümdarına sunulan selamlara, “Aleyküm Selam”ı tekrarlayarak karşılık vermekten ibaret olan *selam ağası*⁴¹⁵. Son üç unvan birbiriyle eşittir.

*Şigavul*⁴¹⁶, un görevleri, büyükelçileri ve genel olarak Buhara’ya gelen ve emirin huzuruna çıkan yabancıları kabul etmekten ibarettir. Huzura kabul sırasında onlara kabul salonunun yerini gösterir.

*Tun Katar*⁴¹⁷. Bu unvan, görevi emirin yatak odasının eşiğinde nöbet tutmak olan iki kişiye verilir.

*Derban*⁴¹⁸, dilekçelerin alındığı kapıyı (*Arize Hane*) koruyan, dış saraydan emirin iç sarayına gidenlere öncülük eden kişilere verilen unvandır.

*Udaycı*⁴¹⁹, iki kişi tarafından yürütülen bir görevdir, rütbe işareti olarak ellerinde kırmızı asaları tutarlar ve emir ne zaman dışarı çıksa, “Allah, Hazreti Emir’e hayatı boyunca asla adalet yolundan sapmaması için yardım etsin”⁴²⁰ sözünü duyururlardı. Tüm seyirciler “Âmin”, yani “Öyle olsun” diye cevap vermelidir.

*Mihter*⁴²¹, savaş ve barış zamanlarında hazineden sorumludur.

*Desturhancı*⁴²², emire her zaman kendi mührü ile mühürlenmiş tabaklarla yemeğini sunar. İşinin rütbe işareti, elinde taşıdığı altın bir baltadan ibarettir.

Son ve en yüksek saray makamı, *şakird-pişe* sınıfına mensup kişilerin daha fazla yükselememelerine rağmen *inaktan* bir derece daha yüksek olan *kuşbegi*⁴²³ veya *vezir*dir.

⁴¹⁵ Vurgun, **agt**, s. 93; Akar, **agm**, s. 70.

⁴¹⁶ Saray teşrifatçısı olan bu görevli, saray protokolünü takip etmek ve nizama sokmakla yükümlüdür. (Macit, **age**, s. 178).

⁴¹⁷ Emirin yatak odasının önünde dönüşümlü olarak bekleyen tun katarlar, ayrıca emir seferdeyken onun çadırının önünde duran ve nevbet adı verilen davulu çalan görevlilerdir. Akar, **agm**, s. 70.

⁴¹⁸ Akar, **agt**, s. 175; Akar, **agm**, s. 70.

⁴¹⁹ Hatunoğlu, **agm**, s. 519; Akar, **agm**, s. 70-71; Akar, **agt**, s. 335; Vurgun, **agt**, s. 93.

⁴²⁰ Bu dua her zaman Türk dilinde okunur. (Khanikoff, **age**, s. 242).

⁴²¹ Vurgun, **agt**, s. 94; Akar, **agm**, s. 71.

⁴²² Buhara Hanlığı’nda saray görevlileri arasında bulunan desturhancı, hükümdarın tabaklarını sofrasına vermekle yükümlü görevlidir. Hanın veya emirin sofrasını kuran bu görevliler, köle kökenlidir. Kelime anlamı itibariyle desturhan, sofa örtüsü demektir ve bundan ötürü bu görevdeki kişilere desturhancı adı verilmektedir. Akar, **agt**, s. 176; Hatunoğlu, **agm**, s. 521; Ziyayev, **age**, s. 27.

⁴²³ Kuşbegi, kelime anlamı itibariyle av kuşlarından sorumlu görevlileri ifade etmek için kullanılır. Avcıbaşı olarak kuşbegi makamının, Bregel’in de belirttiği üzere *koşbegi* makamından ayrı tutulması gerekmektedir. Zira Hanıkov’un da yukarıda ele aldığı kuşbegi makamı, esasen ordugâhın emiri veya komutanı anlamına gelmekte olan koşbegi makamıdır. Bu unvanın Türkistan coğrafyasında Timurlu Devleti’nin son dönemlerinde ortaya çıktığı ve Buhara’ya da Timurlulardan geçmiş olduğu görülmektedir. Buhara’da Mangıtların iktidarı ele geçirmesiyle güçlenmeye devam eden koşbegi makamı, atalığın onursal bir makam halini almasıyla birlikte onun yerini almaya başlamıştır. Mangıtlar dönemine ait kaynaklara göre bu makam, ülkede emirden sonra gelen en yüksek makam olarak görülmektedir. Bu makamı elinde bulunduran kişiler,

Bu görevin işlevleri çok yönlüdür: Hükümet işlerinde kuşbegi, emirden sonraki ilk kişidir; onun mühürlerinin sahibidir; ihracatın yanı sıra ithalat ticaretinin gümrük vergilerini toplamakla görevlendirilmiştir. Bu toplama görevleri için memurların tayini tamamen ona bağlıdır. Buhara’da her kervansarayda böyle iki özel gümrük memuru vardır. Diğer şehirlerde görevi kuşbegine kervanların gelişini ve malların denetimleri altında kervansaraya iade edilmesini bildiren bir memur vardır. Aynı şekilde gümrük dairesinde temizlenmeden önce hiçbir malın satılmamasını kontrol etmek de onun görevidir. Genellikle vezir tarafından veya onun yokluğunda ana *zekâtçı* tarafından ziyaret edilirler. Aynı zamanda mallar orada değerlendirilir, ancak tüccar için her zaman elverişsiz olanı, gümrük vergileri nedeniyle veya öngörülen bir fiyat karşılığında emir için bir kenara bırakılır; bundan birkaç gün sonra, saray memuru, tüccara malları üzerinde talep edilen vergi miktarını bildirir ve parayı aldıktan sonra vezirin mührü ile bir makbuz verir. Rusya’dan gelen kervanın gelişinde vezir, kırk veya elli düşük memurun eşliğinde, Kagatan’daki sınır gümrük dairesine gider ve malları incelemek için oraya gelir. Emlak topraklarının dağılımı da vezire ve onlardan toplanan yıllık vergilere bağlıdır.

Vezir, aynı şekilde her pazarda, iç ticaret mallarına ilişkin aidatları toplamak için memurlara sahiptir; kırkta birini kervan denetimine tabi olmayan mallardan toplarlar. Kervanlar ve iç ticaret için toplanan vergiler, vezirin hazinedarına teslim edilir ve makbuzları teslim eden divanbegi, gün sonunda alınan meblağları vezire bildirir.

Vezir, ayrıca Müslüman inancına ait olmayan sakinlerin yönetimine de sahiptir ve şehirde yaşama hakkı için *cizye*⁴²⁴ adı verilen vergiyi tahsil etme görevi ile meşgul olup, her erkek için bir ila dört tenge arasında almakla yükümlüdür. Vezir, bu vergiyi toplamak için engin maiyetindekilerle yılda iki kez, en son girilen kayıtların bizzat gözden geçirilmesi ve aidatların toplanması amacıyla şehrin Yahudi mahallesine gider. Vezirin kendisi, onun özel emriyle olmadıkça aidatların veya ilgilendiği para ödemelerinin alınmasından emire hiçbir açıklama yapmaz. Dahası o, sürekli ikâmet ettiği sarayın güvenliği ile sorumludur. Emir saraydan ayrılır ayrılmaz, vezirin, kapının girişinde onun için özellikle donatılmış bir yere oturmasının nedeni budur.⁴²⁵ Emir dönüşüne kadar oturursa veya bir şans eseri ya da başka bir şekilde bu görevi yerine getiremezse veya emir birkaç günlüğüne Buhara’dan

ülkede idarî güce sahip olmanın yanı sıra iç işleri, dış işleri ve vali yöneticiliği gibi yetkileri de bünyesinde barındırmaktaydı. (Ükten, **age**, s. 155-158; Yuri Bregel, “Kosh-Begi” **Encyclopedia of Islam**, C. V, Brill, Leiden 1986, s. 272-273.

⁴²⁴ İslâm ülkelerinde gayrimüslim halkın erkeklerinden alınan bir vergi türüdür.

⁴²⁵ Eski Yahudilerdeki gibi yaşlıların kapıda oturma âdeti burada da görülmektedir! (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 245).

ayrılırsa, bu görev, aynı zamanda sarayın park topçularına başkanlık eden *topçubaşı*⁴²⁶ adı verilen bu departmandaki vezirin vekiline devredilir. Son olarak şehrin on bir kapısının anahtarları, akşam namazından sonra, gece için kapatıldıklarında, vezire getirilir ve ertesi sabaha kadar onunla kalır.

Yukarıdaki unvanlardan bağımsız olarak sadece hocalara verilen başka unvanlar da vardır, bu nedenle Hoca Seyid Atalar, ilk başta, emire adaletin yönetiminde yardım eden ve kendileri için atanan ve başkaları tarafından doldurulamayan ayrı bir koltuğa sahip olan *urak-ı hurd*⁴²⁷ olur.

2. *Sadr*⁴²⁸, 3. *Sudûr*⁴²⁹, 4. *Urak-ı Kelan*⁴³⁰, 5. *Mir-i Asadî*⁴³¹, 6. *Feyzi*⁴³² ve 7. *Nakib*⁴³³. Son bahsedilen hariç bunlardan hiçbirisi, herhangi bir özel ücret almaz, ancak at sırtında saray avlusuna girme hakkına sahiptir ve emirin konseyine çağrılır. Hoca Cuybari'nin unvanları şunlardır:

⁴²⁶ Topçubaşı makamının Buhara'daki varlığına, ilk defa, topların ve diğer ateşli silahların Türkistan coğrafyasında günden güne yaygınlaştığı XVI. yüzyıla dair kaynaklarda rastlanmaktadır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre bu unvana sahip kişiler, topçuluk sınıfına nazaran daha muhtelif görevler üstlenmekteydiler. Bu kaynaklardan biri olan *Mecmuu'l-Erkam*'da, topçubaşı makamının Buhara'da *topçibaşı-yi-kele* (büyük kele) ve *topçibaşı-yi derbâre-i âli* (yüce sarayın topçubaşısı) olarak iki ıstılah şeklinde var olduğu görülmektedir. Bunlardan topçubaşı-yi kele, devlet teşkilatına göre desturhancıdan sonra gelen dört makam içerisinde ilk sıradadır. Topçubaşı-yi derbâre-i âli ise daha düşük rütbeliler arasında yer almakta ve devlet teşkilatına göre şıgavuldan sonra gelmektedir. Buhara'da Şibanîler döneminden itibaren varlığı görülen Topçubaşı makamı, Emir Nasrullah dönemiyle birlikte Buhara'da itibar kazanmaya başlamıştır. Bu hususta şüphesiz ki Emir Nasrullah'ın 1837 yılında topçu sınıfını yeniden kurarak hayata geçirdiği askerî reformun etkisi büyüktür. Nitekim Emir Nasrullah'ın feodal yapılanmaya karşı 1840 yılından itibaren başlattığı mücadelede topçubaşılar ön plana çıkmaktadır. (Ükten, **age**, s. 161-162).

⁴²⁷ Urak-ı hurd (küçük urak) makamında bulunan kişiler, ülkenin emiri ve diğer nüfuz sahibi kişiler huzurunda bulunan mülazimler sınıfı arasında muhtasiplik görevi yapmaktadır. (Ükten, **agm**, s. 406).

⁴²⁸ Bu makamda bulunan kişiler, Buhara rabadının içinde bir fersah mesafede bulunan vakıfların kayıt ve teftişinden sorumludur. (Ükten, **agm**, s. 400).

⁴²⁹ Bu makamda bulunan kişiler, Buhara rabadının dışında bulunan vakıfların kayıt ve teftişinden sorumludur. (Ükten, **agm**, s. 402).

⁴³⁰ Urak-ı kele (büyük urak), şeriatın gereği doğrultusunda, ordu içinde yer alan seyidlerin muhtasibi, yani reisi olan görevlidir. (Ükten, **agm**, s. 401).

⁴³¹ Âlim ve seyidlerden seçilebilen mir-i âsadiler, Buhara şehri içinde ve dışında bir fersah mesafedeki seyidlerin muhtasibi, yani reisi olan görevlilerdir. (Ükten, **agm**, s. 401).

⁴³² Buhara ülkesinde âlim veya seyidlerden seçilen feyzilerin başlıca görevleri, Buhara şehri ve ordu kampları dışında, ölçü ve ağırlıkların doğruluğuna, belirlenen fiyatların ve dinî vazifelerin yerine getirilmesine nezaret etmektir. (Ükten, **agm**, s. 401-402).

⁴³³ Nakiblik, Buhara devlet teşkilatındaki en üst düzey makamlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İdarî, askerî ve diplomatik birçok alanda muhtelif görevler üstlenen nakibler, XVII. yüzyıla ait kaynaklara göre resmî törenlerde hanın hemen solunda yer almaktaydılar. Nakibler, savaş, iç işleri ve dış işleri gibi önemli meselelerde hanın en büyük danışmanı olarak görülmektedir. Hanın en yakın ve güvenilir adamları olarak gördüğümüz bu kişilere, savaşları idare etme ve elçilik gibi görevler de verilmekteydi. Nakibler, Hz. Muhammed'in soyundan gelen seyidler arasından seçilmekte ve bu yönüyle makam, babadan oğula geçmekteydi. Bilhassa Şibanî Hanedanı olmak üzere, Astrahanî ve Mangıtlar döneminde de önemini koruyan nakiblik makamı, 1840'lı yıllardan itibaren büyük ölçüde önemini kaybetmiştir. Zira Hanıkov'un da belirttiği üzere bu makamın yetkileri, Emir Nasrullah döneminde oldukça kısıtlanmıştır. (Ükten, **age**, s. 145-146; Hatunoğlu, **agm**, s. 491; Macit, **age**, 173; Ziyayev, **age**, s. 11; Khanikoff, **age**, s. 246).

1. Şeyhülislâm ve 2. Hoca Kelan; ikincisi, emirin konseylerine davet edilir ve emirin öptüğü ve kuşağını bağlamaksızın huzuruna çıkma hakkı olan tek şahsiyettir.

Din adamları hiyerarşisi aşağıdaki aşamalardan oluşur:

İlk şahsiyet, saray meclislerinde ulemanın başında bulunan ve emirin solunda oturan *şeyhülislâm*⁴³⁴ dır, çünkü sipahiler, Hoca Kelan başkanlığında sağda oturmaktadır.

Şeyhülislâm, emirin ilk dinî meclis üyesidir. Ondan sonra, emirin yokluğunda, kadı askerin rütbesinin üstünde, sipahiler arasındaki tüm dava sorularına karar veren, çok önemli görevleri olan nakib gelmektedir, ancak emir, şu andaki nakibin bütün yetkilerini elinden almıştır. Kadı asker, görevi sipahiler arasındaki dava konularını incelemek olan üçüncü dinî unvandır. Ancak onun yetkisi ceza davaları ve ortak hukuk davalarıyla sınırlıdır ve 500 tillayı aşan bu davaların soruşturulması emire havale edilmelidir. O, emir ile sözlü görüşmeler yapabilmektedir ve talepler sunulduğunda her zaman hazır bulunmalıdır.

4. *Kadı kelan*⁴³⁵,ın görevleri, fukara veya askerî mesleği olmayan tüm bireylerin dava konularını araştırmaktır; hatta emire sormadan onları hapse atabilir. Bununla birlikte otoritesi, yukarıda adı geçenler gibi ceza davalarını kapsamaz ve 500 tillayı aşmayan davalarla sınırlıdır. Emir ile sözlü görüşmesi olamaz, ancak raporlarını yazılı olarak sunar. Onun komutanlığı altında birkaç kâtip (muharrir) vardır, görevleri de halka yarım tenge karşılığında dilekçe yazmak için hizmet vermeleridir; emirin hizmetindeki on kâtip, kendisine sunulan dilekçeleri bedava yazmakla yükümlüdür.

5. Rahipler sınıfının beşinci şahsiyeti olan *reis*⁴³⁶, bir tür kamu ahlâkı denetçisidir; aynı şekilde şehrin temizliğine ve güvenliğine de başkanlık eder ve genellikle sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez şehir turu yapar⁴³⁷. O zaman herhangi bir Müslümanı

⁴³⁴ Buhara Hanlığı devlet teşkilatında önemli bir yere sahip olan şeyhülislâm makamı, dinî işler bakımından en yüksek makam olarak kabul edilmekteydi. Şeyhülislâm, toplumun manevî hayatını yönetmekle birlikte hükümdar ve hanedan üyelerinin hayatı üzerinde de önemli etkiye sahipti. Şeyhülislâmın alt pozisyonunda kadı kelan bulunmaktaydı. Ancak emirliğin son dönemlerine doğru şeyhülislâmlık makamı, kadı kelanlık makamı karşısında önemini yitirdi. Nitekim emirliğin son yirmi yılında bu makamın vazifeleri büyük ölçüde kısıtlandırıldı. (Hatunoğlu, **agm**, s. 520).

⁴³⁵ Buhara Hanlığı devlet teşkilatındaki görevlilerden olan kadı kelan (kadı'ul kudat), kadıların en büyük reisiydi. Buhara ordusunda görevli kadı asker (asker kadı) ve mahalli kadıların hepsi kadı kelana bağlı bulunmaktaydı. Devlet içinde büyük bir güce ve itibara sahip olan kadı kelan, bu yönüyle Osmanlı Devleti'ndeki şeyhülislâma benzemektedir. Emir ve yönetim üzerinde etkili olduğu görülen kadı kelan, ulema sınıfının başında bulunur ve devlet teşkilatındaki en yüksek makamlardan olan kuşbegi makamı ile protokolde paralellik gösterirdi. (Hatunoğlu, **agm**, s. 520; Akar, **agt**, s. 385).

⁴³⁶ Akar, **agm**, s. 76; Faruk Sümer, "Reis", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 543; Ziyayev, **age**, s. 11; Hatunoğlu, **agm**, s. 520.

⁴³⁷ Görevi altında geceleri ellerinde çingiraklarla dolaşan, hapishaneler ve şehir güvenliğini sağlamak ile sorumlu olan miri şab, gece hizmeti için özel bir görevlidir. Bu görevli Namaz-ı Huften'den sonra kimsenin taşkınlık yapmamasını ve sessiz kalmasını garanti etmekle mesuldür. (Khanikoff, **age**, s. 248).

durdurabilir ve *Farz-ı Ayn*⁴³⁸,⁴³⁸ okumaya zorlayabilir ve adamın cehaleti durumunda, otuz dokuz kırbağı aşmayacak şekilde bir sopayla onu dövme gücüne sahiptir. Hastalık durumunda onun yerini alan iki yardımcısı vardır. Reisin at sırtında saray avlusuna girme hakkı yoktur. Bunların sonucunda emir, hoca olmasa da bu haktan yararlanmadan önce Buhara'nın tanınmış bir şahsiyeti olan Mahzum Berdi'yi sudur rütbesine yükseltmek zorunda kalmıştır.

6. *Alem*⁴³⁹, dilekçelere mührünü vurma, böylece burada belirtilen yasal atfın doğruluğunu belgeleme hakkına sahip olan müftülerin şefidir.

7. *Müftü asker*⁴⁴⁰, görevi sipahilerin dilekçelerini mühürlemek olan alemden sonraki en büyük müftüdür.

8. Farklı çeşitleri bulunan *müftü* emir tarafından verilen *rivayet*in doğruluğunu onaylamak için ona mührünü vurma hakkını kullanır. Bu görevden bağımsız olarak müderris veya öğretmen olarak okullarda istihdam edilirler.

9. *Müderris*, eğitim ve kanun bilgisini kanıtlamış ve emir tarafından farklı disiplinler üzerine okullarda ders vermeye yetkilendirilmiş bir molladır. Mollalar, daha önce belirttiğimiz gibi medreselere verilen miraslardan ikramiye alırlar.

10. *Cuma imamı*, emirin bir yarlıkla verdiği görevleri, büyük camilerde cuma ezanı okumaya dayanan bir molladır.

11. *Penc vakit imamı*⁴⁴¹, emirin özel bir yarlığıyla atanan, buyrulan namazları tüm cemaatine kıldırması için kendisine tahsis edilmiş bir camiye sahip olan bir molladır. Temel yükümlülüklerinden bir diğeri, cemaatin ahlâkına bakmaktan ve özellikle de Müslümanlığın farklı ritüellerini yerine getirmekten ibarettir. Bilhassa yarlığın sonunda emredildiği şekildeki görevlerde ön plana çıkmaktadır. Bunlar genellikle Kari'den veya Kuran'ı ezbere bilenlerden seçilir.

⁴³⁸ Dinin farzları.

⁴³⁹ Buhara Hanlığı devlet teşkilatında ulema sınıfının üyesi olan müftüler arasındaki en yüksek dereceli müftü, alem veya a'lam adı verilen müftüdür. En bilgin anlamına gelen bu unvana sahip kişilerin görevleri, halk için umumi kararların veya fetvaların oluşturulması vazifesini üstlenmektir. (Akar, **agm**, s. 77; Ükten, **agm**, 400).

⁴⁴⁰ Alem'den sonra müftüler grubunda yer alan bir diğer memur da askerî müftü veya müftü askerdir. Bu makamın başlıca görevleri arasında, hükümdar seferde iken veya ülkenin farklı bölgelerine seyahat ettiği zamanlarda, askerî olaylar ile ilgili hukukî kararlar verme yetkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte kazasker ve müftü askerin diğer bölgelere seyahat ettiği zamanlarda, bu bölgenin kadısı, gelenekler doğrultusunda hükümdardan herhangi bir izin almaksızın görevinden azledilebilirdi. (Akar, **agm**, s. 77; Ükten, **agm**, s. 400).

⁴⁴¹ Beş vakit imamı.

12. Görevi, inançlıları günde beş kere namaz için camiye çağırmak olan *müezzin* veya *sufi*. Onların geleneksel görevlerinden biri de evlilik sözleşmesinin akdedilmesi vesilesiyle, kalim veya önceden şart koşulmuş çeyizin bulunduğu sandığın anahtarını gelinin babasına götürmesidir ki bu çeyizden genellikle belli bir pay alır.

13. *Maksure Han*, haftalık öngörülen belirli bir ücret ve belirli bir süre için tüm Kuran'ı bir camide okumayı taahhüt eder, böylece adetlerin mirasına sahip çıkabilmek için bir hibe (vakıf) sahibi olur.

Farz - Vacip - Sünnet - Kâfirin tanımı - Çeşitli yasaklar - Nasıl uygulandıkları - İşanların sırası - Acemilerin karşılaştığı zorluklar - Tuhaf törenler - Kabul töreni - Acemilerin görevleri - Eğitimlerindeki beş derece - Zihnin beden yoluyla yolculuğu - Teheccüd Namazı - Fatiha suresi vs. - Sekiz disiplin modeli - Bir mucizenin gerekliliği - Emire danışan İşanlar - Kör bir İşan'ın coşkusu - Kalendarlar - Onlar için ayrılan saatler - Dilenme için ayrılan günler - Sadaka isteme tarzı.

Din adamlarının hiyerarşisine ilişkin açıklamalarımızı şeyhlere (taife-i meşaih) saygı duyarak birkaç sözle sonlandırabiliriz. Onlar, keşişler ve çoğunlukla hanaka denilen belirli evlerde birlikte yaşıyorlar; yasa onlara benzer şekilde *aulya* ismini verir ve sıradan insanlar onlara İşan derler. Olağandışı durumlar dışında, *farz*⁴⁴², *vacib*⁴⁴³, *sünnet*⁴⁴⁴ ve *müstehab*⁴⁴⁵ yoluyla buyrulan herhangi bir şeyi, asla ihlal etmemeye; aynı şekilde Müslüman yasasının *haram*, *mekruh* ve *şubheh* dediği şeye aykırı hiçbir şey yapmamaya yemin ederler.

Müslüman yasasına göre *Haram*, yasaklanmasında şüphe olmayan her şeydir; örneğin; domuz eti, şarap vs. Bunlardan birini temiz ilan eden, bir kâfirdir ve sonsuz ateşle cezalandırılır. *Mekruh*, *porsuk* eti yemek, tütün içmek, vb. gibi fikirlerin yasaklanması

⁴⁴² Farz, gerçek bir Müslüman'ın sınavını oluşturan örtük bir inanç olan Kuran veya Hadis'in buyurdıklarıdır; onlar, Hz. Muhammed'in peygamberlik misyonu inancından ve beş namazı vb. yerine getirmenin mutlak gerekliliğinden oluşur; kim farzda şüphe ederse, bir kâfirdir ve sonsuz ateşe sevk edilecektir. (Khanikoff, **age**, s. 251-252)

⁴⁴³ Vacib, inançlı bir Müslüman olabilmek için itimat edilmesi gereken dinî kurumlardır; örneğin; oruç tutmak, (ruzeh) ve araçları olanlar için Mekke'ye hacca gitmek vs. Bununla birlikte yasa, bu hükümlerden şüphe duyabilen birinin, ölümünden sonra ebedi ateş azabına maruz kalmasına rağmen kâfir olarak adlandırılmasını yasaklamaktadır. (Khanikoff, **age**, s. 252)

⁴⁴⁴ Sünnet, bir veya iki kez dışında, Peygamber tarafından sürekli olarak uygulanan dinin bir emridir; örneğin sabah namazının dördüncü rekâtı ve öğle namazının altıncı rekâtı vb. onları yerine getiren kurtulur, ancak bu emirlere uymayan, muhakeme günü Muhammed'in şefaatinde yoksun bırakılacaktır. (Khanikoff, **age**, s. 252)

⁴⁴⁵ Müstehab, Arap Peygamberi'nin bazen yerine getirdiği ve diğer zamanlarda kaçındığı, ancak sık sık gerçekleştirdiği Kuran'ın bir tür emirleridir; örneğin sağ kol ve sağ bacak ile başlayan, sonra sol kol ve sol bacağın yıkandığı tüm sıradan abdestler vb. Bu kurala uyan kişi Tanrı'ya karşı hoşgörülüdür, ancak eğer değilse, Muhammed'in şefaatinde mahrum olmasına rağmen kendisini son gün serzenişte bulunmaya açık bırakır. (Khanikoff, **age**, s. 252).

konusunda bir ittifak olmayan düşünce veya eylemdir; bunlardan kaçınan kişi mukaddes olacak, buna rağmen böyle davranmayanlar, yine de cehenneme gitmeyecekler, fakat yargılanma günlerinde yeniden kınanacaklardır. *Şubheh* ise Müslümanlar tarafından genel kanı olarak yapılmaması daha iyi olan ama uygulanmadığı zaman da günah olmayan ve iman edenlere verilecek güzelliklerden de mahrum bırakmayacak eylemlerdir. Örneğin temiz su kolayca temin edilebiliyorken, saflığından tamamen emin olunmayan su ile abdest almak, kalbinde ve zihninde yalnız Tanrı'dan başka hiçbir şeye sahip olmamak vs. Bütün bu yeminleri yerine getiren ve belirli yetenekleri olan kişiler, hanakadan ve okuduğu öğretmeni İşan'dan kendisinin de gerçek bir İşan olduğuna dair bir sertifika alır. Bu sertifikada Muhammed'e kadar giden bir hoca silsilesi takip edilerek kimlerin elinden geçtiği ve kimler tarafından bu yetkilere nail olduğu hatırlatılır. Bu belgeler, sahibine aynı şekilde şeyhler tarafından yazılmış olan her şeyi yerine getirme şartıyla başkalarına ilim öğretme hakkı verdikleri için *izin mektuplarının* (Hati Ruhsat veya Hati İrşad) adını taşır. Acemilerin bu sertifikayı almasında katı bir biçimde uyguladıkları özel kuralları vardır.

Bir kişi hanakada görüldüğünde ve yaşlı İşan'a emirlerine girme isteğini beyan ettiğinde hemen kabul edilmez, ancak önce yasalar konusunda bilgili olup olmadığı incelenir ve bu konuda yeterliliğini kanıtladığında, İşan bir şeyh olmasının tavsiye edilip edilmeyeceğini belirlemek için kendisine Tanrı'ya hitap etmesini önerir; inançlarına göre cevaplar, Tanrı tarafından rüyalarda bahşedilir. Ancak bunu başarmak için ilk olarak üç gün arka arkaya sürekli abdestli olarak akşam uykusuna yatmak; ikincisi, uyumadan önce iki rekât namaz kılmak ve üçüncüsü, kirli bir şeyle teması hiçbir şekilde olmayan temiz bir şey üzerinde sürekli dua etmek gibi koşullara tabi tutulur. Kim bu koşulları yerine getirirse, onların görüşüne göre hayallerindeki cevabı alacaktır, ancak cevabın bazen alegorik olarak iletildiğini ve yorumlanması gerektiğini eklerler. Örneğin eğer yeni gelen hiçbir şey hayal etmezse veya yeşil bir çayır, çiçek ve benzerlerini görürse, bu Allah'ın niyetini onayladığı anlamına gelir; aksine, bir kurt, bir yılan, bir akrep veya kötü bir şey varsa, Allah'ın iznini kabul etmediği yorumlanır. Her iki durumda da üç günün sona ermesinden sonra Pir veya yaşlı olarak adlandırdıkları yaşlı İşan'a gider ve gördüklerini anlatır ve eğer daha sonra olumlu yorumlarından ikna olursa, onu aşağıdaki sözleri telaffuz etmesi için yapılan, tövbe eden adayın kabulü için ayrılan, hanakanın Çile Hane bölümüne getirir ve şu yemini ettirir: "Tüm eski günahlarıma tövbe ediyorum ve gelecekte hiçbirini işlememeye söz veriyorum; aynı şekilde özellikle bunu yapmama engel olmamak koşuluyla, kendimi kanunun tüm kurallarını yerine getirmeye adıyorum". Pir, bu vaatleri alır almaz, onu önce mükemmel bir

yeni sazlık hasırı veya halı gibi temiz bir şeye oturtur ve onu kapanmaya yönlendirir, gözleri, zihnini içsel olarak kalbine çevirmesini söyler, başka hiçbir isme değil, Allah'ın ismine bağlı olmaya çabalamaya, aynı zamanda kalbindeki bu ismi olabildiğince sık telaffuz etmeye çalışmalıdır. Eğer adayın bu tür bir ilham almaya layık olduğu kanıtlanırsa, bir tür deliryuma bırakılır, kalbi İsan'ın kalbi ile zaman geçirir ve her ikisi de hızlıca ve sıklıkla Allah kelimesini telaffuz eder, saatlerce birlikte bu pozisyonda kalırlar.

Hayal gücünün bu kadar yorulması için gerekli olan çabalardan dolayı, adayların bazen bir zayıflığa düştüğü söylenir ki yerlerinden kalkmaları için yardım gerekebilir. Kalplerini daha iyi tasavvur edebilmek için nefeslerini o kadar uzun süre tutmaya çalışırlar ki orada kanın kafaya aktığı ve şuursuz biçimde düşerken ağız, burun ve kulaklardan çıktığı durumlar olur. Ama sonra, bu tutucu kimselerin inancına göre benzer bir çile geçirmiş biri için kalbi ile Allah sözünü telaffuz etmek çok kolay hale gelir. Zavallı adayların maruz kaldığı aklın böyle doğal olmayan kasılmalarının beyinlerine zarar verdiği durumlar olmuş ve İsanlar, adayların fıkıh hakkında bilgileri olmadan buraya geldikleri için başlarına iş gelen adayların Allah tarafından cezalandırıldığı görüşüyle kendilerini avutmuşlardır. Bu çileden sonra Pir, acemiye önce abdestsiz kalmamayı; ikincisi, oluşabilecek her şeyde dış yardımlara başvurmadan mümkün olduğunca kaçınmayı vb; üçüncüsü, yalnız olduğunda, Allah kelimesini telaffuz etmeyi ve tasavvur etmek için kalbi kullanmayı ve son olarak güneş doğmadan önce ve namaz-ı asr (öğleden sonra ilk dua) ile akşam namazı arasında İsan'ın huzuruna çıkmayı buyurur.

Bu toplantılarda kendilerini bir daireye oturturlar ve gözlerini kapatarak kalplerinde Allah'ı olabildiğince hızlı tekrarlarlar; Pir, aynı şekilde meşgul olurken, mevcut topluluğun kalbine dalmaya devam eder ve gözü kalpleri üzerinde durduğunda içgüdüsel olarak iyi hissederek, çünkü o zaman kalplerinin ısındığını ve tarif edilemez bir haz duygusu yaşadığını söylemektedirler. Tembel ve yeterince hazırlanmamış olanlar bunu anlamaktan acizdir ve sonra Pir, onlara rüyalarında görünür ve eğer o zaman bile anlamakta güçlük çekerlerse, onlara özel olarak sözlü bir kınamada bulunur. Bu sessiz toplantılarda adaylar talimatlarını alır ve eğitimleri en yüksek mükemmelliğe ulaşmadan önce beş derece gerektirir.

Birincisi, gözü kalbe doğru çevirmek ve kalbe Allah'ın adını telaffuz etmekten oluşur; buna *Makam-ı Kalb* diyorlar.

İkincisi, gözleri kapatmak ve onları midenin çukuruna çevirmekten ve daha sonra mümkün olduğunca hızlı bir şekilde aynı kelimeyi telaffuz etmekten oluşur; buna *Makam-ı Sir* denir.

Üçüncüsü, Allah kelimesinin tekrarlanmasıyla ciğerin içsel tefekkürüdür; *Makam-ı Zikr* denir.

Dördüncüsü, *Makam-ı Ruh*, beynin üst kısmının kapalı gözler ile eğer mümkünse önceki durumlardan daha sık, aynı Allah kelimesini tekrarlayan sürekli bir tefekkürdür.

Beşinci ve en zor derece, bedenin bahsedilen tüm bölümleri ile sadece bu örnekte telaffuz etmek zorunda olunan, kalple başlayan “*La İlahe İllallah*” kelimelerinin tekrarlanmasından oluşur. “*La*” ile başlarken “*Allah*” ile cümle sonlandırılır. Zihnin bu yolculuğu ne kadar hızlı olursa, kelimelerin telaffuzu da o kadar başarılı olur ve öğrenci o kadar mükemmel olur.

Bunun kolayca öğrenilemeyeceği düşünülebilir. Fakat adayın zekâsı, aşama aşama kendini geliştirdikçe yaşlı İşan ona buyurur;

1. Gecenin son üç bölümünde, sabah şafağından önce kılınan ve on iki rekâtta oluşan bir namaz olan *Teheccüd Namazı*’nı kılmak.
2. *Fatiha Suresi*’ni okuduktan sonra her seferinde *Yasin Suresi*’ni kırk kez tekrarlamak.
3. Kapalı gözlerle kalbe bakmak ve Allah kelimesini mümkün olduğunca sık telaffuz etmek.
4. Güneş doğmadan hanakaya gelmek için dakik olmak.
5. Dört rekâtta oluşan *İşrak Namazı*’nı kılmak için hanakadan saat on civarında ayrılmak; ama ilkinden sonra *Şems Suresi*; ikincisinden sonra *Leyl Suresi*; üçüncüsünden sonra *Zuha Suresi* ve son olarak dördüncü rekâtta sonra *Elem Neşrah Suresi* okumak. Bundan bağımsız olarak gün boyunca Muhammed’in övgüsünü (Salavat) 1000 kez tekrar etmelidir.
6. Öğle namazından önce *Zuha Namazı*’nın dört rekâtını kılmak. Bu durumda Fatiha’dan sonra Kuran’ın hangi bölümünü okuduğu önemsizdir.
7. Akşam namazından sonra, dört rekâtlık *Evvabin Namazı*’nı kılmak. Son olarak,
8. *Hufte Namazı*’ndan sonra, yatmadan önce, dört rekâtlık *Sünnet Namazı*’nı kılmalıdır.

Ancak açlıktan ölmeden veya delirmeden, tüm bu yükümlülükleri yerine getirmeye zaman bulan adaylar bile, İşan’ın onurlu unvanını elde edemez. İlâhla olan yakın bağlantısını

göstermek için adaya hasta olan ya da kısır olan vs. birini tedavi etmek gibi bir görev daha verilir ve eğer bu ikinci çileden rahatlıkla geçerse, İşan diplomasını alır.

Bu bağınazlığın ve cehaletin meyvesidir ve bu asalak tipler büyük bir hürmette tutulmaktadırlar ve başkalarının öğütlerini dinlemekten pek hoşlanmayan emir bile ona danışmak amacıyla şef İşan'ı ziyaret eder ki bu da onları Buhara'daki diğer sorunlardan daha tehlikeli kılmaktadır.

Buhara'da kaldığımız süre boyunca, kör olduğu için gözlerini daha kolay kapatabilecek özel bir tanınmış biri vardı, ancak nefes almadan, 3000 kez kalbiyle ve mide çukurunun altında ve ciğeri ve beyniyle “*La İlahe İllallah*” sözlerini söyleyebileceği doğrulandı. Fakat bunun yarattığı büyük çabadan dolayı burun deliklerinden çıkan nefes öyle ısınır ki bir Molla tarafından bana çok ciddiyetle söylendiği gibi eğer bir kalem onun burnuna yaklaştırılırsa tutuşur!

Daha az tehlikeli, ancak çok daha fazla sayıda olan sınıf, dilenciler veya *Kalendarlar* sınıfıdır. Muhtemelen diğer Müslüman ülkelerindeki dervişlerle aynıdır. Evleri hanlığın tüm şehirlerine yakın olan hükümet tarafından tahsis edilir. Buhara'da toplama yapmaları için perşembe ve pazar günleri olmak üzere iki gün kendilerine ayrılmıştır. Bu günlerde sokaklarda kalabalıklarda dolaştıkları, yoldan geçenleri durdurdukları ve vahşice çığlıklarla sadaka sordukları, ilahiler söyledikleri ve ahşapla üzerine aydınlatılmış kutsal Mekke ve Medine şehirlerini veya cehennemdeki lanetlilerin resimlerini sergiledikleri görülür.

Kardeşliklerinin ana kuralı evlenmemek ve günlük yaşamları için gerekenden daha fazla para tutmamaktır.

Bu dindar keşişlerin, elde ettikleri şeyleri şiddet yoluyla ele geçirmelerinin günah olmadığını düşündüklerine temin edildim.

Emir, evin bakımını yapmak ve kalendarlarla ilgilenmesi için onlar üzerine atadığı kendi kardeşliklerinin en bilge olanını seçer. *Salle*⁴⁴⁶ giymezler, ancak başlarını bir noktaya kadar yükselen başlıklarla kapatırlar; elbiseleri her zaman yırtılmış ve dağınıktır; birçoğu ve özellikle çetenin liderleri, görünümüne daha fazla etki katmak için leopar derilerini omuzlarına atarlar.

⁴⁴⁶ Muhtemelen Buharalı şapkası. (Çevirenin notu/Khanikoff, *age*, s. 262).

Yönetimin din adamlarının elinde olması - Ruhani dışında yasanın olmaması - Hukuk ilminin sınırlı oranı - Müslümanların tekdüze yaşamı - Nasıl buraya gelindiği - Dar suçlar çemberi - İlâhî ve insan adaleti - Davacı prosedürü - Sözlü ve yazılı şikâyetler - Biçimleri - Kadı'nın emrinin biçimleri - Tanıkları - Nitelikleri - Karakterlerinin incelenmesi - Yemin etmek - Savunma şekilleri - Kanun kararları - Nasıl uygulandığı - Adlî davalar.

Buhara Hanlığı'nda kabul edilen yargı kurallarını ve şekillerini anlatarak bu hanlığın yönetimi açıklamasını bitireceğiz.

Daha önce gördüğümüz gibi yönetim ve devletin farklı makamlarını belirlemek din adamlarının elindedir; aksi olamaz, çünkü Kuran'a ve onun üzerine yorumlara dayanan dinden başka bir yasa yoktur. Bu sınırlı yargılama yetkisi bizi şaşırtmamalıdır; Kuran'ın yorumlayıcıları, bu kitabın ilkelerini savunan kişiler üzerindeki ahlâki etkisine şiddetle inanmaktadırlar. Müslüman yasa koyucusunun taraftarlarının hayatlarında yaratacağı tekdüzeliğin farkındadırlar ve bu nedenle herhangi bir kötü etki yakalamamaları üzerine, bunun üzerindeki tüm diğer yorumları yasakladılar ve haleflerinin yaşamları boyunca verilen kararlardan memnun olmalarını istediler. Ve gerçekte, tüm ulusların Müslümanları tarafından yönetilen tekdüze yaşam, aynı zamanda suçluların yanı sıra sivil yaşamda da tekdüzeliğe neden olur, bu nedenle ortaya koydukları kanunlar, rahatlıkla tüm davaları karşılamak için yeterlidir.

Tamamen böyle olmasa da benzer bir düzenin, sadece küçük düşünmeye alışkın olan uluslar arasında var olabileceği açıktır, çünkü herhangi bir mantıklı kişi tarafından, ilâhi ve insan adaleti arasında böyle bir uyum olduğu kabul edilemez, ilki, sonrakinin zaruri temeli olmalıdır. Kanunların, bu yolla, daha büyük bir saygıyla gözetildiği doğrudur; ancak öte yandan, yasaların kendileri baskıcı hale gelir, çünkü onları değiştirirken, davranışlarını düzenlemeleri gereken kişilerin ihtiyaçlarına uygun hale getirmezler. Fakat yasanın zaruri kıldığı koruma biçimleri, büyük ölçüde adil kararları teşvik etme eğilimindedir.

Davacı, iddiasını ilk olarak ait olduğu sınıfa veya davanın önemine göre kadı asker veya kadı kelanın, hatta emirin huzurunda sözlü olarak dile getirir. (Dava ile bir ön karar verildikten sonra), davacı sözlü veya yazılı resmî bir yasal şikâyet sunmalıdır. Sözlü bir şikâyete, sadece yasaya tamamen aşina olan ve yasanın gerektirdiği tüm formları koruyarak öne sürebilen kişiye izin verilir; ama ona rücu eden birkaç kişi vardır.

Yazılı bir şikâyet veya dilekçe aşağıdaki üç temel koşulu gerektirir:

1. Davanın açıklanması

2. Rivayet, yani bu konu üzerinde duran ve adalet iddiasına yasallık veren Kuran veya Hadislerden alıntılar.
3. Kanunda belirtilen metinlerin doğruluğu için kefil olan, bir veya daha fazla müftünün mührü.

Bu ilk formlara uyulduğunda, kadı, sanıkların nerede olduğunu sorar ve bir şekilde mahkemede değillerse, kadı, davacılara bu konuda yazılı olarak bir emir verir:

“Böyle bir kişiyi (davalı adlandırarak) böyle bir kişiye (davacı adlandırarak) derhal memnuniyet sağlamak veya savunmasını yapmak için mahkemeye çıkmasını emrediyorum ve eğer bunu yapmazlarsa, huzuruma zorla getirilecek ve yasal sonuçlar olacaktır.” Bu emrin sonucunda davalı mahkemeye çıkarsa, davacı ile fikir ayrılığını dostane bir şekilde çözmesini tavsiye eden kadı tarafından sorgulanır; eğer ikincisi buna uymayı reddederse, kadı, kanıtlarının daha da çoğaltılmasını ister.

Bunlar ya tanıklardan ya da yeminli ifadelerden oluşur. Davalıya şehirde yaşayıp tanıklar bulması için bir gün ve sadece şehir dışında yaşayanlara üç gün mühlet tanınır. Tanıklar çok uzakta yaşıyorlarsa, o zaman, üç günden bağımsız olarak ikâmet ettikleri yere ulaşmak için gerekli olan ve geri dönmek için gereken gün sayısında izin verilir. Yasal tanık sayısı ikiyle sınırlıdır, ancak hemen tanık kürsüsüne konmazlar; kadı ilk olarak onlara namaz ve *Farz-ı Ayn*’ı bilip bilmediklerini sorar. Onu bu noktalarda tatmin ettikten sonra tanıklık etmelerine izin verilir. Ancak dava, emirin kendisinin soruşturmasına tabi olacak kadar önemli olduğunda, o zaman tanıklar bu kadar kolay çıkmazlar. Emir, tanıkların bilmediği gizli bir memur atar, ikâmet ettikleri yere gönderilir, orada yaşlıları ve imamı toplar ve onları İslâm adına gerçeği saklamaya değil, dürüst olarak, gösterilen tanıkların iyi adam olup olmadığını söylemeye davet eder. Yani camileri sık sık ziyaret edip etmediklerini, Kuran’ın buyurdıklarını yerine getirip getirmediğini ve nargile vs. içip içmediklerini sorar.

Taraflardan birinin tanıkları herhangi bir şeyle suçlaması durumunda ifadeleri alınmaz. Aksine, davranışları oy birliğiyle onaylanırsa, o zaman toplanan grup arasında en saygın olanlardan ikisini seçen emirin habercisi, ifadelerini yemin ederek teyit ettirir. Bundan sonra tanıkların ifadeleri kabul edilir ve yeminleriyle teyit edilmelidir. Bu son yöntem, ancak Arapların sahte tanıklar öne sürerek dava kazandıkları Abdullah Han zamanından beri uygulanmaktadır. Yemin “Vallah! Billah! Tallah!” kelimelerini telaffuz etmekten ibarettir. Daha sonra gördükleri veya duydukları konusunda kanıt verirler. Davacının

şikâyetini sunduğu bir olayın delil ile kanıtlanamaması durumunda, yemin ederek onaylamasına izin verilir ve böylece yargı sonuca ulaştırılır. Davacı yemin etmemişse, sanığın, davasını uzatmanın yalnızca iki yolu vardır;

1. Davacı tarafından öne sürülenden daha fazla ağırlığa sahip bir *rivayet* sunabileceğini belirterek.

2. Tanıkların satın alındığını, yemin ederek ya da tanıklarla kanıtlayarak.

İlkini doğrulamak için üç gün, ikincisi için bir saatten az izin verilir. Bundan sonra kadı tazminat ödemesini ister; sanık ödeyemezse veya emir pahasına bunu yapmayı reddederse, üç gün tutulacağı hapse atılır. Bundan sonra suçu affedilir, davacının bedeli dışında artık orada kalamaz.

Yukarıdakilere göre sivil adaletin yönetiminde, bu tarz biçimler adil bir karar için iyi bir garantidir, ancak ceza davalarında bu yasalar açıkça yetersizdir, zira bu davalar,

1. Sınırlı sayıda tanıkla ve

2. Sınırlı sayıda yasal delile göre işlemektedir.

Fakat başlıca kusur, kararların makul olmayan bir şekilde sonuca varmasıyla oluşur.

3.3.10. Buhara'nın Medeniyet Seviyesi

Buhara'nın ilmi - Yaygın, ancak kendi çevresiyle sınırlı - Batıl inanç - Beş çeşit kötü ruh - Albastı - Ölümlü Aşk - Acineh - Onların şakaları - Divler, karakterleri ve alışkanlıkları - Geber menşeli gelenekler - Sünni Çarşamba - Nasıl kutlandığı - Emir tarafından yasaklanması - Tedavide kullanılan ateş - Ateş kürünü kullanmak için çeşitli yöntemler - Şeytan gözü - Nasıl savuşturulduğu - Fal bakmak - Horoskoplar - Astronomik gözlemlere karşı önyargılar - Buhara'da sadece bir astrolog olması - İlkokul sayısı - Kim tarafından kuruldukları - Eğitim fiyatı - Öğretmene hediyeler - Eğitim kursu - Fiziksel ceza - Okul saatleri - Tatil olmaması - Kötü öğretim yöntemi.

Geçmişte Buhara, İslâm âlimliğinin merkezi olarak kabul edilirdi; Mirza Uluğ Bey, Avicenas⁴⁴⁷ ve diğerleri ona bu saygınlığı verdiler ve eğitim için okulların miktarına ve Buhara'daki eğitimli kişilerin sayısına bakarsak, ilminin Orta Asya krallıkları arasında ilk sırada yer aldığını kabul etmek zorundayız. Ancak bu taslaktan, hanlığın entelektüellik

⁴⁴⁷ Ortaçağ İslâm âlimlerinden olan İbn Sînâ'nın adının Batı dillerindeki kullanımıdır.

bilgisini çizmeye çalışacağız, bu okullarda yürütülen çalışmalarda çok az çeşitlilik olduğu görülecektir. İlk etapta batıl inançları üzerinde durabiliriz.

Bu algı genellikle yaygındır, tüm hanlıkta insanoğlunun başına gelen mutsuz olaylarda sürekli kötü ruhların aracılığına inanmayan bir birey neredeyse hiç yoktur. Buharalı demonolojisine göre beş çeşit ruh vardır: 1. *Şaytan* veya *Şeytan*; 2. *Cin*; 3. *Albastı* 4. *Acineh*; 5. *Div*.

*Albastı*⁴⁴⁸, her zaman özellikle çok çiçek bulunan yerlerde, ikâmetgâh için bahçeleri tercih eden dalgalı saçlı kadınlar şeklinde görünür. Beğendikleri zavallı ölümlülere, okşamarla çıldırtıncaya kadar gece gündüz takip etmektedirler.

Lükse ve şova düşkün olan *Acineh*⁴⁴⁹, öncekinden çok daha medenidir. İkâmetleri için sarayları ve zenginlerin evlerini seçerler. Orada gece toplantılarını düzenlerler ve teflerin ve diğer müzik aletlerinin sesiyle zavallıları korkutular. Ancak bu açıdan bile, genellikle sahipleri tarafından terk edilmiş evleri ve sarayları hedef alırlar ve böylelikle yalnızca komşuların canını sıkırlar.

*Divler*⁴⁵⁰, uçurumlarda, ele geçirilemez vadilerde, karlı dağların zirvelerinde ve korkunç mağaralarda yaşayan, peri ile aralıksız bir savaş sürdürmeyi ve onun koruması altında olan ölümlülere zarar vermeyi amaçlayan eril cinsiyettir. Aynı şekilde perilere aşık olurlar ve onları yiyerek tutkularını tatmin ederler.

İslâmiyet tarafından getirilen bu batıl inançlardan bağımsız olarak⁴⁵¹, Buhara sakinleri arasında Geber kökenine kadar izlenebilen geleneksel birçok batıl inanç vardır. Örneğin

⁴⁴⁸ Türk dünyasında al, alkarısı, alanası, alkızı, albasması, alarvadı, alacama, albıs, almış gibi adlarla da görülen albastı, tabiatüstü varlıklardan biridir. Bu tabiatüstü varlığın kökeni Şamanizm'e kadar uzanmaktadır. Zira albastı, Şamanizm'deki Al ruhunun günümüzdeki temsilcisi olarak ifade edilebilir. Kimi zaman keçi, tilki, kedi, köpek, örümcek, kuş gelin gibi çeşitli kılıklarda görünmesine rağmen daha çok çirkin ve korkunç bir yaratık olarak görülür. Albastı, farklı bölgelerde farklı şekilde tasvir edilmektedir. Dobruca Türkleri albastıyı sarışın ve şişman bir kadın olarak tasvir ederken, Fergana Özbekleri üstü başı ve saçları dağınık bir koca karı, Gagauz Türkleri ise bir dev olarak tasvir etmektedir. Daha çok lohusalara ve bebeklere musallat olduğu bilinen albastının, lohusanın ciğerini sökerek yediğine inanılır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Duvarcı, "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar", **Bilig**, 32, (2005), s. 128-129).

⁴⁴⁹ Birçok din ve inanışta yer alan ve ruhanî bir yaratık olan cinden bahsedilmektedir.

⁴⁵⁰ Türk kavimlerinde ve mitolojisinde devler, yeryüzünde bulunan yaratıkların, normal boy ve büyüklüklerinin çok üstünde olan ruhlardır. Dev kelimesi, İndo-İran dillerinden gelme bir kelimedir. Altay-Türk masallarında ise devlere, yelbegen denilmektedir. Yelbegen, insan biçiminde olan, insan yiyen, çok büyük; üç, yedi veya on iki başlı olan siyah veya sarı renkli olarak tasvir edilmektedir. (Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 711.

⁴⁵¹ Div, cin ve hatta şeytan çok daha eski kökenlidir. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 271).

ilkbaharda, “*Sünni Çarşamba*”⁴⁵² adını taşıyan tuhaf bir günü aşağıdaki şekilde kutlarlar: Onlar her yerde odun yığınlarını ateşe verirler ve hem erkekler hem de kadınlar üzerinden atlarlar, bazı kil kaplar kırarlar, bu yollarla kendilerini günahlarından ve hatta tüm hastalıklardan temizlediklerini düşünürler.⁴⁵³

Ancak emir, reise, bu geleneğin Müslüman yasasına uygun olmadığı için daha fazla uygulanmaması gerektiğine dair sert emirler vermiştir. Ateş de batıl inançlı tedavilerde önemli bir rol oynar. Yaşlı kadınlar şifa sanatlarını icra ederken küçük bir ateş yakarlar, üç defa hastalarını etrafında döndürürler, üç defa ateşin üstünden zıplatırlar ve üç defa yüzlerine su serperler. Hasta, yukarıda belirtilen hokkabazlıkları yapmak için çok zayıfsa, bu durumda ateş kürü farklı bir şekilde uygulanır, yani donyağı ile ıslatılmış bir bez bir direğe bağlanır, daha sonra ateşe verilir ve direk odanın bir köşesine yerleştirilir; karşısında oturan hasta, sülûkle uygulanan durum veya yöntem gerektirdiği için hafif veya başka bir şekilde sırtına bir çubukla birkaç kez vurulur, daha sonra aynı zamanda “*kullerga kiti*”, “*çullerga kiti*” kelimeleri fısıldanır, anlamı, göllere git, çöllere git ve bu büyüün eninde sonunda hastalıktan kurtardığı söylenir. Kötü bir göze olan inanç, Buhara’nın her tarafına yayılmıştır ve kötü etkilerinden korunmak için çocukların omuzlarına, kollarına ve başlıklarına dikilmiş çeşitli renklerde boncuklar vardır.

Falcılık, başka yerlerde gözlemlediğimiz gibi çingeneler tarafından çok rağbet görmekte ve ağırlıklı olarak uygulanmaktadır. Dört farklı şekilde kullanılır; su, hava, kızartılmış kürek

Nevruz Bayramı, kelime itibariyle yeni gün almanına gelmekte ve özünde doğanın uyanışını ve baharın gelişini temsil etmektedir. Köklü bir geçmişe sahip olan Nevruz Bayramı, farklı kültürlerde farklı ritüellerle kutlanmaktadır. Türk kültürü açısından da büyük bir öneme sahip olan bu bayram, Türkler arasında yüzyıllardır coşkuyla ve çeşitli etkinliklerle kutlanmaktadır. Günümüzde Nevruz kutlamalarında eski Türk inanışlarının izlerine rastlamak mümkündür. Bilhassa Türklerin inanç sitemlerinden biri olan Şamanizm’de kutsal kabul edilen bazı değerler, Nevruz’la ilgili uygulamalarda da karşımıza çıkmaktadır. Şamanizm inancına göre kutsal sayılan su, ateş, toprak, yer ve güneş gibi unsurlar, özel günlerin, merasimlerin ve kutlamaların başlıca unsurlarını oluşturmaktadır. Nitekim Nevruz’a dört hafta kala başlayan ve sırasıyla haftanın her salı gününü çarşambaya bağlayan gece yapılan kutlamalarda ateş yakılması, bunun açık bir göstergesidir. Nevruz’dan önce kutsal sayılan bu dört çarşamba sırasıyla, Su Çarşambası, Ateş Çarşambası, Hava Çarşambası ve Toprak Çarşambası’dır. İnaniş’a göre şubat ayının ortasından itibaren her hafta yaratılışının dört unsuru olan su, ateş, hava ve topraktan biri canlanır ve bunların canlanmasıyla kış biter, doğa uyanır ve ilkbahar gelir. (Sona Rzayeva, “Azerbaycan’da Nevruz Çalışmalarının Mitolojik Kökenleri”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, 27/1 (2021), s. 233). Burada Hanikov’un bahsettiği ise Nevruz’dan bir önceki çarşamba kutlanan ve dört çarşamba arasında en çok önem verilen “Toprak Çarşambası”, diğer bir adıyla “Ahir Çarşamba” veya “Son Çarşamba”dır. Türk kültüründe Nevruz’dan bir önceki çarşamba olan Ahir Çarşamba/Son Çarşamba’da kutlamalar zirveye çıkar. Zira bu gün, yılın ahir tek günüdür ve layığına göre kutlanmalıdır. Ahir Çarşamba/Son Çarşamba’da bu güne özel yemekler hazırlanarak çeşitli ritüeller yapılır. Yine bu gece Hanikov’un da gözlemlediği üzere ateş üzerinden atlamak, eski Türk inancına göre uygulanan önemli ritüellerden biridir.

⁴⁵³ Ateşin üstünden atlamaya benzer bir gelenek, Rusya’nın bazı bölgelerinde St. John gününün arifesinde cahil Finler ve Çudiler tarafından uygulanmaktadır. Genellikle bu amaçla, katran tabanının tutulduğu eski bir fiçi yakarlar. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 271).

kemiği ve son olarak eli inceleyerek. Tahminlerde bulunanlara, şeytanla yakın ilişki içinde olduğundan şüphelenilen *falbini*⁴⁵⁴ denir. *Munecim* veya astrologlar asıl kâhinler olarak kabul edilir.

Avrupa'dan bu kadar başarılı bir şekilde def edilen horoskop sanatı, burada birçok destekçi bulur ve bazı astronomik noktaları tespit etmekle meşgul olan seyyahların, Orta Asya'da bu tür engellerle karşılaşmalarının nedeni de budur. Zira Asyalılar, topraklarında araştırma yapma isteksizliğine ek olarak her yabancıнын zaten yıldızları hesaplayarak ülkelerinin altın hazinelerinin dünyada nerede saklandığını ve hatta takımyıldızlar aracılığıyla sevdiği üzerinde büyü yapma kabiliyetini öğrenebileceğine inancını yüksek tutmaktadır.

Ancak şu anda Buhara'da neredeyse hiç astrolog yoktur; bir molla sadece bu unvana sahipti ve görevi sadece emirin Buhara'dan ayrılması için uygun anı hesaplamak ve güneşin veya ayın tutulmasının gerçekleşeceği zaman, bunu önceden haber vermekten ibaretti. Şu anda bu ikincisi bile yasaklanmıştır, çünkü tahminleri iki veya üç defa başarısız olmuştur.

Yukarıdaki ifadeler, bir Buharalının gençliğinden aşına olduğu yanlış, batıl inançlı ve hatta ahlâksız fikirlerle kanıtlanır; şimdi de bu Buharalı gençliğin nasıl eğitildiğine ve bunun etkilerinin neler olabileceğine yakından bakalım.

Mektep Hane veya ilkokullar, başkentte, diğer Buhara şehirlerinde ve hatta köylerde çok sayıda bulunur. Buhara'da hemen hemen her sokağın okulu vardır. Bu tür okullar ya gayretli bir Müslüman'ın gönüllü katkılarıyla ya da emirin emriyle sokak sakinlerinin ortak hesabıyla kurulur. Kurulur kurulmaz çocukların eğitimini üstlenen emirin mülkiyeti haline gelirler.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Fal, kader, kısmet; bini, bakan kimse. (Çevirenin notu/Khanikoff, **age**, s. 273.)

⁴⁵⁵ Günümüz ilkokullarına karşılık gelen mektepler, birçok Müslüman ülkesinde olduğu gibi Türkistan'da da okuma-yazma ve temel İslâmi bilgilerin öğretildiği eğitim kurumlarıdır. Türkistan şehirlerindeki eğitim seviyesi tartışmalı olmakla birlikte sayı bakımından oldukça fazlaydı. Bu hususta mekteplerin, okuma-yazma eğitimi verilen bir kurumdan daha çok, İslâm dininin esaslarının öğretildiği ve en önemlisi de Kuran okumanın öğretildiği kurumlar olmasının payı büyüktür. Zira Türkistan bölgesinde İslâm dini büyük bir öneme sahipti. Bu sebeple çocuğunu mektep eğitiminden sonra medreseye göndermeyi düşünmeyen aileler dahi, gerek Kuran'ı iyi bir şekilde öğrenmesi gerekse İslâmi eğitime tabi tutulması için mekteplere yollamaktaydılar. Devlet kurumları olmayan mektepler, hayırseverlerin bağışlarıyla yapılmakta ve bu mektep masraflarına kimi zaman ahali de destek olmaktaydı. Ülkedeki vakıflar genel olarak medreselere yönelik faaliyet göstermekle birlikte mekteplerin de kısmen vakıflardan yararlandıkları görülmektedir. (Somuncuoğlu, **agt**, s. 25-29). 1820 yılında Buhara'da bulunan Meyendorf, Buhara'da bir mektep açılmasının dinî bir iş sayıldığından ve maddi durumu iyi olmayan ailelerin çocuklarının okul ihtiyaçlarının karşılanmasının da bir görev olarak kabul edildiğinden bahseder. (Meyendorf, **age**, s. 66). 1833 yılında Buhara'da bulunan Demezov ise Buhara'da çok sayıda mektep olduğunu ve her mescit yanında bir mektep bulunduğunu belirtmektedir. (Ünal, **agt**, s. 88).

Kurucular bazen öğretmene belirli ödemeler yaparlar, diğer zamanlarda yapmazlar, ancak her halükarda Molla, kendisine emanet edilen çocuğun ebeveynleri veya akrabalarından genel olarak yılda bir ila üç tilla arasında bir ücret talep eder. Bundan bağımsız olarak öğrenciler okula girdiklerinde öğretmenlerine hilat, gömlek, bir çift bot, terlik vs. getirmelidir, aynı şekilde kurutulmuş meyveler, bir kilo çay ve dokuz somun ekmek içeren bir tepsi ile çıkmalıdırlar. Bunun da ötesinde her okul çocuğu, perşembe günü efendisine bir somun ekmek getirmeli, veliler ise çocukları Kuran'ı okumaya başlar başlamaz ona bir hilat hediye etmelidir. Daha rahat koşullarda olanlar için Kuran'ın her bir *suresi* (veya bölümü) için öğretmene bir hilat sunmak gelenekseldir.

Bu okullardaki eğitimin tamamı sekiz kitap okumaktan oluşur: 1. Alfabe, 2. Kuran, 3. Farz-ı Ayn, 4. Çehar Kitab; 5. Dozbi, 6. Hoca Hafız, 7. Maslâk-al-Muttakin, 8. Mirza Bedil.⁴⁵⁶

Bundan bağımsız olarak yazmayı öğrenmektedirler ve eğer okul, Özbeklerin Tacik sayısını geçtiği bir yerde bulunuyorsa, yukarıdakilere beş Türkçe kitap daha eklenmektedir:

1. Kitab-ı Fuzuli 2. Lisanü't Tayr, 3. Divan-ı Emir-i Navali, 4. Huayda, 5. Kissa-i Divane-i Meşreb. Bu kurs yaklaşık yedi yıl sürer.⁴⁵⁷

Öğrenciler, Farz-ı Ayn hariç, okudukları bir kitabı anlamamaktadırlar ve bu belki de daha iyidir, zira sanki bu seçim, onları yoldan saptırmak amacıyla yapılmıştır. Teşvik yoktur ve aralarında gayretli bir öğrenci varsa, sopa korkusu diğer her şeyden daha fazladır, çünkü Molla, ebeveynler tarafından yetkilendirildiği için sorumluluğu altında olduğu öğrencileri öldürmemek veya sakatlamamak kaydıyla, gerekli sınırlar dâhilinde tutarak zevkle ceza verebilir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Türkistan'da mektebe yeni başlayan öğrenciler, öncelikle Arap alfabesini öğrenmekte ve sonrasında ise genellikle Kuran'ın yedide birini ihtiva eden *Heft-i Yek* isimli kitabı okumaya başlamaktaydılar. Arapça'yı öğrenen öğrenciler, iki yıl süresince söz konusu kitaptaki sureleri bir bir ezberlemek için çaba sarf etmekteydiler. Kuran'da yer alan İnşirah Suresi'ni ezberleyenler ise artık okuryazar kabul edilmekteydi. Kuran okumayı öğrenen öğrenciler, akabinde Farsça kaleme alınmış olan Çar Kitab (Dört kitap)'ı okumaya geçiyorlardı. Bu kitap, üç nesir ve bir şiir olmak üzere toplamda dört bölümden oluşmaktaydı. Çar Kitab, muhteva bakımından şeriat kuralları, farz, sünnet, namaz ve oruç hakkında İslâmi bilgiler kapsamaktaydı. Bu kitabı okuyup bitiren kişi, molla sayılmaktaydı. (Somuncuoğlu, *agt*, s. 32-33; Ebubekir Güngör, **Türkistan'da Fikir Akımları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 56; İvanov, *age*, s. 162).

⁴⁵⁷ Türkistan'da mektebe başlama yaşı genel olarak altı-yedi, mektepte okuma süresi ise normal durumlarda dört yıl idi. Ancak bu sürenin sekiz-on yıla kadar çıktığı durumlarda olabilmekteydi. Türkistan mekteplerinde okuyan öğrencilerin yaş aralığı ise genel olarak 6-15 arasında olmakla birlikte 17-18 yaşında öğrencilerin olduğu da bilinmektedir. (Somuncuoğlu, *agt*, s. 30-31).

⁴⁵⁸ Türkistan'da mektepler, okuma-yazmanın yanı sıra İslâmi bilgiler ve terbiyenin de alındığı kurumlardı. Mektep hocası olan mollalara karşı büyük bir hürmet vardı. Zira öğretmenini saymayan öğrenci, aldığı bilgilerden de faydalanamazdı. Bu sebeple mektepte öğrencilere toplumsal ritüeller mutlaka öğretilirdi. Mekteplerde genellikle öğretilen geleneksel saygı kurallarına örnek olarak; molla sınıfa girdiğinde ayağa

Dersler şafak vakti başlar ve öğleden sonra beşe kadar devam eder; bu süre zarfında çocuklar sürekli olarak sıralarında tutulurlar, izinleri ara boyunca sadece bir kez yemek yemek üzere eve dönmeleri için kalkmalarına izin verilmesidir. Medrese öğrencileri, zevk aldıkları tatilden bile mahrum kalmaktadırlar ve cuma, öğretmen sotasından kurtuldukları tek gündür.

Bu nitelikte bir eğitimin, iyi sonuçlara yol açmadığı oldukça açıktır. Yedi yıllık süre genellikle yeterli değildir, zira izlenen yöntem yanlıştır. Alfabe, Kuran ve Farz-ı Ayn gibi ellerine verilen ilk kitaplar, aynı anda herkes tarafından yüksek sesle okunur. Bu nedenle Buhara sokaklarında dolaşırken, bir okula altmış adım yaklaştığımızda, öğrenci seslerini duyabiliyorduk ki bu da öğrencilerin yüksek gayrette çalıştığını göstermektedir.⁴⁵⁹

Medreselerdeki çalışmalar - Bu kuruluşların nasıl yönetildiği - Öğrencilerin hangi şartlara uyduğu - Derslerin nasıl verildiği - Çalışma şekli üzerine eleştiri - Öğretilen bilimlerin listesi - Birincisi, Kuran'ın yorumu - Açıklamaları - İkincisi, Hadis; nasıl ortaya koyulduğu - Üçüncüsü, Fıkıh - İcma, Sahabe'nin açıklaması - Tabi'in Müctahiddin - Kıyas - Fıkıh'ın öğretildiği eserler - Muhtasarı'ı Vikâyah - Şerhu'l Vikâyah - Hidayeh - Dördüncü bilim, Usul-i Fıkıh - Öğretildiği kitaplar - Beşinci bilim, İlm-i Kalem - Öğrencilerin okuduğu açıklamalar - Altıncı bilim, İlm-i Feraiz - Miras hakkı - Yedinci bilim, İlm-i Kıraat - Kuran nasıl okunur - Açıklamaları - Arapça bilgisi - İlm-i Sarf Lügatı.

Tanımını verdiğimiz okuldan ayrıldıktan sonra, öğrenimlerine devam etmek isteyenler medreselere veya ilâhiyat fakültelerine giderler. Bir medrese, âlimlerin ders verme hakkını kazanmış olan bir veya en fazla iki müderrisin gözetimi altında öğrencilere yüksek bilimler

kalkmak, elleri karında kavuşturmak, gözleri yere dikmek ve öğretmeni dikkatlice dinliyormuş gibi yapmak gösterilebilir. Mektep hocası olan mollalar, öğrencilerin gerek mektepte gerekse dışarıdaki gündelik hayatına dair davranışlarını cezalandırabilme yetkisine sahipti. Böylece mollalar, öğrenciler üzerinde büyük bir otoriteye sahip olabiliyorlar ve verilecek eğitim için gerekli disiplini kolayca sağlayabiliyorlardı. Mollanın çocuklara dayak atabilmesi için yanında kısa, orta ve yüksek uzunlukta değnekleri bulunur ve eğer öğrenci ders esnasında yaramazlık yapar veya düzeni bozarsa, molla tarafından bu değneklerle vurularak cezalandırılırdı. Değnekler, kimi zamanda dersle ilgisi olmayan öğrenciyi uyarmak amacıyla kullanılırdı. (Somuncuoğlu, **agt**, s. 36).

⁴⁵⁹ Hanıkov'un da bahsettiği üzere Türkistan mekteplerinde eğitim gören öğrenciler çalışma konusunda oldukça gayretliydi. Fakat buna rağmen mekteplerde eğitim alan öğrencilerin pek azı okuma-yazma biliyor ve okuduklarını anlayabiliyorlardı. Zira mekteplerde mekanik olarak öğretilen Arapça ve Farsça dilindeki kitaplar yalnızca ezberlenmekte ve dolayısıyla içerik bakımından anlaşılmamaktaydı. Sonuç olarak bütün teşviklere ve reislerin türlü baskılarına rağmen halkın büyük çoğunluğu eğitim konusunda eksik kalmaktaydı. Yedi yıllık mektepten sonraki eğitim ise kişinin kendi tercihiyle bırakılmakta ve devam isteyen medreseye, istemeyen ise molla olarak çalışmaya başlamaktaydı. (Bacon, **age**, s. 80; Güngör, **age**, s. 56; Somuncuoğlu, **agt**, s. 33). Maddi durumu iyi olmayan çocuklar genellikle on-on bir yaşlarında mektepten ayrılarak babalarına yardım ederlerdi. Zengin ailelerin çocukları ise on üç yaşına kadar eğitimine devam ederdi. Fakat zorunlu olduğu için aileler çocuklarını mektebe yolluyorlardı. Böyle bir zorunluluk olmasa bile bir ailenin çocuğunu mektebe göndermemesi ayıp kabul edilmekteydi. (Bacon, **age**, s. 80; Vurgun, **agt**, s. 249).

öğrettikleri bir kurumdur. Bu tür her kuruluş, bir medrese amacıyla tahsis edilen binanın boyutuna bağlı olarak sabit sayıda öğrenciye sahiptir. Yatma yeri alan her öğrenci, medresede yaşama hakkını satın alır. Fiyat, öğrencilerin aldığı maaşa göre değişir, genellikle iki buçuk ila otuz beş tilla arası ücretlendirilir.⁴⁶⁰

Bunlardan bağımsız olarak her medrese geniş ve iyi dekore edilmiş ayrı dairelere sahiptir; onlara *oglo* denir ve zaman zaman, onlarda yaşama hakkı için yetmiş tilla alırlar. Satın alanın, evlenmemesi koşuluyla, burada hayatının sonuna kadar yaşayabileceğini gözlemleyebiliriz, zira kadınların orada yaşamasına izin verilmez. Öğrenciler kendi dairelerinde derslere hazırlanırlar ve genellikle medresenin verandasında arkadaşlarından biriyle karşılaşır ve gelecek dersin konusunu tartışır veya referans veren kitaplar okurlar ve sonra öğretmene başvururlar. Sonra, bunlardan birine dersin birkaç cümlesini okutur ve onlarla ilgili kendi görüşünü ifade ettikten sonra, görüşleri müderrisinkinden farklı olduğunda, birbiriyle anlaşmazlık içinde olduğu konuşmacıyı düzelterek öğrencilerinin gözlemlerini dinler. Bazen medreseye meraktan gelen ziyaretçiler, tartışmalara katılırlar. Oradaki öğretmen tüm müderrisleri veya profesörü dinledikten sonra kendi sonuçlarını özetler ve ders biter.

Dersler, perşembe ve cuma günleri hariç olmak üzere her gün güneşin doğuşundan batışına kadar verilir; son emirin yönetimi boyunca, Ramazan ayının çarşamba günleri ve üç aylık yaz tatilleri bile ders vermek yasaklandı.⁴⁶¹ Eğer düzenli okuma eklenirse, bu öğretim yönteminin faydası olacaktır, ancak sürekli tartışmalar öğrencinin zekâsını keskinleştirebilir, öte yandan çalışmalarının ilerlemesini geciktirebilir. Bunun sonucu olarak on beş, hatta yirmi yılın, tam bir kursa devam etmeye yeterli olmadığı düşünülmektedir. Dahası hiçbir bilim dalı sonuna kadar takip edilmiyor, çünkü müderris, öğrencilerine açıklamak zorunda olduğu kuralları hızlı bir şekilde anlamalarını söyler söylemez o bilimi anlatmayı bırakır. Ama bence asıl kusur, çalışanlar için cesaretlendirme

⁴⁶⁰ Medrese, Türkistan'da İslâmi eğitim veren yüksekokuldur. Buhara Emirliği'nde mektep eğitimini tamamlayan ve yükseköğrenim görmek isteyen öğrenciler, medreselere kaydoluyordu. Medreseler, molla adı verilen öğrencilerin ilim öğrendiği eğitim kurumlarıydı. Medreselerdeki eğitim işleri, müderris adı verilen öğretmenler tarafından yürütülüyordu. Buhara Emirliği'nde medrese yapımı ve işletimi, devletin sorumluluğu altında değildi. Bu kurumların yapımı, zengin kişiler ve hayırsever devlet adamları tarafından teşvik ediliyordu. Buhara'da medrese yaptırmak ve bu medreselere gelir sağlamak amacıyla vakıf kurmak bir hayır işi olarak görülüyordu. Vakıflar, medreselerin gelirlerini tahsis etmekle birlikte, medreselere maddi destek sağlayan önemli kurumlardı. Medreselerde malî işlerden sorumlu yönetici kişilere ise mütevellî adı veriliyordu. Bu yetkililer, vakıflardan elde edilen gelirlerle medreselerin ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra müderrislerin maaşlarını ödüyor ve öğrencilere verilen bursları da karşılıyordu. (Dinçer Koç, "Rus Şarkiyatçı N.V. Hanıkov'a Göre Emir Nasrullah Devrinde Buhara Emirliği'nde Eğitim Sistemi", **Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan**, Ed. Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 377s. 380-381).

⁴⁶¹ Burnes, **age**, C. I, s. 307; Bacon, **age**, s. 80; Somuncuoğlu, **agt**, s. 51.

olmaması ve de daha çalışkan arkadaşlarının gevezeliğe eğilimleri sebebiyle tembellerin çok fark edilmemesinden ortaya çıkmaktadır.⁴⁶²

Medreselerde öğretilen çalışma derslerine Müslümanların izin verdiği tüm bilimler girer, ancak bazı branşlar Buhara’da öğretilmediği için burada yerli âlimler tarafından takip edilen sistemi ortaya koyabilir ve sırasıyla nasıl takip ettiklerini görebiliriz.

Buhara’da üç çeşit bilim öğretilir: Yasal veya teolojik, *Sergiye*; Arap dili ile ilgili olarak *Arapça* ve dünyevi bilgelik bilimi veya *Hikmet*.⁴⁶³

İlkinde atıfta bulunulur: I. Tefsir veya Kuran’ın anlamının yorumlanması; bilim *Tefsir-i Kadı el-Beyzavi*’ye göre öğretilir, bağımsız olarak aşağıdaki açıklamalar okunur.

1. *Şeyh-i Zadeh*

2. *Alleme el-Taftazani*.

3. *Hüsameddin*.

4. *Abdu’l Hâkim-i Lahuri*.

Aynı sınıfa ait ikinci bilim:

II. *Hadis*, Hz. Muhammed’in kendisine Tanrı tarafından tebliğ edilen şekliyle tuttuğu bir söylemler koleksiyonudur.

⁴⁶² Türkistan medreselerindeki eğitim metotları, XI-XII. yüzyıllarda şekillenmeye başlamıştır. Türkistan şehirlerindeki bütün medreselerde eğitim metodu, öğrencilere okutulan kitaplar ve uygulanan öğretim programı, küçük farklılıklar dışında birbirleriyle büyük ölçüde benzerlik göstermekteydi. Medreselerde okutulan kitaplar, genellikle din merkezli idi. XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan medreselerinde dünyevi ilimlerden uzaklaşılması sonucunda dinî ve ezbere dayalı eğitim ağırlık kazanmaya başladı. Nitekim medreselerde öğretilen derslerin tamamına öğrenciler, ezberlenecek bilgiler olarak bakmaktaydı. Medreselerdeki eğitimin uzun bir süreye yayılması ise öğrencilerin eğitime olan bakış açısını da olumsuz etkiliyordu. Başlangıç, orta ve yüksek olmak üzere üç bölüme ayrılan medrese eğitimi, Hanıkov’un da bahsettiği üzere toplamda 15-20 yılı buluyordu. Nitekim eğitim kurumlarındaki yetersizliğin bilinmesine rağmen eğitim metodunda iyileşmeye veya değişikliğe gidilmiyor, eski usulde eğitime devam ediliyordu. Oysaki söz konusu eğitim sistemi artık zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığı gibi daha da gerilemesine sebep oluyordu. Zira Türkistan medreselerinde düzenli bir müfredat, ders planı ve zamanı yoktu. Müderris gözetiminde birinci sınıftan itibaren konular ezberlenmeye başlıyor ve daha sonra ezberlenen konular tekrar ediliyor ve müderris tarafından öğrencinin eksik veya yanlışlarının düzeltilmesi şeklinde devam ediyordu. Medreselerde sınıf geçme konusunda öğrencilere herhangi bir sınav yapılmıyor, yalnızca müderrisin gözlemleri sonucunda verdiği karara bırakılıyordu. Ders saatleri ise müderrisin belirlediği saatlerde yapılıyor ve genelde namaz veya yemek saatlerine göre ayarlanıyordu. Bu eğitim metodu, müderrislerin keyfi uygulamalarına sebep oluyor ve nitekim Müderrislerin kendilerini geliştirmesi konusunda itici bir gücün bulunmaması, Türkistan medreselerindeki eğitimin gelişmesine engel teşkil ediyordu. Sonuç olarak Türkistan’da XVI. yüzyıldan sonra bozulmaya başlayan eğitim kurumları, XIX. yüzyıla gelindiğinde artık daha da kötü bir durumdaydı. (Güngör, *age*, s. 60-63).

⁴⁶³ Herhangi bir bilimi öğretirken, müderrislerin, kitaplarını üç sınıfta ayırdığı görülebilir; 1. Metin, bilimin kendisini ele alan bir eser, 2. İlki üzerinde üç açıklama yaparak hizmet eden Şerh ve 3. Her ikisi hakkında bir yorum olan Haşiye. Birincisi medreselerde her zaman öğretilir, ikincisi bazen ve hatta sıklıkla öğretilir, üçüncüsü neredeyse hiç öğretilmez. (Khanikoff, *age*, s. 281).

Miškati Şerif'e göre ortaya koyulmuştur ve kurs için kabul edilen çalışmalarla ilgili yorumlar şunlardır:

1. *Mirkat*, Ali ibn Sultanü'l Kari'nin eseridir.
2. *Abdullah Han*, Farsça'daki tek eserdir, geri kalan her şey Arapçadır.
3. *Mir Seid el-Şerif*.
4. *Tibi*.

Aynı kategorideki üçüncü bilim:

III. Bedenle ilgili yasaların emirlerini açıklayan ve *Kuran*, *Hadis*, *İcma* ve *Kıyas*'tan çıkarılan ispatlara dayanan *Fıkıh*. İlk ikisinin anlamı bilinmektedir; bu nedenle sadece üçüncü ve dördüncüsünün açıklamalarını vereceğiz. *İcma*, tüm yorumcuların üzerinde hemfikir olduğu *Kuran*'ın yorumlarının derlemesidir. Yorumun doğasına göre üç çeşittir.

1. *İcma-i Sahabe*
2. *İcma-i Tabi'in*
3. *İcma-i Müctahiddin*

Sahabe, Hz. Muhammed ile şahsen tanışmış ve onun toplumundan olanlardır. *Tabi'in*, Sahabe'yi şahsen tanıyan ve onlarla münasebeti olan kişilerdir. Ve son olarak *Müctahiddin*, ilk ikisine benzer bir biçimde sahabeyle uzaktan ilintilidir, ancak bu unvanı kullanmak için Hz. Muhammed ile arasında 400 yıldan fazla zaman olmamalıdır. *Kıyas*, burada bahsedilmeyenlere *Kuran*'ın yasaklarının veya kabullerinin uygulanmasını emreder. Örneğin yasa, Buhara tengesinin değerini aşan ürünlerin ağırlığının altında veya kendi ağırlığının üzerindeki yedi şeyin satışını yasaklar; bu yasağı diğer durumlara uygulamak, *Kıyas*'ın görevidir.

Fıkıh'ın Buhara'da öğretildiği eserler şunlardır:

I. *Muhtasaru'l Vikâyeh*, *Ubeydullah Sadri Şeriah* tarafından oluşturulmuştur. Bu kitaptaki yorumlar müderrisler tarafından verilmez, ancak öğrenciler aşağıdaki kitapları okumak zorundadır.

1. *Abdu'l Ali el-Burcandi* tarafından oluşturulan *Camiü'l-Rumus*; *Mirza Uluğ Bey*'in astronomi açıklamalarıyla da bilinir.
2. *Abdu'l Mekarim*
3. *Ali el-Kari*

4. Molla Fahreddin el-Buhari

Fıkıh'ı açıklayan ve medreselerde öğretilen ikinci kitap,

II. *Şerhu'l Vikâyet*, iki bölümden oluşur:

1. *Vikâyetü'l Rivayet*, Mahmud Tacü'l Şeriah tarafından oluşturulmuştur.
2. *Şer-i Vikâyetü'l Rivayet*, yani Ubeydullah Sadri Şeriah adıyla bilinen Mahmud'un torununun önceki çalışmasıyla ilgili yorumdur.

Sınıf dışı öğrenciler tarafından okunan bu kitapların yorumları:

1. *Çelebi* ve 2. *Terşih*.

Bu bölümün üçüncü ve son kitabı:

III. *Hidayeh*, Abdu'l Mümin Semarkandi tarafından yazılmıştır. Sınıftaki öğrenciler tarafından bu kitapta okunan yorumlar:

1. *Înaye*, 2. *Kıfaye*, 3. *Nihaye*, 4. *Fethü'l Kadir*.

Aynı sınıfın bir parçasını oluşturan dördüncü bilim,

IV. *Usul-ı Fıkıh*, Kuran'ın başlangıcında izlenecek yöntemi açıklar. Öğretildiği kitaplar şunlardır:

1. *Tenkihi'l-Usul*; bununla ilgili okunan tek yorum:

Ubeydullah Sadri Şeriah tarafından oluşturulan *Tavzihi'l Usul*. Öğrenciler tarafından okunanlar:

1. *Haşiye*'nin yanı sıra Allame el-Taftazani tarafından yazılan *Telvihi*. 2. *Çelebi*, 3. Abdu'l Hâkim-i Lahuri, 4. *Şer-i Şerh*.

Bu kategoriye ait beşinci bilim:

V. *İlm-i Kalem*, dogmatik metafizikten başka bir şey değildir. Öğretim kılavuzları:

- (i.) *İmam-ı Azam Ebu Hanife-i Kuşi* tarafından yazılan *Asl-ı Tevhid*.
- (ii.) Allame el-Taftazani tarafından yazılan yorumla birlikte öğretilen, Ömer en-Neseî tarafından yorumlanan *Akaidü'n Neseî*.

Öğrenciler tarafından müderris yardımı olmadan okunan yorumlar:

1. Molla Ahmed
2. Ramazan
3. İlyas
4. Abdu'l Hâkim Lahuri'nin yorumuyla Hiali.

5. *Molla Kasım*

6. *Kara Kemal*

7. *Kul Ahmed*

8. *Çelebi*

9. *Ahund Şeyh*

10. *Abdurrahman ve*

11. *İsmetullah*

(iii.) *Molla Halil*'in yorumunun okunduğu *Risale-i Gazdueh* ve *Hanakahî*'nin yorumlanması. Sadece öğrenciler tarafından okunan yorumlar:

1. *Tatimeh*

2. *Haşhiye-i Kalembazi*

3. *Mevlana-i Şerif*

4. *Ahund Şeyh*

5. *Abdu'l Hâkim*

6. *Tekmile*

Bu sınıfın altıncı bilimi:

VI. Miras haklarını açıklayan ve bu nedenle Fıkıh'da yer alması gereken *İlm-i Feraiz*, ancak özel bir bilim haline getirilmiştir ve *Metn-i Feraiz* başlığı altında bilinen aşağıdaki kılavuza ve *Mir Seyid Şerif* tarafından yapılan bir yoruma göre öğretilmiştir.

Bu sınıfın yedinci ve son bilimi:

VII. Kuran'ın nasıl okunması gerektiğini açıklayan *İlm-i Kiraat*, yani nerede vurgu yapılacağı, hangi hecelerin uzun ve hangi hecelerin kısa telaffuz edileceği vs. bu ilimde yer alır. Bunun yorumları:

(i) *Muhammed el-Cezeri*'nin eseri; bağımsız olarak, öğrenciler aşağıdaki yorumları okurlar:

1. *Rumi*, 2. *Ali el-Kâri*, 3. *Mısri*, 4. *Müfhime*.

İkinci kılavuz:

(ii) *Şâtibi*, öğrenciler *İmadeddin* hakkında aşağıdaki yorumları da okurlar. Üçüncü ve sonuncusu:

(iii) Teoloji sürecinin sona erdiği *Secâvendî*.

Arapça bilgisi ile ilgili bilimler şunlardır:

I. Sözlükten başka bir şey olmayan *Lügat*'ın, öğrenciler tarafından müderris yardımı olmadan okuma çalışması, aşağıdaki kılavuzlara göredir:

1. *Kamus*

2. *Sihahü'l Cevheri*

3. *Tacü'l Mesâdirü'l Beyhaki*

4. *Sure*

5. *Fi'l-Lügat*

Bu sınıfın ikinci bilimi:

II. Arap dilinin etimolojisi ve sözdizimini ele alan *İlm-i Sarf*.

Bunun kılavuzları:

(i.) *Allame el-Taftazani*'nin mukaddem yorumuyla *Muhzi*.

(ii.) *İlm-i Hatt Arabi* ile birlikte öğrettikleri *İbn-i Hacib*'in eseri *Şâfiye*.

Öğrencilerin incelemesi önerilen bu çalışma hakkındaki yorumlar;

1. *Carbirdi*, 2. *Nizami*, 3. *Vâfiye*, 4. *Şeyh el-Razi*

Bu bölümün üçüncü bilimi şu şekildedir:

III. Arapça kelimelerin telaffuz etme kurallarını açıklayan *İlm-i Nahv* ve öğretmenlerin bunu telaffuz etmede kullandıkları el kitapları:

(i.) *Muhammed Zemahşeri* tarafından oluşturulan *İn-Muzzac*.

(ii.) *İbn-i Hacib*'in eseri, *Kâfiye*.

Bu kitapların yorumları:

1. *Abdurrahman el-Cami* tarafından oluşturulan *Fevaid-ez-Zideh*; 2. *Hindiyye*; 3. *Abdu'l Hâkim* tarafından yorumlanan *Hüsameddin İsferâni*; 4. *İsmetullah*; 5. *Abdurrahman*; 6. *Ahund Şeyh*; 7. *Kâfiye*'de meydana gelen Arap ayetlerinin bir açıklaması olan, *Şemseddin*

tarafından oluşturulan *Abyat*; 8. *Mirza Said*; 9. *Molla Sadek* ve son olarak 10. *Abdu'l-Afur*, *Fevaid*'i açıklayan ve müderris tarafından *Kafiye* ile eş zamanlı olarak okunan bir eserdir.

Bu bölümün dördüncü ve beşinci bilimleri şunlardır:

IV. *İlm-i Aruz*, şiir ve

V. *İlm-i Kafiye*, müderris tarafından öğretilmeyen, ancak bu amaçla *Mevlana-i Endülüsi* tarafından yazılan *Risale-i Endülüsi*'yi okuyan öğrenciler tarafından araştırılması gereken kafiye ilimidir.

Altıncı bilim:

VI. Arapça kelimelerin ahenginde *Fen-i Me'an*; bitişlerin ahenginde *Fen-i Beyan* ve kelimelerin uygun bir şekilde dağıtılması veya düzenlenmesi ile dilin ahengini koruma kurallarını içeren *İlm-i Bedi*. Bunlar birlikte incelenirler ve genellikle kullanılan kılavuzlar şunlardır:

(i.) *Hatib el-Dimaşki*'nin oluşturduğu *Talhız*, genellikle *Allame el-Taftazani*'nin yorumuyla aynı anda okunur. Öğrenciler ayrıca:

1. *Mir Seid el-Şerif*, 2. *Halkalı*, 3. *Hıtay*, 4. *Çelebi*, 5. *Şerh-i Ebyat*, 6. *Ukûd el-Durer* ve 7. *Kuduki*'ye danışırlar.

(ii.) *Yusuf el-Şakaki*'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u ve *Şerh-i Miftah* olarak bilinen yorum.

Bu bölümün yedinci ve son bilimi:

VII. *İlm-i Tevârih*, yani Tarih.

Buhara'da en çok okunan bu geniş bilgi dalına ait eserler şunlardır:

(i.) *Tarih-i İskenderiye*

(ii.) *Tarih-i İbn-i Halkan*

(iii.) *Tarih-i Cihan Güşâ*

İnsan bilgeliği bilimleri veya *Hikmet*, aşağıdaki kılavuzlarla *Mantıktır*.

I. *Issa-Guca* ve yorumu.

Öğrenciler ayrıca aşağıdaki risaleleri kullanır:

1. *Numan*, 2. *Molla Sadek*.

II. *Ömer el-Kâtib* tarafından yazılan *Şemsiyye* ve üzerine yapılan yorumlar: 1. *Şerh-i Şemsiyye* ve 2. *Haşiye-i Mir Seyid-i Şerif*, öğrenciler kendilerini tanıtırken, 1. *Haşiye-i Abdu'l Hâkim-i Lahuri*, 2. *Molla Ahmed*, 3. *Hüsameddin*.

III. *Teazib*, *Allame el-Taftazani*'nin bir çalışmasıdır ki 1. *Muhammed İbn-i Asad el-Davani* tarafından oluşturulan *Şerh-i Teazib*. 2. *Hoca Cemal*. 3. *Ahund Yusuf Karabağı*. 4. *Kadı Mübarek*. 5. *Han-i Molla*. 6. *Han-i el-Ulûm* ile aynı anda okunur; öğrenciler aynı zamanda 1. *Ahund Şeyh* ve 2. *Mirza Said*'i inceler.

IV. *Süllemü'l-Ulûm* ve yorumlar. 1. *Kadı Mübarek*, 2. *Feyruz Şâhi* ve 3. *Mir Sadreddin*.

Bilimlerin son bölümü üç bölüme ayrılmıştır: *Tabiiye*, *İlâhiye* ve *Riyaziye*. Bunlardan ilki doğal bilimleri kapsar. İkincisi metafiziği ele alır ve üçüncüsünün amacı, zihin yoluyla anlaşılan, ancak gerçekte var olmayan şeylerin fikirlerinin açıklanmasıdır: Örneğin; zaman ve yokluk fikirleri vs.

İlm-i Hesab veya aritmetik, *Tabiiye*'nin bir parçasını oluşturur ve çok kısa bir süre boyunca ve *İlm-i Münâzara* yani öğrenilen tartışmaların nasıl destekleneceği ve yürütüleceği bilimi yoluyla incelenir. *Ömer el-Kâtib*'in *Hikmetü'l-Ayn*'ı, bu son bilimin öğretildiği kılavuzdur ve bu okuma sırasında kullanılan yorumlar: 1. *Mir Seyid Şerif*'in açıklayıcı bir yorumuyla *Kutbeddin*. 2. *Mirza San*, 3. *Ahundi Yusuf Karabağı*. Bu konuda öğrencilerin okuması önerilen kitaplar; 1. *Molla Ahmed* ve 2. *Abdu'l Bâki*.

Bu bilimlerin öğretilme sırası aşağıdaki gibidir: Önce *Sarf*'ı öğretirler, sonra *Kafiye* kitabına gelir gelmez *Fıkıh* biliminden *Muhtasar*'a katıldıkları *İlm-i Nahv*'ı öğretirler. Arapça eğitimi ile ilgili bilimler arasındaki *İlm-i Arûz* ve *İlm-i Münâzara*, öğretimlerinin bu dönemde üzerinde çalıştıkları *Hikmet*'in dalıdır.

Bundan sonra *Mantık*'ın açıklamasını alırlar ve ilk iki kitabı inceledikten sonra *İlm-i Kalem*'in ilk iki kitabını okurlar ve inceledikten sonra *Mantık*'ın iki kitabı olan *Teazib* ve *Fıkıh* kitaplarına geri dönerler. Daha sonra *İlm-i Kalem*'in üçüncü kitabı olan *Hikmetü'l-Ayn*'ı ve onunla eş zamanlı olarak *Fen-i Me'an*, *Fen-i Beyan* ve *İlm-i Bedi*'nin yanı sıra *Fıkıh*'ın üçüncü kitabının başlangıcını yorumlarlar. Daha sonra *Usul-ı Fıkıh* ve *Fıkıh*'ın üçüncü kitabının devamını öğretirler; daha sonra *Hadis*'in ilk kitabını ve onunla birlikte *İlm-i Feraiz*, *İlm-i Kıraat* ve *İlm-i Hesab*'ı yorumlarlar. Kurs çalışmaları *Tefsir-i Kadı el-Beyzavi*'nin okunmasıyla tamamlanır.

Ve böylece Buhara’da yetiştirilen bilim döngüsünün önemsiz olmadığını görmekteyiz, çünkü 137’den fazla kitabı ihtiva etmektedir⁴⁶⁴, ancak tekdüzelik de çok fazladır; bunun yanı sıra gördüğümüz odur ki nadiren bütün sıkıntıları düzeltir veya Buharalıların ilköğretim gerekliliklerini karşılar. Zira zihin, yetiştirmenin ilk döneminde hiçbir şey anlamadan ezbere öğrenerek zincirlere bağlı gibi davranır ve daha sonra sadece teoloji konularında gerçekten kullanılır.⁴⁶⁵

Bağnazlığa güç verecek hiçbir şey, sağduyuyu kullanmak yerine sınırlı yaratıcılık gerektiren ve rakibini düşünceleriyle değil, yalnızca sözleriyle alt etmeye çalışan bir grup yetiştirmeye çalışan bu tür bir eğitimden daha iyi hesaplanmamıştır. Burada, herhangi bir yerden daha az olan medeniyetin durumunu, nüfusun dörtte birini oluşturdukları için okuma ve yazma bilenlerin sayısından yargılamak mümkündür ve eğer eğitim veya medeniyet belirli bir zihin ve duygu gelişiminden ibaretse, iyi eğitilmiş bir insan Buhara’da yoktur.

Tüm hanlıkta medreselerin tam sayısını tespit edemedim, fakat bildiklerimin sayısını hanlığın tanımadığım kısımlarında var olanlarla birleştirerek, 180 ile 200 arasında

⁴⁶⁴ Buhara medreselerinde mantık, astronomi, geometri, tıp, kimya, tarih, coğrafya, edebiyat, aruz, temel mimari, yan müzik, ahlâk ve hitabet sanatı gibi genel öğrenim bilimlerine dair eğitim verilmekteydi. Hanikov’un bahsettiği üzere medrese öğrencilerinden toplamda 137 eser ve ders kitabının öğrenilmesi isteniyordu. İmam Buhari, Ebu Mansur Maturidi, Burhaneddin Merginani gibi isimlerin eserleri dâhil olmak üzere 137 ilmi eseri içeren bu listeden, verilen eğitimin daha ziyade din adamı yetiştirmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. (Koç, **agm**, s. 386). Ancak medrese öğrencilerinin çoğu yedi-sekiz yıllık eğitimin ardından 137 kitaplık standart tedrisatı tamamlamadan medreseyi bıraktı. Eğitimi tamamlayanlar ise genellikle kadı veya kadı yardımcısı olarak atanırdı. Medreseden mezun olanların bazıları imamlık bazıları da medresede kalarak müderris olurdu. Nitekim teolojik bilginin merkezi olarak kabul edilen Buhara’da az da olsa eğitim görmeyi başaranlar, mezun olsun veya olmasın Türkistan’ın her yerinde ve dahası komşu Müslüman ülkelerinde büyük bir saygınlığa erişirdi. (İvanov, **age**, s. 163).

⁴⁶⁵ Rus seyyah Meyendorf ve İngiliz seyyah Burnes, yaptıkları gözlemler neticesinde Buhara ülkesinde bilim ve eğitimin neden geri kaldığına dair önemli malumatlar vermişlerdir. Meyendorf’a göre XIX. yüzyıl Türkistan’ında kültürel ve bilimsel açıdan geri kalmışlığın başlıca sebeplerinden biri, Hanikov’un da değindiği üzere bilimin yalnızca teoloji üzerine indirgenmesi ve tefsir ilmi etrafında şekillenmesidir. Skolastik düşüncenin ağır bastığı bu sistemde, ulema tarafından kabul edilen genel bir görüşe aykırı yorumlarda bulunulması durumunda karşı tehditler söz konusudur. Meyendorf’a göre medreseler, Kuran ayetlerini öğrenmek ve Kuran üzerine yapılan yorumları incelemek ve bu hususta tartışmak isteyen onlarca öğrenci ve müderris ile dolardı. Seyyahın belirttiğine göre kendini ilme adayan talebeler, hayatlarının en verimli dönemlerini ilmi araştırmalardan uzak geçirirler ve nihayetinde hafızalarını dünyevi hayatta herhangi bir sonuç vermeyecek bilgilerle doldururlardı. Nitekim medreselerden mezun olanlar müderris veya molla olarak adlandırılırlar, kendilerinden daha cahil insanlara ise üzüldülerdi. (Ükten, **agm**, s. 138-139). Türkistan’daki bilim ve eğitimin geri kalmışlığı hakkında değerlendirmelerde bulunan seyyahlarımızdan Burnes, bu durumun sebepleri üzerinde durmaktadır. Bilhassa emirlik makamından gelen bağnazlığın, teoloji ve ilim üzerindeki etkisine odaklanan Burnes, bu hususta bir önceki Buhara hükümdarı Emir Haydar dönemindeki bağnazlığa ve yoğun dinî fanatizme değinmiş ve bu dönemde hükümdarın, kendi işlerinden ziyade din adamlarının vazifeleriyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Öyle ki Emir Haydar, medreselerde görülen dersleri, hareketleri ve camilerdeki birtakım hukukî görüş ayrılıklarını bile yönetmiştir. Burnes’in ifadesine göre Hokand hanı da aynı yolu izlemiştir. Nitekim bu iki hükümdardan sonraki dönemde Türkistan’da bilim ve eğitim anlamında yeni bir düzen vuku bulmuş, bundan böyle müderris ve mollalar, teoloji ve tefsir dışındaki bütün ilmi faaliyetleri hor görmeye başlamışlardır. (Ükten, **agm**, s. 139; Köse, **agt**, s. 44).

sınırlandırarak gerçeklikten uzak olmadığımı varsayıyorum. Ortalama olarak bunların her birinin seksen kişi içerdiğini varsayarsak, hanlıktaki toplam öğrenci sayısını 15.000 ile 16.000 arasında bulmalıyız. Temel veya ilkokul sayısı neredeyse on kat daha fazladır; dolayısıyla okuma ve yazmayı öğrenenlerin sayısı 150.000 ile 160.000 arasında, yani tüm nüfusun neredeyse on altıda biri kadardır.

3.3.11. Buhara'nın Şimdiki Emiri Nasrullah'ın Hayatının Krokisi

Erken dönem - İddialı Projeler - Ün kazanma şekli - Kuşbegi ve topçubaşını yoldan saptırması - Emir Seyid'in ölümü - Hüseyin Han, Nasrullah Han'ın selefidir - İkincisinin başarısız seferi - Entrikalarına devam etmesi - Mümin Bey'in onun görüşlerine katılması - Ordu toplama şekilleri - Hüseyin Han'ın zehirle ölümü - Ömer Han'ın hükümetin dizginlerini ele geçirmesi - Nasrullah'ın onun malına el koymaya hazırlanması - Karşı'den Semerkand'a hareket etmesi - Muhalefet olmaksızın giriş yapması - Ömer tarafından alınan önlemler - Nasrullah'ın beklenmedik ilerlemesi - Ömer Han'ın Buhara'ya dönmesi - Kermine'nin teslim edilmesi - Buhara kuşatması - Şehirdeki açlık - Teslim olma teklifi - Nasrullah'ın zafer kazanması - Yeni emirin siyâsî yönetimi - Adalet tutkusu - Kuşbegine karşı gizli planları - İkincisinin rezaleti - Topçubaşının çöküşü - İkisinin de hapiste öldürülmesi - Sipahilere zulüm - Rahim Birda Masum'un karakteri - Abdussamet'in Buhara'ya gelişi - Hindistan ve Afganistan'daki maceraları - Düzenli birlikleri tanıtması - Hükümetin merkezîleşmesi - Emir dikkatini savaşa çevirmesi - Hokand ile mücadele - Çeşitli bahaneler - Hokand hanının hazırlıkları - Korkutulması ve başkentine geri dönmesi - Serbazilerin ilk kullanımı veya düzenli birlikler - Özbekler üzerindeki üstünlükleri - Pişager'in düşüşü - Yeni düşmanlıklar - Emir in ordusunun Buhara'yı terk etmesi - Sefer planı - Yam'ın, Zamin'in, Ura-Tube'nin, Hocend'in alınması - Hokand hanının teslimi - Buhara'ya dönüş - Hokand Savaşı'nın 1841'de tekrarlanması - Ülkenin Nasrullah tarafından tamamen düşürülüşü.

Buhara Hanlığı tasvirimizin sonucu olarak, mevcut hükümdarı hakkında birkaç söz söyleyeceğiz. Emir Nasrullah Bahadır Han Melik el-Müminin, Emir Seyid⁴⁶⁶'in ikinci

⁴⁶⁶ 1800-1826 yılları arasında Buhara tahtında hüküm süren Emir Haydar, Buhara hükümdarları içerisinde "seyit" unvanını kullanan ilk hükümdardır. Babası Şah Murad gibi sufi bir yaşam tarzını tercih eden ve dinî kimliğiyle dikkat çeken Emir Haydar, 500'e yakın medrese talebesi önünde ders verebilecek düzeyde dinî bilgiye sahip bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Emir Haydar'ın seyitlik makamını kullanmasının bir diğer sebebi ise annesinin Astrahan hanı Ebu'l Feyz'in kızı olmasıdır. Böylece kan bağı yoluyla seyitlik makamına sahip olan Emir Haydar, bu makamı siyaseten de kullanmıştır. (Hatunoğlu, **agm**, s. 500).

oğludur. Hayatının ilk dönemini babasının sarayında geçirmiş, ancak daha sonra Karşı şehrinin ve bölgesinin valiliğine atanmıştır.⁴⁶⁷ Tahtın, normal seyre göre kardeşi Hüseyin'e miras kalacağını bildiği için barışçıl yollarla tahtı ele geçiremeyeceğini hissetmiş ve bu nedenle amacına ulaşmak için kucaklamalarla ve hediyelerle sipahilerin şeflerini ve en etkili olanlarını kendi lehine toplayıp, hiçbir şekilde tazminat ödemedi kendi vatandaşlarından istediklerini almakta onları özgür kılarak kendisine yandaş bulmayı uygun görmüştür. Nasrullah, aynı zamanda taraftarlarına, eğer talih tahta çıkmasına yardım ederse, ödülleri artacağına dair söz verdi. Aynı şekilde Buhara'daki partizanlara da ihtiyaç duyduğunun farkındaydı ve seçimini iki adama sabitleyerek destek sağlamada zaman kaybetmedi; birincisi Hâkim Kuşbegi ve ikincisi Emir Seyid'in Ayaz adıyla özgürleştirdiği topçubaşıdır ki bunların her ikisi de emirin çıkarlarını gerçekleştirmekte başarılı olmuşlardır. Ölüm, 1826 yılında Karşı'den dönüşünde babasını devirdiğinde işler bu durumdaydı. Hâkim Kuşbegi, Nasrullah'ı olaydan haberdar etmede zaman kaybetmedi, ancak Hüseyin Han'ın takipçileri bu arada kaleyi ele geçirdiler ve Nasrullah, Buhara'ya karşı başarısız seferinden vazgeçmek zorunda kaldı. Feyzabad'ın duvarlarına kısa bir süre önce oturduktan ve Bahaeddin türbesini ziyaret ettikten sonra, dostluk protestolarıyla elçileri Emir Hüseyin'e göndererek ilerleyişini geri çekti. Bu arada tüm çabalarını, yardımlarıyla ilk uygun fırsatta kardeşinin tahtını ele geçirebileceği bir güç toplamak için kullandı. Ana hedefi, Emir Hüseyin tarafından Huzar şefi olarak adlandırılan Mümin Bey Dadha'yı görüşlerine katılmaya ikna etmektir. Kucaklamalarla ve adil vaatlerle bu adamı cezbetmeyi başardı ve sonra Karşı'ye geldiğinde Nasrullah, Hoca Abdul Vefa, Mümin Bey Dadha, Birdi Nazar Dadha, Muhammed Âlim Bik Bey⁴⁶⁸, Bedil Bik Bey, Murad Bik Bey, Hüdayi Nazar Bik Han, bir Kalmuk ve Topçubaşı Nur Muhammed Bey'den oluşan bir meclis topladı.

Nasrullah'ın davasına olan bağlılığının samimiyetinin bir testi olarak, Mümin Bey'in, Nasrullah adına askerlerin toplanması için bir fon bulması gerekliliği ortaya çıktı. Mümin Bey, bunu kolayca kabul etti ve evinden bir kutu alarak kabulünde kendisine kesinlikle

⁴⁶⁷ 31 Mayıs 1806 tarihinde doğan Emir Nasrullah, Emir Haydar'ın ikinci oğludur. Babasının Buhara'da iktidarı elinde bulundurduğu yıllarda Karşı hâkimi olarak atanan Emir Nasrullah'a, ayrıca Nesef, Kasan, Kesbi, Çerağçı, Yertitepe, Femi, Baysun, Şirabad, Kelef ve Huzar'dan Hisar'a kadar olan kasabaların yönetimi verilmişti. (Çelik, **agt**, s. 127).

⁴⁶⁸ Türklere ait eski bir unvan olan bey unvanı Türkmenlerde beg (bek) olarak kullanılırken Doğu Türkçesinde big, Kazaklarda bi veya biy şeklinde kullanılmaktadır. Bu unvan, Osmanlı Türkçesi'nde bey şeklini almıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Bey", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 11). Görüldüğü üzere Rus seyyah Hanıkov, eserinde bu unvanın çeşitli kullanımlarına yer vermektedir.

gerekli sayıda silahlı adam vermeyi reddetmeyen taraftarları için yarlıklarla doldurması önerisiyle, Nasrullah'a teslim ettiği boş bir kâğıt yaprağı çıkardı. Nasrullah, Emir Hüseyin'in yaşamına son verdiğini ve onun ölümünden bir süre önce Buhara'ya gelmiş olan Ömer Han'ın onun tahtına sahip olduğunu kuşbeginden yeni öğrendiği için bunu çok kolay bir şekilde kabul etti. Ölen emir, sadece üç ay hüküm sürmüştü ve kuşbeginin kendisine zehir vererek ölümünü hızlandırdığına dair şüpheler doğdu.⁴⁶⁹ Nasrullah, Karşı'nın kadı kelanına, din adamlarına ve Semerkand halkına bir mektup göndererek, onları Nasrullah'ı en büyük oğul olarak görmeye ve babasının ardılığına yasal varis olarak tanımaya davet etti. Öte yandan Muhammed Âlim Bik ve Rahim Birdi Masum'u (daha sonra emirin lütuflarına katılmasıyla meşhur olmuştur), o ülkenin şefi ile dostane ilişkiler kurmak için Şehr-i Sebz'e gönderdi. Aceleyle küçük bir kuvvetle toplanarak Karşı'den ayrıldıktan sonra, daha fazla güvenlik için iki taraftarı Muhammed Murad Bey ve Birdi Nazar Dadha'nın yönetiminde, o mevsimde karla kaplı bir bir çölden Semerkand'a doğru hareket etti. Semerkand valisi, Ömer Han'dan aldığı karşı koymaksızın teslim olmaması yönünde verilen emirlere ve ona destek için gönderilen birliklere rağmen kendini savunmadı veya savunamadı. Dahası zaten şiddetli bir Nasrullah taraftarı olan halk ve din adamları, Karşı'nın kadı kelanından gelen mektuplarla daha da heyecanlandılar. Vali, Nasrullah'ın karşı koymaksızın şehre girmesine ve mavi taş (göktaş) üzerine oturarak emir ilan edilmesine göz yumdu. Ancak Muhammed Sefer (Cafer ?) Bey'in hizmetlerine kayıtsız kalan yeni Emir, yerine Şehr-i Sebz'den yeni dönen Muhammed Alim Bey'i yerleştirerek onu görevlerinden mahrum etti. Böylelikle son vali, öncekinden çok daha güçlü bir ordu ile emire Katta-Kurgan seferinde eşlik etmek zorunda kaldı.

Ömer Han, bu hareketi duyduktan sonra Kermine'ye hızlanırken, Beg-Ugli, Divanbegi, İrdone Pervaneci, Muhammed Rahim Bik ve Abdul Resul Pencsad Başı'yı Katta-Kurgan'a gönderdi ve komşu şehirlere, valilere bu yerleri Nasrullah'a teslim etmemeleri için talimatlar verildi. Fakat elçiler, yarı yola gelmeden önce Semerkand'ın düştüğünü ve Nasrullah'ın emir olarak tanındığını öğrendiler.

Bu nedenle kendisine karşı hareket etmekten korkan Abdul Resul'ü, bu istihbaratla Ömer Han'a gönderdiler, kendileri de yeni emire tabi olmak için ilerlediler. Nasrullah, daha

⁴⁶⁹ Emir Hüseyin'in, Nasrullah'ın yönlendirmesiyle kuşbegi tarafından zehirlenerek öldürüldüğü kanısında bulunan Mirza Şems Buharayı, bu işi Emir Hüseyin'in yakın maiyetinden ve aynı zamanda eczanesinden sorumlu olan Şerif Bik'e yaptırdığını ifade etmektedir. Emir Hüseyin'in yemeklerine zehir katarak öldürmesi istenilen Şerif Bik'e, bu işi yapması için de 2.000 tilla para verilmiştir. Nitekim Şerif Bik bu vazifeyi başarılı bir şekilde yerine getirmiş ve amaçlandığı üzere Emir Hüseyin, günden güne zayıf düşerek nihayetinde ölmüştür. (Çelik, **agt**, s. 123).

sonra, bulunduğu yerin valisinden önce Katta-Kurgan'da ortaya çıktı, Semerkand örneğinde olduğu gibi bir günlük direnişten sonra kendini yeni egemenliğe teslim etti. Katta-Kurgan ile Penc-Şembe, Çelek, Yengi-Kurgan ve Nur-Ata gibi birçok komşu şehir de düştü. Nasrullah, eski valileri kendi şehirlerinden kovdu ve adamlarıyla Buhara'ya doğru ilerledi.

Yeni emirin başarıları hakkında bilgi alan Ömer Han, Kermine'yi Hâkim Kuşbegi'nin oğlu Abdullah Han'ın himayesine ve Buhara'yı da kendi himayesine aldı. Ancak Abdullah, örnekleri takip ederek ve babasının talimatlarına göre hareket ederek Nasrullah'ın tarafına geçmeye karar verdi. Hiç direniş göstermeden şehrin dışında emiri karşıladı. Ancak ihtiyatlı emir, şehir yönetimini onun elinden alıp bir başkasına verdi ve Abdullah Han, 7 Şubat 1826'da kuşatma yapmak için Buhara'ya yürüyen emirin kervanını genişletmek için görevlendirildi. Kuşatma kırk dört gün sürdü; başkentte yiyecek kıtlığı hissedilmeye başlandı ve sonunda öyle bir duruma gelindi ki dört tengeye bir kilo et satıldı (ki bazıları bunun sekiz tengeye kadar çıktığını söylemektedir); içinde cesetlerin olduğu bahanesiyle şehre tabutlarla un sokuldu. En sonunda, şehir suyunun kokusu, kuşatma başlamasından bu yana hiç değiştirilmediği için dayanılmaz hale geldi.⁴⁷⁰ Bu şartlar altında, topçubaşı olan Ayaz ve kuşbegi, emire bir dilekçe yazdılar ve içinde yaşayanları bağışlamak şartıyla şehri kendisine teslim etmek istediklerini beyan ettiler. Emir, samimiyetlerinin kanıtını istedi; buna uygun olarak Ayaz, yerli hesaplara göre 100 batman ağırlığında ve devasa bir topu havaya uçuracağına söz verdi ve sözünü tuttu. Emir, daha sonra şehre iki kapıdan, İmam ve Salih Han kapıları tarafından saldırı emri verdi. Sözünü yerine getiren ve onun şehre girmesine izin veren ilk kişi Ayaz oldu.⁴⁷¹ 22 Mart 1826'da Nasrullah, Ömer Han'ın evlerinin yağmalanması emrini verdikten sonra, babasının sarayında onun yerine oturdu.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Muhtelif kaynaklarda 40 ila 60 gün arasında sürdüğü belirtilen Buhara kuşatması sırasında, şehirde Hanıkov'un da bahsettiği üzere büyük bir kıtlık baş göstermiş ve ekmek dahi bulunamaz hale gelmiştir. (Çelik, **agt**, s. 126). İngiliz seyyah Burnes, Nasrullah'ın Buhara kuşatmasının elli gün sürdüğünü belirtmektedir. (Burnes, **age**, C. II, s. 360; Köse, **agt**, s. 114).

⁴⁷¹ Howorth, **age**, s. 789.

⁴⁷² Hanıkov gibi Emir Nasrullah'ın Buhara Emirliği tahtına çıktığı tarihi 26 Aralık 1826 olarak veren kaynaklar olmakla birlikte bu bilgi yanlıştır. Zira ana kaynaklar başta olmak üzere birçok kaynak, Emir Nasrullah'ın tahta çıktığı yılı 1827 olarak vermektedir. Örneğin Mangıtlar dönemi Buhara Emirliği'ne dair şahsi gözlemlerine yer verdiği "*Risale-i Ahmed Daniş: Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye*" adlı eserinde Ahmed Mahdum Daniş, Nasrullah'ın Buhara hükümdarı olduğu tarihi Ramazan ayının son perşembesi, yani 30 Ramazan olarak vermektedir ki bu da 27 Nisan 1827 tarihine denk gelmektedir. Ahmed Daniş'in verdiği bilgiler büyük ölçüde güvenilirlik arz etmektedir. Zira Ahmed Daniş, Emir Nasrullah'ın dikkatini çekerek onun hizmetine girmiş ve sarayda görevli bulunduğu yıllarda neredeyse bütün üst düzey yöneticileri yakından tanıma imkânı bulmuş bir şahsiyettir. (Çelik, **agt**, s. 128; Çelik, "**Mangıtlar Devri...**", s. 790-791). Bu sebeple müverrihin verdiği bilgilerin doğruluk payı oldukça yüksektir.

İlk uyguladıkları büyük bir ihtiyat göstergesiydi; iktidar hırsının başlangıcında başlıca politikası kuşbegini aldatmaktan ibaretti; tüm yönetim işlerinden tamamen vazgeçerken, kuşbegini yalnızca hazzın cazibesine kapılıp her şeyi unuttuğuna ikna etti, ama kuşbeginin şüphelerini sarsmadan, yararlanabileceği hiçbir fırsatı kaçırmayarak halkın gözünde adil bir hükümdar gibi görünmeyi ihmal etmedi. Böylece tahta çıkışından kısa bir süre sonra, hükümdarlığı sırasında Karşı sakinlerinden karşılıksız alınan mallar için kayıtlar isteyerek incelenmesini ve sorunların çözülmesini istedi.

Babasının zayıf yönetimi sırasında baskın hale gelen sipahilerin etkisini kırmak için de daha az endişelenmiyordu. Bu önlem çok dikkat gerektiriyordu, zira kuşbegi ile bağlantılı olan sipahilerin, güçlü bağlantılarının farkındaydı; uğruna Hüseyin Han'ı zehirleyen kuşbeginin, kendisi için onu zehirleyebileceği gerçeğinin de eşit derecede farkındaydı. Uzun süre gizli davrandı; en sonunda, 1837'nin sonlarında kendini açığa vurdu. Kuşbegi önce Karşı'ye, sonrasında Nur-Ata'ya sürüldü, daha sonrasında da Buhara'ya geri çağrılarak hapishaneye atıldı. Emir tahta çıkınca, kayınpederi Ayaz Topçubaşı'nı, sunduğu seçkin hizmetlerin bir karşılığı olarak bey olarak adlandırdı ve Semerkand valiliğine atadı. Ona türlü zenginlikler de verilmişti; ama kuşbeginin akıbetini öğrenince düşüşünün yaklaştığını hissetti; bununla birlikte emirin gücüne açıkça meydan okuyamadığı için Buhara'da emirin huzuruna çıkma emri alması üzerine derhal çağrılara uymak zorunda kaldı. Fakat emir, ona orada zarar vermeyecek kadar kurnazdı. Yaşlı adamın şüpheleri uyandırılırsa, zenginliklerinin bir kısmını saklayabileceğini veya onları oğlunun üzerine devredebileceğini ve böylece onun imrenilen servetinin boşa gideceğini farkederek Ayaz'ın korkularını dindirdi. Bu yüzden onu çok nezaketle kabul etti ve Semerkand'a dönüşünün arifesinde, ona aynı türden bir türban ile birlikte altın brokardan bir hilat veya bir şeref elbisesi verdi. Altın ziynetlerle zengince süslenmiş güzel bir Argamak da binmesi için getirildi. Emirın kendisi çıktı ve eyerin üstüne atlamasına yardım etti. Ayaz, bu lütuf belirtisinden korktu ve buna bağlı olarak attan indi ve başını eğdi, emirin gözünde suçlu olduğunu hissettiğini ve hemen cezalandırılabilceğini kabul ettiğini söyledi. Nasrullah onu kucakladı, kendisine verdiği eski hizmetler için ona teşekkür etti ve bir yılanın zekice kucaklamalarıyla yaşlı adamın şüphelerini hafifletti. Ayaz Semerkand'a döndü ve emirden raporlarına çok zarif iki cevap aldıktan sonra, aptalca öfkесinin dindiğini ve Buhara şefinin onu kuşbeginin utancına dâhil etmediğini umuyordu; ama yanılsamaları çok geçmeden kayboldu, bir kez daha Buhara'ya çağrıldı ve kuşbegi ile aynı hapishaneye atıldı, burada her ikisi de 1840 baharında öldürüldü.

O dönemden itibaren emir, sipahilere merhamet etmeksizin zulmetmeye başladı. Onun nefreti ilk başta kuşbeginin ailesi üzerine yoğunlaştı; mallarını ele geçirdi; birkaçını Amu Derya'nın ötesine sürdü; birçoğu idam edildi ve kuşbегine ve onun ailesine ve taraftarlarına olan nefreti bahanesiyle eylemlerini inceleme zorunluluğu ortadan kalktığında Nasrullah, kimseye davranışlarını açıklamadan, kimi isterse öldürmeye veya görevlerinden almaya başladı.⁴⁷³ Buhara'nın feodalitesini yok etmedeki en etkili ortağı, on altı yıl önce öfkeyi kenara bırakarak onu Şehr-i Sebz'de tehdit eden Rahim Birdi Masum'du. Çünkü emir, vahşetine karşı ilk öfke patlamasını karşılaması gereken bir adama sahip olmalıydı ve şüphesiz ki hiç kimse, Buharalıları hor gören ve nefret eden Türkmen Rahim Birdi'den daha uygun değildi.

Sıradan insanlar, dua etmeleri için sopalarla dövüldü; sipahiler katledildi veya kaçmaya zorlandı; halk reisten nefret etmeye başladı ve sipahiler tahta kimleri yerleştirdiklerinin çok geç farkına vardılar.

Naib Samed'in gelişini ve Buhara'da düzenli birliklerin tanıtılmasını neredeyse aynı zamana atfedebiliriz. Tebriz'in yerlisi Abdussamet, bu yüzyılın başında İran ordusunda hizmet etti ve işlediğı bir cinayet nedeniyle ölüm cezasına çarptırıldıktan sonra Hindistan'a kaçtı, burada Feth Ali Şah'ın bağlantılı olduğı İran mülteci servisine girdi ve İngiliz Hükümeti tarafından maaşa bağlandı. Abdussamet, bazı diğer hizmetkârlarıyla amirlerini soymak için komplo kurup onu öldürdü, ancak yüksek mahkemenin kararıyla yakalanarak asılmak üzere mahkûm edilmesine rağmen saati henüz gelmemiş olan naib, hapisten kaçma olanağı buldu ve sonrasında kendisini, gözüne nasıl gireceğini öğrenmesi çok zaman almayan Kabilli Dost Muhammed⁴⁷⁴'e takdim etti. Naibin fırtınalı karakteri kısa sürede patlak verdi; birliklerin gözden geçirilmesinde Dost Muhammed'in oğlu Muhammed Akbar Han ile kavga başladı ve vücuduna yakın tabancanın namlusu ile onu vurdu, ancak vuruş ölümcül olmadı. Dost Muhammed ilk öfkesi ile onun kulaklarının kesilmesini ve hapis haneye atılmasını emretti ve eğer Buhara'ya kaçmaya çalışmasaydı kesinlikle

⁴⁷³ Buhara hükümdarı olmasının akabinde diğer üç kardeşi (Zebir, Hamza, Safder) ve emirlikte etkin nüfuza sahip bazı kabile beylerini de öldürten Emir Nasrullah, bununla yetinmeyerek Buhara kuşatması sırasında kendisine şehrin kapılarını açan Hâkim Koşbegi ve yine şehri ele geçirmesi noktasında büyük yardımlarını gördüğü Ayaz Topçubaşı'nı da 1840 baharında idam ettirdi. Kardeşi Ömer'in taraftarlarını Registan meydanında öldürten ve bazılarını ise kale burçlarından aşağı attıran Emir Nasrullah, böylece bütün rakiplerini bertaraf etmek suretiyle Buhara tahtının rakipsiz sahibi haline geldi. Mangıtlar Hanedanı'nın yedinci hükümdarı Emir Nasrullah, yaptığı katliamlar sebebiyle "*Emir-i Kasap*" olarak anılmakta ve lakabının hakkını da ziyadesiyle vermektedir. (Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 366-368; Çelik, *agt*, s. 128; Burnes, *age*, C. II, s. 361; Nikolaevich Sobolef, *Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand*, İngilizceye Çev. P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876, s. 22; Howorth, *age*, s. 791; Hatunoğlu, *agm*, s. 501; Yuri Bregel, "Mangits", *Encyclopedia of Islam*, C. VI, Brill, Leiden 1991, s. 419).

⁴⁷⁴ 1819-1863 yılları arasındaki Afganistan hükümdarı.

öldürülecekti. Ancak hapisten kaçtıktan sonra reis vasıtasıyla emiri düzenli birlikler kurmaya ikna etti, böylelikle de Nasrullah'ın nezdinde yükselmeye başladı ki şu anda hanlıktaki en etkili adamlardan biridir.⁴⁷⁵

1839'da gerçekleşen reisin ölümünden sonra, emir yönetim görevlerini hiç kimseye paylaşmamaya karar verdi, ancak bunun sırf sürekli bir yerlerde görünme zorunluluğunu ortadan kaldırmak için gerekli olduğunu farkettiler ve vezir pozisyonunu üç veya dört senelik dönemlerde erkek haremindeki gözdelelerinden birisine verdi. Hediyeler ve diğer zenginlikleri sağladıktan sonra yerine başkaları geldi ve geride kalan kişi, ne kadar tehlikeli olursa olsun bir lokma ekmeğe muhtaç bir biçimde hayatını idame ettirmeye zorlandı.

Böylece gücünü yeterince sağlam bir temel üzerine kuran Nasrullah, dikkatini bir dereceye kadar Şehr-i Sebz'e karşı eski başarısızlıklarının izlenimini unutturma arzusuyla fetihlere çevirdi. Savaş bahaneleri, kuzeyde, doğuda, güneyde ve batıda, emirden memnun olmayan komşu güçler için her zaman işe yarayacaktı, ancak Hokand hanı ile arasındaki hoşnutsuzluğun başlıca nedenleri vardı. Hokand şehirlerinin zenginliğinin ve nüfusunun yüreğinde yarattığı kıskançlıktan ve Hivelilere karşı onun hükümdarının başarılı saldırılarından bağımsız olarak Nasrullah, orada yeğenin bıçağından kaçmış olan amcasına koruma sağladığı ve onu Yam şehrinin sınırına vali atadığı için rakibinden daha da nefret etti, ancak zamanında emir, kardeşi Muhammed Ali'ye isyan etmiş olan ve tahta geçmek için birkaç başarısız denemeden sonra Hokand'dan kaçmak zorunda kalan Sultan Mahmud'a sığınma sağlamıştı.

Buhara tüccarlarının maruz kaldığı baskılar ve hanlığın kuzeydoğu bölgesinde bulunan Hokandlıların sık sık birbirine girmeleri kaçınılmaz bir savaşın sezilmesine yol açtı ki bu önseziler yeni de değildi.

⁴⁷⁵ Emir Nasrullah'ın merkezileşme siyasetini hayata geçirme noktasındaki en önemli yol göstericisi, Buhara ordusu başkomutanı İranlı Naib Abdussamed olmuştur. Merkezî iradeyi hâkim kılabilmek adına tamamen şahsına bağlı merkezî bir ordu oluşturma gerekliliğini idrak eden Emir Nasrullah, bu hususta Naib Abdussamed'in fikirlerinden ziyadesiyle istifade etmiştir. Emir Nasrullah'a düzenli bir ordu kurma hususunda büyük yardımları dokunan Naib Abdussamed, 1784 yılında Tebriz'de doğan bir maceraperesttir. Avrupa tarzında askerî talim ve terbiye alan Abdussamed, XIX. yüzyılın başlarında İran ordusunda hizmet etmiş bir görevlidir. 1832 yılında türlü maceraların ardından Buhara'ya gelen Abdussamed, Hâkim Koşbegi tarafından himaye edilerek saraya alınmıştır. Askerî alandaki bütün birikimini Buhara'nın hizmetine sunma düşüncesini Emir Nasrullah ile paylaşan Abdussamed, düzenli orduları tanıtarak emiri bu hususta ikna etmeye muvaffak olmuştur. Nitekim bilgi ve donanımıyla Emir Nasrullah'ın büyük iltifat ve itimatına mazhar olan Abdussamed, naib unvanını alarak Buhara Emirliği ordusunun başkomutanlığına atanmıştır. Naib Abdussamed'in Buhara'ya gelişi ve burada yükseliş hikâyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ükten, *age*, s. 93-94; Vambery, *Buhara Yahut...*, s. 373; Wolff, *age*, C. I, s. 337; Sobolef, *age*, s. 24; Howorth, *age*, s. 790-791.

1839'da Hokand hanı, Buhara'nın sakinleri tarafından işgal edilen topraklara çok yakın olan Pişager Kalesi'ni inşa etti, emir onun kendi topraklarında inşa edildiğini ilan etti ve yıkılması konusunda ısrar etti. Ancak emirin talepleri dikkate alınmadı ve o, savaşa hazırlandı. Hokand hanı bu olayda çok ateşli davrandı. Hokand'tan ayrıldı ve Beylerbeyi'nin birlikleriyle birleşerek emir ile karşılaşmaya zorladığı Hocend'e büyük bir süratle geçti; ama birkaç yüz kişilik bir müfrezeyle keşif yapmaya gittiği bir kaleden, bazı Buharalı birliklerinin beklenmedik bir hücumla korkuttuğu han, aceleyle başkentine geri dönerken, ordusunu da Buhara'nın yaklaşan güçlerine karşı savaşabileceği kadar savaşmaya bıraktı.

Pişager duvarları altında toplanan askerler, şeflerinin aniden fırarına şaşırdılar ve dağıldılar, bazıları kendilerini siperliklere attı, diğerleri ise vatanına döndü ve sessizce yuvalarına dönme fırsatından faydalanmaktan memnun oldular. Emir, düşmanını bu durumda buldu. Kendi ordusu, kendi döktüğü bazı toplarını getiren Naib Abdussamed komutasındaki Özbekler ve 300 serbaziden oluşuyordu.

Adamları, ilk defa yenilgilerine tanık olmaktan daha iyi hiçbir şey istemeyen Özbekler üzerindeki üstünlüklerini göstermeye davet edildi, çünkü naibin, en azılı düşmanları üzerindeki gücü serbazilere dayanıyordu, fakat kaderleri aksini belirledi. Özbekler, Pişager üzerine bazı verimsiz saldırılardan sonra emir tarafından dağıtıldı ve naib uzun bir top atışından sonra şehri 1840 ağustos ayında teslim olmaya zorlayarak başarılı oldu. Buranın düşüşü, emirin ünlü seferine son verdi. Hokandlılar, yeni bir düşmanlık yapmak için bir bahane beklemiyorlardı; aynı yılın kışında emir, serbazilerin sayısını arttırırken ve yeni toplar dökerken, Buhara'nın birkaç sınır köyüne saldırdılar ve yağmaladılar. Böylece Hokand'ın fethi ile çatışmaya son vermeyi amaçlayan 1841 sonbaharında (bir önceki yılda başlamıştı), emrinde 1000 serbazi, on bir top ve iki havan vardı. Bunlara 30.000 Özbek eklenmiştir ve 6 Eylül'de, davul ve trampet sesleriyle önde giden emir, Semerkand yolu üzerinden Buhara'nın dışına yürüdü. Seferin planı aşağıdakilerden oluşuyordu: Naib serbaziler ile Zerafşan'ın sağ kıyısını takip etti ve emirin Cizah'a gelmesini bekliyordu (ikincisinin kendisine daha erken katılamaması durumunda) ki o şehir, şefleri Semerkand yolunda emire katılmak için çağrılan Özbek kuvvetlerinin ve Buharalı tümenin müfrezeleriyle buluşma yeri olarak belirlendi. Yolların durumu öyle kötü ve ağır topçuları hantal arabalarında taşımak öyle zordu ki emirin Semerkand'a gitmesi ve o şehri bırakıp Yengi-Kurgan'daki naibi yenmesi için hâlâ zamanı vardı. Emir, Cizah'ta toplanan

Özbeklere katılırken, önemli sayıda mermi harcadıktan sonra *piş-cing* veya kanadı Semerkand Valisi İbrahim Dadha'nın emri altına verdi.

Kalenin yönetiminde olan amcasını öldürttüktan sonra Zamin'in duvarlarında yürüdü. Kuşatılan Hokandlıların, hanlarının utanç verici eylemsizliğiyle cesaretleri kırılrsa da Buharalıların ilerlemesine karşı çıkmak için son bir çaba gösterdiler, ancak naibin topları 27 Eylül'de kendilerini teslim olmaya zorladı. Bu hızlı başarılar Hokand sakinlerinin zihinlerinde derin bir his yarattı. Ura-Tube çok kısa bir direnişten sonra emirin eline geçti. Orayı yağmalanması için bıraktıktan sonra, 8 Ekim'de Hocend'e hiçbir karşılık görmeksizin girerek oranın fatihi oldu. Zaten zafer yorgunluğu hisseden Özbekler, yüksek sesle sakin bir hayatın rahatlığı hakkında yorum yapmaya başladı, fakat naib tarafından kışkırtılan emir, devam etmeye karar verdi. Uzun sürede Mehrem'e ulaştığında, Muhammed Ali adına, emirin fethedilen tüm ülkeyi Hocend'e kadar tutması gerektiğine dair önerileriyle ikinci bir temsiliyet bekledi ve şu aşağıdakileri önerdi; Hokand hanı ona önemli bir katkı sağlamalı ve onu efendisi olarak tanımalıydı; onun adı, namazlarda veya halk dualarında, camilerde okunmalı ve nihayetinde onun resmi madenî para üzerine damgalanmalıydı.

Özbeklerin sızlanmaları git gide daha şiddetli hale geldikçe daha ileriye gitmeyi reddettiler ve içten içe seferin şanslı olduğuna sevinen emir, fethedilen yerlerin başına kendi şeflerini atayarak fethini pekiştirdi; Hocend'in başına vali olarak Sultan Mahmud'u getirdikten sonra 26 Ekim'de Buhara'ya geri döndü.

Fakat Hokandlılar uzun süre sessiz kalmadılar. Muhammed Ali, kardeşi Mahmud ile barış yaptı ve güçlerini birleştirerek Ura-Tube'ye kadar Buharalıların sahip oldukları tüm yerleri yeniden ele geçirdiler. Bu durum, emirin, 1841-1842 kışında Hokandlılara karşı yeni bir sefere hazırlanmasına ve haneler üzerinde olağanüstü bir vergi uygulamasına neden oldu.

Emir, 2 Nisan'da Buhara'dan ayrıldı ve herhangi bir çatışma olmaksızın Hocend'e ulaştı. Hokand ordusu orada toplandı ve 15.000 gücü olmasına rağmen başarısız olarak emirin şehri işgal etmesine ve şehri yağmalamasına göz yummak zorunda kaldı. Aynı zayıf direniş, Hocend'den Hokand'a yürüyüşünde, Muhammed Ali'yi ve akrabalarının büyük bölümünü öldüren işgalde de gerçekleşti. O, böylece tüm Maveräünnehr'in egemeni haline geldi (en azından 1842 kışının sonuna kadar bu böyledir).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarih sahnesine çıktığı XVI. yüzyıldan itibaren Türk boyları ile olan ilişkilerini geliştirmeye özen gösteren Çarlık Rusya'nın, yayılma siyaseti doğrultusunda öncelikle Kazan ve Astrahan'ı işgal etmesi, Türkistan bölgesi ile de doğrudan temaslarda bulunmasına vesile oldu. XVII. yüzyıldan itibaren Romanovların da iktidara gelmesiyle bir taraftan bölge hanlıklarıyla ticarî ve diplomatik ilişkileri geliştirmek, diğer taraftan ise bölgeyi yakından tanımak isteyen Çarlık Rusya, bu dönemde çok sayıda elçi veya Rus heyeti Türkistan coğrafyasına gönderdi. XVIII. yüzyılda Türkistan siyasetinin esas ivme kazandığı dönem ise Çar I. Petro'nun hâkimiyet yılları oldu. Bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerini ele geçirerek Türkistan'ı bir Rus kolonisi haline getirmeyi amaçlayan Petro, oluşturduğu heyet ve komisyonlar vasıtasıyla bölgeyi keşfetmek üzere önemli faaliyetler yürüttü. Bu dönemden itibaren Türkistan toprakları üzerindeki niyetlerini açıkça belli etmeye başlayan Çarlık Rusya'nın söz konusu bölgeye düzenlediği keşif seferleri, bundan böyle askerî bir nitelik de taşımaktaydı. Zira bu dönemde Çerkasskiy ve Bugholts gibi önemli komutanlar öncülüğünde Türkistan'a gönderilen ve sözde keşif seferi olan bu seferlerin, askerî seferden pek de farkı olmadığı görülmektedir. Başarısız olan bu iki seferin ardından Çarlık yönetimi, bölge hakkında bilgi elde etmek maksadıyla muhtelif kimliklerle temsilcilerini Türkistan coğrafyasına göndermeye devam etti. Nitekim Çar I. Petro'dan haleflerine miras kalan Türkistan siyasetinin, ondan sonraki dönemde de halefleri tarafından başarıyla takip edildiği görülmektedir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde büyük bir sömürge imparatorluğu olarak ortaya çıkan İngiltere'nin kesin olarak Hindistan'a yerleşmesi, Türkistan için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. "Great Game" (Büyük Oyun) olarak adlandırılan ve bir nevi soğuk savaş olarak nitelendirebilecek bu dönem, Türkistan coğrafyası için yüzyıla damgasını vuracak bir dönemdi. Söz konusu dönemde İngiltere'nin, sömürge toprağı olan Hindistan'ın güvenliğini sağlamak amacıyla Türkistan'da nüfuz kazanma arzusu, yüzyıllardır bölgeyi ele geçirme faaliyetleri yürüten Çarlık Rusya'yı bir hayli rahatsız etti. Nitekim bu yüzyılda

Türkistan coğrafyasını her anlamda yakından tanımak ve keşfetmek isteyen Çarlık Rusya ve İngiltere, farklı kimliklerle bölgeye gönderdiği temsilciler ile amaçlarına ulaşmaya çalıştı.

Türkistan bölgesine olan ilgisi çok daha eskiye dayanan Rusya, bölgedeki yayılmacı siyasetini tatbik etmeye başladığı dönemden itibaren bölgenin en güçlü siyasî oluşumu olarak dikkat çeken Buhara Emirliği ile olan ilişkilere ayrıca önem verdi. Türkistan'ın merkezî konumunda yer alan bu devletin sahip olduğu stratejik önem, Çarlık Rusya'nın Buhara ülkesi ile olan ilişkilerini geliştirmeyi zorunlu kılıyordu. XVI. yüzyıldan itibaren başlayan Çarlık Rusya-Buhara Hanlığı/Emirliği arasındaki diplomatik ilişkilerde her iki taraf için de bazı genel istekler dikkat çekmektedir. Ruslar tarafında bu istekler daha ziyade bölgedeki Rus esirlerin serbest bırakılması ve ticarî ilişkilerin geliştirilmesi yönündeyken, Buhara tarafında çoğunlukla ticarî ilişkilerin geliştirilmesi yönündedir. Bu istekler, dönemin siyasî durumu ve koşulları fark etmeksizin her iki tarafın da birbirinden genel anlamda talep ettiği önemli konular olarak görülmektedir. Ancak Çarlık yönetiminin, Buhara'ya gönderdiği elçilik heyetlerine ve bu heyetlere dâhil olan görevlilere, Buhara ülkesine dair malumat elde etme konusunda da talimatlar vererek bölgedeki faaliyetlerini desteklemeye çalıştığına dikkat çekilmelidir. Nitekim iki ülke arasındaki ilişkilerde, Rusların Buhara ülkesini keşfetme amacını bölgeye gönderilen elçilik heyetlerinin birçoğunun faaliyetlerinden anlamaktayız.

XIX. yüzyılda K.F. Butanev başkanlığında gerçekleştirilen Buhara misyonu da bu duruma gösterebilecek önemli örneklerden birini teşkil etmektedir. 5 Ağustos 1841'den 8 Nisan 1842'ye kadar Buhara Emirliği'nde bulunan Rus heyet, Çarlık yönetiminin öngördüğü ticarî ve diplomatik hedeflere ulaşma konusunda herhangi bir neticeye ulaşamamış olsa dahi, Buhara ülkesi hakkında elde edilen kıymetli malumatlar, aynı zamanda keşif amacı taşıyan bu misyonun, esasen başarılı sayılması gerektiğini göstermektedir. Zira Buhara Emirliği, söz konusu dönemde Türkistan devletleri arasında girilmesi en zor devletlerden biri olması dolayısıyla hakkında çok az malumat bulunmaktaydı. Özellikle heyet üyelerinden N.V. Hanıkov'un, bu misyon neticesinde Buhara Emirliği üzerine kaleme aldığı eser, bu hususta büyük bir önem arz etmektedir.

Nikolay Vladimiroviç Hanıkov, aristokrat bir aileye mensup olması dolayısıyla iyi eğitim almış bir şahsiyettir. St. Petersburg'da bulunan ve soylu çocuklarını kamu hizmetine hazırlamayı amaçlayan Tsarskoye Selo İmparatorluk Lisesi'nde aldığı eğitim neticesinde doğu bilimi (oryantalizm) ile tanışan Hanıkov, St. Petersburg Üniversitesi'nde eğitim

gördüğü yıllarda bu alan üzerine kendini bir hayli geliştirme imkânı bulmuştur. Nitekim aldığı iyi tahsil ve gösterdiği üstün gayret ile doğu ülkeleri ve doğu dilleri üzerine kendini oldukça geliştirdiğini gördüğümüz Hanıkov, bu sayede Rus imparatorluk sistemi içerisinde parlayarak kısa zamanda önemli görevlere getirilmiştir. Neticede Hanıkov'un, 1841 yılında K.F. Butanev başkanlığındaki Buhara Emirliği misyonuna dâhil edilme nedeni olarak, kuşkusuz Türkistan bölgesini yakından tanınması, doğu dillerine olan hâkimiyeti, bölge halklarının yaşantısına dair sahip olduğu malumatlar ve elbette gözlem ve inceleme kabiliyetinin oldukça yüksek olması gösterilmelidir.

Rus seyyah N.V. Hanıkov, 1841 Buhara misyonu sonucunda ortaya çıkardığı “*Opisanie Buharskogo Hanstva*” isimli eserinde öncelikli olarak Buhara ülkesinin coğrafi yapısını ele almakta ve ülkenin sınırları ve kapsamına dair detaylı malumatlar vermektedir. Buhara ülkesinin sınırlarını belirlemenin güçlüğüne vurgu yapan Hanıkov, bu durumun sebebi olarak Buhara ülkesinin komşusu olan devletler gibi zamanla onaylanmış veya uluslararası anlaşmalarla sınırlandırılmış sınırları olmamasını göstermektedir. Esasen bu görüş doğru kabul edilmelidir. Zira gerçekten de Buhara ülkesinde Mangıt soyundan gelenlerin kontrolü ele geçirdiği 1747 yılından Rusların Türkistan’a yönelik gerçekleştirdiği toplu ileri harekâtın başladığı 1865 yılına kadar devletin uluslararası anlaşmalarla belirlenmiş sınırları bulunmamaktaydı. Ülke sınırlarının hükümdarın gücüne veya zayıflığına bağlı olarak genişlediğini veya daraldığını da sözlerine ekleyen Hanıkov, Emir Timur dönemindeki başarılı fetihlere vurgu yapmakta, akabinde Şah Murad, Emir Haydar ve Emir Nasrullah döneminde ülke sınırlarının sürekli olarak geçirdiği değişikliklere de yer vererek görüşünü desteklemeye çalışmaktadır. Çarlık yönetimi adına 1820 yılında Buhara’da bulunan Rus seyyah Meyendorf da çöllerle çevrili olan Buhara ülkesinin sınırlarını belirlemenin zor olduğunu belirtmektedir. Hanıkov’un, sınırların belirsizliğine rağmen dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı ülkenin iyi savunulduğunu belirtmesi, ancak en az korunan Hokand sınırının, saldırılara en açık sınır olduğunun altını çizmesi, bir yabancının, üstelik de bölgeyi işgale giden süreçte bölgede bulunan bir Rus temsilcinin gözünden, Çarlık yönetiminin emellerini açığa vuracak nitelikte detaylar olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Hanıkov’un, ülke topraklarının onda dokuzunun yaşama tamamen elverişsiz olduğu yönündeki görüşleri abartılı görülmektedir. Zira Buhara ülkesi, her ne kadar çöllerle ve bozkırlarla çevrili bir ülke olsa da Zerefşan Nehri’nden beslenen bereketli topraklar sayesinde tarıma ve dolayısıyla da yaşama elverişli bir yerleşim bölgesidir.

Buhara ülkesinin coğrafi özelliklerini tasvir etmeye devam eden Hanıkov, eserinde Buhara'nın dağları ve sularına da yer vermektedir. Buhara ülkesinin önemli bir kısmının killi, kumlu ve tuzlu topraklardan oluştuğunu belirtmektedir ki bu husustan bölgeye giden seyyahların birçoğu bahsetmektedir. Bununla birlikte ülkenin kuzeydoğuya doğru büyük sıradağlarla çevrili olduğunu ifade eden Hanıkov, bu sıradağ zincirlerinin, kumlu vadilerle birbirinden ayrıldıklarını ve isimlerini de yine bu vadilerde bulunan kuyulardan aldığını belirtmekte ve bu durumu örneklerle doğrulamaktadır. Ancak ülkedeki dağ silsilelerinin, isimlerini, yalnızca vadilerdeki kuyulardan değil, aynı zamanda geçtikleri şehir ve kasabalardan aldığı da bilinen bir gerçektir. Nitekim ülkedeki dağların isimleri ve coğrafi yapıları hakkında detaylı malumat veren Hanıkov'un, bu konuda önemli incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Buhara ülkesindeki su kaynaklarının yetersizliğine de vurgu yapan ve su kuyularındaki acı sulara değinen Hanıkov, su kıtlığının bölgeye gelen seyyahlar ve halk tarafından da hissedilebilir olduğunu belirterek bunun başlıca sebebinin yerli halkın ihmalkârlığı ve cimriliğine atfetmektedir. Hanıkov gibi XIX. yüzyıl seyyahlarından birçoğu, özellikle de Burnes, Meyendorf ve Olufsen gibi isimler, eserlerinde Buhara ülkesindeki su kıtlığına ve suların acı olmasına yer veren isimlerden bazılarıdır. Fakat bu durumda, yerli halkın ihmalkârlığının yanı sıra yönetimin ihmalkârlığı da göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

Rus seyyah Hanıkov, Buhara ülkesinin nehirlerine dair yaptığı gözlem ve incelemelere de eserinde detaylı olarak yer vermektedir. Zira çöllerle ve bozkırlarla çevrili olması dolayısıyla nehirler, Buhara ülkesi için şüphesiz oldukça büyük bir öneme sahiptir. Hanıkov, çoğu seyyah gibi Buhara ülkesindeki en önemli nehir olarak Amu Derya Nehri'ni göstermektedir. Öncelikle bu nehrin kolları, kaynakları, nehrin derinliği, sularındaki artışı ve rotası hakkında bilgi veren Hanıkov, kendinden çok önce bu topraklarda seyahat eden Marco Polo ve Elphinston'un yanı sıra XIX. yüzyıl seyyahlarından Burnes'in bu konudaki izlenimlerini de aktarmaktadır. Amu Derya Nehri'nin ticarî önemine vurgu yapan Hanıkov, 1.100 verstten sonra deniz taşımacılığı için elverişli hale gelen nehrin, ticarî yol olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Rus seyyah, bununla birlikte Aral Denizi'nin de Sir Derya Nehri vasıtasıyla Orta Asya bölgesinin doğu pazarlarıyla olan temaslarını sağladığını, ancak nehrin sağladığı bu avantajları dikkate almayan bölge halkının, bu nimetlerden faydalanamadığını ve durum böyle devam ettiği müddetçe de bu avantajlı durumun, ölü bir yatırım olarak kalacağını sözlerine eklemektedir. Rus seyyahın bu görüşlerinde haklı olduğu söylenebilir. Zira Buharalıların, ülke konumunun sağladığı

avantajları doğru kullanmak konusunda pek de başarılı olmadığı görülmektedir. Buhara ülkesinin ikinci nehri olarak Zerefşan Nehri'ni gösteren Hanıkov, çevresindeki nüfus yoğunluğu ve tarıma elverişli olması nedeniyle ana nehir olarak görülmeyi hak ettiğini bildirmektedir ki bu büyük ölçüde doğrudur. Zira Zerefşan Nehri, her ne kadar Amu Derya Nehri kadar büyük olmasa da yerleşim yeri kurma ve sulama bakımından bölgeye olan hizmeti daha fazladır. Zerefşan Nehri'nin kaynaklarına, derinliğine ve genişliğine dair kıymetli malumatlar veren Hanıkov, nehrin, sığ olması bakımından denizcilik için uygun olmadığını ifade etmektedir. Hanıkov'un, Zerefşan Nehri'nin altın içeriğine dair de incelemeler yaptığını görmekteyiz ki bu durum, Rus seyyahın gözünden, ülkenin zenginliklerini keşfetme amacını da gösterir niteliktedir. Zerefşan'ın altın içeriği, keşif amaçlı bölgeye giden seyyahların birçoğunun gözlemlerinde rastladığımız bir husustur. Hanıkov, Buhara'nın üçüncü ve son önemli nehri olarak Âb-ı Şehr-i Sebz veya diğer bir adıyla Karşı Nehri'ni göstermektedir. Nitekim bu nehir de seyyahların birçoğu tarafından ülkenin önemli nehirleri arasında gösterilmekte ve verilen bilgiler paralellik göstermektedir.

Buhara ülkesinin iklimi üzerine de önemli incelemelerde bulunan Rus seyyah Hanıkov'un açıklamaları, Buhara'nın iklimine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Ülkeyi ziyaret eden birçok seyyah gibi Hanıkov da Buhara'nın genel olarak sıcak bir iklime sahip olduğunu, hatta sıcaklığın, yazın dayanılmaz hale geldiğini belirtmektedir. Hanıkov, Buhara'nın, sıcak bir ülkenin sağladığı bütün avantajlara sahip olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Buhara'nın havasını sertleştiren birçok etken bulunduğunu da belirten Rus seyyah, bu etkenleri sıralamakta ve Buhara'nın, iç kesimden uzaktaki konumunu ve ekili alanlarının az olmasını başlıca etken olarak göstermektedir. Nitekim Hanıkov'un iklime dair gözlemlerini, bölgeyi ziyaret eden seyyahların gözlemleri ile karşılaştırdığımızda, verilen açıklamaların büyük ölçüde paralellik arz ettiği ve Buhara'nın karasal bir iklime sahip olduğu görülmektedir. Fakat diğer birçok seyyahtan farklı olarak Hanıkov, iklime dair yaptığı araştırmalarını meteorolojik gözlem tablolarıyla sunduğu verilerle destekleyerek somut bilgiler sunmakta ve okuyuculara önemli referanslar sağlamaktadır.

Buhara ülkesindeki iklimin insanlar ve bitki örtüsü üzerindeki etkisine de değinen seyyah, hava ve toprağın birleşik etkisinden kaynaklanan yerel hastalıkları açıklamaktadır. Buhara ülkesindeki en yaygın hastalıkların sıtma, rişta, cüzzam, mehau, yarra aughani, lapşa, frengi ve çiçek hastalığının yanı sıra birtakım göz hastalıkları olduğunu söyleyen seyyah, bu hastalıkları detaylarıyla ele almaktadır. Hanıkov, kendisine anlatılan bu hastalıklar

arasında en çok rişta hastalığından tedirgin olduğunu söylemektedir ki bu görüşünde haksız da sayılmaz. Zira kıl kurdundan kaynaklanan bu hastalığın tehlikeli doğasına ve büyük bir dikkat gerektiren tedavisine, Hanıkov gibi bölgeye giden diğer birçok seyyah da ifadelerinde ihtimamla yer vermektedir. Ancak bütün bu hastalıkların ortaya çıkmasında, iklimin yanı sıra söz konusu dönemde bölgenin sahip olduğu fiziki şartlar, şehirleşmedeki kötü durum, tıp alanındaki geri kalmışlık ve toplumun bilgisizliğinin de önemli ölçüde etkili olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Eserinde Buhara ülkesinde yaşayan kabileler ve nüfus yapısıyla ilgili kapsamlı bilgiler sunan Hanıkov, heterojen bir yapıya sahip olan Buhara nüfusunu oluşturan kabileleri birbirine bağlayan tek bağın din olduğunu vurgulamakta ve daha sonra bu kabileleri tek tek açıklamaktadır. Hanıkov, Buhara'nın yerli halkının Tacikler olduğunu, fakat ülkede baskın olan ırkın kuşkusuz Özbekler olduğunu ifade etmektedir ki bölgenin nüfus yapısını incelemiş olan XIX. yüzyıl seyyahlarından Meyendorf, Vambery, Schuyler ve Olufsen'in ifadeleri de bu konuda benzerlik göstermektedir. Buhara ülkesinde yaşayan Taciklere, Özbeklere, Araplara, Perslere (Farslara), Yahudilere, Çingenelere ve Kırgız-Karakalpaklara ayrı ayrı başlık açarak detaylı olarak ele alan Hanıkov, onların fiziksel ve karakteristik özelliklerinin yanı sıra hangi bölgelerde ağırlıklı olarak yaşadıklarına ve günlük yaşantılarına dair birçok malumat sunmaktadır. Fakat dikkat çeken husus, Hanıkov'un bu kabilelerden, özellikle de ülkede çoğunlukta bulunan Özbeklerden genel olarak aşağılayıcı ve hor görücü bir şekilde bahsetmesidir. Nitekim Özbekleri cahil ve bilgisiz bir toplum olarak gösteren seyyah, bununla birlikte nüfusun büyük çoğunluğunun da medeniyet bakımından geri kaldığını ifade etmektedir. Dönemin şartları göz önüne alındığında, Türkistan coğrafyasının, eğitim, kültür ve medeniyet gibi hususlarda Avrupa ülkelerinin gerisinde olduğu kabul edilebilir olmakla birlikte, Hanıkov'un ifadeleri fazla önyargılı görülmektedir. Kusur olarak ifade ettiği özelliklerin Orta Asya'nın neredeyse tüm devletlerinde yaygın olduğunu belirten Hanıkov'un abartılı ifadeleri, Rus seyyahın gözünden Türk algısını göstermekte ve esasen kadim Türkistan coğrafyasını işgale giden süreçte, yapılacak işgallere haklı sebepler bulma arayışını da gözler önüne sermektedir.

Nitekim XIX. yüzyıl Rus seyyahlarından Meyendorf da Hanıkov gibi Buhara halkı hakkında ağır eleştirilerde bulunan bir isim olarak karşımıza çıkmakta ve verdiği bilgiler Hanıkov ile paralellik göstermektedir. Hanıkov, ülkenin nüfusuna dair tahminlerine de yer verdikten sonra, eserinin bu bölümünü sonlandırmaktadır. Hanıkov'un kendi hesaplarına göre Buhara ülkesinin nüfusu, tahmini olarak 2.600.000'e eşittir. Bu sayının doğruluğu

şüphelidir. Zira bu sayı bilimsel verilerden ziyade tahmini verilere dayanmaktadır. Nitekim ülkeyi ziyaret eden seyyahların birçoğu, ülkenin nüfusunu, kendi yaptıkları gözlem ve incelemeler sonucu tahmini olarak vermekte ve bu da ne yazık ki söz konusu hususta kesin bir yargıya ulaşmamızı imkânsız kılmaktadır.

Rus seyyah Hanıkov, Buhara ülkesinin topoğrafyasına eserinde oldukça geniş bir şekilde yer ayırmaktadır. Ülkenin çevresine, enlemine ve boylamına, şehirlerine ve köylerine, evlerine ve önemli mimarî yapılarına detaylı olarak yer veren seyyahın gözlemleri, dönemin Buhara'sını tasvir edebilmek adına oldukça önemlidir. Buhara ülkesinin, başlıca olarak on dokuz şehirden oluştuğunu ifade eden seyyah, eserinde bu şehirleri sıralamaktadır. Fakat Hanıkov'dan önce ve sonra bölgeyi ziyaret eden seyyahlar, emirliğin eyalet sayısını farklı vermektedir. Bu hususta verilen bilgilerin farklılık göstermesinin başlıca sebebi, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, emirlik sınırlarının sürekli olarak değişikliğe uğraması ve uluslararası anlaşmalarla belirlenmiş sınırlarının olmamasıdır. Hanıkov'un, Buhara'nın on bir kapısı olduğu yönündeki görüşleri ise XIX. yüzyıl seyyahlarının birçoğunun ifadeleriyle paralellik göstermektedir. Hanıkov, söz konusu on bir kapının isimlerini ve birbirlerine olan uzaklıklarını bir tablo aracılığıyla eserinde sunmaktadır.

Buhara'nın on üç mezarlığı olduğunu söyleyen Hanıkov, ayrıca şehrin 360 sokağı olduğunu belirtmektedir. Hanıkov gibi şehrin sokak sayısını 360 olarak veren seyyahlardan biri de Hanıkov'dan uzun süre sonra bu bölgede bulunan Danimarkalı subay Olufsen'dir. Kamu yapılarına da eserinde detaylı olarak yer veren Hanıkov, öncelikle Emir Sarayı olarak bilinen Ark'ı tasvir ettikten sonra, onun doğusunda bulunan ve mahkumların hapsedildiği zindanı tasvir etmektedir. Buhara'nın camilerini de ele alan Rus seyyah, şehirde 360 cami olduğunu söyleyerek bunların başlıca sekiz tanesinin isimlerini vermektedir. Hanıkov, Buhara'nın medrese sayısını ise 103 olarak vermekte ve bunlardan en önemlileri olan altmış tanesinin ismini zikretmektedir. Medrese ve cami sayısı, XIX. yüzyıl seyyahlarının notlarında genel olarak birbiriyle paralellik göstermektedir. Burada gerçek olan bir husus vardır ki Buhara, İslâm dininin Türkistan'daki en önemli merkezlerinden biridir ve dolayısıyla burada, bilhassa cami ve medrese gibi dinî yapılar daha fazla ön plandadır.

Kervansarayların ise mimarî bakımdan medreselere benzerliğine vurgu yapan seyyah, bu yapıların sayısını otuz sekiz olarak vermekte ve bunların bir kısmının taştan bir kısmının ise ahşaptan olduğunu belirttikten sonra isimlerini zikretmektedir. Kervansaray ve

medreselerin mimarî açıdan benzedikleri görüşüne, bu yapıları inceleme fırsatı elde eden seyyahların ifadelerinde sıklıkla rastlamaktayız. Buhara'daki hamamlara da değinen Rus seyyah, hamamlara dair de detaylı malumat vermekte ve Buhara'da on altı hamam olduğunu belirttikten sonra bunların da isimlerini tek tek zikretmektedir. Nitekim Buharalıların hamam kültürü, bölgeyi ziyaret eden elçi ve seyyahların birçoğunun dikkatini çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Buhara'daki yapılar arasında, belirli malların satışı için tahsil edilen saraylar olarak tanımladığı Timi isimli yapılara da yer veren Hanikov, bu yapılardan, ahşap ve taştan olmak üzere dokuz tane olduğu bilgisini verdikten sonra bunları isimleriyle birlikte sıralamaktadır.

Buhara'nın topoğrafik yapısını ele almaya devam eden seyyah, daha sonra şehirdeki evlerin mimarî yapıları hakkındaki gözlemlerini sunmaktadır. Bununla birlikte Buhara'da Çehar-su ve Registan adında iki çarşı olduğu söylenmesine rağmen bu görüşün gerçeği yansıtmadığı ve bunlar dışında Buhara'nın daimi çarşıları olduğunu belirten Hanikov, bunları da satılan ürünlere göre tek tek ele almaktadır. Buhara'da Çehar-su ve Registan dışında elbette çarşılar bulunmaktaydı. Fakat Hanikov'un burada bahsettiği iki çarşı, büyüklükleri ve satılan ürünler bakımından başlıca iki çarşı olarak görülmekte ve birçok seyyahın notlarında da yer verdiği önemli çarşılar olarak dikkat çekmektedir. Hanikov, gözlemlediği bütün çarşıları sıraladıktan sonra, Buhara'daki önemli mimarî yapıları açıklamaya devam etmekte ve Mescid-i Namazgâh, Fehtabad, Feyzabad ve Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Baheeddin Nakşibend'in türbesi olan Mezar-ı Bahaeddin gibi önemli yapıları tasvir etmektedir.

Hanikov, bölgede bulunduğu 1841 yılında, Buhara şehrinin toplam nüfusunun, kaba bir tahmine göre, kadın ve erkek olmak üzere, toplamda 60.000 ila 70.000 kişiden oluştuğunu belirtmektedir. Bu rakam, yalnızca tahmine dayandığından ötürü ve yaptığımız incelemeler sonucunda şüpheli görülmektedir. Zira Hanikov'dan önce, 1820 yılında Buhara'da bulunan Rus seyyah Meyendorf, bu sayıyı 70.000 olarak verirken, 1830'lu yıllarda bu ülkede bulunan İngiliz seyyah Burnes, başkent Buhara'nın nüfusunu 150.000 olarak vermektedir. Nitekim aradan çok uzun bir zaman geçmemesine rağmen Hanikov'un verdiği bilgide bu rakamın, Burnes'in verdiği rakama göre yüzde elliden fazla azaldığı ve bu bilgilerin birbiriyle çelişkili olduğu görülmektedir. Ancak savaş, göç ve ölüm gibi etkenler düşünüldüğünde bu bilginin doğru olma ihtimali de bulunmaktadır. Hanikov, Buhara şehrinin nüfusuna dair verdiği malumatlardan sonra, ülkenin en önemli diğer şehirleri olarak görülen Semerkand ve Karşı'yi de coğrafi, mimarî, demografik ve ticarî pek çok

yönüyle ele almaktadır. Bu iki şehir, başkent Buhara'dan sonra ülkenin önemli şehirlerinden olması dolayısıyla, bölgeye seyahat eden birçok seyyahın, notlarında ayrıca yer verdiği şehirler olarak dikkat çekmektedir.

Buhara ülkesini endüstriyel bakımdan da ele alan Hanikov, endüstrinin üç dalı olarak sanayi, tarım ve el sanatları endüstrisini göstermekte ve bunlar arasında en çok işçinin tarım endüstride çalıştığını söylemektedir ki dönemin endüstriyel yapısı göz önüne alındığında bu görüş büyük ölçüde doğru kabul edilmelidir. Zira daha önce de bahsettiğimiz üzere Buhara, Amu Derya ve Zereşan nehirlerinin hayat verdiği bereketli topraklar üzerinde yer aldığından, tarıma elverişli bir bölgedir. Buhara'nın ölçü birimleri ve para birimini de detaylarıyla ele alan seyyah, daha sonra ülke topraklarının öşür ve haraç toprakları olarak ikiye ayrıldığını söyleyerek, bunları kendi içlerinde açıklamaktadır.

Tarım endüstrinin en önemli kolu olarak tanımladığı bahçecilik, yani meyve ve sebze yetiştiriciliğine dair gözlemlerini sunan Rus seyyah, ülkede yetişen meyve ve sebzelerin yetiştirilme usulleri, sırasıyla hangi aşamalardan geçtiği, hangi zamanlarda mahsul edildiği, piyasa fiyatları, getirileri, bunlardan elde edilen kâr oranı ve Rusya ile olan ticaretteki yerlerine ayrıca değinmektedir. Rus seyyah, tarım endüstrinin diğer üç dalı olarak belirttiği pamuk, tütün ve yonca yetiştiriciliğine ve ayrıca en önemli tarım ürünlerinden olan buğday, pirinç, arpa, darı ve çavdar yetiştiriciliğine de değinmektedir. Ülkedeki tarım yöntemlerine, tarım araçlarına ve tarımda kullanılan her bir ürün için hangi zamanın uygun olduğuna kadar tafsilatlı malumat veren Hanikov'un bu hususta yaptığı gözlem ve incelemeler, XIX. yüzyıl Buhara'sının endüstriyel yapısı hakkında büyük ölçüde fikir sahibi olmamıza yarayacak türden bilgilerdir.

Tarımdaki ilerlemeyi esas olarak hayvanların artışına bağlayan Rus seyyah, hayvancılığın, Buhara'da gelişmemiş olmasına rağmen büyük ölçüde ilerleme kaydettiğini bildirmektedir. Buradaki at ırkları üzerine inceleme yapan ve atlar arasında önceliği damızlık atların aldığını söyleyen seyyah, bu at cinslerini, fiziksel ve işlevsel özellikleri bakımından ele almaktadır. Akabinde eşek, deve, sığır, boğa, koyun ve kümes hayvanları gibi hayvanların hayvancılıktaki önemine, bu hayvanların işlevsel özelliklerine ve hayvanlardan elde edilen mahsüllere, bunların satış fiyatına ve getirilerine kadar bahsetmektedir. Yalnızca Amu Derya civarındaki sakinler tarafından yapılan avcılık ve balıkçılığa da değinen seyyah, bu tür gündelik işlerden elde edilen kârın düşük olduğunu ifade etmekte ve kürk ticaretinin de ülkede çok iyi durumda olmadığını vurgulayarak, ülkenin endüstrisi hakkında verdiği bilgileri sonlandırmaktadır.

Buhara'nın ticarî yapısına dair yaptığı gözlem ve incelemelere çalışmasında geniş bir yer ayıran Hanıkov, ticaretin, tarım endüstriden sonra ikinci sırada yer aldığını ve ülke ekonomisinin, esas olarak tarım endüstriye dayandığını söylemektedir. Rus seyyah, bu ifadesinde haklıdır. Zira Buhara, Doğu ve Batı Asya arasındaki ticarî yolların kesiştiği merkezî bir noktada olmasından ötürü ticaretin devamlı canlı olduğu bir ülke olsa da tarımdan elde edilen sayısız ürün, hem nüfusun ihtiyacını karşıladığından hem de ticaretin gelişmesine katkı sağladığından, tarım, Buhara ülkesi için ulusal servetin en önemli kaynağı olarak görülmekteydi. Birçok seyyah gibi Hanıkov da ülkenin ticarî merkezleri olarak Buhara, Semerkand ve Karşı şehirlerini göstermektedir. Hanıkov, ülkenin iç ticaretinde yaşanan sıkıntılara ve iç endüstrinin ihracat ticaretine sağladığı katkının düşük olmasına rağmen Buhara'nın ticarî bir şehir olma itibarını nasıl taşıdığı sorusunu sormakta ve bu sorunun cevabını, bizim de yukarıda belirttiğimiz üzere, ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan coğrafi konumunda bulmaktadır. Ülkedeki ticaret ile ilgili bazı kurallara değinen seyyahın, komşu devletler ile yapılan ticarete yer vermekle birlikte, Rusya ile Buhara arasındaki ticareti detaylı olarak ele aldığı ve ülkenin her türlü gelir kaynağına dair bilgiye titizlikle notlarında yer verdiğine de dikkat çekilmelidir.

Buhara'nın yönetim yapısı üzerine de malumat veren Hanıkov'un, ülkenin despotik bir yönetim anlayışına sahip olduğu görüşünde olduğunu anlamaktayız. Zira ülkenin yöneticisi olan emirin, dinî yargılarla ülkeyi keyfine göre yönettiğini söylemesi ve bu husustaki ifadeleri, Rus seyyahın bu düşüncede olduğunu göstermektedir. Nitekim Emir Nasrullah'ın Buhara tahtında bulunduğu 1827-1860 yılları arasında bu ülkeye seyahat eden diğer seyyahların da ülke yönetimine dair verdikleri malumatlar ve kaynaklardan edindiğimiz bilgilerden, Buhara emirinin oldukça despot bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hanıkov, yönetimi elinde bulunduran emirin, kendisine ait bölgeler ve başkentten uzak olan bölgeleri yönetmek maksadıyla seçtiği kişilerin, kendisine sadakatle bağlı kişiler olmasına dikkat ettiğini ve bu yöneticilerin tamamen emire bağlı olduklarını belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Buhara ülkesinde mutlak yönetim anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Ülkenin yönetim mekanizmasını açıklayan ve idarî makamlara da ayrıntısıyla yer veren Hanıkov'un ifadelerinden, devlet hiyerarşisinde emirden sonra gelen yüksek rütbeli makamları, genellikle ülkede nüfuz sahibi olan aristokrat soylu kişilerin ellerinde bulundurduklarını anlamaktayız. Bununla birlikte atalık, koşbegi, şeyhülislâm vs. gibi yüksek nüfuzlu makam sahiplerinin, hükümdar üzerinde yüksek tesire sahip olmaları ve kendi görevlerinin dışında yönetimle ilgili başka hususlarda

da etkili olmaları, idarî makamların asıl işlevlerinden saptığını ve bürokrasinin ne derece yozlaşmış olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte din adamlarının yönetimdeki etkisine de dikkat çeken Rus seyyah, ülkenin dinî yani şer'î hükümlerle, sınırlı yasalara göre yönetildiğini ifade etmektedir. Nitekim seyyahların görüşlerini de ele aldığımızda, XIX. yüzyıl Türkistan'ında toplumda hukuk ve adaleti tam anlamıyla sağlayabilecek yeterli bir hukuk sisteminin olmadığı anlaşılmaktadır.

Buhara'nın medeniyet seviyesini ele aldığı bölümde, ülkenin ilmî ve kültürel vaziyeti hakkındaki görüşlerine yer veren Rus seyyah, Buhara'nın, geçmişte İslâm âlimliğinin merkezi olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Ülkede batıl inançların yaygın olduğunu ifade eden seyyah, bunlara çeşitli örnekler vermektedir. Buhara'daki mektep ve medreselerdeki eğitim ve öğretim sistemini detaylı olarak ele alan Hanıkov, bilimin yalnızca teoloji üzerine indirgenmesinden dolayı eğitimde tekdüzeliğin çok fazla olduğunu söylemekte ve ezbere dayalı bu eğitim sistemini eleştirmektedir. Buna ek olarak Buhara'da okuma yazma bilenlerin sayısının nüfusun dörtte birini oluşturduğunu bildiren seyyah, buradan hareketle medeniyetin geri kalmışlığına vurgu yapmaktadır. Hanıkov'un bu eleştirileri haklı kabul edilmelidir. Zira Türkistan'ın en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Buhara'daki medeniyetin bu geri kalma durumu, XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların genelinin ifadelerinde kendine yer bulmaktadır. Rus seyyah Meyendorf ve İngiliz seyyah Burnes de Hanıkov gibi kültürel ve bilimsel anlamdaki bu geri kalmışlığın başlıca sebebinin, bilimin yalnızca teoloji üzerine indirgenmesi ve tefsir ilmi etrafında şekillenmesi olarak ifade etmektedir. Nitekim Hanıkov'un da değindiği üzere, bir zamanlar İslâm âlimliğinin merkezi olarak kabul edilen Buhara'daki ilmî ve kültürel anlamdaki gerileme, XIX. yüzyılda Türkistan'ın genelinde var olduğu gözlenen bir durumdur. Türk-İslâm medeniyetinde yaşanan genel düşüşe bağlı olarak ortaya çıkan bu gerilemenin, söz konusu dönemden çok daha eskiye dayandığı da muhtelif kaynaklarda belirtilmektedir.

Hanıkov, Buhara seyahati sonucunda kaleme aldığı eserinin son bölümünde, dönemin Buhara emiri Nasrullah'ın hayatı, siyasî kariyeri ve bölgede bulunduğu dönemde vuku bulan siyasî gelişmeleri ele almaktadır. Emir Nasrullah'ın hükümdar olmadan önceki hayatına ve daha sonra babası Emir Haydar'ın ölümünden sonraki süreçte tahtı ele geçirebilmek adına kardeşleriyle giriştiği mücadeleleri tüm detaylarıyla aktaran seyyah, Buhara emirinin, bu süreçte desteklerine başvurduğu etkin nüfuzlu devlet adamlarına dikkat çekmektedir. Bunlar arasında Koşbegi Hâkim Bey ve Ayaz Topçubaşı'nın ise

oldukça önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Nitekim kendisine bulduğu yandaşlar ve aldığı destekler sayesinde kardeşlerini bertaraf ederek 1827 yılında Buhara ülkesi tahtına oturduğunu gördüğümüz Emir Nasrullah, hâkimiyetinin ilk yıllarında gerçekleştirdiği takibat sonucunda kendisine rakip olabilecek herkesi ortadan kaldırmıştır.

Hanıkov, Buhara ordusu komutanı İranlı Naib Abdussamed öncülüğünde hayata geçirilen askerî reformdan ve Türkistan'ın ilk düzenli birlikleri olan serbazilerden de bahsetmektedir. Nitekim serbazilerin, Emir Nasrullah'ın komşularıyla yaptığı mücadelelerde büyük öneme sahip olduğunu ve bilhassa Hokand ile yapılan mücadelelerde ön plana çıktıklarını görmekteyiz. Emir Nasrullah'ın, hâkimiyeti boyunca Hive, Hokand ve Şehr-i Sebz ile giriştiği sürekli mücadelelere, bu mücadelelerin sebep ve sonuçlarına ve emirin kendi hırsları uğruna yaptığı ağır katliamlara da değinen Rus seyyah, Buhara emirinin sert karakterini de ele almaktadır. Zira yaptığı katliamlarla ün kazanan ve Emir-i Kasap olarak adlandırılan hükümdarın bu yönünden, muhtelif birçok kaynakta ve yine bu dönemlerde ülkeyi ziyaret eden seyyahların hemen hemen hepsinin notlarında rastlamaktayız. Nitekim Rus seyyah Hanıkov'un, Emir Nasrullah'ın hayatına, siyasî kariyerine ve bu dönemde meydana gelen gelişmelere dair verdiği bilgilerin, tarihî kaynaklarla karşılaştırıldığında, büyük ölçüde paralellik gösterdiği de gözlemlenen diğer bir husustur.

Kısacası Rus seyyah Hanıkov'un, işgale giden süreçte Çarlık yönetimin işine yarayacak her türlü bilgiye ulaşma noktasında üstün bir gayret göstererek elde ettiği bilgileri özenle notlarına işlediği görülmektedir. N.V. Hanıkov'un eseri, yayımlandığı dönemde Rusya'da büyük bir yankı uyandırmıştır. Rus literatüründe Buhara Emirliği üzerine kaleme alınmış en detaylı müstakil çalışma olması bakımından Türkistan'daki Rus yayılmacılığına büyük bir katkı sağladığı anlaşılan bu eser, Büyük Oyun döneminin diğer bir baş aktörü olan İngiltere tarafında da büyük bir merak uyandırmıştır. Nitekim yayımlandıktan kısa süre sonra Rusçadan İngilizceye tercüme edilen bu eser sayesinde, İngiltere'de de Buhara ülkesine dair malumatlar önemli ölçüde artmıştır. Buhara'nın bilinmeyen birçok yönüne ışık tutan ve muhteva bakımından çağdaşı birçok seyyahın eserinden veya raporlarından çok daha zengin olan bu eser, önemli bir başvuru kaynağı olması dolayısıyla Hanıkov'dan sonra bölgeye gelen seyyahlar ve kişiler için de büyük kolaylıklar sağlamıştır. Netice itibariyle zor koşullar altında olmasına rağmen çağının ötesinde bir eser meydana getirebilmeyi başaran Hanıkov'un eseri, Rus şarkiyatçılığı için büyük bir ehemmiyet arz

ettiği kadar, XIX. yüzyıl Buhara'sına ışık tutması dolayısıyla Türk tarihi ve bilim dünyası için de günümüzde hâla önemini muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ Halil, **Türkistan İllerinden Özbekistan**, TDAV Yayınları, İstanbul 1990.

AKA İsmail, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, TTK Yayınları, Ankara 1994.

AKA İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara 2014.

AKAR Kaar, “Nikolay Vladimiroviç Hanikov’a Göre Buhara Hanlığı’ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar” **İrtad**, 5 (2020), s. 56-80.

AKAR, Kaan, “**XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Islahatlar**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2018.

ALAN Hayrunnisa, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

ALGAR Hamid, “Molla”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 238-239.

ALLWORTH Edward A, “Encounter”, **Central Asia 130 Years of Russian Dominance A Historical Overview Third Edition**, Edward Allworth (Ed.), Duke University Press, Durham 1994, s. 1-59.

ALLWORTH Edward A, **The Modern Uzbeks, From the Fourteenth Century to the Present**, Hoover Institution Press, California 1990.

ALPARGU Mehmet, **Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları**, Ofset Yayınları, Ankara 1995.

ALPARGU Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ALPARGU Mehmet, ÇELİK Muhammed Bilal, “Nadir Şah’ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD)**, 29/Özel Sayı (2009), s. 511-530.

ALPARGU Mehmet, “19. Yüzyılda Buhara Hanlığı’nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/2 (2013), s. 199-207.

ALPTEKİN Coşkun, “Atabeg”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 38-40.

ANDİCAN A. Ahat, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2009.

ANDİCAN A. Ahat, **Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras**, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

ANNANEPESOV M, “Relations Between the Khanates and With Other Powers,” **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Chahryar Adle and İrfan Habib (Ed.), Vol. V, UNESCO Publishing, Paris 2003, s. 82-89.

ARIK Durmuş, **Buhara Yahudileri**, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

ARSLAN Hammet, “Buhara: Türkistan’da Çok Kültürlü Bir Kent”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi (DEUIFD)**, S. XLVIII (2018), s. 29-41.

ASİAN DEVELOPMENT BANK, Central Asia Atlas of Natural Resources, 2010.

ATMACA Emine, “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 27 (2009) s. 21-48.

AYDOĞMUŞOĞLU Cihat, **Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

BACON Elizabeth E, **Esir Orta Asya**, Türkçeye Çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

BARTHOLD V.V, “Sır-Derya”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966, s. 566.

BARTHOLD V.V, “Ebülhayr”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 84-85.

BARTHOLD V.V, **Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm**, Küre Yayınları, İstanbul 2004.

BARTHOLD V.V, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprman, İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2013.

BARTHOLD V.V, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2019.

BARTHOLD V.V, “17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim”, **Makaleler ve İncelemeler**, Çev. A. İnan, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2020.

BAUFMANN Robert F, “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, Çev. Nasuh Uslu, **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 577-586.

BEKSAÇ Engin, “Uluğ Bey Medresesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, 129-130.

BERBER Oktay, “**Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri**”, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2014.

“Bolor-Tagh” **The Nuttall Encyclopaedia**, James Wood (Ed.), Frederick Warne & Co., London 1900, s. 83.

BOSWORTH C.E, “Amol”, **Encyclopaedia Iranica**, Ehsan Yarshater (Ed.), I/XIX, Brill, Leiden 1985, s. 980-982.

BREGEL Yuri, “Kosh-Begi”, **Encyclopedia of Islam**, C. V, Brill, Leiden 1986, s. 272-273.

BREGEL Yuri, “Bukhara Khanate”, **Encyclopedia of Asian History**, Collier Macmillan Publishers, Vol. I, London 1988, s. 194-195.

BREGEL Yuri, “Mangits”, **Encyclopedia of Islam**, C. VI, Brill, Leiden 1991, s. 418-419.

BREGEL Yuri, **Historical Maps of Central Asia 9th-19th Centuries A.D.**, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana 2000.

BREGEL Yuri, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden 2003.

BREGEL Yuri, “Atalik”, **Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 96-98.

BREGEL Yuri, “Diwan-Begi”, **Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 227-228.

BREGEL Yuri, “İnak”, **Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 419-420.

BURNES Alexander, **Travels into Bokhara; Being the Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833, C. I-II**, London 1834.

BURTON, Audrey, **The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702**, Curzon Press, 1997.

BUSKHOVİTCH Paul, **Rusya'nın Kısa Tarihi**, Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

CLARKE R.A, "A Voyage to Uzbegistan in 1671-1672", **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. III, London 1876, s. 218-221.

ÇAPRAZ Hayri, "Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 24 (2011), s. 51-78.

ÇAŞIN Mesut Hakkı, **Novgorod Knezliğinden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi**, Atlas Yayınları, Ankara 2015.

ÇELİK Muhammed Bilal, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", **Akademik İncelemeler Dergisi**, II/I (2007), s. 177.

ÇELİK Muhammed Bilal, **"1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği"**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2009.

ÇELİK Muhammed Bilal, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", **Turkish Studies**, 7/3 (2012), s. 781-800.

ÇELİK Muhammed Bilal, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", **History Studies**, 4/2 (2012), s. 95-119.

ÇELİK Muhammed Bilal, KESER Emre, "Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati", **Mavi Atlas**, 6/2 (2018), s. 28-45.

ÇORUHLU Yaşar, "Şîrdâr Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 191-192.

DEMEZON P.I, VİTKEVİÇ I.V, **Zapiski o Buharskom Hanstve**, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoi Literaturı İzdatelstvo, "Nauka", Moskva, 1983.

DEMİRAG Yelda, KARADELİ Cem, **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, Palme Yayınları, Ankara 2006.

DEVLET Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907)**, TTK Yayınları, Ankara 2014.

DOĞAN Orhan, ERDOĞAN Aysel, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)**, Berikan Yayınları, Ankara 2019.

DUPREE Nancy Hatch, **An Historical Guide to Afghanistan**, Afghan Air Authority, Afghan Tourist Organization, Kabul 1977.

DUVARCI Ayşe, “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, **Bilig**, 32 (2005), s. 125-144.

Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer en-Narşahî, **Târîh-i-Buhârâ**, Arapçadan Çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Farsçadan Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.

EDEN Jeff, **Slavery and Empire in Central Asia**, Cambridge University Press, Cambridge 2018.

EFREMOV F.S, **Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nine Kollejskogo Asessora Desyatiletnee Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu Pisannoe İm Samim**, St. Peterburg 1786.

EFREMOV F.S, **Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiyu i İndiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu. Novoe, İsprav. İ Umnoj**, St. Peterburg 1794.

EFREMOV F.S, **Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepı, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva**, Kazan 1811.

ELPHINSTONE Mountstuart, **An Account of The Kingdom of Caubul: And its Dependencies in Persia, Tartary, and India**, London 1815.

ERCİLASUN Konuralp, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar**, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ESİN Emel, “Amu Derya”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 98-99.

EVANS John L, **Russia and The Khanates of Central Asia, to 1865**, Associated Faculty Press, Washington 1982.

FEHİMİ Mehin, “Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler”, Çev. Muhammed Bilal Çelik, **History Studies**, 2/2 (2010), s. 511-516.

Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, **Baburnâme (Vekayi)**, Doğu Türkçesinden Çev. Prof. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.

GOLDEN Peter B, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

GÖMEÇ Saadettin Yağmur, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2018.

GROUSSET Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

GÜNDOĞDU Abdullah, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 606-616.

GÜNGÖR Ebubekir, **Türkistan’da Fikir Akımları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

HANIKOV N.V, **Opisanie Buharskogo Hanstva**, St. Petersburg 1843.

HATUNOĞLU Nurettin, “Buhara Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 487-501.

HATUNOĞLU Nurettin, **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

HAYÎT Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

HORPŞİK Peter, **The Great Game: On Secret Service in High Asia**, Oxford University Press, New York 2011.

HOWORTH Henry H, **History of The Mongols, from the 9th to the 19th Century**, Vol. II/II, Longmans Green, and Company, London 1830.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **Târîh-i Âlem-Ârâ-yı Abbâsî**, Çev. Ali Genceli, Yay. Haz. Prof. Dr. İsmail Aka, C. II-I, TTK Yayınları, Ankara 2019.

İVANOV Pavel Petroviç, **Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Ortasına)**, Çev. Sümeyra Ünal, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

JENKINSON Anthony, **Early Voyages and Travels to Russia and Persia**, Ed. E. Delmar Morgan, C. H. Coote, Vol. I, New York 1886.

KAFALI Mustafa, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, TKAE Yayınları, Ankara 2009.

KAPICI Özhan, “**Osmanlı-Rus İlişkilerinde N.P. İgnatiyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)**”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara 2013.

KAMALOVA Zebiniso, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, **Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)**, 1/2 (2017), s. 160-173.

KARADAĞ Gülay, “**Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyon 2006.

KARADAĞ ÇINAR Gülay , “İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Düellosu”, **History Studies**, 3/2 (2011), s. 75-87.

KARADAĞ ÇINAR Gülay, “**Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)**”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBÜ, Afyonkarahisar 2011.

KARAKULAK Mesut, “**Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (ROPİT) ve Osmanlı Rus Ticari İlişkileri (1856-1914)**”, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2017.

KARAKULAK Mesut, “İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622)”, **Turkish Studies-Social Sciences**, 15/1 (2020), s. 369-388.

KARAKULAK Mesut, **Türkistan'da Efendiler ve Köleler**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

KARAKULAK Mesut, “Türkistan’da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1773”, **History Studies**, 11/5 (Ekim 2019), s. 1607-1626.

KAVALLI Seda, “Babür-Nâme’deki Mesafe ve Uzunluk Ölçü Birimleri”, **Apjir**, 4/2 (2020), s. 212-230.

KAZVİNİ Abdüllatif, **Safevi Tarihi**, Çev. Hamidreza Mohammednejad, Birleşik Yayınları, Ankara 2011.

KEMALOĞLU İlyas, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

KESER Emre, “E.K. Meyendorf ve Eserinin Buhara Hanlığı Açısından Değerlendirilmesi”, Dumlupınar Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2018.

KHANİKOFF Nikolai Vladimirovich, **Bokhara: Its Amir and Its People**, İngilizceye Çev. Baron Clement A. De Bode, J. Maden, London 1845.

KILIÇ Nurten, “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1999.

KILIÇ Nurten, “XVI. Yüzyılda Orta Asya’da Politik Düzen: Maverâünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk”, **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 624-633.

KOÇ Dinçer, “XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı’na Gelen Rus Diplomat ve Askerler”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)**, 115/227 (2017), s. 61-90.

KOÇ Dinçer, “Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)**, 119/234 (2018), s. 143-190.

KOÇ Dinçer, “Rus Kaynaklarına Göre XIX. Yüzyılda Buhara Kervansarayları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA)**, 121/238 (2019), s. 51-64.

KOÇ Dinçer, “Rus Şarkiyatçı N.V. Hanikov’a Göre Emir Nasrullah Devrinde Buhara Emirliği’nde Eğitim Sistemi”, **Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan**, Tuğba Eray Biber (Ed.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 375-389.

KOVALEVSKY E.P, **Sobranie Soçineniy**, T. III, St. Petersburg, 1871.

KÖPRÜLÜ Orhan F, “Bey”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 11-12.

KÖSE Kürşad, “**İngiliz Seyyah Alexander Burnes’e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2017.

KURAT Akdes Nimet, “Rus Hâkimiyeti Altında İdil Ural Ülkesi, (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli) (XIX. Yüzyıla Kadar)”, **Ankara Üniversitesi DTCT Dergisi**, XXIII/3-4 (1965), s. 91-126.

KURAT Akdes Nimet, **Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, TTK Yayınları, Ankara 2011.

KURAT Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK Yayınları, Ankara 2019.

KURAT Akdes Nimet, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)**, TTK Yayınları, Ankara 2020.

KURTULUŞ Rıza, “Hucend”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 272-273.

KÜÇÜKAŞÇI Mustafa Sabri, “Seyyid”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 40-43.

KÜTÜK Ahmet, **Buhara**, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019.

LECLERCQ Jules Joseph, **Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya (1890)**, Çev. Dr. Haktan Bırsel, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.

LEDONNE John P, **Rus İmparatorluğu’nun Büyük Stratejisi (1650-1831)**, Çev. Çağla Taşkın, Avangard Yayınları, İstanbul 2016.

MACİT Abdulkadir, **Şeybânî Özbek Hanlığı: Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı**, İlem Kitaplığı, Ankara 2016.

MERDANOĞLU Süleyman, MUHAMMADİEV Nasriddin, **Özbekistan Kılavuzu**, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997.

MEYENDORF Baron Von, **A Journey from Orenburg to Bokhara in The Year 1820**, İngilizceye Çev. Captain E.F. Chapman, Foreign Department Press, Kolkata 1870.

Mir İzzet Ullah, “Travels Beyond the Himalaya”, **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and İreland**, Vol. VII, London 1843.

Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, İngilizceye Çev. E. Denisonn Ross, Türkçeye Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Mohan Lal, **Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; and A Visit to Great Britain and Germany**, London 1846.

MOORCRFOFT William, TREBECK George, **Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Punjab: in Ladakh and Kashmir: in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara**, Vol. II, London 1841.

MORGAN Gerald, **Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895**, London 1981.

MORRISON A, “Twin Imperial Disasters: The invasions of Khiva and Afghanistan in the Russian and British official mind, 1839–1842”, **Modern Asian Studies**, 48/1, Cambridge University Press, (2014), s. 253-300.

MUKMİNOVA R.G, “Janids (Astarkhanıds)” **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Chahryar Adle and İrfan Habib (Ed.), UNESCO Publishing, Paris 2003, s. 45-53.

MUKMİNOVA R.G, “The Shaybanids”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Chahryar Adle and İrfan Habib (Ed.), UNESCO Publishing, Paris 2003, s. 33-44.

Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinım, Poslannım v Buharu, Balh i Yurgenç 1669, İzd. Pod. Red. A.N. Truvorova, Russkaya İstoriçeskaya Biblioteka İzd. Arheografiçeskoy Komissii, T. 15, S. Petersburg, 1894.

NAZAROV Flipp, **Russian Missions into the Interior of Asia**, Richard Phillips, London 1823.

OLUFSEN Ole, **The Emir of Bokhara and His Country**, William Heinemann, London 1911.

ÖGEL Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, C. II, TTK Yayınları, Ankara 2014.

ÖZAYDIN Abdülkerim, “Canogulları”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 154-155.

ÖZEY Ramazan, **Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996.

ÖZKAN Murat, “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’in 1717 Hive Seferi”, **MUTAD**, 1 (2018), s. 93-111.

ÖZKAN Murat, “Buhara, Petersburg ve İstanbul Arasında Diplomasi Trafiği: Molla İrnazar Maksutov Elçiliği”, **Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 24 (2019), s. 165-183.

ÖZKAN Murat, **Türkistan’ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara**, İstanbul 2019.

ÖZKAN Murat, KARAKULAK Mesut, “Florio Beneveni’nin Buhara Elçiliği (1718-1725)”, **Turkish Studies-History**, 15/1 (2020), s. 209-227.

ÖZKAN Murat, “Petro’nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Bugholts’un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 32 (Bahar 2020), s. 190-191.

ÖZKAN Murat, **Buhara Hanlığı (1500-1920)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

PANDER M, “Natural History of Bokhara”, **The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and Its Dependencies**, Vol. XXV, London 1828, s. 207-212.

POLO Marco, **Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718-1725 Godah, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı İzdatelstva “Nauka”, Moskva, 1986.

Posolsvo Perevodçika Bekçurina v Buharu v 1781 godu s Predisl. S. Jukovskogo, **Vostochnıy Sbornik**, Kn. II, 1916, s. 274-340.

POUJOL Catherine, “Hokand”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 214.

RÁSONYI László, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara 1996.

Rumlu Hasan, **Ahsenü’t Tevârih (Şah İsmail Tarihi)**, Çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

RZAYEVA Sona, “Azerbaycan’da Nevruz Çalışmalarının Mitolojik Kökenleri”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, 27/1 (2021), s. 229-243.

SABOL Steven, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, Çev. Nasuh Uslu, **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, s. 587-589.

SARAY Mehmet, “Buhara (Özbek) Hanlığı (1753’ten itibaren Emirliği)”, **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 591-600.

SARAY Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

SARAY Mehmet, “Abdullah Han”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 104.

SARAY Mehmet, “Bedahşan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 292-293.

SARAY Mehmet, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayınları, İstanbul 1993.

SARAY Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 561-576.

SARAY Mehmet, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara 2017.

SARAY Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2019.

SCHUYLER Eugener, **Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja**, C. I, London 1876.

SCHUYLER Eugene, **Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.

SELA Ron, “Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia”, **Writing Travel in Central Asian History**, Nile Green (Ed.), Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2013, s. 69-88.

SHAHAZİ A. Shahpur, “Panjikent”, **Encyclopedia of Asian History**, Collier Macmillan Publishers, Vol. III, London 1988, s. 205.

SKRİNE Francis Henry, ROSS Edward Denison, **The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times**, Routledge, London 2003.

SOMUNCUOĞLU B. Tümen, “**Türkistan’da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusyası’nın Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2006.

SOBOLEF Nikolaevich, **Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand**, İngilizceye Çev. P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.

SÜMER Faruk, “Reis”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 543-544.

ŞEŞEN Ramazan, “Buhara”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 363-367.

ŞİMŞİR Sebahattin, **Türk Dünyası Tarihi**, Post Yayınları, İstanbul 2018.

TAŞAĞIL Ahmet, “Türkistan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 556-560.

TEALAKH Gali Oda, “**The Russian advance in Central Asia and the British response 1834-1884**”, Doctoral Thesis, Durham University, Durham 1991.

TOGAN, Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TÜRKER Özgür, “Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara”, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Mustafa Gökçe (Ed.), Pegem Yayınları, Ankara 2020, s. 73-110.

TÜRKOĞLU İsmail, “Şeybânîler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-47.

ÜNAL Fatih, **Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı**, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

ÜNAL Fatih, **XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul’dan Orenburg’a)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

ÜKTEN Selim Serkan, “Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı’nın Çöküş Süreci”, **Türk Tarihine Dair Yazılar**, Alpaslan Demir (Ed.), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 65-94.

ÜKTEN Selim Serkan, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı’na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 18/2 (2017), s. 137-164.

ÜKTEN Selim Serkan, **Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)**, TTK Yayınları, Ankara 2018.

ÜKTEN Selim Serkan “Buhara Emirliği’nde Sahte Bir Molla: P.İ Demez (Desmaisons) ve Emirlik Hakkındaki Raporları”, **Türk Tarihine Dair Yazılar III**, Alpaslan Demir vd. (Ed.), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 759-771.

ÜKTEN Selim Serkan, “Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği”, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Mustafa Gökçe (Ed.), Pegem Yayınları, Ankara 2020, s. 111-148.

ÜKTEN Selim Serkan, “Rus Casus I.V. Vitkeviç’in Buhara Emirliği Misyonu (1835)”, **5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference**, 15-16 Ocak, Hamdullah Okay (Ed.), Mardin 2021, s. 82-96.

ÜKTEN Selim Serkan, “Mecmuu’l Erkam Işığında Buhara Emirliği’ndeki Unvan ve Mansıplar”, **5. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi**, 16-17 Nisan 2021, Ed. Dr. Necip İhsan Arıkan, Kayseri 2021, s. 393-414.

ÜNAL Sümeyra, “**Petr İvanoviç Demez’un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019.

VAMBERY Arminius, **Travels in Central Asia Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand. Performed in the Year 1863**, Preager Publishers, Washington 1970.

VAMBERY Arminius, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdulhalim, Haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019.

VAMBERY Arminius, **Buhara Yahut Maverâünnehir Tarihi**, Çev. Tahir Şakir Çağatay, (Yayınlanmamış Tercüme), TTK.

VERNADSKY George, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

VOLKOV Denis. V, **Russia's Turn to Persia: Orientalism in Diplomacy and Intelligence**, Cambridge University Press, Cambridge 2018.

VOLKOV Denis. V, "Khanykov", **Encyclopaedia Iranica**, Ehsan Yarshater (Ed.), Vol. XVI, Brill, Leiden 2020, s. 419-424.

VURGUN Seda Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", **Turkish Studies**, 8/7 (2013), s. 765-781.

VURGUN Seda Yılmaz, "**XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığ ı Altında Buhara Emirliğı (Hanlığı)**", Sakarya Üniversitesi SBÜ, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013.

VURGUN Seda Yılmaz, "Buhara Emirliğı'nin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1/1 (2016), s. 138-157.

YALÇINKAYA Alâeddin, **Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığ ında Türkistan (1856'dan Günümüze)**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.

YAPP Malcolm E, "Burnes, Alexander", **Encyclopaedia Iranica**, Ehsan Yarshater (Ed.), IV/VI, Brill, Leiden 1990, s. 566.

YAZICI Tahsin, "Belh" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 410-411.

YETİŞGİN Mehmet, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları", **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 596-606.

ZAİTSEV İlya, "Astarhan Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 373-387.

ZAKHAROVA T.K, "Pamir Mountain Area", **Encyclopaedia Britannica**, William Benton (Ed.), Vol. XIII, Chicago 1979, s. 938-940.

ZARCONÉ Thierry, **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

ZİYAYEV Hamid, **Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, Çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara 2007.

WILBER D.N, "Andkuy", **Encyclopaedia Iranica**, Ehsan Yarshater (Ed.), II/I, Brill, Leiden 1987, s. 26.

WOLFF Joseph, Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845; To Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly, C. I-II, London 1845.

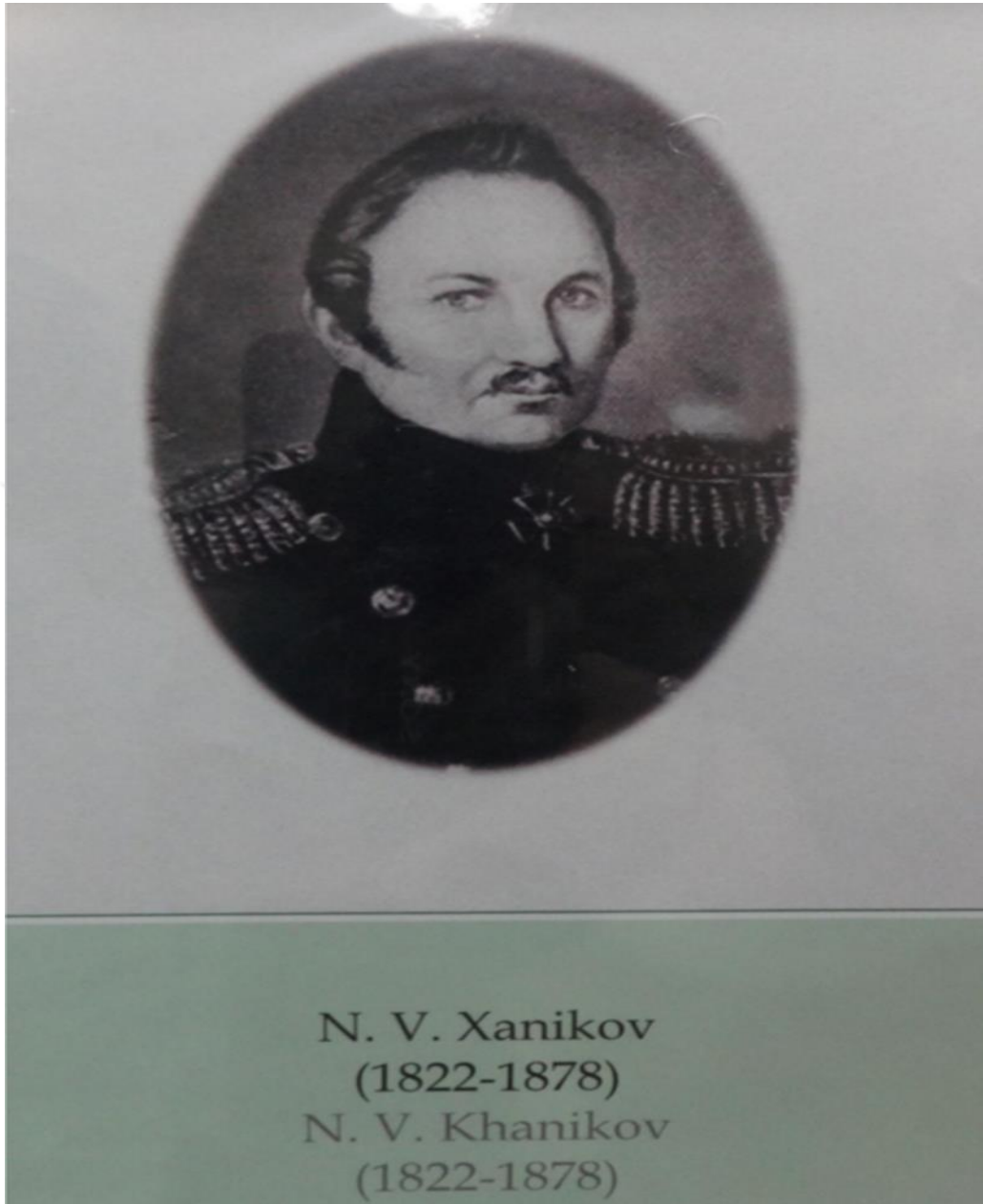
WOOD John, **A Personal Narrative of a Journey to the Source of the River Oxus**, John Murray, London 1841.

EKLER

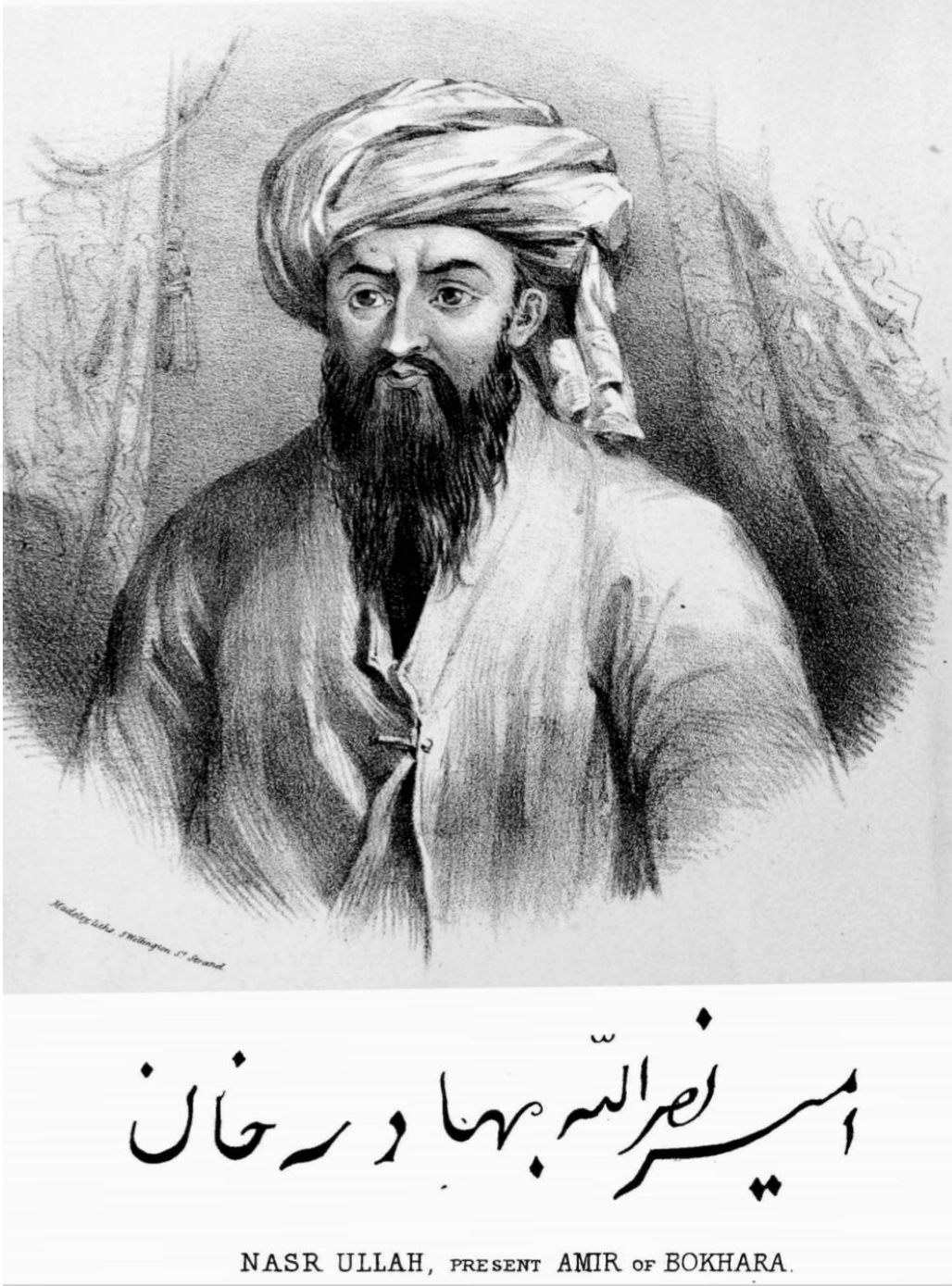

EK 1. Nikolay Vladimiroviç Hanikov⁴⁷⁶

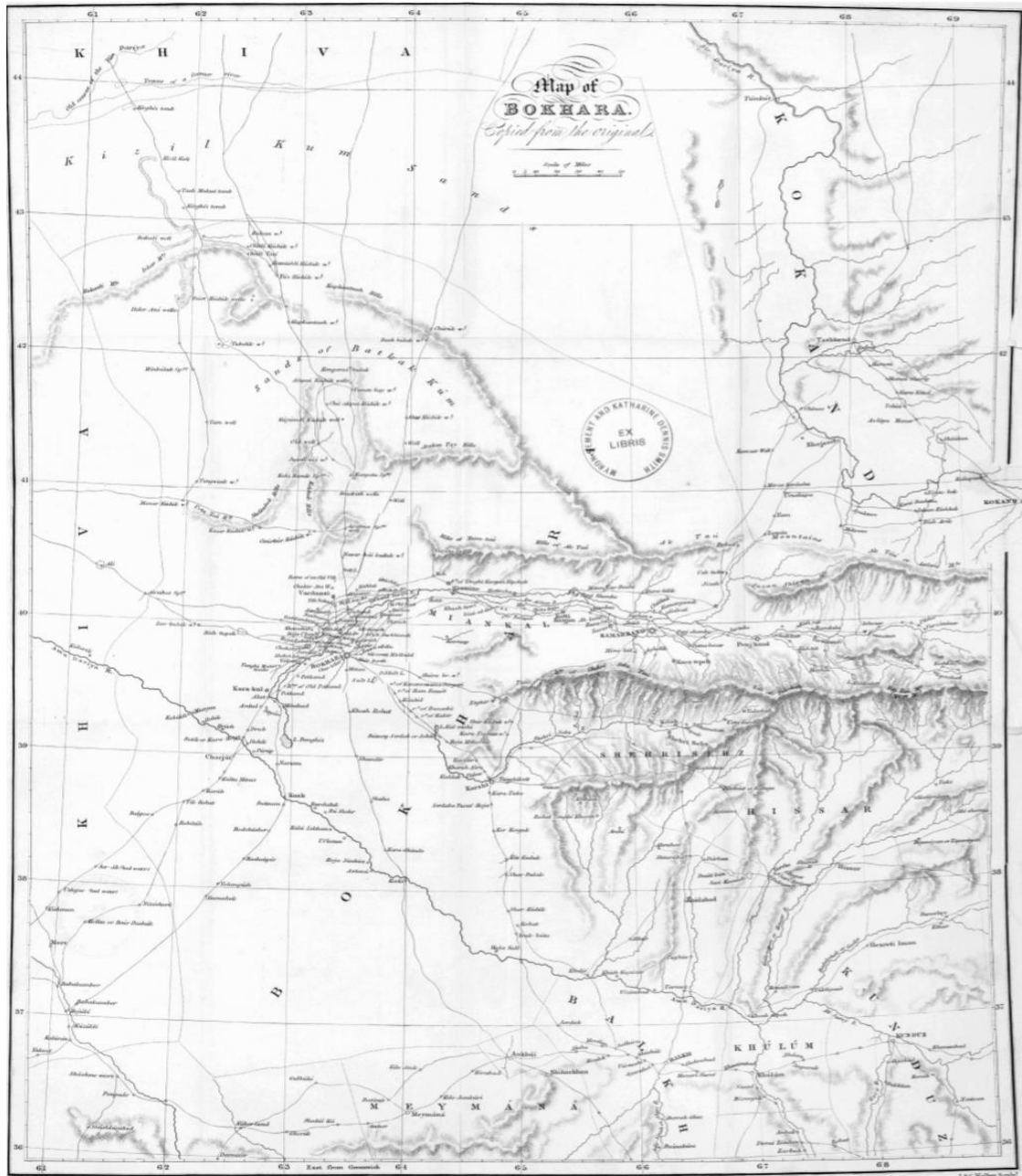
⁴⁷⁶ Ükten, **age**, s. 371.

EK 2. Emir Nasrullah'ın Temsili Portresi⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Khanikoff, *age*, s. 1.

EK 3. N.V. Hanikov'un Eserinde Buhara Haritası

EK 4. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Türkistan⁴⁷⁸

⁴⁷⁸ Yuri Bregel, **Historical Maps of Central Asia 9th-19th centuries A.D.**, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana 2000.

Aksaray Üniversitesi Tez Değerlendirme Formu		
Öğrencinin Adı Soyadı:		EVET
Kapak		
1	Tez Başlığı tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, Çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Özet, Abstract, Giriş, Sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve Üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı Kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi APA 6 ☐ CMS ☐ İSNAD ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik Beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşluklar ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, Çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış	

Bu tezin tarafımdan “Tez yazım kuralları” okunarak dikkatlice hazırlanmış olduğunu ve doğabilecek her türlü olumsuzluktan sorumlu olacağımı kabul ederim.

Öğrencinin imzası